BIBLIOTHECA INDICA;

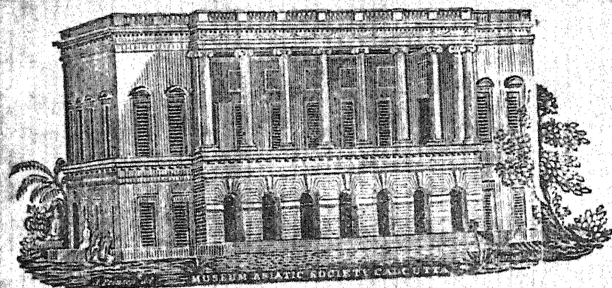
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 159.

तैत्तिरीयारण्यकम्

सायनाचार्य्यविरचित-भाष्यसहितम्।

THE TAITTIRI'YA A'RAṆYAKA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SA'YANA'CHA'RYA,

EDITED BY

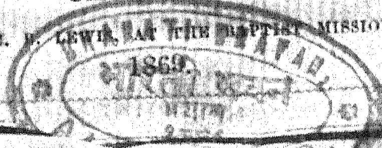
RA'JENDRALA'LA MITRA.

FASCICULUS VII.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1869.

अथ द्वादशोऽनुवाकः।

(१)महीनां पयोऽसि विहितं देवत्रा(१)। (२)ज्योतिर्भा असि वनस्पतीनामोषधीनाꣳ रसः(२)। (३)वाजिनं त्वा वाजिनोऽवनयामः। ऊर्ध्वं मनः सुवर्गं(३)॥ अनु०१२॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः।

एकादशे प्रवर्ग्योद्वासनमुक्तं। तत्र महावीरे द्रव्यपूरणावसरे* घर्म्मैतत्तेऽन्नमिति† मन्त्रात् पूर्व्वं त्रयो मन्त्रा अपेक्षिताः, ते अत्र द्वादशे अभिधीयन्ते। कल्पः। महीनां पयोऽसीति महावीरे गोपय आनयतीति विहितं, देवत्रेति मन्त्रशेषः। (१ मन्त्रः)। हे द्रव्य 'देवत्रा' देवनिमित्तं,‡ 'विहितं' सम्पादितं, 'महीनां' गवां, 'पयः', 'असि'॥

कल्पः। ज्योतिर्भा असि वनस्पतीनामोषधीनाꣳ रस इति मध्विति महावीर आनयतीत्यनुवर्त्तते। (२ मन्त्रः)। हे मधुद्रव्य 'वनस्पतीनां', 'ओषधीनां', च 'रस'भूतस्त्वं 'ज्योतिर्भाः' ज्योतिषां प्रकाशकः, 'असि'॥

कल्पः। वाजिनं त्वा वाजिनो वनयाम इति दधीनि महावीर आनयतीत्यनुवर्त्तते। ऊर्ध्वं मनः सुवर्गमिति मन्त्रशेषः। (३ मन्त्रः)। 'ऊर्ध्वं' उपरिवर्त्तमानं, 'मनः' मननीयं,

---

* निरूपणावसरे इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

† ५०७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

‡ देवेषु देवनिमित्तमिति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१)अस्कान् द्यौः पृथिवीम् । अस्कानृषभो युवा गाः । स्कन्नेमा विश्वा भुवना । स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु(१) । (२)अस्कानजनि प्राजनि । आ स्कन्नाज्जायते वृषा । स्कन्नात् प्रजनिषीमहि(२) ॥ अनु० १३ ॥

स्वर्गं प्राप्तुम्, हे दधिद्रव्य, 'वाजिनं' अन्नवन्तं, त्वां 'वाजिनः' अन्नवन्तो वयं, 'अवनयामः' महावीरे प्रक्षिपामः ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशमारभ्य प्रायेण घर्मप्रायश्चित्ताः *उच्यन्ते । कल्पः । यदि घर्मः स्कन्देत्, अस्कान् द्यौः पृथिवीमिति द्वाभ्यामभिमन्त्रयते इति । तत्र प्रथमामाह । (१)"अस्कान् द्यौः पृथिवीम् । ० स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु"(१) इति । 'द्यौः' द्युलोकाख्यो देवः, 'पृथिवीं', देवतां प्रति 'अस्कान्' स्ववीर्य्यं स्कन्दितवान् । तथा 'युवा' यौवनोपेतः, 'ऋषभः', 'गाः', वक्रोः† प्रति 'अस्कान्' स्वकीयं वीर्य्यं स्कन्दितवान् । 'इमा विश्वा भुवना' एतानि

---

* त्रयोदशमारभ्य त्रयो घर्मप्रायश्चित्ता इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।
† वह्नीः इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः।

या पुरस्ताद्विद्युदापतत्। तां त एतेनावयजे स्वा-

सर्व्वाणि भूतजातानि, 'स्कन्ना' स्कन्नवीर्य्यरूपाणि। अतो-ऽत्रापि 'स्कन्नः' द्रव्यस्कन्दनयुक्तः,* 'यज्ञः', 'प्रजनयतु' प्रजामुत्पादयतु॥

अथ द्वितीयामाह। (२)"अस्कानजनि प्राजनि। ॰ स्कन्नात् प्रजनिषीमहि"(२) इति। 'अस्कान्' द्रव्यं स्कन्नमभूत्, तेन 'अजनि' किञ्चिदपत्यमुत्पन्नं। 'प्राजनि' प्रकर्षेणापत्यस्य अपत्यमुत्पन्नं। 'स्कन्नात्', द्रव्यात् 'वृषा' सेचनसमर्थः पुत्रः, 'आजायते'। अतो वयं 'स्कन्नात्' द्रव्यात्, 'प्रजनिषीमहि' प्रकर्षेणापत्यमुत्पादयामः॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः॥ १३॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः।

कल्पः। यदि घर्म्मेण चरतस्तु विद्युदापतेत् या पुरस्ताद्विद्युदापतदिति। एतैर्यथालिङ्गं जुहुयादिति। पाठस्तु। "याः पुरस्ताद्विद्युदापतत्। ॰ तां त एतेनावयजे स्वाहा" इति। 'या' 'विद्युत्' अशनिरूपा, 'पुरस्तात्' पूर्व्वस्यां दिशि, 'आपतत्' पतितवती, इति 'तां' विद्युतं, 'ते' तव, सम्बन्धिना

* स्कन्नमव्ययुक्त इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

हा । या दक्षिणतः । या पश्चात् । योत्तरतः । योपरिष्टाद्विद्युदापतत् । तां त एतेनावयजे स्वाहा ॥ अनु० १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा । चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा । मनसे स्वाहा वाचे सरस्वत्यै स्वाहा ॥ अनु० १५ ॥

'एतेन' होमेन, 'अवयजे' नाशयाम* । अत्र त इत्यभिधानाद्घर्मः सम्बोधनीयः । या दक्षिणत इत्यादिषु त्रिषु विद्युदित्यादिकमनुषञ्जनीयं । अनुषङ्गद्योतनायैवोत्तमे मन्त्रे पुनः पठ्यते ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

कल्पः । प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्येतावनुवाकौ घर्म्मप्रायश्चित्तानीति घर्म्मविषये यदेकल्पं तदारयितुमनुवाकद्वयहोमः । तत्रैकमनुवाकमाह । "प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा

---

* नाशयामि इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ षोडशोऽनुवाकः।

पूष्णे स्वाहा पूष्णे शरसे स्वाहा। पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा। पूष्णेऽङ्घृणये स्वाहा पूष्णे नरुणाय स्वाहा। पूष्णे साकेताय स्वाहा॥ अनु० १६॥

---

० वाचे सरस्वत्यै स्वाहा" इति। 'वाक्'शब्देन वक्तव्यशब्दमात्रत्वशङ्कां वारयितुं देवतावाचकस्य सरस्वतीशब्दस्य प्रयोगः॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः॥ १५॥

अथ षोडशोऽनुवाकः।

अनुवाकान्तरमाह। "पूष्णे स्वाहा पूष्णे शरसे स्वाहा। ० पूष्णे साकेताय स्वाहा" इति। पोषको देवः 'पूषा', स एव विशेषणभेदाद्भिद्यते। 'शरसे' शत्रूणां हिंसकाय, 'प्रपथ्याय' प्रकृष्टस्वर्गमार्गहिताय, नरान् मनुष्यान्, धिनोति प्रीणयतीति 'नरन्धिषः', तस्मै। 'अङ्घृणिः' रञ्जनेन दीप्यमानः, तस्मै। नृनय इति धातोर्नरुणशब्दः प्राणिनां स्वस्वमार्गेषु नेता 'नरुणः', तस्मै। आसमन्तात् ज्ञानमाकेतः तेन सह वर्त्तत इति 'साकेतः', तस्मै॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः॥ १६॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

उदस्य शुष्माद्भानुर्नार्त्त बिभर्त्ति । भारं पृथिवी न* भूम । प्र शुक्रैतु देवी मनीषा । अस्मत् सुतष्टो रथो न वाजी । अर्चन्त एके महि साम मन्वत† । तेन

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

कल्पः । घर्म्मेष्टकामुपदधात्युदस्य शुष्माद्भानुरित्यनुवाकेनेति । एतच्च महाग्निचयने द्रष्टव्यं । तथा च तत्र सूत्रकारेणोक्तं । घर्म्मेष्टकामुपधाय कुलायिनी तयोः प्रवर्ग्य मन्त्राविति । पाठस्तु । "उदस्य शुष्माद्भानुर्नार्त्त बिभर्त्ति । ० तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद" इति । 'भानुः' सूर्य्यः, 'अस्य' अग्नेः, 'शुष्मात्' बलात्, 'उत्' एति, उच्छब्देनाकाङ्क्षितत्वात् एतीत्यध्याहर्त्तव्यः । स च भानुः 'नार्त्त' आर्त्तिं न प्राप्तः, पुनः पुनः उदयङ्गच्छतोऽप्यग्निबलसाहाय्यादार्त्तिस्तस्य न विद्यते । 'पृथिवी न' भूमिरिव, भूमिप्रयातं 'भारं', 'बिभर्त्ति' । यथा पृथिवी प्राणिनां भारं सहते तथा अयं रश्मिभारं सहते । तस्य अग्नेः प्रसादात् 'शुक्रा' निर्म्मला, 'मनीषा' 'देवी' कर्म्मणि मनः प्रेरयन्ती देवता, प्रकर्षेण 'एतु' प्राप्नोतु । किन्निमित्तमिति एतदुच्यते, 'अस्मात्' निमित्तार्थे, पञ्चमी, अस्माननुगृह्णातु-

* पृथिन इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† मन्मती इति D, F चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

सूर्य्यमधारयन्। तेन सूर्य्यमरोचयन्। घर्म्मः शिर-स्तदयमग्निः। पुरीषमसि सम्प्रियं प्रजया पशुभिर्भु-वत्। प्रजापतिस्त्वा सादयतु। तया देवतयाङ्गिर-स्वद्ध्रुवा सीद॥ अनु० १७॥

मित्यर्थः। वृद्धिप्राप्तौ दृष्टान्तः। 'सुतष्टः' वर्धकिना सुष्ठु-तक्षणेन निष्पादितः, 'वाजी' वेगवान्, 'रथो न' रथ इव, 'एके' महात्मानः, तं अग्निं 'अर्च्चन्तः'। 'मंहि' पूजार्हं, 'साम' सर्व्वेषु समं, 'मन्वत' मनसि निश्चितवन्तः। 'तेन' अग्नि-तेजसा, 'सूर्य्यं', 'अधारयन्' पोषितवन्तः। उद्यन्तं वावादि-त्यमग्निरनुसमारोहतीति श्रुतं, 'तेन' अग्नितेजसा, 'सूर्य्यं', 'अरोचयन्' आदीप्तियुक्तमकुर्व्वन्। 'घर्म्मः शिरः' यदिदं प्रवर्ग्य-रूपं यज्ञस्य शिरोऽस्ति, 'तदयं' चीयमानः, 'अग्निः', एव। अतो हे अग्ने, त्वं 'पुरीषं' इष्टकोपादान* स्तत्स्वरूपं, 'असि'। तच्च स्वरूपं 'प्रजया पशुभिः', 'सन्', एत्य 'प्रियं भुवत्' यजमा-नानां प्रियं भवति। तथाविधाग्निरूपे हे चर्य्येष्टके 'प्रजापतिः', त्वां अत्र चित्ये 'सादयतु' स्थापयतु। 'अङ्गिरस्वत्' अङ्गिरो-भिरिव, 'तया' प्रजापतिदेवतया, उपहिता सती 'ध्रुवा सीद' स्थिरा भूत्वा तिष्ठ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-रारण्यके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः॥ १७॥

---

* इष्टकोपधानेति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

यास्ते अग्न आर्द्रा योनयो याः कुलायिनीः । ये ते अग्न इन्दवो या उर्णुनाभयः* । यास्ते अग्ने तनुव ऊर्जो नाम । ताभिस्त्वमुभयीभिः संविदानः । प्रजाभिरग्ने द्रविणेह सीद । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ अनु० १८ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

कल्पः । कुलायिनीं यास्ते आर्द्रा योनय इत्यनुवाकेनेति, उपदधातीत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु । "यास्ते अग्न आर्द्रा योनयो याः कुलायिनीः । ० तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद" इति । हे 'अग्ने', 'ते' त्वदीया, 'आर्द्राः योनयः' अश्वत्थवृक्षादिरूपाः, 'आर्द्राः' कारणविशेषाः, सन्ति । अश्वत्थाद्धव्यवाहाद्धिजातामग्नेस्तनुं यज्ञियाꣳ संभरामीति श्रुतेः । 'याः' च 'कुलायिनीः' आहवनीयादिस्थानविशेषाः सन्ति । हे 'अग्ने', 'ते' त्वदीयाः, 'इन्दवः' चन्द्रप्रभृतयः स्थानविशेषाः, 'ये', सन्ति । 'या उर्णुनाभयः' यास्त्वोर्णुनाभ्यादिस्थानविशेषाः सन्ति । हे 'अग्ने', 'ते' त्वदीया, 'याः' च अन्याः, 'तनुवः', 'ऊर्जो नाम' ओषध्यादिपाचकत्वेनोर्ङ्नामधारिण्यः सन्ति । 'ताभिः' स-

* या उनाभय इति A, B, G, I, J, चिह्नितपुस्तकपञ्चकपाठः ।

अथैकोनविंशोऽनुवाकः।

अग्निरसि वैश्वानरोऽसि। संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि। इदावत्सरोऽसीदुवत्सरोऽसि। इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि। तस्य ते वसन्तः शिरः। ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः। वर्षाः पुच्छं। शरदुत्तरः पक्षः। हेमन्तो मध्यं। पूर्वपक्षाश्चितयः। अपरपक्षाः पुरीषं। अहो-

---

र्व्वाभिः, युक्तः 'त्वं', 'उभयीभिः' दैवीभिर्मानुषीभिश्च, 'प्रजाभिः', 'संविदानः' ऐकमत्यं गतः त्वं* 'इह' चित्ये, 'द्रविण' अस्माकं धननिमित्तं, हे 'अग्ने', 'सीद' तिष्ठ, प्रजापतिरित्यादि पूर्व्ववत् ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽनुवाकः।

कल्पः। अध्वर्य्युरग्निमभिमृशति अग्निरसि वैश्वानरोऽसीत्यनुवाकेनेति। पाठस्तु। "अग्निरसि वैश्वानरोऽसि। ० तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद" इति। इष्टकाभिर्निष्पन्न हे देव त्वं 'अग्निरसि', अङ्गारैर्विना इष्टकाशरीरमात्रेणैव अग्निस्त्वं।

---

* गतः सन् इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

रात्राणीष्टकाः। तस्य ते मासाश्चार्द्धमासाश्च कल्पन्तां। ऋतवस्ते कल्पन्तां। संवत्सरस्ते कल्पतां। अहोरात्राणि ते कल्पन्तां। एति प्रेति वीति समित्युदिति। प्रजापतिस्त्वा सादयतु। तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीद ॥ अनु॰ १९ ॥

'वैश्वानरः' विश्वेषां नराणां उपकारकः, 'असि'। प्रभवादीनामेकैकपञ्चके वर्त्तमानाः शब्दाः* संवत्सरादयः, सर्व्वेष्वनुगतो वत्सरः, त्वमेवं षड्विधः 'असि'। 'तस्य' तथाविधस्य, 'ते' ऊर्जरूपस्य, वसन्ताद्यृतवः 'शिरः' आद्यवयवाः, चैत्रादिमासेषु ये शुक्लपक्षाः ते चितिरूपाः। ये च कृष्णपक्षाः ते पुरीषरूपाः। यान्यहोरात्राणि तानीष्टकारूपाणि। 'तस्य ते' तादृशस्य तव, मासादयः स्वस्वकार्य्यक्षमा भवन्तु। इतिशब्दशिरस्काः आ,प्र,वि,सम्,उदः, उपसर्गाः अत्र निर्दिष्टाः, तैरुचितक्रियां संयोज्य अग्निहोत्रं स्तोतव्यं† इति तात्पर्य्यार्थः। उचितक्रियाणां च बहूनां सम्भवात् महती स्तुतिः सम्पद्यते। प्रजापतिरित्यादि पूर्व्ववत्। अग्निविशेषणत्वाद् ध्रुव इति लिङ्गनिर्देशः ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

---

* अब्दा इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

† अग्निस्तोतव्य इति D, E चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः।

अथ विंशोऽनुवाकः।

(१)भूर्भुवः सुवः(१)। (२)ऊर्ध्व ऊषुण ऊतये। ऊर्ध्वो नः पाह्यꣳहसः(२)। (३)विधुन्दद्राणꣳ समने बहूनां। युवानꣳसन्तम्पलितो जगार। देवस्य पश्य काव्यं महित्वा-

---

अथ विंशोऽनुवाकः।

(१)"भूर्भुवः सुवः" (१)इति सर्वप्रायश्चित्तानीति। त्रयो लोकाः सुखप्रदा भवन्त्विति मन्त्रत्रयस्यार्थः॥

कल्पः। यदि महावीरः पद्येत ऊर्ध्व ऊषुण ऊतय इति द्वाभ्यामिति। पाठस्तु। "(२)ऊर्ध्व ऊषुण ऊतये, ऊर्ध्वो नः पाह्यꣳहसः," (२)इति। एतच्च मन्त्रयोः प्रतीकद्वयं। तौ च मन्त्रावञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यनुवाके व्याख्यातौ॥

कल्पः। यदि भिद्येत विधुन्दद्राणमिति सन्दृꣳह्यादिति*। पाठस्तु। (३)"विधुन्दद्राणꣳ समने बहूनां। ० स ह्यः समान"(३) इति। 'बहूनां' कर्मणां, 'समने' समीचीनचेष्टारूपे अनुष्ठाने, 'दद्राणं' भूयःप्रवर्त्तमानं, 'विधुं' अनुष्ठानस्य विधातारं महावीरं, 'युवानं' यौवनोपेतपुरुषवद्दृढं, एवं 'सन्तं,' 'पलितः' वयोहीन-सदृशः† शैथिल्यविशेषः, 'जगार' निगीर्णवान् 'देवस्य' जगद्विधातुः परमेश्वरस्य, 'काव्यं' ‡अभिज्ञानरूपं, 'महित्वा' महिमानं, 'सः' महावीरः, 'ह्यः' पूर्वेद्युः, 'समान' सम्यक् चेष्टितवान्। 'अद्य'

---

* सन्दध्यादिति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

† वयोहानिसदृश इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

‡ काव्यं इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

ऽद्या ममार । स ह्यः समान(२) । (४)यदृते चिदभिश्रिषः । पुरा जर्तृभ्य आतृदः । सन्धाता सन्धिं मघवा पुरोवसुः ॥ १ ॥

निष्कर्ता विह्रुतं पुनः(४) । (५)पुनरूर्जा सह रय्या(५) ।

'पश्य' हे जनसमूह अवलोकय । किमवलोकनीयमिति तदुच्यते । अस्मिन् दिने, 'ममार' भग्नोऽभूत्,* ईदृशं खल्वीश्वरस्य माहात्म्यं ॥

कल्पः । ततो यानि दृढार्थं संश्लेषणानि स्युः तैरेनमभि-सन्दध्यात् यदन्यत्कपालमृत्कपालेभ्यस्तु । यदृते चिदभिश्रिष इति भिन्नं महावीरं विधुन्दद्राणमिति मन्त्रेण सन्धाय यदृते चिदितिमन्त्रेण संश्लेषणसाधनैरुपलिम्पेत् । पाठस्तु । (४)"यदृते चिदभिश्रिषः । ० निष्कर्ता विह्रुतं पुनः" (४)इति । 'यत्' महावीरस्वरूपं, 'जर्तृभ्यः पुरा' कपालजरणेभ्यः† कपालानामूर्णीभावेभ्यः पूर्वं, 'अभिश्रिषः ऋते' अभितः संश्लेषणसाधनानि द्रव्याणि विना, 'आतृदः'‡ तर्दनमङ्गं प्राप्नोत् । तस्य महावीरस्य 'मघवा' इन्द्रः, 'सन्धिं' सन्धानं, करिष्यति । कीदृशो मघवा, 'पुरोवसुः' पुरतोऽवस्थितानि वसूनि संश्लेषणसाधनानि द्रव्याणि यस्यासौ पुरोवसुः, इत्थं स इन्द्रः 'विह्रुतं' विशेषेण भग्नं महावीरं, 'पुनर्निष्कर्ता' पुनरपि सम्पादयिष्यति ॥

---

* महावीरो भग्नो भूदिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† कपालजरणेभ्य इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ आतृद इति D, F, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

[६]मा नो घर्म व्यथितो विव्यथो नः । मा नः परमधरं मा रजोऽनैः । मा त्वस्मांस्तमस्यन्तराधाः । मा रुद्रियासो अभिगुर्वृधानः[६] । [७]मा नः क्रतुभिर्हीडितेभिरस्मान् ।

कल्पः । यदि घर्म प्रतिपरीयुः, न वा प्रतिपरीयुः, पुनरूर्जा सह रय्येति" [५]मन्त्रः । एताभ्यामेनं प्रतिपरीयुरिति त्रिः परिषिञ्चन् पर्येतीति यदुक्तं, तत्राधिकपर्यावर्त्तने त्रिः पुनः परियन्तीति विपरीतावर्त्तनं यदुक्तं, तदकरणेऽप्येतत् प्रायश्चित्तं । तत्र मन्त्रयोर्यदिदं * प्रतीकद्वयं, पुनरूर्जा निवर्त्तस्वेत्येको मन्त्रः, सह रय्या निवर्त्तस्व इत्यपरो मन्त्रः, एतावुभावपि भूमिर्भूम्नेत्यत्र † व्याख्यातौ ॥

कल्पः । मा नो घर्म व्यथित इत्येतौ घर्मे व्यथिते प्रायश्चित्तानीति । घर्मस्याज्यपयोरूपद्रव्यस्य व्यथनं चलनं सन्तापाधिक्येन पात्रस्योपरि उद्गमने सति एतत्प्रायश्चित्तं । तत्र प्रथमामृचमाह । [६]"मा नो घर्म व्यथितो विव्यथो नः । ० मा रुद्रियासो अभिगुर्वृधानः" [६]इति । 'नः' अस्मदीय, हे 'घर्म' हविर्द्रव्य, त्वं 'व्यथितः' चलितो भूत्वा, 'नः' अस्मान्, 'मा विव्यथः' स्वस्थानान्मा विचालय । 'नः' अस्माकं, 'परं' उत्कृष्टं कर्म, 'अधरं' निकृष्टं, 'मा', कुरु । 'रजो मा अनैः' अस्मान् रजोगुणं मा प्रापय, । तथा 'तमस्यन्तः' तमोगुणमध्ये, 'अस्मान्', सुष्ठु 'मा आधाः' मा स्थापय । 'वृधानः' वर्धमाना उद्दान्ताः, 'रुद्रियासः' रुद्रसम्बन्धिनः क्रूरदेवाः, 'मा अभिगुः' अस्मिन् कर्मण्याभिमुख्येन मा आगच्छन्तु ।

* मन्त्रयोरिदमिति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† भूमिर्भूम्नेत्यनुवाके इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

द्विषा सुनीते मा परादाः। मा नो रुद्रो निर्ऋतिर्मा नो अस्ता। मा द्यावापृथिवी हीडिषातां(७) ॥ २ ॥

(८)उप नो मित्रावरुणाविहावतं। अन्वादीध्याथामिह नः सखाया। आदित्यानां प्रसितिर्हेतिः। उग्रा शता पाष्ठाऽघ विषा परि णो वृणक्तु(८)।

अथ द्वितीयामाह। "(७)मा नः क्रतुभिर्हीडितेभिरस्मान्। ० मा द्यावापृथिवी हीडिषातां"(७)इति। हे घर्म 'हीडितेभिः' अपराधयुक्तैः, 'नः' अस्मदीयैः, 'क्रतुभिः,' कुपितस्त्वं 'अस्मान्' यजमानान्, 'द्विषा' द्वेषेण, 'सुनीते' सुष्ठु सम्पादिते फले, 'मा परादाः' निराकरणं मा कुरु,। एतावन्तङ्कालं महता क्लेशेन सम्पादितकर्मफलमीषदपराधद्वेषेण मा विनाशयेत्यर्थः। तथा 'रुद्रः' क्रूरो देवः, 'नः' अस्मान्, 'मा अस्ता' मैव अस्यतु, मा निराकरोतु। 'निर्ऋतिः' अपि राक्षसदेवता, 'नः' अस्मान्, 'मा अस्ता' मा अस्यतु, मा निराकरोतु। 'द्यावापृथिव्यावपि देवते 'मा हीडिषातां' अस्मद्विषये क्रोधम्माकुरुतां ॥

अथ तृतीयामाह। (८)"उप नो मित्रावरुणाविहावतं। ० पाष्ठाऽघ विषा परिणो वृणक्तु"(८) इति। हे 'मित्रावरुणौ,' 'नः' अस्मान्, घर्मापराधरहितान, 'इह'कर्मणि, 'उपावतं' उपेत्य रक्षतं। हे 'सखाया' सखिवदत्यन्तस्निग्धौ युवां, 'इह' कर्मणि, 'नः' अस्मान्,

[९]इ॒मं मे॑ वरुण॒ तत्त्वा॑यामि। त्वन्नो॑ऽअग्ने॒ स त्वन्नो॑ऽअग्ने। त्वम॑ग्ने॒ अया॒सि॑[९]। [१०]उद्व॒यन्तम॑स॒स्परि॑। उदु॒त्यञ्चि॒त्रं। वयः॒ सुप॒र्णाः[१०] ॥ ३ ॥

पु॒रोव॑सुः, होडिषाता॒ऽ॑, सुप॒र्णाः ॥ अनु० २० ॥

'अन्वादीध्याथां' अनुक्रमेण सर्वतो दीप्तान् कुरुतं। 'आदित्यानां,' सम्बन्धिनी 'हेतिः' पापिषु हिंसाकारणमायुधं, 'नः' अस्मान्, 'परिवृणक्तु' सर्वतो वर्जयतु। कीदृशी हेतिः, 'प्रसितिः' प्रकृष्टबन्धा,* 'उग्रा' 'तीक्ष्णाघाता, 'पाष्ठा' वज्रस्पर्शा, वज्रभिरवयवैः प्रहर्त्तुं समर्थेत्यर्थः†। 'विषा' व्यापिनी, । 'अद्य' शब्दो यथोक्तविशेषणसमुच्चयार्थः॥

चतुर्थादीनामष्टमान्तानाम्पञ्चानाम्प्रतीकानि दर्शयति। "(९) इमं मे वरुण तत्त्वा यामि। ० त्वमग्ने अयासि(९)"। तत्राद्यं मन्त्रद्वयं इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्नर इत्यत्र व्याख्यातं। अनन्तरन्तु मन्त्रद्वयमायुष्ट आयुर्दा अग्न इत्यत्र व्याख्यातं। अग्निर्मो जुष्टो दमूना इत्यत्र व्याख्यातः॥

कल्पः। यदि घर्मेण चरंस्त्वादित्योऽस्तमियात्। अपरस्याद्वारि दर्भेण हिरण्यं प्रबध्य उद्वयन्तमसस्परीत्युपस्थाय उदुत्यं चित्रमिति द्वाभ्याङ्गार्हपत्ये हुत्वा प्रवृज्य श्वोभूते वयःसुपर्णा इत्या-

---

* प्रकृष्टबन्धना इति D, F, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः। प्रकृष्टसम्बन्धना इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

† प्रहरणसमर्थेत्यर्थ इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

(१)भूर्भुवः सुवः । मयि त्यदिन्द्रियं महत् । मयि दक्षो मयि क्रतुः । मयि धायि सुवीर्यं । त्रिशुग्घर्मो विभातु मे ।

दित्यमुपतिष्ठत इति । चतसृणामेतासामत्र प्रतीकान्याम्नातानि । (१ प्रतीकः) उद्वयमिति मन्त्रः समाख्याय इत्यनुवाके व्याख्यातः । उदुत्यं चित्रमिति द्वयं उदुत्यं जातवेदसे इत्यनुवाके व्याख्यातं । वयः सुपर्णा इति मन्त्रः स ईं पाहि इत्यनुवाके व्याख्यातः ।

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

यदि घर्मं भक्षयन्ति भूर्भुवः स्वरित्यनुवाकेनेति । पाठस्तु । (१)"भूर्भुवः सुवः । ० उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि"(२) इति । भूरादिलोकदेवता अनुगृह्णन्त्विति शेषः । 'त्यत्' प्रसिद्धं, 'महत्' इन्द्रियसामर्थ्यं, 'मयि', 'धायि' धीयतां, स्थाप्यतां । तथा 'दक्षः' उत्साहः, 'क्रतुः' अनुष्ठानं, 'सुवीर्यं' सर्वेषु कार्येषु शोभनं सामर्थ्यं, तत्सर्वं 'मयि,' संस्थाप्यतां । 'त्रिशुक्' अग्निविद्युदात्मनः त्रेधा-भिन्नदीप्तिः, 'घर्मः,' मदर्थं आकूत्यादिभिः 'सह', 'विभातु' विविधन्दीप्यतां । 'आकूतिः' सङ्कल्पः, 'मनः' सङ्कल्पसाधनं, 'विराट्' अन्नं, 'ज्योतिः' तेजः, 'यज्ञः' क्रतुः, 'पयः' क्षीरं,

क. °न्वश्वः पशुर

आकूत्या मनसा सह। विराजा ज्योतिषा सह। यज्ञेन पयसा सह। ब्रह्मणा तेजसा सह। क्षत्रेण यशसा सह॥ सत्येन तपसा सह। तस्य दोहमशीमहि। तस्य सुम्नमशीमहि। तस्य भक्षमशीमहि। तस्य त इन्द्रेण पीतस्य मधुमतः। उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि[1] ॥ १ ॥

यशसा सह, षट् च ॥ अनु० २१ ॥

'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिः, 'तेजः' शरीरकान्तिः, 'क्षत्रं' क्षत्रियजातिः, 'यशः' कीर्त्तिः, 'सत्यं' अनृतवर्जितं,* 'तपः' कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं, 'तस्य' वैराकूत्यादिभिर्युक्तस्य घर्मस्य, 'दोहं' वृष्ट्यादिसमृद्धिं, वयं 'अशीमहि'। 'तस्य सुम्नं' तन्निमित्तं सुखञ्च, 'अशीमहि'। 'तस्य' प्रवर्ग्यस्य, प्रसादात् 'भक्षं' च 'आशीमहि' व्याप्नुयाम। हे घर्म 'तस्य' तादृशस्य, 'ते' तव, एवं 'उपहूतः' अनुज्ञातः, अहं भक्षयामि। कीदृशस्य तव, 'इन्द्रेण', प्रथमं 'पीतस्य,' 'मधुमतः' माधुर्य्ययुक्तस्य, 'उपहूतस्य' अनुज्ञातस्य॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः॥ २१॥

---

* अन्ततवर्जनमिति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

[१]यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । क्षुच्च तृष्णा च । अस्नुक् चानाहुतिश्च । अशनया च पिपासा च । सेदिश्चा-

---

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । व्याख्याता घोरास्तन्वोरण्येऽनुवाक्यो गण उत्तरौ चानुवाकाविति । घोरतनूनां प्रतिपादकौ द्वावनुवाकौ तत्रोक्तास्तन्व आधानप्रतिपादके सूत्रे व्याख्याताः । अरण्येऽनुवाक्या भवन्तीति हि तत्र सूत्रेऽभिहितं । तथा द्वयोरनुवाकयोर्मरुद्गण उक्तः; स च विकल्पितः; तस्य विनियोगो राजसूयप्रकरणे सूत्रकारेणाभिहितः; मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति; वैश्वदेवीमामिक्षान्तस्यारण्येऽनुवाक्यैर्गणैः * कपालानुपदधातीति । ब्राह्मणञ्चाम्नातं, योऽरण्येऽनुवाक्यो गणस्तं मध्यत उपदधातीति । तत्र घोरतनुप्रतिपादकं प्रथममनुवाकमाह । [१]"यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः ।० यच्च वयं न्द्विष्मः" [१]इति । हे 'अग्ने,' 'ते' तव सम्बन्धिन्यः, 'घोराः,' अत्युग्राः, 'तनुवः,' 'याः,' सन्ति, कास्ता इति चेत् क्षुदादिभिरनत्यन्तैरष्टाभिः शब्दैः प्रतिपादिताः । हे 'अग्ने', 'ते' तव सम्बन्धिन्यः, 'एताः' उक्ताः,

---

* अनुवाक्यस्तृतीयैर्गणैरिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मतिश्च। एतास्ते अग्ने घोरास्तनुवः। ताभिरमुङ्गच्छ। योऽस्मान्द्वेष्टि। यञ्च वयन्द्विष्मः[१]॥ अनु० २२॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः।

[१]क्लिक् च क्लोहितिश्च क्लिहितिश्च*। उष्णा च शीता च। उग्रा च भीमा च। सदाम्नी सेदिरनिरा। एतास्ते अग्ने घोरास्तनुवः। ताभिरमुङ्गच्छ। योऽस्मान्द्वेष्टि। यञ्च वयन्द्विष्मः[१]॥ अनु० २३॥

'तनुवः,' 'ताभिः' तनुभिः सह, 'यः' अस्माकन्द्वेष्टा, यश्च द्वेष्यः 'अमुं' द्विविधम्पुरुषं, 'गच्छ'॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः॥ २२॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः।

अथ घोरतनूप्रतिपादकं द्वितीयमनुवाकमाह। [१]"क्लिक् च क्लोहितिश्च ० यश्च वयं द्विष्मः"[१] इति। क्लिगादीन्यनिरान्तानि तनुनामानि। अन्यत्पूर्ववत्॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः॥ २३॥

---

* क्लोहीतिश्चेति J चिह्नितपुस्तकपाठः। क्लिह्नितिश्चेति G, चिह्नितपुस्तकपाठः।

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

(१)धुनिश्च ध्वान्तश्च ध्वनश्च ध्वनयꣳश्च । निलिम्पश्च विलिम्पश्च विक्षिपः(१) ॥ अनु० २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

(१)उग्रश्च धुनिश्च ध्वान्तश्च ध्वनश्च ध्वनयꣳश्च ।

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

मरुद्गणप्रतिपादकं प्रथममनुवाकमाह । (१)"धुनिश्च ध्वान्तश्च ० विलिम्पश्च विक्षिपः"(१) इति । धुन्यादीनि सप्त पदानि गणगतानां मरुद्विशेषाणां नामधेयानि । एतद्रूपेण कपालान्यवतिष्ठामीत्यर्थः* ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

मरुद्गणप्रतिपादकमनुवाकान्तरमाह । (१)"उग्रश्च धुनिश्च ० एत्य प्रेत्य विक्षिपः"(१) इति । उग्रादीनि सहमानान्तानि सप्त

---

* कपालान्यवतिष्ठन्तामित्यर्थ इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सहसह्वाꣳश्च सहमानश्च सहस्वाꣳश्च सहीयाꣳश्च। एत्य प्रेत्य विक्षिपः[१] ॥ अनु० २५ ॥

अथ षड्विंशोऽनुवाकः।

[१]अहोरात्रे त्वोदीरयतां। अर्धमासास्त्वोदीञ्जयन्तु।

पदानि गणगतानां मरुद्विशेषाणां नामधेयानि। सहस्वादीनि विक्षिप इत्यन्तानि षण्णामानि विकल्पितानि। अनुवाकद्वयोक्तं गणद्वयं कपालोपधाने विकल्पितं। उत्तरगणे च नामषट्कं पुनर्विकल्पितं ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरराण्यके चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽनुवाकः।

कल्पः। यदि घर्मदुघं वा महावीरं वास्तेनोपहरेत्, गार्हपत्ये स्रुवाहुतिं जुहुयात्, अहोरात्रे त्वोदीरयतामिति। पाठस्तु। (१)"अहोरात्रे त्वोदीरयतां ० संवत्सरस्त्वाहन्त्वसौ"(१) इति। चोरस्य नामनिर्देशार्थः 'असौ,' इति शब्दः। हे देवदत्तनामक चोर त्वामहोरात्रदेवते 'उदीरयतां' उद्गमयतां। अर्धमासदेवतास्त्वां 'उदीञ्जयन्तु' उत्कर्षेणैव जयन्तु। मासदेवतास्त्वां

मासास्त्वा अपयन्तु । ऋतवस्त्वा पचन्तु । संवत्सर-स्त्वा हन्त्वसौ[१] ॥ अनु० २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

[१]खट् फट् जहि । छिन्धी भिन्धी हन्धी कट् । इति वाचः क्रूराणि[१] ॥ अनु० २७ ॥

'अपयन्तु' वह्नौ पक्तुं प्रवर्त्तन्तां । ऋतुदेवतास्त्वां सम्यक् पक्वं कुर्वन्तु । संवत्सरदेवस्त्वां 'हन्तु' मारयतु ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

आभिचारप्रकरणे ब्राह्मणे यदुक्तं, यद्वाचः क्रूरन्तेन वषट् करोति इति । तदेतत्क्रूरमाह । [१]"खट् फट् जहि० इति वाचः क्रूराणि"[१] इति । भर्त्सनद्योतकाः खडादयस्त्रयोऽनुकरणशब्दाः । हननच्छेदनभेदनवाचकानि* तु क्रियापदानि । 'इति' एतानि षड्विधानि, 'वाचः,' 'क्रूराणि' ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

---

* च्छेदनभेदनहननवाचकानि इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः ।

[१]विगा इन्द्र विचरन्त्स्पाशयस्व । स्वपन्तमिन्द्र पशुमन्तमिच्छ । वज्रेणामुम्बोधय दुर्विदत्रं । स्वपतोऽस्य प्रहर भोजनेभ्यः[१] । [२]अग्ने अग्निना संवदस्व । मृत्यो

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यदि घर्म्मेण चरत्स्वेकवृक उत्तिष्ठेत् । विगा इन्द्र विचरन्त्स्पाशयस्वेति एनमभिमन्त्रयत इति । पाठस्तु । [१]"विगा इन्द्र विचरन्त्स्पाशयस्व ० स्वपतोऽस्य प्रहर भोजनेभ्यः"[१] इति । एकाकित्वेनारण्ये सञ्चरन् वत्सान्मारयति यः अरण्यश्वा सोयं एकवृकः, तद्बाधनमत्र प्रार्थ्यते* । हे 'इन्द्र,' 'विगाः' वत्सानेकवृकादियोज्य, तद्रक्षार्थं 'विशेषेण 'चरन्,' 'स्पाशयस्व' तमेकवृकं बाधितं कुरु । हे 'इन्द्र,' 'पशुमन्तं' वत्सान् भक्षयितुमायातैः पशुभिर्युक्तं तमेकवृकं, 'स्वपन्तं' निद्राणं, गच्छ । गत्वा च 'दुर्विदत्रं' दुर्बुद्धिशीलं, 'अमुं' एकवृकं, 'वज्रेण' आयुधेन, बोधय । यथा स्वपन्तं सुप्तं प्रहारेण† बोधयन्ति, तथा वज्रप्रहारेण बोधय । बोधयेत्यस्यैवार्थः स्पष्टमुच्यते । 'स्वपन्तं एनमेकवृकं, 'भोजनेभ्यः' वत्सभक्षणेभ्यः, निवारयितुं 'प्रहर' मारय, इत्यर्थः ॥

कल्पः । उभयत आदीप्तोल्मुकमस्मै प्रत्यस्येत् । अग्ने अग्नि-

---

* प्रार्थयते इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† हस्तप्रहारेण इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मृत्युना संवदस्व । नमस्ते अस्तु भगवः[१] । [२]सकृत्ते अग्ने नमः । द्विस्ते नमः । त्रिस्ते नमः ॥ चतुस्ते नमः । पञ्चकृत्वस्ते नमः । दशकृत्वस्ते नमः । शतकृत्वस्ते नमः । आसहस्रकृत्वस्ते नमः । अपरिमितकृत्वस्ते नमः । नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः[२] ॥ १ ॥

त्रिस्ते नमः, सप्त च ॥ अनु० २८ ॥

ना संवदस्वेति । पाठस्तु । (१)"अग्ने अग्निना संवदस्व ० नमस्ते अस्तु भगवः"(१) इति । हे 'अग्ने,' उल्मुकस्य मूलभागवर्त्तिना 'अग्निना,' उल्मुकाग्रभागवर्त्तिना सह, 'संवदस्व' एकवृकं हन्तुमैकमत्यं प्राप्नुहि । हे 'मृत्यो,' मूलभागस्थिताग्निप्रेरित, 'मृत्युना' अग्रभागस्थिताग्निप्रेरितेन सह, 'संवदस्व' एकवृकं हन्तुं संवादमनुमतिं कुरु । हे 'भगवः' ऐश्वर्यादिगुणयुक्त अग्ने, 'ते' तुभ्यं, 'नमोस्तु' ॥

कल्पः । अथैनमनुतिष्ठन्ते सकृत्ते अग्ने नम इत्यनुवाकशेषेणेति । पाठस्तु । (२)"सकृत्ते अग्ने नमः ० नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः"(२) इति । वृकदर्शनावृत्त्यनुसारेण नमस्कारावृत्तिवाक्यानि योजनीयानि । यद्वा सकृद्दर्शनेपि कृत्स्नो मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । नमस्कारावृत्त्युक्तिरादरार्था ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके अष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

क. °न्वश्वः पशुरन्व ।

अथ एकोनत्रिंशोऽनुवाकः।

(१)असृङ्मुखो रुधिरेणाव्यक्तः। यमस्य दूतः श्वपाद्विधावसि। गृध्रः सुपर्णः कुणपन्निषेवसे। यमस्य दूतः

अथ एकोनत्रिंशोऽनुवाकः॥

कल्पः। अथ यदि गृध्रः शालावृको भयेडको दीर्घमुख्युलूको भूतोपसृष्टः शकुनिर्वा वदेत्, "असृङ्मुखः" "यदेतत्" "दीपितः" "दीर्घमुखि". "इत्यादुलूकः" "यदेतद्भूतान्यन्वाविश्य" "प्रसार्य सक्थ्यौ" इत्येतैर्यथालिङ्गमभिमन्त्र्योल्मुकप्रत्यसनादि समानमिति। तत्र गृध्रविषयमनुवाकमाह। "असृङ्मुखो रुधिरेणाव्यक्तः ० प्रहितो भवस्य चोभयोः"(१) इति। 'गृध्रः' पक्षिविशेषः। हे गृध्र त्वं 'विधावसि' विविधन्धावनङ्करोषि, श्रवमन्विच्छन् सर्वत्र सञ्चरसि। कीदृशः, 'असृङ्मुखः' असृक् रक्तं मुखे यस्यासौ तादृशः, पातुं स्वीकृतेन 'रुधिरेण,' मुखस्य सर्वस्य लेपितत्वात् 'अव्यक्तः,' ईदृग्जातिरिति निश्चेतुमशक्यः, 'यमस्य,' 'दूतः,' यमो हि मारयितुं गृध्रं प्रेषयति। श्ववत् पद्यते शीघ्रङ्गच्छति इति 'श्वपात्'। त्वं रक्तमांसयोर्गन्धेन तृषया युक्तत्वात् 'गृध्रः,' शोभनौ पर्णौ शीघ्रपतनक्षमौ यस्यासौ 'सुपर्णः,'। तादृशस्त्वं 'कुणपं' शवं, 'निषेवसे' नितरां सेवसे। सोऽयं गृध्रः 'यमस्य' प्रेताधिपतिदेवस्य, 'भवस्य' परमेश्वरस्यान्तर्यामिणः, 'उभयोः' एतयोः, 'दूतः,'। भवो हि यमं

प्रहितो भवस्य चोभयोः[१] ॥ अनु० २९ ॥

अथ त्रिंशोऽनुवाकः ।

[१]यदेतद्वृकसो भूत्वा । वाग्देव्यभिरायसि । द्विषन्तं मेऽभिराय । तं मृत्यो मृत्यवे नय । स आर्त्याऽऽर्तिमार्च्छतु[१] ॥ अनु० ३० ॥

प्रेषयति, यमस्य दूतं । अतः साक्षात्परम्परया चोभयोर्दूतः सन् इह 'प्रहितः' प्रेषितः ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ शालावृकविषयमनुवाकमाह । [१]"यदेतद्वृकसो भूत्वा ० स आर्त्यार्त्तिमार्च्छतु"[१] इति । वृकः क्रोष्टा, हे 'वाग्देवि' ध्वनिदेवते, 'वृकसो भूत्वा' वृकादुत्पद्य, 'अभिरायसि' आभिमुख्येन शब्दं करोषि, इति 'यत्,' तत् 'एतत्,' 'मे,' द्विषन्तं, 'अभिलक्ष्य' 'राय' शब्दं कुरु । हे 'मृत्यो' । वृकरूपं 'तं' 'द्विषन्तं,' 'मृत्यवे' मारकाय देवाय, 'नय' प्रापय । 'सः' द्विषन्, 'आर्त्या' रोगेण, 'आर्त्तिं' दुःखं, 'आर्च्छतु' प्राप्नोतु ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

अथ एकत्रिंशोऽनुवाकः।

[१]यदीषितो यदि वा स्वकामी। भयेडको वदति वाचमेतां। तामिन्द्राग्नी ब्रह्मणा संविदानौ। शिवामस्मभ्यं कृणुतं गृहेषु[१] ॥ अनु० ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः।

[१]दीर्घमुखि दुर्हणु। मास्म दक्षिणतो वदः। यदि

अथ एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥

भयेडकविषयमनुवाकमाह। [१]"यदीषितो यदि वा ० कृणुतं गृहेषु"[१] इति। एडको* मेषः, स च युद्धव्यसनयुक्तः 'भयेडकः,' तन्दृष्ट्वैव भीत्या मनुष्याः पलायन्ते। स च 'यदि,' केनचित् 'ईषितः'† प्रवर्त्तितः, 'यदि वा,' 'स्वकामी' स्वेच्छावर्त्ती सन्, 'एतां' श्रूयमाणां, 'वाचं वदति' ध्वनिं करोति। हे 'इन्द्राग्नी,' 'ब्रह्मणा' परमेश्वरेण सह, 'संविदानौ' ऐकमत्यङ्गतौ, 'अस्मभ्यं' अस्मदर्थं, 'गृहेषु,' अस्मदीयेषु, 'तां' वाचं, 'शिवां' सुखकरीं, 'कृणुतं' कुरुतं॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकत्रिंशोऽनुवाकः॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः।

दीर्घमुखीविषयमनुवाकमाह। [१]"दीर्घमुखि दुर्हणु ० द्विषन्तं मेऽवबाधस्व"[१] इति। 'दीर्घमुखी' काकस्त्री, गर्दभी वा, 'दुष्टा

---

* एलक इति DF चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः।

† एषित इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

दक्षिणतो वदाद्विषन्तं मेऽवबाधस्व[१] ॥ अनु० ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

[१]इत्यादुलूक आपप्तत् । हिरण्याक्षो अयोमुखः । रक्षसान्दूत आगतः । तमितो नाशयाऽग्ने[१] ॥ अनु० ३३ ॥

हनूः यस्याः सा दुर्हणूः । हे 'दुर्हणु,' 'दीर्घमुखि,' 'दक्षिणतः' दक्षिणभागे, 'मास्म वदः' ध्वनिम्मा कार्षीः, । 'यदि,' दक्षिणभागे, 'वदात्' शब्दङ्कुर्याः, तदा 'मे,' 'द्विषन्तं,' 'अववाधस्व' विनाशय ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

उलूकविषयमनुवाकमाह । [१]"इत्यादुलूकः ० तमितो नाशयाऽग्ने"[१]इति । उलूकः, काकविरोधी घूकः, सोयं 'उलूकः,' 'इत्यात्' अनेन प्रकारेण, 'आपप्तत्' प्राप्नोत् । कीदृशः, हिरण्यवद्रक्ते अक्षिणी यस्यासौ 'हिरण्याक्षः,' अयोवत् कृष्णवर्णमुखं यस्यासौ 'अयोमुखः,' स च यज्ञविघातिनां 'रक्षसां,' 'दूतः,' सन्, इह समागतः' । हे 'अग्ने,' 'तं' उलूकं, 'इतः' स्थानात्, 'नाशय' ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१)यदेतद्भूतान्यन्वाविश्य । दैवीं वाचं वदसि । द्विषतो नः परावद । तान्मृत्यो मृत्यवे नय । त आर्त्याऽऽर्त्तिमार्च्छन्तु । अग्निनाऽग्निः संवदताम्(१) ॥ अनु० ३४ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

अथ भूतोपसृष्टविषयमनुवाकमाह । (१)"यदेतद्भूतान्यन्वाविश्य ० अग्निनाऽग्निः संवदताम्"(१) इति । यत्तराक्षसग्रहाविष्टो मनुष्यो यद्वदति तद्विषयमिदमुच्यते । यक्षादिभूतानि प्राणिनः मनुष्यान् अनुप्रविश्य 'दैवीं वाचं' मनुष्याणामयोग्यां काञ्चिद्वाचं, 'वदसि,' इति 'यत्,' 'एतत्' एतेन वचनेन, 'नः' अस्माकं, 'द्विषतः' शत्रून्, 'परावद' पराभूता यथा भवन्ति तथा वद । हे 'मृत्यो,' यक्षादिरूप'मृत्यवे' परममृत्युरूपाय* देवाय, 'तान्' द्विषतः, 'नय' प्रापय । 'ते' द्विषन्तः, 'आर्त्या' रोगेण, 'आर्त्तिं' दुःखं, 'आर्च्छन्तु' प्राप्नुवन्तु । अस्मिन्नर्थे 'अग्निना' उल्मुकमूलभागवर्त्तिना, 'अग्निः' उल्मुकाग्रवर्त्ती, 'संवदताम्' संवादमनुमतिं करोतु ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥

---

* परमृत्युरूपाय इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१)प्रसार्य सक्थ्यौ पतसि । सव्यमक्षि निपेपि च । मेह कस्य च नाऽममत्(१) ॥ अनु० ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।

(१)अत्रिणा त्वा क्रिमे हन्मि । कण्वेन जमदग्निना । विश्वावसोर्ब्रह्मणा हतः । क्रिमीणाꣳ राजा । अप्येषाꣳ

अथ पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ।

अथ शकुनिविषयमनुवाकमाह । (१)"प्रसार्य सक्थ्यौ ० मेह कस्य च नाऽममत्"(१) इति । ग्रामगमनादौ शुभाशुभसूचकः पक्षी शकुनिः, हे शकुने 'सक्थ्यौ प्रसार्य' ऊरू प्रसृतौ कृत्वा, इह 'पतसि' । 'सव्यमक्षि' वामचक्षुः, 'निपेपि च' पुनः पुनर्निमीलयसि च । तेन दोषेण 'इह' अस्मिन् देशे, 'कस्य च न' कस्यापि पुरुषस्य, 'माऽममत्' रोगो मा भवतु ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३५ ॥

अथ षड्त्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । यदि घर्मधुक् क्रिमिणा स्यात्, अत्रिणा त्वा क्रिमे हन्मीत्यनुवाकेनास्याः क्रिमीन् हन्यात् । अपि वा सार्वत्रिकमेतत् प्रायश्चित्तं क्रियेत इति । पाठस्तु । (१)"अत्रिणा त्वा क्रिमे हन्मि ०

स्थपतिर्हतः। अथो माताऽथो पिता। अथो स्थूरा अथो क्षुद्राः। अथो कृष्णा अथो श्वेताः। अथो आशातिका हताः। श्वेताभिः सह सर्वे हताः[१] ॥ अनु० ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽनुवाकः।

[१]आहरावद्य। शृतस्य हविषो यथा। तत्सत्यं यदमुं

श्वेताभिः सह सर्वे हताः"[१] इति। हे 'क्रिमे,' घर्मधुगादिवर्त्तिन्, 'अत्रिणा,' 'कण्वेन,' 'जमदग्निना,' च महर्षिणा अनुगृहीतः अहं त्वां 'हन्मि'। 'विश्वावसोर्ब्रह्मणा' विश्वावसुसंज्ञकस्य गन्धर्वस्य मन्त्रेण,'क्रिमीणां,' 'राजा' स्वामी, 'हतः'। 'अपि,' च 'एषां' क्रिमीणां, 'स्थपतिः' अन्योऽपि राजव्यतिरिक्तः प्रभुः, 'हतः'। अपि च तव 'माता,' हता, तथा तव 'पिता'। अन्येऽपि क्रिमयः 'स्थूलाः,' 'क्षुद्राः,' 'कृष्णाः,' 'श्वेताः,' च नानाविधा 'हताः'। अपि च 'आशातिकाः' आगत्य शात्यमानाः अस्माभिरेव बाध्यमानाः गवाश्वादिशरीरेषु वर्त्तमाना दंशयूकादयः सर्वेऽपि, 'श्वेताभिः' क्रिमिजातिभिः, 'सह,' मारिताः ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके षड्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽनुवाकः।

कल्पः। यमभिचरेत्तस्य लोहितमवदानं कृत्वा आहरावद्य

यमस्य जम्भयोः। आदधामि तथाहि तत्। खण्फण्म्रसि[१] ॥ अनु० ३७॥

अथ अष्टत्रिंशोऽनुवाकः।

[१]ब्रह्मणा त्वा शपामि। ब्रह्मणस्त्वा शपथेन शपा-

शृतस्येत्यनुवाकेन जुहुयात् इति। पाठस्तु। [१]"आहरावद्य ० खण् फण् म्रसि"[२] इति। 'यथा' यागकाले, 'शृतस्य' 'हविषः' पक्वं हविः, 'अवद्य' अवदाय, जुहु इति। तथा हे शत्रो लोहितं द्वितीयं 'आहर' आनय। 'अमुं' शत्रुं, 'यमस्य,' 'जम्भयोः' दन्तयोर्मध्ये, 'आदधामि' स्थापयामि इति 'यत्,' 'तत् मत्यं'। 'तत्' कार्यम्, 'तथाहि' तथैव अस्तु। दंशनध्वनेरनुकरणरूपौ 'खण्फण्' शब्दौ,* तौ यथा भवतस्तथा शत्रो मारितोऽसि ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

अथ अष्टत्रिंशोऽनुवकः।

कल्पः। यमभिव्याहरिष्यन् स्यात् त्रिरात्रावरं ब्रह्मचर्यं चरित्वा आगत्य एनमभिव्याहरेत्, ब्रह्मणा त्वा शपामीत्यनुवाकेनेति। पाठस्तु। [१]"ब्रह्मणा त्वा शपामि ० अधरो मत्पद्यस्वासौ"[२] इति। हे शत्रो त्वां देवदत्तनामानं 'ब्रह्मणा' मन्त्रेण, 'शपामि' शापयुक्तं करोमि। 'ब्रह्मणः' परमात्मवस्तुनः, 'शपथेन' शा-

---

* खट्फट्शब्दौ इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

मि। घोरेण त्वा भृगूणां चक्षुषा प्रेक्षे। रौद्रेण त्वाऽङ्गिरसां मनसा ध्यायामि। अघस्य त्वा धारया विध्यामि। अधरो मत्पद्यस्वासौ[१] ॥ अनु० ३८॥

अथ एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

[१]उत्तुद शिमिजावरि। तल्पेजे तल्प उत्तुद। गि-

पसामर्थ्येन, त्वां 'शपामि'। 'भृगूणां' महर्षीणां, सम्बन्धिना 'घोरेण' उग्रेण, 'चक्षुषा,' त्वां 'प्रेक्षे'। 'अङ्गिरसां' महर्षीणां, सम्बन्धिना 'रौद्रेण' उग्रेण, 'मनसा,' 'त्वां,' 'ध्यायामि'। 'अघस्य' पापरूपस्य क्रूरस्यायुधस्य खड्गरूपस्य, 'धारया,' त्वां 'विध्यामि'। 'असौ' हे देवदत्तरूप, त्वं 'मत्' अभिचरितुः* पुरुषात्, 'अधरः,' 'पद्यस्व' अर्वाचीनः पतितो भव ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके अष्टत्रिंशोऽनुवाकः॥ ३८॥

अथ एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः। यं द्विष्यात्तस्य गोष्ठेष्वन्ततमोषधीर्निखनेत्, उत्तुद शिमिजावरीत्यनुवाकेन। अपि वा गोष्ठस्यैवादक्षिणं द्वार्वाङ्गमेतेनैव विचालयेदिति। पाठस्तु। (१)"उत्तुद शिमिजावरि०

---

* अभिवदत इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

रीꣳरनुप्रवेशय। मरीचीरुप सन्नुद। यावदितः पुरस्तादुदयाति सूर्यः। तावदितोऽमुन्नाशय। योऽस्मान्द्वेष्टि। यञ्च वयं द्विष्मः[1] ॥ अनु० ३९ ॥

अथ चत्वारिंशोऽनुवाकः।

[1]भूर्भुवः सुवो भूर्भुवः सुवो भूर्भुवः सुवः। भुवो-

यञ्च वयं द्विष्मः"[2] इति। कश्चिन्मन्त्रेण स्वयमेवोत्पन्ना 'शिमिजावरी,' हे तथाविधौषधे, 'उन्नुद' शत्रुमुत्क्रम्य व्यथितं कुरु। हे-'तल्पेजे' तस्य शयनस्थाने समुत्पन्ने ओषधे, तदीये 'तल्पे,' प्रविश्य तं 'उन्नुद'। ततो गृहात् भ्रष्टं कृत्वा 'गिरीननुप्रवेशय'। ततः 'मरीचीः' दावाग्निरश्मीन्, 'उप' प्रापय्य, 'सन्नुद' सम्यक् निराकुरु। 'सूर्यः,' यावता कालेन 'इतः' देशात्, 'पुरस्तात्' पूर्वस्यान्दिशि, उदेति, 'तावता, कालेन, 'इतः' देशात्, 'अमुं' द्वेष्टारं, द्वेष्यञ्च 'नाशय'॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः॥ ३९॥

अथ चत्वारिंशोऽनुवाकः।

कल्पः। यद्युद्गाता पुरुषः साम गायेत्, अध्वर्युरेवैतेन साम्नोद्गायेत्। भूर्भुवः सुवरित्यनुवाकेनेति। पाठस्तु। [1]"भूर्भुवः सुवो

ऽधायि* भुवोऽधायि भुवोऽधायि। नृम्णायि नृम्णं नृम्णायि नृम्णं नृम्णायि नृम्णं। निधाय्योऽवापि निधाय्योऽवापि निधाय्योऽवापि। ए अस्मे अस्मे। सुवर्णज्योतिः[१] ॥ अनु० ४० ॥

अथ एकचत्वारिंशोऽनुवाकः।

[१]पृथिवी समित्। तामग्निः समिन्धे। साऽग्निꣳ स-

भूर्भुवः सुवः ० सुवर्णज्योतिः"[१] इति। एते सर्वे स्तोभविशेषाः। ऋचमन्तरेण स्तोभैरेव स्वरविशिष्टैः साम आगायेत्। गानार्था तत्र तत्रावृत्तिः। भूरादयस्त्रयो लोका दृष्टार्थप्रदाः सन्तु, विशेषतः 'भुवः,' सकाशात् 'अधायि' सर्वमिष्टं सम्पादितं। नृभिर्मनुष्यैर्मन्यते, अभीष्टत्वेन स्मर्यते इति 'नृम्णं' सुखं, नृम्णे सुखे सत्यपि पुनः 'नृम्णं' सुखं, अस्तु। 'निधाय्यः' नितरां सम्पादनीयो भागः, 'अवापि' प्राप्तं। गत्यर्थो वातिधातुः। 'ए'कारो देवतासम्बोधनार्थः। हे देवते 'अस्मे' अस्मासु, 'सुवर्णज्योतिः' सुवर्णसमानं ज्योतिः सम्पद्यतां॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः॥ ४०॥

अथ एकचत्वारिंशोऽनुवाकः।

सूत्रे अवान्तरदीक्षां व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्याभिहितं, चतस्र

---

* भुवोऽधायि इति वाक्यं G, I, J चिह्नितपुस्तकानां मूलपाठे वर्त्तते, भाष्ये तु "भुवोऽधायि" इति पाठ एव दृश्यते।

मिन्धे। तामहꣳ समिन्धे। सा मा समिद्धा। आयुषा तेजसा। वर्चसा श्रिया। यशसा ब्रह्मवर्चसेन। अन्नाद्येन समिन्ताꣳ स्वाहा[१]। [२]अन्तरिक्षꣳ समित्॥१॥

तां वायुः समिन्धे। सा वायुꣳ समिन्धे। तामहꣳ समिन्धे। सा मा समिद्धा। आयुषा तेजसा। वर्चसा श्रिया। यशसा ब्रह्मवर्चसेन। अन्नाद्येन समिन्ताꣳ स्वाहा[२]। [३]द्यौः समित्। तामादित्यः समिन्धे॥२॥

औदुम्बरीः समिधो घृताक्ता अभ्यादधाति, पृथिवी समिदित्येतैर्मन्त्रैरिति। तत्र प्रथमं मन्त्रमाह। [१]"पृथिवी समित् ० अन्नाद्येन समिन्ताꣳ स्वाहा"[१] इति। 'पृथिवी,' देवता, सम्यग्दीप्यमानत्वात् 'समित्,' इत्युच्यते। 'तां' पृथिव्याख्यां समिधं, 'अग्निः,' देवः, 'समिन्धे' सम्यग्दीपितवान्। 'सा' च पृथिव्याख्या समित्, 'अग्निं,' देवं, 'समिन्धे' सम्यग्दीपयति। 'तां' पृथिवीरूपां समिधं, 'अहं,' 'समिन्धे' सम्यक् प्रकाशयामि। 'सा' च देवता, मया 'समिद्धा,' सती, मां आयुरादिभिः 'समिन्तां'* सम्यक् प्रकाशयतु। 'तेजः' शरीरकान्तिः, 'वर्चः' बाह्यदीप्तिः॥

अथ द्वितीयतृतीयमन्त्रावाह। [२]"अन्तरिक्षꣳ समित् ० अन्ना-

---

* समिन्धतामिति D चिह्नितपुस्तकपाठः।

साऽऽदित्यꣳ समिन्धे । तामहꣳ समिन्धे । सा मा समिद्धा । आयुषा तेजसा । वर्चसा श्रिया । यशसा ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन समिन्ताꣳ स्वाहा[३] । [४]प्राजापत्या मे समिदसि सपत्नक्षयणी । भ्रातृव्यहा मेऽसि स्वाहा[४] । [५]अग्ने व्रतपते व्रतञ्चरिष्यामि ॥ ३ ॥

तच्छकेयं तन्मे राध्यतां । वायो व्रतपत आदित्य व्रतपते । व्रतानां व्रतपते व्रतञ्चरिष्यामि । तच्छकेयं

द्येन समिन्ताꣳ स्वाहा"[२] । [३]"द्यौः समित् ० अन्नाद्येन समिन्ताꣳ स्वाहा"[३] इति पूर्ववद्व्याख्येयौ ॥

चतुर्थं मन्त्रमाह । [४]"प्राजापत्या मे ० भ्रातृव्यहा मेऽसि स्वाहा"[४] इति । हे समित्, त्वं 'प्राजापत्या' प्रजापतिसम्बन्धिनी, 'सपत्नक्षयणी' वैरिविनाशनी, 'मे' 'समिदसि' सम्यग्दीपिकाऽसि । तस्मात् 'मे' मम, 'भ्रातृव्यहा असि' शत्रुघातिनी भवसि । स्वाहुतमिदमस्तु ॥

कल्पः । अथ देवता उपतिष्ठते, अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति । पाठस्तु । [५]"अग्ने व्रतपते ० तन्मे राध्यतां"[५] इति । हे 'व्रतपते' अवान्तरदीक्षारूपस्य व्रतस्य पालक अग्ने, 'व्रतं,' इदमहं 'चरिष्यामि' । त्वत्प्रसादात् 'तत्' व्रतं, कर्त्तुं 'शकेयं' शक्तो भूयासं । 'मे' मदीयं, 'तत्' व्रतं, 'राध्यतां' समृद्धिं गच्छतु । वायो व्रतपत इत्येतस्मिन् उत्तरस्मिन् च व्रतं चरिष्या-

तन्मे राध्यतां[५]। [६]द्यौः समित्। तामादित्यः समिन्धे। साऽऽदित्यꣳ समिन्धे। तामहꣳ समिन्धे। सा मा समिद्धा। आयुषा तेजसा ॥ ४ ॥

वर्चसा श्रिया। यशसा ब्रह्मवर्चसेन। अन्नाद्येन समिन्ताꣳ स्वाहा। अन्तरिक्षꣳ समित्। तां वायुः समिन्धे। सा वायुꣳसमिन्धे। तामहꣳ समिन्धे। सा मा समिद्धा। आयुषा तेजसा। वर्चसा श्रिया ॥ ५ ॥

यशसा ब्रह्मवर्चसेन। अन्नाद्येन समिन्ताꣳ स्वाहा। पृथिवी समित्। तामग्निः समिन्धे। साऽग्निꣳ समिन्धे। तामहꣳ समिन्धे। सा मा समिद्धा। आयुषा तेजसा। वर्चसा श्रिया। यशसा ब्रह्मवर्चसेन ॥

मीत्यादिकमनुषज्यते। एतदर्थमेव चतुर्थमन्त्रो पुनराम्नातं। व्रतपत इत्युक्तस्य पुनरपि व्रतानामित्युक्तिः कृत्स्नव्रतस्वीकारार्था ॥

कल्पः। आवृत्तैर्मन्त्रैः समिध आधाय आवृत्तैर्देवता उपस्थायेति। पाठस्तु। [६]"द्यौः समित् ० तदशकं तन्मे राधि"[६] इति। व्रतावसाने कर्त्तव्यत्वात् 'अचारिषं', इत्यादिभूतार्थवाचिशब्दप्रयोगः। तद्धि चतुर्षु वेदव्रतेषु सौम्यव्रतमित्यभिधीयते। एतस्य प्रवर्ग्याङ्गत्वाभावेपि शुक्रियकाण्डोक्तमन्त्रसापेक्षत्वात् अत्राम्नातं। एतच्च

अन्नाद्येन समिन्ताᳪ स्वाहा । प्राजापत्या मे समिदसि सपत्नक्षयणी। भ्रातृव्यहा मेऽसि स्वाहा । आदित्य व्रतपते व्रतमचारिषं। तदशकं तन्मे राधि। वायो व्रतपतेऽग्ने व्रतपते। व्रतानां व्रतपते व्रतमचारिषं । तदशकं तन्मे राधि(१) ॥ ६ ॥

समित्, समिन्धे, व्रतं चरिष्यामि, तेजसा, श्रिया, यशसा ब्रह्मवर्चसेन, अष्टौ च ॥ अनु० ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१)शन्नो वातः पवतां मातरिश्वा शन्नस्तपतु सूर्यः ।

सूत्रकारेण दर्शितं, अथैनं सर्वेषामनुवाकानां प्रश्नतीरभिव्याहारयति, प्रथमोत्तमयोर्वोत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वेति ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः । गामवसृज्य मदन्तीरुपस्पृश्योत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कुर्वन्ति, एवं सायं प्रातः प्रवर्ग्योपसञ्चं चरन्तीति । तस्मिन्ननुवाके प्रथमं मन्त्रमाह । (१)"शन्नो वातः ० प्रतिधीयतां"(१) इति ।

अहानि शम्भवन्तु नः शꣳ रात्रिः प्रतिधीयताम्[१]। [२]शमुषा नो व्युच्छतु शमादित्य उदेतु नः। शिवा नः शन्तमा भव सुमृडीका सरस्वति। मा ते व्योम संदृशि[२]। [१]इडायै वास्त्वसि वास्तुमद्वास्तुमन्तो भूयास्म मा वास्तोश्छित्स्म ह्यवास्तुः स भूयाद्योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं

'मातरिश्वा' अन्तरिक्षनिवासी, 'वातः,' 'नः' अस्माकं, 'शं' सुखं, यथा भवति, तथा, 'पवतां'। 'सूर्यः,' अपि तथैव 'तपतु'। 'अहानि,' अपि 'नः' अस्माकं, सुखकराणि 'भवन्तु'। 'रात्रिः' च सुखकरी सम्पद्यतां॥

द्वितीयं मन्त्रमाह।[२]"शमुषा नो व्युच्छतु ० मा ते व्योम संदृशि"[२] इति। 'उषा', देवी, 'नः' अस्माकं, सुखकरी प्रभातं करोतु। 'आदित्यः,' चास्माकं सुखकरः 'उदेतु'। हे 'सरस्वति,' त्वं 'नः' अस्मान् प्रति, 'शिवा' अनुकूला, 'शन्तमा' अतिशयेन सर्वोपद्रवशमनी, 'सुमृडीका' सुष्ठु सुखकरी, च 'भव'। 'ते संदृशि' तव कटाक्षे सति, 'व्योम' सुखशून्यत्वं, 'मा,' भूत्॥

तृतीयं मन्त्रमाह। [१]"इडायै वास्तु ० यं च वयन्द्विष्मः"[१] इति। हे भूमे त्वं 'इडायै' धेनुरूपाया इडादेव्याः, 'वास्तु असि' निवासस्थानमसि। सर्वं जगत् त्वत्प्रसादात् 'वास्तुमत्' निवासस्थानयुक्तं भवतु। वयमपि त्वत्प्रसादात् 'वास्तुमन्तः' निवासस्थानयुक्ताः, 'भूयास्म'। 'वास्तोः,' निवासस्थानात् 'माछित्स्म' विछिन्ना मा-

द्विष्मः[३] । [४]प्रतिष्ठाऽसि प्रतिष्ठावन्तो भूयास्म मा प्रतिष्ठा यांश्छित्स्म ह्यप्रतिष्ठः स भूयाद्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः[४] । [५]आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः। त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे[५] । [६]द्वाविमौ वातौ वात आसिन्धोरापरावतः ॥१॥

भूयास्म । 'हि' यस्मात्, 'वयमेवंविधाः तस्मादस्माकं विपरीतः 'यः' द्वेष्टा, यस्य द्वेष्यः, सोयं 'अवास्तुः' निवासस्थानरहितो भूयात् ॥

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह । [४]"प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठावन्तः ० द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः"[४] इति । 'प्रतिष्ठा' आधारः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह । [५]"आ वात वाहि भेषजं ० देवानां दूत ईयसे"[५] इति । हे 'वात' वायो, मे 'भेषजं', यथा भवति तथा, 'आवाहि' अस्मान् प्रति सर्वतो वातङ्कुरु । हे 'वात,' 'यद्रपः' पापमस्ति, तत् 'विवाहि' विश्लेष्य गच्छ । यस्मात् 'त्वं,' 'विश्वभेषजः' इति विश्वस्य चिकित्सकः, 'देवानां दूतः,' च सन् 'ईयसे' गच्छसि ॥

अथ षष्ठं मन्त्रमाह । [६]"द्वाविमौ वातौ ० परान्यो वातु यद्रपः"[६] इति । 'इमौ' लोके दृश्यमानौ, 'द्वौ वातौ,' 'आसिन्धोः' समुद्रसहिते प्रदेशे, 'आपरावतः' दूरवर्त्तिलोक-

दक्षं मे अन्य आ वातु पराऽन्यो वातु यद्रपः[६]। [७]यद्दो वात ते गृहेऽमृतस्य निधिर्हितः। ततो नो देहि जीवसे ततो नो धेहि भेषजं। ततो नो मह आवह[७] [८]वात आ वातु भेषजꣳ शंभूर्मयोभूर्नो हृदे। प्र ण आयूꣳषि तारिषत्[८]। [९]इन्द्रस्य गृहो-

---

युक्ते देशे, 'वातः' सञ्चरतः। शान्तो वायुरेकः, तीव्रोऽपरः, तयोर्मध्ये 'अन्यः' एकः शान्तः, 'मे' मम, 'दक्षं आवातु' सुखं सम्पादयतु। 'अन्यः' तीव्रो वायुः, 'यद्रपः' मम यत्पापमस्ति, तत् 'परा वातु' विनाशयतु॥

अथ सप्तमं मन्त्रमाह। [७]"यद्दो वात ० ततो नो मह आवह"[७] इति। हे 'वात,' 'ते गृहे,' 'यददः' यः असौ, 'अमृतस्य निधिः,' 'हितः' स्थापितः, 'ततः' निधेः सकाशात्, 'नः' अस्माकं, 'जीवसे' जीवनाय, 'देहि' कियदप्यमृतं प्रयच्छ। 'ततः' अमृतात्, 'नः' अस्माकं, 'भेषजं देहि' औषधं सम्पादय। 'ततः' तस्मात्, 'नः' अस्माकं, 'मह आवह' तेजः सम्पादय।

अथाष्टमं मन्त्रमाह। [८]"वात आवातु भेषजꣳ ० प्रण आयूꣳषि तारिषत्"[८] इति। अयं 'वातः' 'भेषजं,' यथा भवति तथा, 'आवातु'। 'नः' अस्माकं, 'हृदे' मनसे, 'शम्भूः' अनिष्टशान्तिं भावयन्, 'मयोभूः' सुखं च भावयन्, वर्त्ततां। 'नः' अस्माकं, 'आयूंषि' चिरकालजीवनानि, 'प्रतारिषत्' प्रकर्षेण वर्धयतु॥

ऽसि तं त्वा प्रपद्ये सगुः साश्वः। सह यन्मे अस्ति तेन[९]। [१०]भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये सुवः प्रपद्ये भूर्भुवः सुवः प्रपद्ये वायुं प्रपद्येऽनार्तां देवतां प्रपद्येऽश्मानमाखणं प्रपद्ये प्रजापतेर्ब्रह्मकोशं ब्रह्म प्रपद्य ॐ प्रपद्ये[१०]। [११]अन्तरिक्षं म उर्वन्तरं बृहदग्नयः पर्वताश्च

अथ नवमं मन्त्रमाह। [९]"इन्द्रस्य गृहोऽसि ० सह यन्मे अस्ति तेन"[९] इति। अत्रेन्द्रशब्देन परमैश्वर्ययोगादादित्य उच्यते। तथा च ब्राह्मणं। असौ वा आदित्य इन्द्र एष प्रजापतिरिति। हे आदित्यमण्डल त्वं 'इन्द्रस्य गृहोऽसि' आदित्यस्य निवासस्थानमसि। 'तं' तादृशमादित्यगृहं, त्वां 'प्रपद्ये' प्राप्नोमि। कीदृशोऽहं 'सगुः' गोसहितः, 'साश्वः' अश्वसहितः, अन्यदपि 'मे', 'यत्' वस्तु, विद्यते 'तेन सह', त्वां प्रविशामि॥

अथ दशमं मन्त्रमाह। [१०]"भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये ० ब्रह्म प्रपद्ये ॐ प्रपद्ये"[१०] इति। 'भूः प्रपद्ये' भूर्लोकदेवतां प्रपन्नोऽस्मि। एवमुत्तरत्रापि यथाव्यस्तानां प्रपत्तिस्तथा समस्तानामपि प्रपत्तिः। 'अनार्त्तां' इत्यनेन आरोग्यकरी देवतोच्यते। 'आखणं' खनितुमशक्यं, 'अश्मानं' दृढं पाषाणं, 'प्रपद्ये'। पाषाणवद्दार्ढ्यमयाचित्यर्थः। 'प्रजापतेः', सम्बन्धि 'ब्रह्मकोशं' सर्वमन्त्राधारभूतं, 'ब्रह्म' वेदस्वरूपं, प्रपद्ये। 'ॐ'कारेण परमात्मा उच्यते, तमपि 'प्रपद्ये'॥

यथा वातः स्वस्त्या स्वस्ति मां तया स्वस्त्या स्वस्ति मानसानि[११]। [१२]प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणापानौ मा माहासिष्टं[१२] [१३]मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं

अथैकादशमन्त्रमाह। [११]"अन्तरिक्षं म उर्वन्तरं ० स्वस्ति मानसानि"[११] इति। यदिदं 'अन्तरिक्षं', अस्ति तत् 'मे' मदर्थं, 'उर्वन्तरं' विस्तीर्णावकाशः, भूयात्। तस्मिन्नन्तरिक्षे 'अग्नयः' गार्हपत्यादयः, 'पर्वताः' मेर्वादयश्च, 'दृहन्' अधिकं सुखं यथा भवति तथा, वर्त्ततामिति शेषः। अत्रान्तरिक्षे सञ्चरन् 'वातः', 'यया स्वस्त्या' क्षेमहेतुभूतया क्रियया, 'मां', प्रति 'स्वस्ति' क्षेमं, प्रापयत्विति शेषः। 'तया स्वस्त्या' क्षेमहेतुभूतया क्रियया, 'मानसानि' अस्मदीयान्यन्तःकरणानि, 'स्वस्ति' क्षेमं, प्रापयत्विति शेषः॥

अथ द्वादशं मन्त्रमाह। [१२]"प्राणापानौ ० मा माहासिष्टं"[१२] इति। हे प्राणापानदेवौ 'मृत्योः', सकाशात् मां 'पातं' रक्षतं। हे 'प्राणापानौ', युवां मां कदाचिदपि 'माहासिष्टं' मा-परित्यक्षतं॥

अथ त्रयोदशं मन्त्रमाह। [१३]"मयि मेधां मयि प्रजां ० सूर्यो भ्राजो दधातु"[१३] इति। ग्रन्थतदर्थधारणशक्तिः 'मेधा', 'प्रजा' पुत्रादिः, 'तेजः' शरीरकान्तिः, तत्सर्वं 'अग्निर्मयि', सम्पा-

दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु[१३] ॥ २ ॥

[१४]द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः[१४] । [१५]कया नश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता[१५] ।

दधातु । 'इन्द्रियं' चक्षुरादिपाटवं, 'भ्राजः' दीप्तिजातं[*] अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्दशं मन्त्रमाह । [१४]"द्युभिरक्तुभिः परिपातं ... पृथिवी उत द्यौः"[१४] इति । हे 'अश्विनौ', 'सुभगेभिः' सौभाग्यैः सूक्तैः, 'अस्मान् पातं', कीदृशैः, 'द्युभिः' द्योतमानैः, 'अक्तुभिः' रञ्जनहेतुघृतादिद्रव्ययुक्तैः, च 'अरिष्टेभिः' विनाशरहितैः । 'नः' अस्माकं, 'तत्' अश्विनोः पालनं, मित्रादयो 'मामहन्ताम्' अतिशयेन पूजयन्तु । 'सिन्धुः' समुद्रः ॥

अथ पञ्चदशं मन्त्रमाह । [१५]"कया नश्चित्र ... शचिष्ठया वृता"[१५] इति । कस्य प्रजापतेः सम्बन्धिनीत्यस्मिन्नर्थे 'का' इति शब्दः स्त्रीलिङ्गो वर्त्तते । 'ऊति'शब्दो रक्षावाची, 'कया' 'ऊत्या' प्रजापतिसम्बन्धिना रक्षणेन, 'चित्र आभुवत्' चित्रोऽयं यज्ञः 'नः'

---

[*] दीप्तिजातं इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

यया वातः स्वस्त्या स्वस्ति मां तया स्वस्त्या स्वस्ति मानसानि(११)। (१२)प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणापानौ मा माहासिष्टं(१२) (१३)मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं

अथैकादशमन्त्रमाह। (११)"अन्तरिक्षं म उर्वन्तरं ० स्वस्ति मानसानि"(११) इति। यदिदं 'अन्तरिक्षं', अस्ति तत् 'मे' मदर्थं, 'उर्वन्तरं' विस्तीर्णावकाशः, भूयात्। तस्मिन्नन्तरिक्षे 'अग्नयः' गार्हपत्यादयः, 'पर्वताः' मेर्वादयश्च, 'इहन्त' अधिकं सुखं यथा भवति तथा, वर्त्ततामिति शेषः। अत्रान्तरिक्षे सञ्चरन् 'वातः', 'यया स्वस्त्या' क्षेमहेतुभूतया क्रियया, 'मां', प्रति 'स्वस्ति' क्षेमं, प्रापयत्विति शेषः। 'तया स्वस्त्या' क्षेमहेतुभूतया क्रियया, 'मानसानि' अस्मदीयान्यन्तःकरणानि, 'स्वस्ति' क्षेमं, प्रापयत्विति शेषः ॥

अथ द्वादशं मन्त्रमाह। (१२)"प्राणापानौ ० मा माहासिष्टं"(१२) इति। हे प्राणापानदेवौ 'मृत्योः', सकाशात् मां 'पातं' रक्षतं। हे 'प्राणापानौ', युवां मां कदाचिदपि 'माहासिष्टं' मा-परित्यक्षतं ॥

अथ त्रयोदशं मन्त्रमाह। (१३)"मयि मेधां मयि प्रजां ० सूर्यो भ्राजो दधातु"(१३) इति। ग्रन्थतदर्थधारणशक्तिः 'मेधा', 'प्रजा' पुत्रादिः, 'तेजः' शरीरकान्तिः, तत्सर्वं 'अग्निर्मयि', सम्पा-

दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि हृयो भ्राजो दधातु[१३] ॥ २ ॥

[१४]द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः[१४] । [१५]कया नश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता[१५] ।

दधतु । 'इन्द्रियं' चक्षुरादिपाटवं, 'भ्राजः' दीप्तिजालं,* अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्दशं मन्त्रमाह । [१४]"द्युभिरक्तुभिः परिपातं ० पृथिवी उत द्यौः"[१४] इति । हे 'अश्विनौ', 'सुभगेभिः' सौभाग्यैः युक्तैः, 'अस्मान् पातं', कीदृशैः, 'द्युभिः' द्योतमानैः, 'अक्तुभिः' रञ्जनहेतुघृतादिद्रव्ययुक्तैः, च 'अरिष्टेभिः' विनाशरहितैः । 'नः' अस्माकं, 'तत्' अश्विनोः पालनं, मित्रादयो 'मामहन्तां' अतिशयेन पूजयन्तु । 'सिन्धुः' समुद्रः ॥

अथ पञ्चदशं मन्त्रमाह । [१५]"कया नश्चित्र ० शचिष्ठया-वृता"[१५] इति । कस्य प्रजापतेः सम्बन्धिनीत्यस्मिन्नर्थे 'का' इति शब्दः स्त्रीलिङ्गो वर्त्तते । 'ऊति'शब्दो रक्षावाची, 'कया' ऊत्या' प्रजापतिसम्बन्धिना रक्षणेन, 'चित्र आभुवत्' चित्रोऽयं यज्ञः 'नः'

---

* दीप्तिजातं इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१६)कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृढाचिदारुजे* वसु(१६) । (१७)अभीषु णः सखीनामविता जरितॄणां । शतम्भवास्यूतिभिः(१७) । (१८)वयः सुपर्णा

अस्मान् प्रति, आगतः । कीदृशो यज्ञः, 'सदावृधः' सर्वदा वर्धमानः, 'सखा' सखिवत् प्रियतमः, स च यज्ञः 'कया' प्रजापतिसम्बन्धिन्या, 'शचिष्ठया' अतिशयितया शक्त्या, 'वृता' वर्त्तते ॥

अथ षोडशं मन्त्रमाह । (१६)"कस्त्वा सत्यः ० आरुजे वसु"(१६) इति । हे प्रवर्ग्य त्वां 'कः' प्रजापतिः, 'मत्सत्' मदयतु† हर्षयतु । कीदृशः प्रजापतिः, 'सत्यः' परमार्थभूतः, 'मदानां' हर्षकारणानामायुरादीनां, 'अन्धसः' अन्नस्य च, 'मंहिष्ठः' अतिशयेन वर्धयिता, 'आरुजे' सर्वतोऽनिष्टभङ्गार्थं, 'वसु' अपेक्षितं धनं, 'दृढाचित्' दृढमेव, करोत्विति शेषः ॥

अथ सप्तदशं मन्त्रमाह । (१७)"अभीषुणः ० ऊतिभिः"(१७) इति । हे प्रजापते 'जरितॄणां' जरणशीलानां, 'सखीनां' सखिवत्प्रियाणां, 'नः' अस्माकं, 'शतमूतिभिः' शतसङ्ख्याकैः रक्षणैः, 'अभीषु' सर्वतः, सुष्ठु 'अविता भवासि' रक्षिता भव ॥

अथाष्टादशं मन्त्रमाह । (१८)"वयः सुपर्णा ० निधयेव बद्धान्"(१८) इति । केचित् 'ऋषयः', 'इन्द्रमुपसेदुः', कार्यार्थना-

---

* आरुजे इति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† मोदयतु इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

उप॑सेदु॒रिन्द्रं॑ प्रि॒यमे॑धा॒ ऋष॑यो॒ नाध॑मानाः। अप॑ ध्वा॒न्तमू॑र्णु॒हि पू॒र्धि चक्षु॑र्मुमु॒ग्ध्य॑स्मान्नि॒धये॑व ब॒द्धान् (१८)॥ ॥ ३ ॥

(१९)शन्नो॑ दे॒वीर॒भिष्ट॑य॒ आपो॑ भवन्तु पी॒तये॑। शंयो-र॒भिस्र॑वन्तु नः (१९)। (२०)ईशा॑ना॒ वार्या॑णां॒ क्षय॑न्ती-

---

मिरुपसन्तिः। कीदृशा ऋषयः, 'वयः' पक्षिमूर्त्तिधारिणः, अतएव 'सुपर्णाः' शोभनपक्षोपेताः, 'प्रियमेधाः' अधीतस्य श्रुतस्य धारणशक्तिर्मेधाः तस्यां प्रीतियुक्ताः। 'नाधमानाः' किञ्चित्कार्यं याचमानाः। स एव याच्ञाप्रकारः स्पष्टीक्रियते। हे इन्द्र 'ध्वान्तं' अज्ञानलक्षणमन्धकारं, 'अपोर्णुहि' अपसारय। 'चक्षुः' ज्ञानलक्षणां दृष्टिं, 'पूर्धि' पूरय। 'निधयेव' शृङ्खलयेव, अज्ञानेन, 'बद्धान्', 'अस्मान्', 'मुमुग्धि' तस्मादज्ञानात् बन्धनान्मोचय॥

अथैकोनविंशं मन्त्रमाह। (१९)"शन्नो देवीरभिष्टय ० शंयोरभिस्रवन्तु नः"(१९) इति। 'आपः', देव्यः, 'नः' अस्माकं, 'अभिष्टये पीतये' अभीष्टाय पानाय, 'शं' सुखहेतवः, 'भवन्तु'। किञ्च 'नः' अस्माकं, 'शं' सुखं, यथा भवति तथा, 'शंयोः' दुःखवियोगः, यथा भवति तथा, 'अभिस्रवन्तु' सर्वतः प्रवहन्तु॥

अथ विंशं मन्त्रमाह। (२०)"ईशाना वार्याणां ० याचामि भेषजं"(२०) इति। अहं 'अपः', देवीः प्रति, 'भेषजं' पापविनाश-

चर्षणीनां। अपो याचामि भेषजं(२०)। (२१)सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः(२१)। (२२)आपो हि ष्ठा मयोभुव-स्ता न ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे(२२)। (२३)यो

कारणमौषधं, 'याचामि', इति। कीदृशीरपः, 'वार्याणां' वरणीयानां कामानां, 'ईशानाः' दातुं समर्थाः, 'चर्षणीनां' मनुष्याणां, 'क्षयन्तीः' निवासहेतुभूताः॥

अथैकविंशं मन्त्रमाह। (२१)"सुमित्रा न आपः ० यं च वयं द्विष्मः"(२१) इति। 'आपः', 'ओषधयः', च इत्येता द्विविधा देवताः, 'नः' अस्मान् प्रति, 'सुमित्राः' सुष्ठु स्निग्धाः, 'सन्तु'। 'यः' अस्मदीयः शत्रुः, 'तस्मै', 'दुर्मित्राः' दुर्हृदया विरोधिनः, 'सन्तु'॥

अथ द्वाविंशं मन्त्रमाह। (२२)"आपो हि ष्ठा मयो भुवः ० महे रणाय चक्षसे"(२२) इति। 'हि'शब्द एवकारार्थः प्रसिद्ध्यर्थो वा। हे 'आपः', यूयमेव 'मयोभुवः स्थ' सुखस्य भावयित्र्यो भवत। स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसिद्धं। 'ताः' तादृश्यो यूयं, 'नः' अस्मान्, 'ऊर्जे' रसाय, भवदीयरसानुभवार्थं, 'दधातन' स्थापयत। किञ्च, 'महे' महते, 'रणाय' रमणीयाय, 'चक्षसे' दर्शनीयाय, 'दधातन' अस्मान् परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेत्यर्थः॥

अथ त्रयोविंशं मन्त्रमाह। (२३)"यो वः शिवतमो रसः ० उशतीरिव मातरः"(२३) इति। 'वः' युष्माकं, 'शिवतमः' शान्त-

वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः। उशतीरिव मातरः[२३]। [२४]तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ॥ ४ ॥

आपो जनयथा च नः[२४]। [२५]पृथिवी शान्ता साऽग्निना शान्ता सा मे शान्ता शुचꣳ शमयतु[२५]।

तमः सुखैकहेतुः, यो 'रसः', अस्ति। 'इह', अस्मिन् कर्मणि, 'नः' अस्मान्, 'तस्य', 'भाजयत' रसं प्रापयत। तत्र दृष्टान्तः, 'उशतीरिव मातरः' इति, कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्यरसं प्रापयन्ति तद्वत् ॥

अथ चतुर्विंशं मन्त्रमाह। [२४]"तस्मा अरङ्गमाम ० जनयथा च नः"[२४] इति। 'यस्य' रसस्य, 'क्षयाय' क्षयेण निवासेन, 'जिन्वथ' यूयं प्रीता भवथ, 'तस्मै' रसाय, 'वः' युष्मान्, 'अरङ्गमाम' अलं भृशं प्राप्नुमः। किञ्च, हे 'आपः', यूयं 'नः' अस्मान्, 'जनयथ' प्रजोत्पादकान् कुरुत ॥

अथ पञ्चविंशं मन्त्रमाह। [२५]"पृथिवी शान्ता ० शुचꣳ समयतु"[२५] इति। येयं 'पृथिवी', देवता, 'सा', इयं 'शान्ता' सर्वोपद्रवशमनयुक्ता, न केवलं स्वयमेव किन्तु 'अग्निना', देवेन सह, 'शान्ता'। तादृशी 'शान्ता', देवता, 'मे' मम, 'शुचं' शोकं, 'शमयतु' शान्तं करोतु ॥

(२६)अन्तरिक्षꣳ शान्तं तद्वायुना शान्तं तन्मे शान्तꣳ शुचꣳ शमयतु(२६)। (२७)द्यौः शान्ता सादित्येन शान्ता सा मे शान्ता शुचꣳ शमयतु(२७)। (२८)पृथिवी शान्तिरन्तरिक्षꣳ शान्तिर्द्यौः शान्तिर्दिशः शान्तिरवान्तरदिशाः शान्तिरग्निः शान्तिर्वायुः शान्तिरादित्यः शान्तिश्चन्द्रमाः शान्तिर्नक्षत्राणि शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिर्गौः शान्तिरजा शान्तिरश्वः शान्तिः पुरुषः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिर्ब्राह्मणः शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः शान्तिर्मे अस्तु शान्तिः(२८)। (२९)तयाऽहꣳ शान्त्या सर्वशान्त्या मह्यं द्विपदे

अथ षड्विंशसप्तविंशौ मन्त्रावाह। (२६)"अन्तरिक्षꣳ ० शुचꣳ समयतु"(२६)। (२७)"द्यौः शान्ता ० शुचꣳ समयतु"(२७) इति। 'अन्त' 'द्यौः शान्ता' मन्त्रद्वयं पृथिवीमन्त्रवद्व्याख्येयं॥

अथाष्टाविंशं मन्त्रमाह। (२८)"पृथिवी शान्तिरन्तरिक्षꣳ शान्तिः ० शान्तिर्मे अस्तु शान्तिः"(२८) इति। पृथिव्यादयः सर्वदेवता अस्मदनिष्टशमनहेतुत्वात् शान्तिदेवतारूपाः। 'ब्रह्म'वेदः, पृथिव्यादीनामुपचरितं शान्तिदेवतारूपत्वं। या तु शान्त्यभिमानिनी देवता सा 'शान्तिरेव' मुख्यमेव तस्याः शान्तित्वं, अतः सा शान्तिदेवता 'मे', 'शान्तिरस्तु' सर्वानिष्टशमनहेतुरस्तु॥

चतुष्पदे च शान्तिङ्करोमि शान्तिर्मे अस्तु शान्तिः[२९]। [३०]एह श्रीश्च ह्रीश्च धृतिश्च तपो मेधा प्रतिष्ठा श्रद्धा सत्यं धर्मश्चैतानि मोत्तिष्ठन्तमनूत्तिष्ठन्तु मा माꣳ* श्रीश्च ह्रीश्च धृतिश्च तपो मेधा प्रतिष्ठा श्रद्धा सत्यं धर्मश्चैतानि मा मा हासिषुः[३०]। [३१]उदायुषा स्वायुषोदोषधीनाꣳ रसेनोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृताꣳ अनु[३१]।

अथैकोनत्रिंशं मन्त्रमाह। [२९]"तयाहꣳ शान्त्या ० अस्तु शान्तिः"[२९] इति। 'अहं' यजमानः, 'सर्वशान्त्या' सर्वानिष्टशमनहेतुतया, पूर्वोक्तगुणविशिष्टया, 'शान्त्या' शान्तिदेवतया, 'मह्यं' मच्छरीरार्थं, 'द्विपदे' मदीयाय मनुष्यार्थं, 'चतुष्पदे' मदीयाय पश्वर्थं 'च', 'शान्तिं' सर्वानिष्टशमनं, 'करोमि'। अतः शान्तिदेवता 'मे' मदर्थं, 'शान्तिः' सर्वानिष्टशमनहेतुः, 'अस्तु'॥

अथ त्रिंशं मन्त्रमाह। [३०]"एह श्रीश्च ह्रीश्च ० मा मा हासिषुः"[३०] इति। श्रीप्रभृतयो धर्मान्ता या देवताः सन्ति, 'एतानि' देवशरीराणि, इह कर्मसमाप्तौ 'उत्तिष्ठन्तं', 'माम्', 'अनु' आसमन्तात्, 'उत्तिष्ठन्तु'। यानि श्रीप्रभृतीनां स्वरूपाणि 'एतानि', 'मा', 'मा हासिषुः' मा परित्यजन्तु। पुनरपि 'मा मा हासिषुः', द्विरुक्तिरादरार्था॥

अथैकत्रिंशं मन्त्रमाह। [३१]"उदायुषा स्वायुषा ० अमृताꣳ

---

* मामित्यस्य स्थाने मा हासिषुः इति पाठः भाष्यसम्मतः। परन्तु आदर्शपुस्तकेषु तथा नास्ति।

(२२)तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्। पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं नन्दाम शरदः शतं मोदाम शरदः शतं भवाम शरदः शतꣳ शृणवाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमजीताः स्याम शरदः शतं ज्योक् च सूर्यं दृशे(२२) ॥ (२३)य उदगान्महतोऽर्णवाद्विभ्राजमानः

अनु"(२१) इति। अहं 'अक्षतान्' देवान् 'अनु' लक्ष्य, आयुरादि-विशेषणविशिष्टेन सोमेन सह 'उदस्थां' उत्तिष्ठामि। चिरजीवनं 'आयुः', तत्रापि रोगाद्युपद्रवरहितं 'स्वायुः', तदुभयप्रदत्वाद्रसस्य तद्रूपत्वं। 'ओषधीनां', 'पर्जन्यस्य', च 'रसः' सारं। चतुर्भिर्विशेषणैः पृथक् क्रियापदमन्वेतुं चत्वारः 'उत्'शब्दाः॥

अथ द्वात्रिंशं मन्त्रमाह। (२२)"तच्चक्षुर्देवहितं ० सूर्यं दृशे"(२२) इति। 'पुरस्तात्' पूर्वस्यान्दिशि, 'उच्चरत्' उदयं गच्छत्। 'शुक्रं' ज्योतिःस्वरूपं, 'देवहितं' सर्वेभ्यो देवेभ्यो हित-कारि, 'चक्षुः' दृष्टेरनुग्राहकं, 'तत्' आदित्यमण्डलं, 'शरदः शतं' शतसङ्ख्याकान् संवत्सरान्, सर्वदा 'पश्येम'। तत्प्रसादाज्जीवनादि-व्यापारांश्च प्राप्नुवाम। 'नन्दाम' द्रव्यैः समृद्धा भूयास्म। 'मो-दाम' तद्भोगेन हृष्टाः स्म। 'भवाम' स्वस्थाने निवसाम। 'शृणवाम' वेदशास्त्ररहस्यं गुरुमुखादवगच्छेम। 'प्रब्रवाम' शिष्येभ्यः प्रकर्षेण कथयाम। 'अजीताः' शत्रुणा केनाप्यजिताः, किञ्च 'ज्योक्' दीर्घं कालं, 'सूर्यं', 'दृशे' द्रष्टुं समर्था भूयास्म॥

सरिरस्य मध्यात्स मा वृषभो लोहिताक्षः सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु[२३] । [२४]ब्रह्मणश्चोतन्यसि ब्रह्मण आणी स्थो ब्रह्मण आवपनमसि धारितेयं पृथिवी ब्रह्मणा मही धारितमेनेन महदन्तरिक्षं दिवं दाधार

अथ त्रयस्त्रिंशं मन्त्रमाह । [२३]"य उदगात् ० मनसा पुनातु"[२३] इति । 'यः' सूर्यः, 'महतः' प्रौढात्, 'अर्णवात्' पूर्वसमुद्रात्, तत्रापि विशेषतः 'सरिरस्य'* जलस्य, 'मध्यात्', 'विभ्राजमानः' विशेषेण दीप्यमानः, 'उदगात्' उदयङ्गच्छति । 'सः सूर्यः', 'मनसा', मां 'पुनातु' शोधयतु । कीदृशः सूर्यः, 'वृषभः' कामानां वर्षयिता, 'लोहिताक्षः' रक्तवर्णाक्षियुक्तः, 'विपश्चित्' सर्वज्ञः ॥

अथ चतुस्त्रिंशं मन्त्रमाह । [२४]"ब्रह्मणश्चोतन्यसि ० अधिविश्रुतम्"[२४] इति । अत्र वेदः सम्बोध्यते । हे श्रुते त्वं 'ब्रह्मणः' परमात्मवस्तुनः, 'श्चोतनी' श्रवणहेतुभूता, 'असि', ब्रह्मतत्त्वं बोधयसीत्यर्थः । हे महीये श्रोत्रे, युवां 'ब्रह्मणः' वेदस्य, 'आणी स्थः' नेतृणी भवथः, वेदं शृणुथ इत्यर्थः । हे मनः, 'ब्रह्मणः' वेदस्य, 'आवपनं' धारणस्थानं, 'असि' । 'इयं', 'मही' महती, 'पृथिवी', 'ब्रह्मणा' वेदप्रतिपाद्येन परमात्मना, 'धारिता' । 'महत्' प्रौढं, 'अन्तरिक्षं', 'एनेन'† परमात्मना, धारितं । 'पृथिवीं'

---

* सलिलस्येति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† एतेनेति D चिह्नितपुस्तकपाठः ।

पृथिवीꣳ सदेवां यदहं वेद तदहं धारयाणि मा मद्वेदोऽधि विस्रसत्[३४]। [३५]मेधामनीषे माऽऽविशताꣳ समीची भूतस्य भव्यस्यावरुद्धै सर्वमायुरयाणि सर्वमायुरयाणि[३५]। [३६]आभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊनमाप्यायय हरिवो वर्द्धमानः। यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा

विस्तीर्णां, 'सदेवां' देवसहितां, 'दिवं', 'दाधार' परमात्मा धृतवान्। 'यत्' परमात्मतत्त्वं, तत्प्रतिपादकं वेदवाक्यं वा, 'अहं' यजमानः, 'वेद' जानामि। 'तत्' उभयं, 'अहं', सर्वदा मनसि 'धारयाणि'। स वेदः, 'मत्' मत्तः सकाशात्, 'अधि' आधिक्येन, 'मा विस्रसत्' विस्रस्तो माभूत् ॥

अथ पञ्चत्रिंशं मन्त्रमाह। [३५]"मेधामनीषे ० सर्वमायुरयाणि"[३५] इति। 'मेधा' धारणशक्तिः, 'मनीषा' ग्रहणशक्तिः, ते उभे 'समीची' अनुकूले सत्यौ, 'मां' यजमानं, 'आविशतां' सर्वतः प्रविशतां। किमर्थं, 'भूतस्य' पूर्वमधीतस्य, 'भव्यस्य' अध्येष्यमाणस्य, च 'अवरुद्धै' स्वीकारार्थं, एतत्सिद्ध्यर्थमेव 'सर्वमायुः', 'अयाणि' प्राप्नवानि। द्विरुक्तिरादरार्था ॥

अथ षट्त्रिंशं मन्त्रमाह। [३६]"आभिर्गीर्भिर्यदतः ० अध ते स्याम"[३६] इति। हे 'हरिवः' अश्वयुक्तेन्द्र, 'आभिर्गीर्भिः' अस्मदीयस्तुतिभिः, 'वर्द्धमानः', त्वं 'अतः' अस्मत्कर्मणः, 'ऊनं',

रुजासि भूयिष्ठभाजो अध ते स्याम[२६]। [२७]ब्रह्म प्रावादिष्म तन्नो मा हासीत्। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः[२७] ॥ ५ ॥

परावतः, दधातु, बद्वान्, जिन्वथ, इषे, सप्त च ॥ अनु० ॥ ४२ ॥

[१]नमः, [२]युञ्जते, [३]वृष्णो अश्वस्य, [४]ब्रह्मन् प्रवर्ग्येण, [५]ब्रह्मन् प्रचरिष्यामः, [६]दश प्राचीः, [७]अ-

---

अन्नं, 'नः' अस्मदर्थं, 'आप्यायय' अभिवर्द्धय। 'यदा' यस्मिन् काले, 'स्तोतृभ्यः' स्तोत्रनुग्रहार्थं, 'महि गोत्रा' महतो मेघान्, 'रुजासि' भग्नान् करोषि। 'अध' तदा, वयं 'ते' तव, अनुग्रहात्, 'भूयिष्ठभाजः' 'स्याम' प्रभूतधनानां लब्धारो भूयास्म ॥

अथ सप्तविंशं मन्त्रमाह। [२७]"ब्रह्म प्रावादिष्म ० शान्तिः शान्तिः"[२७] इति। एवमुक्तेन प्रकारेण 'ब्रह्म' परमात्मप्रतिपादक मन्त्रजातं, 'प्रावादिष्म' प्रकर्षेण वयं कथितवन्तः। 'तत्' ब्रह्मतत्त्वं, तस्य प्रतिपादकं वाक्यञ्च, 'नः' अस्मान्, 'मा हासीत्' कदाचिदपि मा परित्यजतु। हे प्रणवप्रतिपाद्य परमात्मन्, आध्यात्मिकानां ज्वरशिरोव्यथादिकृतानां विघ्नानां 'शान्तिः', अस्तु। आधिभौतिकानां चोरव्याघ्रादिकृतानां विघ्नानां 'शान्तिः', अस्तु। आधिदैविकानां यक्षराक्षसादिकृतानां विघ्नानां 'शान्तिः', अस्तु ॥

पश्वं गोपां, (८)देवस्य, (९)समुद्राय, (१०)इषे पीपिहि, (११)घर्म्म या ते, (१२)महीनां चत्वारि, (१३)अस्कान्, (१४)या पुरस्तात् सप्त सप्त, (१५)प्राणाय त्रीणि, (१६)पूष्णे चत्वारि, (१७)उदस्य एकादश, (१८)यास्ते सप्त, (१९)अग्नि-र्भुवः सीद एकोनविंशतिः, (२०)भूः ऊर्ध्वः त्रिंशत्, (२१)भूः मयि षोडश, (२२)यास्ते घोराः नव, (२३)श्विक् च अष्टौ, (२४)धुनिश्च द्वे, (२५)उग्रश्च त्रीणि, (२६)अहोरात्रे पञ्च, (२७)खट् त्रीणि, (२८)दिशाः सप्तदश, (२९)अग्न-मुखः चत्वारि, (३०)यद्देतद्वासः पञ्च, (३१)यद्दीपितः चत्वारि, (३२)दीर्घमुखि त्रीणि, (३३)इत्या चत्वारि, (३४)यद्देतद्भूतानि षट्, (३५)मनायै त्रीणि, (३६)अर्चिषा दश, (३७)आतुरावेन्नु (३८)प्रज्ञाणा षट् षट्, (३९)उलुद् अष्टौ, (४०)भूः षट्, (४१)पृथिवी अष्टपष्टिः, (४२)शान्तः सप्तपञ्चाशत् ॥ द्विचत्वारिंशत् ॥

अथ नमो वाचे इत्यारभ्य शान्तो वातः पवतामित्यन्तैरनुवाकैः सम्पाद्यं प्रवर्ग्यं स्तोतुं तस्य प्रवर्ग्यस्य नामानि दर्शयति । "प्रजापतिः सम्भ्रियमाणः । सम्राट् सम्भृतः । घर्मः प्रवृक्तः । महावीर उद्वासितः । असौ खलु वावैष आदित्यः । यत्प्रवर्ग्यः । स

युञ्जते,* ब्रह्मन् प्रचरिष्यामः, अपश्यं गोपां, समुद्राय, वयमनुक्रामाम, पूष्णे, घृणिश्च, यदेतद्भूतानि, तच्छकेयं अष्टाशीतिः* ॥ ८८ ॥ नमः, अनुमदन्तु ॥

॥*॥ ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥०॥ हरिः ओम् ॥*॥

एतानि नामान्यकुरुत" इति। (५ प्र० । ११ अ० । १ म०) । अस्य प्रवर्ग्यस्य तत्तदवस्थाभेदेन प्रजापत्यादीनि नामानि सम्पद्यन्ते । यद्रा महद्राद्यविदितवस्तीकवमादिवस्कारैः 'वल्मीकवपा'-द्रव्यापनो भव-

---

* एतत्परिसङ्ख्याने प्रथमोऽनुवाको न गणितः । युञ्जत इत्यारभ्य दशदशतिपरिगणनया द्वितीयानुवाकस्य पञ्चदशत्या अतिरिक्तनवकण्डिकाः दशतित्वेन परिगणिताः । ब्रह्मन् प्रचरिष्यामः इत्यारभ्य दशदशतौ षष्ठानुवाकस्य अतिरिक्तनवकण्डिका दशतित्वेन परिसङ्ख्याताः । अपश्यं गोपा इत्यारभ्य दशदशत्यां अष्टमानुवाकस्य अतिरिक्तनवकण्डिका दशतित्वेन परिगृहीताः । B, G चिह्नितपुस्तकद्वये दशत्याः सङ्ख्या द्व्यशीतिरेव निर्णीता । J चिह्नितपुस्तकेऽपि तथैव । परन्तु उभयत्र प्रतीकाः विभिन्नाः वर्त्तन्ते । B, G चिह्नितपुस्तकद्वयस्य दशदशतिप्रतीकाः यथा, नमः, युञ्जते, ब्रह्मन् प्रचरिष्यामः, अपश्यं गोपाः, समुद्राय, वयमनुक्रामाम, पूष्णे, अहोरात्रे, अग्निर्या ता, आपो जनयथा च न, द्व्यशीतिः ॥ ८२ ॥

J चिह्नितपुस्तकस्य दशतिप्रतीकाः यथा, नमः, युञ्जते, ब्रह्मणा षट् षट्, उत्तुरायौ, भूः षट्, समुद्राय, वयमनुक्रामाम, पूष्णे, अहोरात्रे, अग्निर्या ता, आपो जनयथा च न, द्व्यशीतिः ॥ ८२ ॥

अत्र उभयत्र पाठे दशदशगणनया दशतीनां क्रमेण परिसङ्ख्यानं न कृतं । कुत्रचित् दशदशतिसङ्ख्याया न्यूनाधिक्यं दृश्यते । अतएव तदुभयविधपाठेऽशुद्ध इति अनुमीयते ।

ति, तदा 'प्रजापतिः', इत्येवास्य नाम। सर्वात्मना सम्भृतत्वदशापन्नस्य 'सम्राट्', इति नाम। प्रवृञ्जनदशापन्नस्य 'घर्मः', इति नाम। उद्वासनदशापन्नस्य 'महावीरः', इति नाम। एताभिर्दशाभिः अवस्थावत् 'यत्' स्वरूपं, तेन रूपेण 'आदित्यः', इति नाम। सः 'प्रवर्ग्यः', एवं 'एतानि' 'नामानि', 'अकुरुत', सम्पादितवान्॥

नामवेदनं प्रशंसति। "य एवं वेद। विदुरेनं नाम्ना" इति। (५ प्र०।११ अ०।२ म०)। देवदत्तोपाध्याय इत्येवं तदीयं नाम सर्वैः ज्ञातं भवति॥

अथ नामविशेषव्यवहारप्रदर्शनेन प्रशंसति। "ब्रह्मवादिनो वदन्ति॥१॥ यो वै वसीयाꣳसं यथानाममुपचरति। पुण्यार्त्तिं वै स तस्मै कामयते। पुण्यार्त्तिमस्मै कामयन्ते। यः एवं वेद। तस्मादेवं विद्वान्। घर्म इति दिवाऽऽचक्षीत। सम्राडिति नक्तं। एते वा एतस्य प्रिये तनुवौ। एते अस्य प्रिये नामनी। प्रिययैवैनं तनुवा॥२॥ प्रियेण नाम्ना समर्द्धयति। कीर्त्तिरस्य पूर्वा गच्छति जनतामायतः" इति। (५ प्र०।११ अ०।३ म०)। 'यो वै' यः कोऽपि पुमान् भृत्यः, 'वसीयाꣳसं' अतिशयेन वसुमन्तं धनिकं राजानममात्यादिकं वा, 'यथानाम' तदीयं नामानतिक्रम्य नामकरणकाले सम्पादितेनैव नाम्ना, 'उपचरति' अधिपते स्वामिन्नित्यादिशब्दैर्विना भो देवदत्तेत्यादिकेनैव मुख्येन नाम्ना तमाह्वयति, 'सः' भृत्यः, 'तस्मै' धनिकाय, 'पुण्यार्त्तिं वै' भाग्यहानिमेव, 'कामयते', उत्तमोपचारयोग्ये नीचव्यवहारात्। अथवा 'सः' धनिको राजादिः, 'तस्मै' स्वाभाविकनाम्ना व्यवहरते भृत्याय,

'पुण्यार्त्तिं' धनादिहानिं, 'कामयते' दण्डयितुमिच्छति। न केवलं राजादिरेव किन्तु 'यः' मूढः, 'एवं वेद' स्वाभाविकनाम्नैव व्यवहारं निश्चिनोति, 'अस्मै' मूढाय, राजादिप्रभुपरिसरवर्त्तिनः सर्वेऽपि पुरुषाः 'पुण्यार्त्तिं' ताडनधनहान्यादिकं, 'कामयन्ते', एवं 'ब्रह्मवादिनः', आहुः। यस्मादेवं 'तस्मात्', 'एवं विद्वान्' नामान्तरेणैव प्रभुर्व्यवहरणीय इत्येवं जानन् पुरुषः, प्रवर्ग्यं प्रत्यहनि 'घर्म इति', नाम्ना व्यवहरेत्, रात्रौ तु 'सम्राट्', 'इति', नाम्ना। तत्र घर्मशब्देनोच्यमाना दीप्यमाना या तनूः, सम्राट्शब्देनोच्यमाना सम्यग्राजमाना या तनूः, 'एते' उभे अपि, 'एतस्य' प्रवर्ग्यस्य, 'प्रिये', शरीरे, 'एते' घर्मसम्राट्शब्दरूपे, 'अस्य' प्रवर्ग्यस्य, 'प्रिये', 'नामनी'। तस्मादेताभ्यां शब्दाभ्यां व्यवहरन् पुरुषः 'प्रिययैव', 'तनुवा' देवादिरूपेण, 'प्रियेण', च 'नाम्ना', तच्छरीरोचितेनैव, प्रवर्ग्यं समृद्धं करोति। तथा सति 'जनतामायतः' जनसमूहं सभां प्रति आगच्छतः, 'अस्य' घर्मादिनामभिर्व्यवहारिणः पुरुषस्य, 'कीर्त्तिः', 'पूर्वा' अस्मादपि पुरुषात् पूर्वभाविनी, 'गच्छति'। अस्य पुरुषस्यागमनात्प्रागेव सर्वेऽपि सभानिष्ठा जना रुचिताभिज्ञोऽयं महात्मेत्येवं 'एनं',* प्रशंसन्ति॥

घर्मादिनामविशेषद्वारा प्रवर्ग्यस्य प्रशंसां कृत्वा गायत्रीच्छन्दोगतसङ्ख्यासाम्येनापि प्रशंसति। "गायत्री देवेभ्योऽपाक्रामत्। तां देवाः प्रवर्ग्येणैवानुव्यभवन्। प्रवर्ग्येणाप्नुवन्। यच्चतुर्विंशतिः कृत्वः प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति। गायत्रीमेव तदनु विभवति। गायत्रीमा-

* महान्तमित्येवमेनमिति D चिह्नितपुस्तकपाठः।

प्नोति। पूर्वाऽस्य जनं यतः कीर्त्तिर्गच्छति" इति। (५प्र०।११अ०।४म०)। पुरा कदाचिदपरक्ता सती 'गायत्री', देवी, 'देवेभ्यः', सकाशात्, 'अपाक्रामत्'। तदा 'देवाः', प्रवर्ग्यमनुष्ठाय तेन 'एव', 'प्रवर्ग्येण', 'तां' गायत्रीं, 'अनुव्यभवन्' अन्वेष्टुं विभवः समर्थाः अभवन्। अन्विष्य च तेन 'प्रवर्ग्येण', 'तां' गायत्रीं, 'प्राप्नुवन्'। अतो यदि द्वादशसु दिनेष्वेकैकस्मिन् दिने द्विर्द्विरित्येवं 'चतुर्विंशतिकृत्वः', 'प्रवर्ग्यं', अनुतिष्ठेत्, 'तत्' तदा, 'गायत्रीमेव', 'अनु'गन्तुं समर्थो भवति। चतुर्विंशतिसङ्ख्याया गायत्र्यक्षरनिष्ठत्वात्। अतः सङ्ख्या-सामान्यात् 'गायत्रीं', 'प्राप्नोति'। 'जनं यतः' सभां गच्छतः, 'अस्य' चतुर्विंशतिवारं प्रवर्ग्यानुष्ठायिनः पुरुषस्य, 'कीर्त्तिः', तस्मा-दपि पूर्वभाविनी सती सभां प्राप्नोति॥

पुनरपि प्रकारान्तरेणावस्थाविशेषगतैर्नामभिः प्रशंसति। "वैश्वदेवः सꣳसन्नः॥३॥ वसवः प्रवृक्तः। सोमोऽभिकीर्यमाणः। आश्विनः पयस्यानीयमाने। मारुतः क्वथन्। पौष्ण उद्वन्तः। सारस्वतो विष्यन्दमानः। मैत्रः शरो गृहीतः। तेज उद्यतो वायुः। ह्रियमाणः प्रजापतिः। हूयमानो वाग्घुतः॥४॥ असौ खलु वावैष आदित्यः। यत्प्रवर्ग्यः। स एतानि नामान्यकुरुत" इति। (५प्र०११अ०।५म०)। 'संसन्नः' सम्यगासादनदशां प्राप्तो यः प्रवर्ग्यः, तस्य 'वैश्वदेवः', इति नाम, तेन हि विश्वेदेवास्तुष्य-न्ति। प्रवृञ्जनदशापन्नस्य 'वसवः', इति नाम, वसूनां प्रीतिहेतु-त्वात्। प्रवृञ्जने सति पात्रस्यान्तरे इतस्ततश्चलनमभिकीर्यमाणत्वं तद्दशापन्नस्य 'सोमः', इति नाम, तत्प्रीतिहेतुत्वात्। आनीयमान-

चीरदशापन्नस्य 'आश्विनः', इति नाम, तेन हि अश्विनौ तृप्यतः। पयसा सह क्वथनदशापन्नस्य 'मारुतः', इति नाम। पात्रस्यान्त-पर्यन्तमुद्गमनं 'उदन्तः', तदवस्थापन्नस्य 'पौष्णः', इति नाम। पात्रादप्युन्नतत्वं 'विष्यन्दनं',* तद्दशापन्नस्य 'सारस्वतः', इति नाम। पचनबाहुल्येन घनीभाववत् प्रतीयमानः 'शरः', शराकारग्रहण-दशापन्नस्य 'मैत्रः', इति नाम। शफाभ्यां खरादुद्यमनदशापन्नस्य 'तेजः', इति नाम। आहवनीयं प्रति ह्रियमाणत्वदशापन्नस्य 'वायुः', इति नाम। आहवनीये हूयमानत्वदशापन्नस्य 'प्रजा-पतिः', इति नाम। हुतत्वदशापन्नस्य 'वाक्', इति नाम। एता-भिर्दशाभिरवस्थावान् यः 'प्रवर्ग्यः', तस्य 'आदित्यः', इति नाम। 'सः', प्रवर्ग्यः, एवं तत्तद्देवताप्रीतिहेतुत्वात् स्वस्य 'एतानि', 'ना-मानि', 'अकुरुत' सम्पादितवान् ॥

नामवेदनं प्रशंसति। "य एवं वेद। विदुरेनं नाम्ना" इति। (५ प्र०।११ अ०।६ म०)॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां मृण्मयस्य महावीरस्य होमसाधनत्वमुपपा-दयति। "ब्रह्मवादिनो वदन्ति। यन्मृण्मयमाहुतिं नाश्नुतेऽथ। कस्मादेषोऽश्नुत इति। वागेष इति ब्रूयात्। वाच्येव वाचं दधाति ॥५॥ तस्मादश्नुते" इति। (५ प्र०।११ अ०।७ म०)। दारुमयस्य होमसाधनत्वं सर्वत्र दृष्टं न तु क्वचिदपि मृण्मयस्य। अतएव साकमश्वस्थायीयप्रकरणे समाम्नायते। दारुपात्रेण जुहोति

* निष्यन्दनमिति D चिह्नितपुस्तकपाठः। परिष्यन्दनमिति E चि-ह्नितपुस्तकपाठः।

नहि मृण्मयमाकृतिमानश इति। एवं सत्यत्र कस्मात्कारणादेव महावीर आकृतिसाधनत्वं प्राप्नोतीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः। तत्राभिज्ञः पुरुषो 'वागेषः', 'इति', उत्तरं 'ब्रूयात्'। 'एषः' महावीरः, मन्त्रैर्निष्पादितत्वात् वागात्मकः। अतोऽनेन होमे सति वाचो मन्त्रनिष्पन्ने महावीरे 'एव', 'वाचं' मन्त्रनिष्पादितामाकृतिं, सम्पादयति। 'तस्मात्' कारणात्, मृण्मयोऽप्ययं महावीर आकृतिमर्हति॥

प्रकारान्तरेण द्वादशधाविभागमुपजीव्य प्रशंसति। "प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितः। यत्प्रवर्ग्यः। यत्प्रागवकाशेभ्यः। तेन प्रजा असृज। अवकाशैर्देवासुरानसृजत। यदूर्ध्वमवकाशेभ्यः। तेनान्नमसृजत। अन्नं प्रजापतिः। प्रजापतिर्वावैषः॥ ६॥" इति। (५प्र०।११अ०।७म०)। यः अयं 'प्रवर्ग्यः', सः 'एषः', 'द्वादशधा', विभक्तः, 'प्रजापतिः" एव। तत्कथमिति तदुच्यते। अवकाशमन्त्रेभ्यः प्राचीनो यो भागः 'तेन' भागेन, प्रजापतिः 'प्रजाः', सृष्टवान्। अपश्यं गोपामित्यनुवाके समाम्नाता दश मन्त्रा अवकाशनामकाः। एतच्च* तद्ब्राह्मणे समाम्नातं। नवैतेऽवकाशा भवन्ति, पत्नियै दशम इति। नमो युञ्जत इत्यादिभिः षड्भिरनुवाकैरुक्तो मन्त्रसमूहः अवकाशेभ्यः प्राचीनो भागः तेन प्रजासृष्टिः। 'अवकाशाख्यैस्तु दशभिर्मन्त्रैः 'देवासुरान्', 'असृजत'। देवस्य त्वा सवितु प्रसव इत्यादिकः 'अवकाशेभ्यः', 'ऊर्ध्वः', मन्त्रभागः, 'तेन', प्रजापतिः 'अन्नं', 'असृजत'। एवं पूर्वोत्तरभागौ द्वौ, मध्यदेशः अवकाशः,

* ततश्च इति D चिह्नितपुस्तकपाठः।

इतिद्वादशप्रकारो मन्त्रसङ्घः प्रजापतिस्वरूपः । 'अन्नं', च प्रजापतिसृष्टत्वात् प्रजापतिरूपम् । तादृशः 'प्रजापतिः', एव 'एषः' प्रवर्ग्यरूपः । एवमस्य प्रशस्तत्वं द्रष्टव्यं ॥

वदन्ति, तनुवा, सꣳस्वन्, हूयमानो वाग्घुतः, दधाति, एषः, ॥ अनु० ॥ ११ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

अथ दिनविशेषेषु फलविशेषकथनेन प्रवर्ग्यं प्रशंसति । "सविता भूत्वा प्रथमेऽहन् प्रवृज्यते । तेन कामाꣳ एति । यद् द्वितीयेऽहन् प्रवृज्यते । अग्निर्भूत्वा देवानेति । यत्तृतीयेऽहन् प्रवृज्यते । वायुर्भूत्वा प्राणानेति । यच्चतुर्थेऽहन् प्रवृज्यते । आदित्यो भूत्वा रश्मीनेति । यत्पञ्चमेऽहन् प्रवृज्यते । चन्द्रमा भूत्वा नक्षत्राण्येति ॥१॥ यत् षष्ठेऽहन् प्रवृज्यते । ऋतुर्भूत्वा संवत्सरमेति । यत्सप्तमेऽहन् प्रवृज्यते । धाता भूत्वा शक्करीमेति । यदष्टमेऽहन् प्रवृज्यते । बृहस्पतिर्भूत्वा गायत्रीमेति । यन्नवमेऽहन् प्रवृज्यते । मित्रो भूत्वा त्रिवृत इमांल्लोकानेति । यद्दशमेऽहन् प्रवृज्यते । वरुणो भूत्वा विराजमेति ॥२॥ यदेकादशेऽहन् प्रवृज्यते । इन्द्रो भूत्वा त्रिष्टुभमेति । यद् द्वादशेऽहन् प्रवृज्यते । सोमो भूत्वा सत्यामेति" इति । (५प्र०।१२अ०।१म०)। प्रथमे दिवसे 'प्रवृज्यते', इति यत् 'तेन', अनुष्ठानेन, अयं 'सवितृदेवः 'भूत्वा', 'कामान्', प्राप्नोति । एवमुत्तरेष्वपि वाक्येषु योजनीयं ॥

द्वादशदिनानुष्ठानं प्रशस्य उपसद्भ्यः प्राचीनप्रतीचीनकालानुष्ठाने* प्रशंसति। "यत् पुरस्तादुपसदां प्रवृज्यते। तस्मादितः पराङ्-मूँल्लोकाꣳ स्तपन्नेति। यदुपरिष्टादुपसदां प्रवृज्यते। तस्मादमुतोऽ-र्वाङिमाँल्लोकाꣳ स्तपन्नेति" इति। (५प्र०।१२अ०।२म०)। प्रवर्ग्यः आदित्यस्वरूपः, उपसदः लोकस्वरूपाः, तथा सति प्रतिदिनं प्रवर्ग्यानुष्ठानाय पश्चादुपसदानुष्ठानादादित्योऽधोभागवर्त्ती 'पराङ्' ऊर्ध्वाभिमुखः सन्, 'इतः', अपि उपरितनान् 'अमून्' स्वर्गादिलोकान्, 'तपन्नेति' प्रकाशयन् सञ्चरति। तथा पूर्वपूर्व-दिनगतेभ्यः उपसद्भ्यः उत्तरोत्तरदिनगतः प्रवर्ग्यः 'उपरिष्टात्', वर्त्तते। 'तस्मात्', असावादित्य ऊर्ध्वलोकवर्त्ती सन् 'अमुतोऽर्वाङ्' स्वर्गलोकादधोमुखो भूत्वा, 'इमान्' भूरादीन् लोकान्, प्रकाशयन् सञ्चरति॥

वेदनं प्रशंसति। "य एवं वेद। एव तपति॥३॥" इति। (५प्र०। १२अ०।३म०)। 'यः' पुमान्, 'एवं' उक्तेन प्रकारेण, प्रवर्ग्यस्या-धस्तादुपरिष्टाच्चावस्थानं जानाति सोऽयं सर्वतः प्रकाशितः 'एव'। तदेवं ब्राह्मणगताभ्यां एकादशद्वादशानुवाकगताभ्यां त्रिचत्वारिंश-दनुवाकोक्तमन्त्रैरनुष्ठेयः प्रवर्ग्यः प्रशस्तः॥

नक्षत्राण्येति, विराजमेति, तपति॥ अनु०॥१२॥

इति पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः॥

---

* प्राचीनकालानुष्ठानमिति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

चतुर्थपञ्चमाभ्यां प्रपाठकाभ्यां प्रपञ्चितः ।
मन्त्रब्राह्मणरूपाभ्यां प्रवर्ग्योयमशेषतः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमार्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके चतुर्थप्रपाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४२ ॥

समाप्तश्चतुर्थप्रपाठकः ॥

तद्व्याख्यानरूपेण पञ्चमप्रपाठकोऽपि समाप्तः ॥

तैत्तिरीये आरण्यके

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

शन्नस्तन्नो माहासीत् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । ओम् ।

[१]देवा वै सत्रमासत । ऋद्धिपरिमितं यशस्कामाः । तेऽब्रुवन् । यन्नः प्रथमं यश ऋच्छात् । सर्वेषान्नस्तत्सहासदिति । तेषां कुरुक्षेत्रं वेदिरासीत् । तस्यै खाण्डवो दक्षिणार्ध आसीत् । तूर्घ्नमुत्तरार्धः । परीणज्जघनार्धः । मरव उत्करः ॥ १ ॥

तेषां मखं वैष्णवं यश आर्च्छत्[१] । [२]तन्न्यकामयत । तेनापाक्रामत् । तं देवा अन्वायन् । यशोऽवरुरुत्समानाः । तस्यान्वागतस्य । सव्याद्धनुरजायत । दक्षिणादिषवः । तस्मादिषुधन्वं पुण्यजन्म । यज्ञजन्मा हि ॥ २ ॥

तमेकꣳ सन्तं । बहवो नाभ्यधृष्णुवन् । तस्मादेकमिषुधन्विनं । बहवोऽनिषुधन्वा नाभिधृष्णुवन्ति[२] । [३]सोऽस्मयत । एकं मा सन्तं बहवो नाभ्यधर्षिषुरिति ।

---

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३७१ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
२ ,, ३७२ ,,
३ ,, ३७३ ,,

तस्य सिष्मियाणस्य तेजोऽपाक्रामत्। तद्देवा ओषधीषु न्यमृजुः । ते श्यामाका अभवन् । स्मयाका वै नामैते ॥ ३ ॥

तत् स्मयाकानाꣳ स्मयाकत्वं । तस्माद्दीक्षितेनापि गृह्य स्मेतव्यं । तेजसो धृत्यै[३] । [४]स धनुः प्रतिष्कभ्याऽतिष्ठत् । ता उपदीका अब्रुवन् वरं वृणामहै । अथ व इमꣳ रन्धयाम । यत्र क्व च खनाम । तदपोऽभितृणद्रामेति । तस्मादुपदीका यत्र क्व च खनन्ति । तदपोऽभितृन्दन्ति ॥ ४ ॥

वारं वृतꣳ ह्यासां । तस्य ज्यामप्यादन् । तस्य धनुर्विप्रवमाणꣳ शिर उदवर्त्तयत् । तद् द्यावापृथिवी अनुप्रावर्त्तत । यत् प्रावर्त्तत । तत् प्रवर्ग्यस्य प्रवर्ग्यत्वं । यद्घ्राꣳ३ इत्यपतत् । तद्घर्मस्य घर्मत्वं । महतो वीर्यमपप्तदिति । तन्महावीरस्य महावीरत्वं ॥ ५ ॥

यदस्याः समभरन् । तत् सम्राजः सम्राट्त्वं[४] । [५]तꣳ स्तृतं देवतास्त्रेधा व्यगृह्णत । अग्निः प्रातःसवनं । इन्द्रो माध्यन्दिनꣳ सवनं । विश्वे देवास्तृतीय-

---

३ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३७३ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
४ ,, ३७४ ,,
५ ,, ३७६ ,,

सवनं। तेनापशीर्ष्णा यज्ञेन यजमानाः। नाशिषोऽवारुन्धत। न सुवर्गं लोकमभ्यजयन्[५]। [६]ते देवा अश्विनावब्रुवन् ॥ ६ ॥

भिषजौ वै स्थः। इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तमिति। तावब्रूतां वरं वृणावहै। ग्रह एव नावत्रापि गृह्यतामिति। ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्। तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम्[६]। [७]यत् प्रवर्ग्यः। तेन सशीर्ष्णा यज्ञेन यजमानाः। अवाशिषोऽरुन्धत। अभि सुवर्गं लोकमजयन्*॥ यत् प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति। यज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिदधाति। तेन सशीर्ष्णा यज्ञेन यजमानः। अवाशिषो रुन्धे। अभि सुवर्गं लोकं जयति। तस्मादेष आश्विनप्रवया इव। यत् प्रवर्ग्यः[७] ॥ ७ ॥

उत्करः(१), हि(२), एते(३), वृन्दन्ति(४), महावीरत्वम्(५), अब्रुवन्(६), अजयन्, सप्त च(७) ॥ अनु० १ ॥

---

६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३७७ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
७ ,, ३७८ ,,

* अभ्यजयन्निति A चिह्नितपुस्तकपाठः।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः।

[१]सावित्रं जुहोति प्रसूत्यै। चतुर्गृहीतेन जुहोति। चतुष्पादः पशवः। पशूनेवावरुन्धे। चतस्रो दिशः। दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति[१]। [२]छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन्। न वो भागानि हव्यं वक्ष्याम इति। तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन्। पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै ॥ १ ॥

देवतायै वषट्कारायं। यच्चतुर्गृहीतं जुहोति। छन्दांस्येव तत् प्रीणाति। तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति[२]। [३]ब्रह्मवादिनो वदन्ति। होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३ इन होतव्या३मिति। हविर्वै दीक्षितः। यज्जुहुयात्। हविष्कृतं यजमानमग्नौ प्रदध्यात्। यन्न जुहुयात्[३] ॥ २ ॥

[४]यज्ञपरुरन्तरियात्। यजुरेव वदेत्। न हविष्कृतं यजमानमग्नौ प्रदधाति। न यज्ञपरुरन्तरेति[४]। [५]गा-

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३७८ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
२ ,, ३७९ ,,
३ ,, ३८० ,,
४ ,, ३८० ,,
५ ,, ३८१ ,,

यज्ञो छन्दाᳲस्यत्यमन्यत । तस्यै वषट्कारोऽभ्यत्य शिरोऽच्छिनत् । तस्यै द्वेधा रसः परापतत् । पृथिवीमर्धः प्राविशत् । पशूनर्धः । यः पृथिवीं प्राविशत् ॥ ३ ॥

स खदिरोऽभवत् । यः पशून् । सोऽजां । यत् खादिर्यभ्रिर्भवति । छन्दसामेव रसेन यज्ञस्य शिरः सम्भरति[५] । [६]यदौदुम्बरी । ऊर्ग्वा उदुम्बरः । ऊर्जैव यज्ञस्य शिरः सम्भरति । यद्वैणवी । तेजो वै वेणुः ॥ ४ ॥

तेजसैव यज्ञस्य शिरः सम्भरति । यद्वैकङ्कती । भा एवावरुन्धे[६] । [७]देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभ्रिमादत्ते प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै[७] । [८]वज्र इव वा एषा । यदभ्रिः । अभ्रिरसि नारिरसीत्याह शान्त्यै[८] ॥ ५ ॥

[९]अध्वरकृद्देवेभ्य इत्याह । यज्ञो वा अध्वरः । यज्ञकृद्देवेभ्य इति वावैतदाह[९] । [१०]उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत

६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३८२ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
७ ,, ३८२ ,,
८ ,, ३८३ ,,
९ ,, ३८३ ,,
१० ,, ३८४ ,,

इत्याह। ब्रह्मणैव यज्ञस्य शिरोऽच्छैति[१०]। [११]प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्याह। प्रेत्यैव यज्ञस्य शिरोऽच्छैति[११]। [१२]प्रदेव्येतु सूनृतेत्याह। यज्ञो वै सूनृता[१२]। [१३]अच्छा वीरन्नर्यं पङ्क्तिराधसमित्याह ॥ ६ ॥

पाङ्क्तो हि यज्ञः[१३]। [१४]देवा यज्ञं नयन्तु न इत्याह। देवानेव यज्ञनियः कुरुते[१४]। [१५]देवी द्यावापृथिवी अनु मेमꣳसाथामित्याह। आभ्यामेवानुमतो यज्ञस्य शिरः सम्भरति[१५]। [१६]ऋध्यासमद्य मखस्य शिर इत्याह। यज्ञो वै मखः। ऋध्यासमद्य यज्ञस्य शिर इति वावैतदाह[१६]। [१७]मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे इत्याह। निर्दिश्यैवैनद्धरति[१७] ॥ ७ ॥

[१८]त्रिर्हरति। त्रय इमे लोकाः। एभ्य एव लोकेभ्यो यज्ञस्य शिरः सम्भरति। तूष्णीं चतुर्थꣳ हरति। अपरिमितादेव यज्ञस्य शिरः सम्भरति[१८]। [१९]हृत्खनाद-

---

११ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३८५ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
१२ ,, ३८५ ,,
१३ ,, ३८५ ,,
१४ ,, ३८५ ,,
१५ ,, ३८५ ,,
१६ ,, ३८६ ,,
१७ ,, ३८६ ,,
१८ ,, ३८६ ,,

ग्रे हरति। तस्मान् मृत्खनः करुणतमः[१९]। [२०]इयत्यग्र आसीरित्याह। अस्यामेवाच्छंवट्कार[*] यज्ञस्य शिरः सम्भरति[२०]। [२१]ऊर्जं वा एतꣳ रसं पृथिव्या उपदीका उद्दिहन्ति॥ ८॥

यद्वल्मीकं। यद्वल्मीकवपासम्भारो भवति। ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवरुन्धे। अथो श्रोत्रमेव। श्रोत्रꣳ ह्येतत् पृथिव्याः। यद्वल्मीकः[२१]। [२२]अबधिरो भवति। य एवं वेद[२२]। [२३]इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्। स यत्र यत्र पराक्रमत॥ ९॥

तन्नाध्रियत। स पूतीकस्तम्बे पराक्रमत। सोऽध्रियत। सोऽब्रवीत्। ऊतिं वै मेधा इति। तदूतीकानामूतीकत्वं। यदूतीका भवन्ति। यज्ञायैवोतिं दधति[२३]। [२४]अग्निजा असि प्रजापते रेत इत्याह। य एव रसः पशून् प्राविशत्॥ १०॥

---

१९ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३८७ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
२० " ३८८ "
२१ " ३८९ "
२२ " ३८९ "
२३ " ३८९ "
२४ " ३९१ "

* अच्छंवषट्कारमिति J चिह्नितपुस्तकपाठः।

तमेवावरुन्धे[२४] । [२५]पञ्चैते सम्भारा भवन्ति । पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तस्य शिरः सम्भरति[२५] । [२६]यद् ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा सम्भरेत् । ग्राम्यान् पशूञ्छुचाऽर्पयेत् । कृष्णाजिनेन सम्भरति । आरण्यानेव पशूञ्छुचाऽर्पयति । तस्मात् समावत् पशूनां प्रजायमानानां ॥ ११ ॥

आरण्याः पशवः कनीयाꣳसः । शुचा ह्यृताः[२६] । [२७]लोमतः सम्भरति । अतो ह्यस्य मेध्यं[२७] । [२८]परिगृह्यायन्ति । रक्षसामपहत्यै । बहवो हरन्ति । अपचितिमेवास्मिन्दधति । उद्धते सिकतोपोप्ते परिश्रिते निदधति शान्त्यै[२८] । [२९]मदन्तीभिरुपसृजति ॥ १२ ॥

तेज एवास्मिन्दधाति[२९] । [३०]मधु त्वा मधुला करोत्वित्याह । ब्रह्मणैवास्मिन् तेजो दधाति[३०] । [३१]यद्ग्राम्याणां पात्राणां कपालैः सꣳसृजेत् । ग्राम्याणि

२५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३९१ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
२६ ,, ३९१ ,,
२७ ,, ३९२ ,,
२८ ,, ३९३ ,,
२९ ,, ३९३ ,,
३० ,, ३९४ ,,
३१ ,, ३९४ ,,

पात्राणि शुचाऽर्पयेत् । अश्मकपालैः सꣳसृजति । एतानि वा अनुपजीवनीयानि । तान्येव शुचाऽर्पयति[२१] । [२२]शर्कराभिः सꣳसृजति धृत्यै । अथो शन्त्वाय[२२] ॥ [२३]अजलोमैः सꣳसृजति । एषा वा अग्नेः प्रिया तनूः । यदजा । प्रिययैवैनन्तनुवा सꣳसृजति । अथो तेजसा[२३] । [२४]कृष्णाजिनस्य लोमभिः सꣳसृजति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं । यज्ञेनैव यज्ञꣳ सꣳसृजति[२४] ॥ ॥ १३ ॥

याज्यायै(१), न जुहुयात्(२), आविशत्(३), वेणुः(४), शान्त्यै(५), पङ्क्तिराधसमित्याह(६), हरति(७), दिहन्ति(८), पराक्रमत(९), आविशत्(१०), प्रजायमानानाꣳ(११), सृजति(१२), शन्त्वाय, अष्टौ च १३ ॥ अनु० २ ॥

---

२२ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३९४ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
२३ ,, ३९४ ,,
२४ ,, ३९५ ,,

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

[१]परिश्रिते करोति । ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै[१]। [२]न कुर्वन्नभिप्राण्यात् । यत् कुर्वन्नभिप्राण्यात् । प्राणाञ्छुचार्पयेत् । अपहाय प्राणिति । प्राणानां गोपीथाय[२]। [३]न प्रवर्ग्यं चादित्यं चान्तरेयात् । यदन्तरेयात् । दुश्चर्मा स्यात् ॥ १ ॥

तस्मान् नान्तरार्य्यं । आत्मनो गोपीथाय[३] । [४]वेणुना करोति । तेजो वै वेणुः । तेजः प्रवर्ग्यः । तेजसैव तेजः समर्द्धयति[४]। [५]मखस्य शिरोऽसीत्याह । यज्ञो वै मखः । तस्यैतच्छिरः। यत् प्रवर्ग्यः ॥ २ ॥

तस्मादेवमाह[५] । [६]यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह । यज्ञस्य ह्येते पदे । अथो प्रतिष्ठित्यै[६]। [७]गायत्रेण त्वा छन्दसा करोमीत्याह । छन्दोभिरेवैनं करोति[७] ।

---

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३९५ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
२ ,, ३९५ ,,
३ ,, ३९५ ,,
४ ,, ३९६ ,,
५ ,, ३९६ ,,
६ ,, ३९७ ,,
७ ,, ३९७ ,,

(८)त्र्युद्धिं करोति। त्रय इमे लोकाः। एषां लोकानामाप्त्यै(८)। (९)छन्दोभिः करोति॥ ३॥

वीर्यं वै छन्दाꣳसि। वीर्येणैवैनं करोति(९)। (१०)यजुषा बिलं करोति व्यावृत्त्यै(१०)। (११)इयन्तं करोति। प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितम्(११)। (१२)इयन्तं करोति। यज्ञपरुषा सम्मितम्(१२)। (१३)इयन्तं करोति। एतावद्वै पुरुषे वीर्यम्। वीर्यसम्मितम्(१३)॥ ४॥

(१४)अपरिमितं करोति। अपरिमितस्यावरुद्ध्यै(१४)। (१५)परिग्रीवं करोति धृत्यै(१५)। (१६)सूर्यस्य हरसा श्रायेत्याह। यथा यजुरेवैतत्(१६)। (१७)अश्वशकेन धूपयति। प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वाय(१७)। (१८)वृष्णो अश्वस्य निष्पदसीत्याह। असौ वा आदित्यो वृषाश्वः। तस्य छन्दाꣳसि निष्पत्॥ ५॥

---

८ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ३९८ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
९ ,, ३९८ ,,
१० ,, ३९९ ,,
११ ,, ३९९ ,,
१२ ,, ३९९ ,,
१३ ,, ३९९ ,,
१४ ,, ४०० ,,
१५ ,, ४०० ,,
१६ ,, ४०० ,,
१७ ,, ४०२ ,,
१८ ,, ४०२ ,,

छन्दोभिरेवैनं धूपयति[१८]। [१९]अर्चिषे त्वा शोचिषे त्वेत्याह। तेज एवास्मिन् दधाति। वारुणोभीद्धः। मैत्रियोपैति शान्त्यै[१९]। [२०]सिध्यै त्वेत्याह। यथा यजुरेवैतत्[२०]। [२१]देवस्त्वा सवितोद्वपत्वित्याह। सवितृप्रसूत एवैनं ब्रह्मणा देवताभिरुद्वपति[२१]। [२२]अपद्यमानः पृथिव्यामाशा दिश आपृणेत्याह॥ ६॥

तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनुविभाति[२२]। [२३]उत्तिष्ठ बृहन् भवोर्ध्वस्तिष्ठ ध्रुवस्त्वमित्याह प्रतिष्ठित्यै[२३]। [२४]ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः। यः प्रवर्ग्यमन्वीक्षते। सूर्यस्य त्वा चक्षुषान्वीक्ष इत्याह। चक्षुषो गोपीथाय[२४]। [२५]ऋजवे त्वा साधवे त्वा सुक्षित्यै त्वा भूत्यै त्वेत्याह। इयं वा ऋजुः। अन्तरिक्षꣳ साधु। असौ सुक्षितिः॥ ७॥

१९	एतन्मन्त्रस्य भाष्यं	४०३ पृष्ठे	द्रष्टव्यं।
२०	,,	४०४	,,
२१	,,	४०४	,,
२२	,,	४०५	,,
२३	,,	४०५	,,
२४	,,	४०६	,,
२५	,,	४०६	,,

दिशो भूतिः । इमानेवास्मै लोकान् कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै(२५) । (२६)इदमहममुमामुष्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहामीत्याह । विशैवैनं पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहति(२६) । (२७)विशेति राजन्यस्य ब्रूयात् । विशैवैनं पर्यूहति । पशुभिरिति वैश्यस्य । पशुभिरेवैनं पर्यूहति(२७) । (२८)असुर्यं पात्रमना-च्छृण्णं ॥ ८ ॥

आच्छृणत्ति । देवत्राकः(२८) । (२९)अजक्षीरेणाच्छृणत्ति । परमं वा एतत्पयः । यदजक्षीरं । परमेणैवैनं पयसाच्छृणत्ति(२९) । (३०)यजुषा व्यावृत्त्यै(३०) । (३१)छन्दोभिराच्छृणत्ति । छन्दोभिर्वा एष क्रियते । छन्दोभिरेव छन्दाꣳस्याच्छृणत्ति(३१) ॥ (३२)छृन्धि वाचमित्याह । वाचमेवावरुन्धे । छृन्ध्यूर्जमित्याह । ऊर्जमेवावरुन्धे । छृन्धि हविरित्याह । हविरेवाकः(३२) । (३३)देवपुरश्चरस-घ्यासं त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत्(३३) ॥ ९ ॥

---

२६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४०७ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
२७ ,, ४०७ ,,
२८ ,, ४०८ ,,
२९ ,, ४०८ ,,
३० ,, ४०८ ,,
३१ ,, ४०८ ,,
३२ ,, ४०९ ,,
३३ ,, ४०९ ,,

स्यात्(१), यत् प्रवर्ग्यः(२), छन्दोभिः करोति(३), वीर्यसम्मितं(४), छन्दाꣳसि निष्पत्(५), पृणोत्याह(६), सुक्षितिः(७), अनाच्छृण्णं(८), छन्दाꣳस्याच्छृणत्ति(९), अष्टौ च ॥ अनु० ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

[१]ब्रह्मन् प्रचरिष्यामो होतर्घर्ममभिष्टुहीत्याह । एष वा एतर्हि बृहस्पतिः । यद्ब्रह्मा । तस्मा एव प्रतिप्रोच्य प्रचरति । आत्मनो नार्त्यै[१] । [२]यमाय त्वा मखाय त्वेत्याह । एता वा एतस्य देवताः । ताभिरेवैनꣳ समर्द्धयति[२] । [३]मदन्तीभिः प्रोक्षति । तेज एवास्मिन् दधाति[३] ॥ १ ॥

[४]अभिपूर्वं प्रोक्षति । अभिपूर्वमेवास्मिन् तेजो दधाति[४] । [५]त्रिः प्रोक्षति । त्र्यावृद्धि यज्ञः । अथो

---

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४१२ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
२ ,, ४१३ ,,
३ ,, ४१३ ,,
४ ,, ४१३ ,,
५ ,, ४१३ ,,

मेध्यत्वाय[५]। [६]होताऽन्वाह। रक्षसामपहत्यै[६]। [७]अनवानं। प्राणानाꣳ सन्तत्यै[७]। [८]त्रिष्टुभः सतीर्गायत्रीरिवान्वाह॥ २॥

गायत्रो हि प्राणः। प्राणमेव यजमाने दधाति[८]। [९]सन्ततमन्वाह। प्राणानामन्नाद्यस्य सन्तत्यै। अथो रक्षसामपहत्यै[९]। [१०]यत् परिमिता अनुब्रूयात्। परिमितमवरुन्धीत। अपरिमिता अन्वाह। अपरिमितस्यावरुध्यै[१०]। [११]शिरो वा एतद्यज्ञस्य॥ ३॥

यत् प्रवर्ग्यः। ऊर्ङ्मुञ्जाः। यन्मौञ्जो वेदो भवति। ऊर्जैव यज्ञस्य शिरः समर्द्धयति[११]। [१२]प्राणाहुतीर्जुहोति। प्राणानेव यजमाने दधाति[१२]। [१३]सप्त जुहोति। सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः। प्राणानेवास्मिन् दधाति[१३]। [१४]देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्वित्याह॥ ४॥

---

६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४१४ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
७ ,, ४१४ ,,
८ ,, ४१४ ,,
९ ,, ४१५ ,,
१० ,, ४१५ ,,
११ ,, ४१५ ,,
१२ ,, ४१६ ,,
१३ ,, ४१६ ,,
१४ ,, ४१७ ,,

तेजसैवैनमनक्ति[१४] । [१५]पृथिवीं तपसस्त्रायस्वेति हिरण्यमुपास्यति । अस्या अनतिदाहाय[१५] । [१६]शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । अग्निः सर्वा देवताः । प्रलवानादीप्योपास्यति । देवतास्वेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति[१६] । [१७]अप्रतीशीर्णाग्रं भवति । एतद् बर्हिर्ह्येषः[१७] ॥ ५ ॥

[१८]अर्चिरसि शोचिरसीत्याह । तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति[१८] । [१९]सꣳसीदस्व महाꣳ असीत्याह । महान् ह्येषः[१९] । [२०] ब्रह्मवादिनो वदन्ति । एते वाव त ऋत्विजः । ये दर्शपूर्णमासयोः । अथ कथा होता यजमानायाशिषो नाशास्त इति । पुरस्तादाशीः खलु वा अन्यो यज्ञः । उपरिष्टादाशीरन्यः[२०] ॥ ६ ॥

[२१]अनाधृष्या पुरस्तादिति यदेतानि यजूꣳष्याह ।

---

१५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४१७ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
१६ ,, ४१७ ,,
१७ ,, ४१८ ,,
१८ ,, ४१८ ,,
१९ ,, ४१९ ,,
२० ,, ४२१ ,,
२१ ,, ४२१ ,,

शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽवरुन्धे[२१]। [२२]आयुः पुरस्तादाह। प्रजां दक्षिणतः। प्राणं पश्चात्। श्रोत्रमुत्तरतः। विधृतिमुपरिष्टात्। प्राणानेवास्मै समीचो दधाति[२२]। [२३]ईश्वरो वा एष दिशोऽनून्मदितोः। यं दिशोऽनु व्यास्थापयन्ति ॥ ७॥

मनोरश्वासि भूरिपुत्रेतीमामभिमृशति। इयं वै मनोरश्वा भूरिपुत्रा। अस्यामेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मादाय[२३]। [२४]सूपसदा मे भूया मा मा हिंसीरित्याहाहिंसायै[२४]। [२५]चितः स्थ परिचित इत्याह। अपचितिमेवास्मिन् दधाति[२५]। [२६]शिरो वा एतद्यज्ञस्य। यत् प्रवर्ग्यः। असौ खलु वा आदित्यः प्रवर्ग्यः। तस्य मरुतो रश्मयः ॥ ८॥

स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्वेत्याह। अमुमेवादित्यं रश्मिभिः पर्यूहति। तस्मादसावादित्योऽमुष्मिँल्लोके रश्मिभिः पर्यूढः। तस्माद्राजा विशा पर्यूढः। तस्माद्

---

२१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४२२ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
२३ ,, ४२३ ,,
२४ ,, ४२३ ,,
२५ ,, ४२४ ,,
२६ ,, ४२४ ,,

ग्रामणीः सजातैः पर्य्यूढः[२६]। [२७]अग्नेः सृष्टस्य यतः। विकङ्कतं भा आर्च्छत्। यद्वैकङ्कताः परिधयो भवन्ति। भा एवावरुन्धे[२७]। [२८]द्वादश भवन्ति ॥ ९ ॥

द्वादश मासाः संवत्सरः। संवत्सरमेवावरुन्धे[२८]। [२९]अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः। यत् त्रयोदशः परिधिर्भवति। तेनैव त्रयोदशं मासमवरुन्धे[२९]। [३०]अन्तरिक्षस्यान्तर्द्धिरसीत्याह व्यावृत्त्यै[३०]। [३१]दिवं तपसस्त्रायस्वेत्युपरिष्टाद्धिरण्यमधिनिदधाति। अमुष्या अनतिदाहाय। अथो आभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति[३१]। [३२]अर्हन् बिभर्षि सायकानि धन्वेत्याह ॥ १० ॥

स्तौत्येवैनमेतत्[३२]। [३३]गायत्रमसि त्रैष्टुभमसि जागतमसीति धवित्राण्यादत्ते। छन्दोभिरेवैनान्या-

---

२७ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४२६ पृष्ठे द्रष्टव्यं।

२८	”	४२६	”
२९	”	४२७	”
३०	”	४२७	”
३१	”	४२७	”
३२	”	४३०	”
३३	”	४३०	”

दत्ते(३३)। (३४)मधु मध्विति धूनोति। प्राणो वै मधु। प्राणमेव यजमाने दधाति(३४)। (३५)त्रिः परियन्ति। त्रिवृद्धि प्राणः(३५)। (३६)त्रिः परियन्ति। व्यावृद्धि यज्ञः॥ ११॥

अथो रक्षसामपहत्यै(३६)। (३७)त्रिः पुनः परियन्ति। षट् सम्पद्यन्ते। षड् वा ऋतवः। ऋतुष्वेव प्रतितिष्ठन्ति(३७)। (३८)यो वै घर्मस्य प्रियान्तनुवमाक्रामति। दुश्चर्मा वै स भवति। एष ह वा अस्य प्रियान्तनुवमाक्रामति। यस्त्रिः परीत्य चतुर्थं पर्येति। एताꣳ ह वा अस्योग्रदेवो राजनिराचक्राम॥ १२॥

ततो वै स दुश्चर्माऽभवत्। तस्मात् त्रिः परीत्य न चतुर्थं परीयात्। आत्मनो गोपीथाय। प्राणा वै धवित्राणि(३८)। (३९)अव्यतिषङ्गं धून्वन्ति। प्राणानामव्यतिषङ्गाय क्लृप्त्यै(३९)। (४०)विनिषद्य धून्वन्ति।

---

३४ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४३१ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
३५ ,, ४३१ ,,
३६ ,, ४३१ ,,
३७ ,, ४३१ ,,
३८ ,, ४३१ ,,
३९ ,, ४३२ ,,
४० ,, ४३२ ,,

द्विवे प्रतितिष्ठन्ति[४०]। [४१]ऊर्द्ध्वं धून्वन्ति। सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[४१] ॥ [४२]सर्वतो धून्वन्ति। तस्मादयꣳ सर्वतः पवते[४२] ॥ १३ ॥

दधाति(१), इवान्वाह(२), यज्ञस्य(३), आह(४), एषः(५), उपरिष्टादाशीरन्यः(६), व्यास्थापयन्ति(७), रक्षसः(८), भवन्ति(९), धन्वेत्याह(१०), यज्ञः(११), चक्राम(१२), समष्ट्यै, द्वे च(१३), ॥ अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः।

[१]अग्निष्ट्वा वसुभिः पुरस्ताद्रोचयतु गायत्रेण छन्दसेत्याह। अग्निरेवैनं वसुभिः पुरस्ताद्रोचयति गायत्रेण छन्दसा[१]। [२]स मा रुचितो रोचयेत्याह। आशिषमेवैतामाशास्ते[२]। [३]इन्द्रस्त्वा रुद्रैर्दक्षिणतो रोचयतु त्रैष्टुभेन छन्दसेत्याह। इन्द्र एवैनꣳ रुद्रैर्दक्षिणतो रोचयति त्रैष्टुभेन छन्दसा। स मा रुचितो रोचयेत्याह। आशिषमेवैतामाशास्ते। वरुणस्त्वादित्यैः

४१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४३२ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
४२ ,, ४३३ ,,
१ ,, ४३४ ,,
२ ,, ४३४ ,,
३ ,, ४३५ ,,

पश्चाद्रोचयतु जागतेन छन्दसेत्याह । वरुण एवैनमादित्यैः पश्चाद्रोचयति जागतेन छन्दसा ॥ १ ॥

स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतो रोचयत्वाऽनुष्टुभेन छन्दसेत्याह । द्युतान एवैनं मारुतो मरुद्भिरुत्तरतो रोचयत्यानुष्टुभेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । बृहस्पतिस्त्वा विश्वैर्देवैरुपरिष्टाद्रोचयतु पाङ्क्तेन छन्दसेत्याह । बृहस्पतिरेवैनं विश्वैर्देवैरुपरिष्टाद्रोचयति पाङ्क्तेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते[३] ॥ २ ॥

[४]रोचितस्त्वं देव घर्म देवेष्वसीत्याह । रोचितो ह्येष देवेषु । रोचिषीयाहं मनुष्येष्वित्याह । रोचित एवैष मनुष्येषु[४] । [५]सम्राड् घर्म रुचितस्त्वं देवेष्वायुष्माँस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यसीत्याह । रुचितो ह्येष देवेष्वायुष्माँस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी । रुचितोऽहं मनुष्येष्वायुष्माँस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भूयासमित्याह । रुचित

४ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४३६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

५ ,, ४३७ ,,

एवैष मनुष्येष्वायुष्मांस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति[५] । [६]रुगसि रुचं मयि धेहि मयि रुगित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते[६] ॥ [७]तं यदेतैर्यजुर्भिररोचयित्वा । रुचितो घर्म इति प्रब्रूयात् । अरोचुकोऽध्वर्युः स्यात् । अरोचुको यजमानः । अथ यदेनमेतैर्यजुर्भी रोचयित्वा । रुचितो घर्म इति प्राह । रोचुकोऽध्वर्युर्भवति । रोचुको यजमानः[७] ॥ ३ ॥

पश्चाद्रोचयति जातेगन छन्दसा(१), स मा रुचितो रोचयेत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते(२), शास्ते, अष्टौ च(३) ॥ अनु० ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

[१]शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत् प्रवर्ग्यः । ग्रीवा उपसदः । पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । ग्रीवास्वेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति[१] । [२]त्रिः प्रवृण-

---

६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४३७ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
७ ,, ४३८ ,,
१ ,, ४४० ,,
२ ,, ४४१ ,,

क्ति। त्रय॑ इ॒मे लो॒काः। ए॒भ्य ए॒व लो॒केभ्यो॑ य॒ज्ञस्य॒ शिरोऽव॑रुन्धे(३)। (३)षट् सम्प॑द्यन्ते। षड् वा ऋ॒तव॑ः ॥ १ ॥

ऋ॒तुभ्य॑ ए॒व य॒ज्ञस्य॒ शिरोऽव॑रुन्धे(३)। (४)द्वाद॑श॒-कृत्व॑ः प्र॒वृण॑क्ति। द्वाद॑श॒ मासा॑ः संवत्स॒रः। सं॒व॒-त्स॒रादे॒व य॒ज्ञस्य॒ शिरोऽव॑रुन्धे(४)। (५)चतु॑र्विꣳशतिः सम्प॑द्यन्ते। चतु॑र्विꣳशतिरर्द्धमा॒सा॒ः। अ॒र्द्ध॒मा॒सेभ्य॑ ए॒व य॒ज्ञस्य॒ शिरोऽव॑रुन्धे(५)। (६)अथो॒ खलु॑। स॒कृदे॒व प्र-वृज्य॑ः। एक॒ꣳ हि शिर॑ः(६) ॥ २ ॥

(७)अ॒ग्नि॒ष्टो॒मे प्र॒वृण॑क्ति। ए॒तावा॑न् वै य॒ज्ञः। यावा॑-न॒ग्नि॒ष्टो॒मः। यावा॑नेव य॒ज्ञः। तस्य॒ शिर॑ः प्रति॑दधा-ति(७)। (८)नोक्थ्ये॑ प्र॒वृञ्ज्या॑त्। प्र॒जा वै प॒शव॑ उ॒क्थानि॑। यदु॒क्थ्ये॑ प्र॒वृञ्ज्या॑त्। प्र॒जां प॒शून॑स्य॒ निर्द॑हे॒त्(८)। (९)वि॒श्वजि॑ति॒ सर्व॑पृष्ठे प्र॒वृण॑क्ति ॥ ३ ॥

पृ॒ष्ठानि॒ वा अच्यु॑तं च्याव॒यन्ति। पृ॒ष्ठैरे॒वास्मा॒ अ-च्यु॑तं च्याव॒यि॒त्वाऽव॑रुन्धे(९)। (१०)अप॑श्यं॒ गो॒पामित्या॑-

३ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४४१ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
४ ,, ४४१ ,,
५ ,, ४४१ ,,
६ ,, ४४२ ,,
७ ,, ४४२ ,,
८ ,, ४४३ ,,
९ ,, ४४३ ,,
१० ,, ४४३ ,,

ह। प्राणो वै गोपाः। प्राणमेव प्रजासु वियातयति[१०]। [११]अपश्यं गोपामित्याह। असौ वा आदित्यो गोपाः। स हीमाः प्रजा गोपायति। तमेव प्रजानां गोप्तारं कुरुते[११]। [१२]अनिपद्यमानमित्याह ॥ ४ ॥

न ह्येष निपद्यते[१२]। [१३]आ च परा च पथिभिश्चरन्तमित्याह। आ च ह्येष परा च पथिभिश्चरति[१३]। [१४]स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इत्याह। सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च वसानः प्रजा अभिविपश्यति[१४]। [१५]आवरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तरित्याह। आ ह्येष वरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तः[१५]। [१६]अत्रं प्रावीर्मधुमाध्वीभ्यां मधुमाधूचीभ्यामित्याह। वासन्तिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति[१६]। [१७]समग्निरग्निना गतेत्याह ॥ ५ ॥

११	एतन्मन्त्रस्य भाष्यं	४४४ पृष्ठे	द्रष्टव्यं।
१२	,,	४४४	,,
१३	,,	४४४	,,
१४	,,	४४५	,,
१५	,,	४४५	,,
१६	,,	४४५	,,
१७	,,	४४६	,,

ग्रैष्मावेवास्मा ऋतू कल्पयति[१७]। [१८]सम्मग्निरग्निना गतेत्याह। अग्निर्ह्येवैषोऽग्निना सङ्गच्छते[१८]। [१९]स्वाहा सम्मग्निस्तपसा गतेत्याह। पूर्वमेवोदितम्। उत्तरेणाभिगृणाति[१९]। [२०]धर्त्ता दिवो विभासि रजसः पृथिव्या इत्याह। वार्षिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति[२०]। [२१]हृदे त्वा मनसे त्वेत्याह। शारदावेवास्मा ऋतू कल्पयति[२१] ॥ ६ ॥

[२२]दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्याह। होत्राभिरेवेमान् लोकान्त्सन्दधाति[२२]। [२३]विश्वासां भुवां पत इत्याह। हैमन्तिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति[२३]। [२४]देवश्रूस्त्वं देव घर्म देवान् पाहीत्याह। शैशिरावेवास्मा ऋतू कल्पयति[२४]। [२५]तपोजां वाचमस्मे नियच्छ देवायुवमित्याह। या वै मेध्या वाक्। सा तपोजा। तामेवावरुन्धे[२५] ॥ ७ ॥

---

१८ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४४६ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
१९ ,, ४४७ ,,
२० ,, ४४८ ,,
२१ ,, ४४८ ,,
२२ ,, ४४९ ,,
२३ ,, ४४९ ,,
२४ ,, ४५० ,,
२५ ,, ४५० ,,

(२६)गर्भो देवानामित्याह। गर्भो ह्येष देवानां(२६)। (२७)पिता मतीनामित्याह। प्रजा वै मतयः। तासामेष एव पिता। यत् प्रवर्ग्यः। तस्मादेवमाह(२७)। (२८)पतिः प्रजानामित्याह। पतिर्ह्येष प्रजानां(२८)। (२९)मतिः कवीनामित्याह॥ ८॥

मतिर्ह्येष कवीनां(२९)। (३०)सं देवो देवेन सवित्राऽयतिष्ट सꣳ सूर्येणारुक्तेत्याह। अमुञ्चैवादित्यं प्रवर्ग्यञ्च सꣳशास्ति(३०)। (३१)आयुर्दास्त्वमस्मभ्यं घर्म वर्चोदा असीत्याह। आशिषमेवैतामाशास्ते(३१)। (३२)पिता नोऽसि पिता नो बोधेत्याह। बोधयत्येवैनम्(३२)। (३३)नवैतेऽवकाशा भवन्ति। पत्निये दशमः। नव वै पुरुषे प्राणाः॥ ९॥

नाभिर्दशमी। प्राणानेव यजमाने दधाति। अथो दशाक्षरा विराट्। अन्नं विराट्। विराजैवान्नाद्य-

---

२६	एतन्मन्त्रस्य भाष्यं	४५०	पृष्ठे द्रष्टव्यं।
२७	,,	४५१	,,
२८	,,	४५१	,,
२९	,,	४५१	,,
३०	,,	४५२	,,
३१	,,	४५२	,,
३२	,,	४५२	,,
३३	,,	४५५	,,

मवरुन्धे[३३]। [३४]यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। तद्देवा हो-
त्राभिः प्रत्यदधुः। ऋत्विजोऽवेक्षन्ते। एता वै होत्राः।
होत्राभिरेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति[३४] ॥ १० ॥

[३५]रुचितमवेक्षन्ते। रुचिताद्वै प्रजापतिः प्रजा
असृजत। प्रजानाꣳ सृष्ट्यै[३५]। [३६]रुचितमवेक्षन्ते।
रुचिताद्वै पर्जन्यो वर्षति। वर्षुकः पर्जन्यो भवति।
सं प्रजा एधन्ते[३६]। [३७]रुचितमवेक्षन्ते। रुचितं वै
ब्रह्मवर्चसं। ब्रह्मवर्चसिनो भवन्ति[३७] ॥ ११ ॥

[३८]अधीयन्तोऽवेक्षन्ते। सर्वमायुर्यन्ति[३८]। [३९]न
पत्न्यवेक्षेत। यत् पत्न्यवेक्षेत। प्रजायेत। प्रजां त्वस्यै
निर्दहेत्। यन्नावेक्षेत। न प्रजायेत। नास्यै प्रजां
निर्दहेत्। तिरस्कृत्य यजुर्वाचयति ॥ प्रजायते। ना-
स्यै प्रजां निर्दहति[३९]। [४०]त्वष्टीमती ते सपेयेत्या-
ह। सपाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते[४०] ॥ १२ ॥

---

३४ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४५५ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
३५ ,, ४५६ ,,
३६ ,, ४५६ ,,
३७ ,, ४५६ ,,
३८ ,, ४५७ ,,
३९ ,, ४५७ ,,
४० ,, ४५७ ,,

ऋतवः(१), हि शिरः(२), सर्वपृष्ठे प्रवृणक्ति(३), अनिपद्यमानमित्याह(४), गतेत्याह(५), शारदावेवास्मा ऋतू कल्पयति(६), रुन्धे(७), कवीनामित्याह(८), प्राणाः(९), प्रतिदधाति(१०), भवन्ति(११), वाचयति, चत्वारि च(१२), ॥ अनु० ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१)देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रशनामादत्ते प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै(१)। (२)आददेऽदित्यै रास्नासीत्याह यजुष्कृत्यै(२)। (३)इड एह्यदित एहि सरस्वत्येहीत्याह । एतानि वा अस्यै देवनामानि । देवनामैरेवैनामाह्वयति(३)। (४)असावेह्यसावेह्यसावेहीत्याह । एतानि वा अस्यै मनुष्यनामानि ॥ १ ॥

---

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४६० पृष्ठे द्रष्टव्यं।
२ ,, ४६० ,,
३ ,, ४६१ ,,
४ ,, ४६१ ,,

मनुष्यनामैरेवैनामाह्वयति(४)। (५)षट् सम्पद्यन्ते। षड् वा ऋतवः। ऋतुभिरेवैनामाह्वयति(५)। (६)आदित्या उष्णीषमसीत्याह। यथा यजुरेवैतत्(६)। (७)वायुरस्यैड इत्याह। वायुदेवत्यो वै वत्सः(७)। (८)पूषा त्वोपावसृजत्वित्याह। पौष्णा वै देवतया पशवः ॥ २ ॥

स्वयैवैनं देवतयोपावसृजति(८)। (९)अश्विभ्यां प्रदापयेत्याह। अश्विनौ वै देवानां भिषजौ। ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति(९)। (१०)यस्ते स्तनः शशय इत्याह। स्तौत्येवैनां(१०)। (११)उस्र घर्म्मꣳ शिꣳषोस्र घर्म्मं पाहि घर्म्माय शिꣳषेत्याह। यथा ब्रूयादमुष्मै देहीति। तादृगेव तत्(११)। (१२)बृहस्पतिस्त्वोपसीदत्वित्याह ॥ ३ ॥

ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः। ब्रह्मणैवैनामुपसी-

---

५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४६२ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
६ ,, ४६२ ,,
७ ,, ४६२ ,,
८ ,, ४६३ ,,
९ ,, ४६३ ,,
१० ,, ४६४ ,,
११ ,, ४६४ ,,
१२ ,, ४६५ ,,

इति[१२] । [१३]दानव स्थ पेरव इत्याह । मेध्यानेवैनान् करोति[१३] । [१४]विष्वगृहतो लोहितेनेत्याह व्यावृत्त्यै[१४] । [१५]अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्व पूष्णे पिन्वस्व बृहस्पतये पिन्वस्वेत्याह । एताभ्यो ह्येषा देवताभ्यः पिन्वते[१५] । [१६]इन्द्राय पिन्वस्वेन्द्राय पिन्वस्वेत्याह । इन्द्रमेव भागधेयेन समर्द्धयति[१६] । [१७]द्विरिन्द्रायेत्याह ॥ ४ ॥

तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठ भाक्तमः[१७] । [१८]गायत्रोऽसि त्रैष्टुभोऽसि जागतमसीति शफोपयमानादत्ते । छन्दोभिरेवैनानादत्ते[१८] । [१९]सहोर्जो भागेनोपमेहीत्याह । ऊर्ज्जं एवैनं भागमकः[१९] । [२०]अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधतावब्रूताम् । आवाभ्यामेव पूर्वाभ्यां वषट् क्रियाता इति । इन्द्राश्विना मधुनः सारघस्येत्याह । अश्विभ्यामेव पूर्वा-

१३ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४६५ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

१४	,,	४६५	,,
१५	,	४६६	,,
१६	,,	४६६	,,
१७	,,	४६६	,,
१८	,,	४६७	,,
१९	,,	४६८	,,
२०	,,	४६८	,,

भ्यां वषट् करोति। अथो अश्विनावेव भागधेयेन समर्धयति[२०] ॥ ५ ॥

[२१]घर्म्मं पात वसवो यजता वडित्याह। वसूनेव भागधेयेन समर्द्धयति[२१]। [२२]यद्वषट् कुर्य्यात्। यातयामास्य वषट्कारः स्यात्। यन्न वषट् कुर्य्यात्। रक्षाꣳसि यज्ञꣳ हन्युः। वडित्याह। परोक्षमेव वषट् करोति। नास्य यातयामा वषट्कारो भवति। न यज्ञꣳ रक्षाꣳसि घ्नन्ति[२२] ॥ ६ ॥

[२३]स्वाहा त्वा सूर्य्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहोमीत्याह। यो वा अस्य पुण्यो रश्मिः। स वृष्टिवनिः। तस्मा एवैनं जुहोति[२३]। [२४]मधु हविरसीत्याह। स्वदयत्येवैनं[२४]। [२५]सूर्य्यस्य तपस्तपेत्याह। यथा यजुरेवैतत्[२५]। [२६]द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीत्याह। द्यावापृथिवीभ्यामेवैनं परिगृह्णाति[२६] ॥ ७ ॥

---

२१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४६९ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
२२ ,, ४६९ ,,
२३ ,, ४७० ,,
२४ ,, ४७० ,,
२५ ,, ४७१ ,,
२६ ,, ४७१ ,,

[२७]अन्तरिक्षेण त्वोपयच्छामीत्याह। अन्तरिक्षेणैवैनमुपयच्छत। न वा एतं मनुष्यो भर्तुमर्हति[२७]। [२८]देवानां त्वा पितृणामनुमतो भर्तुꣳ शकेयमित्याह। देवैरेवैनं पितृभिरनुमत आदत्ते[२८]। [२९]वि वा एनमेतदर्धयन्ति। यत् पश्चात् प्रवृज्य पुरो जुह्वति। तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीत्याह। तेज एवास्मिन् दधाति[२९]। [३०]दिविस्पृङ्मा मा हिꣳसीरन्तरिक्षस्पृङ्मा मा हिꣳसीः पृथिविस्पृङ्मा मा हिꣳसीरित्याहाहिꣳसायै[३०] ॥ ८ ॥

[३१]सुवरसि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहीत्याह। आशिषमेवैतामाशास्ते[३१]। [३२]शिरो वा एतद्यज्ञस्य। यत् प्रवर्ग्यः। आत्मा वायुः। उद्यत्य वातनामान्याह। आत्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति[३२]। [३३]अनवानं। प्राणानाꣳ सन्तत्यै[३३]। [३४]पञ्चाह ॥ ९ ॥

---

२७ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४७२ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
२८ ,, ४७२ ,,
२९ ,, ४७३ ,,
३० ,, ४७३ ,,
३१ ,, ४७३ ,,
३२ ,, ४६५ ,,
३३ ,, ४७५ ,,
३४ ,, ४७५ ,,

पाङ्क्तो यज्ञः। यावानेव यज्ञः। तस्य शिरः प्रति-
दधाति[३४]। [३५]अग्नये त्वा वसुमते स्वाहेत्याह।
असौ वा आदित्योऽग्निर्वसुमान्। तस्मा एवैनं जु-
होति[३५]। [३६]सोमाय त्वा रुद्रवते स्वाहेत्याह।
चन्द्रमा वै सोमो रुद्रवान्। तस्मा एवैनं जुहोति।
वरुणाय त्वाऽऽदित्यवते स्वाहेत्याह ॥ १० ॥

अप्सु वै वरुण आदित्यवान्। तस्मा एवैनं जुहोति।
बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहेत्याह। ब्रह्म वै दे-
वानां बृहस्पतिः। ब्रह्मण एवैनं जुहोति[३६]। [३७]स-
वित्रे त्वर्भुमते विभुमते प्रभुमते वाजवते स्वाहेत्या-
ह। संवत्सरो वै सवितर्भुमान् विभुमान् प्रभुमान्
वाजवान्। तस्मा एवैनं जुहोति[३७]। [३८]यमाय
त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेत्याह। प्राणो वै यमोऽ-
ङ्गिरस्वान् पितृमान् ॥ ११ ॥

---

३५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४७६ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
३६ ,, ४७६ ,,
३७ ,, ४७६ ,,
३८ ,, ४७६ ,,

तस्मा एवैनं जुहोति[३८] । [३९]एताभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोति[३९] । [४०]दश सम्पद्यन्ते । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे[४०] । [४१]रौहिणाभ्यां वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् । तद्रौहिणयो रौहिणत्वं । यद्रौहिणौ भवतः । रौहिणाभ्यामेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति[४१] ॥ [४२]अहर्ज्योतिः केतुना जुषताꣳ सुज्योतिर्ज्योतिषाꣳ स्वाहा रात्रिर्ज्योतिः केतुना जुषताꣳ सुज्योतिर्ज्योतिषाꣳ स्वाहेत्याह । आदित्यमेव तदमुष्मिँल्लोकेऽह्ना परस्ताद्दाधार । रात्रिया अवस्तात् । तस्मादसावादित्योऽमुष्मिँल्लोकेऽहोरात्राभ्यां धृतः[४२] ॥ १२ ॥

मनुष्यनामानि(१), पशवः(२), सीदन्त्वित्याह(३), इन्द्रायेत्याह(४), अर्द्धयति(५), घ्नन्ति(६), गृह्णाति(७), अहिꣳसायै(८), पञ्चाह(९), आदित्यवते स्वाहेत्याह(१०), पितृमान्(११), एति, चत्वारि च(१२) ॥ अनु० ७ ॥

---

३९ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४७६ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
४० „ ४७७ „
४१ „ ४७७ „
४२ „ ४७७ „

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

[१]विश्वा आशा दक्षिणसदित्याह । विश्वानेव देवान् प्रीणाति । अथो दुरिष्ट्या एवैनं पाति[१] । [२]विश्वान् देवानयाडिहेत्याह । विश्वानेव देवान् भागधेयेन समर्द्धयति[२] । [३]स्वाहाकृतस्य घर्म्मस्य मधोः पिबतमश्विनेत्याह । अश्विनावेव भागधेयेन समर्द्धयति[३] । [४]स्वाहाऽग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भिरित्याह । अभ्यैवैनं घारयति । अथो हविरेवाकः[४] ॥ १ ॥

[५]अश्विना घर्म्मं पातꣳ हार्द्दिवानमहर्द्दिवाभिरूतिभिरित्याह । अश्विनावेव भागधेयेन समर्द्धयति[५] । [६]अनु वां द्यावापृथिवी मꣳसातामित्याहानुमत्यै[६] । [७]स्वाहेन्द्राय स्वाहेन्द्रावडित्याह । इन्द्राय हि पुरोहूयते[७] । [८]आश्राव्याह घर्म्मस्य यजेति । वषट्कृते

---

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४७८ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
२ ,, ४७९ ,,
३ ,, ४७९ ,,
४ ,, ४७९ ,,
५ ,, ४८० ,,
६ ,, ४८१ ,,
७ ,, ४८२ ,,
८ ,, ४८२ ,,

जुहोति। रक्षसामपहत्यै। अनुयजति स्वगाकृत्यै[८]। [९]घर्म्ममपातमश्विनेत्याह ॥ २ ॥

पूर्वमेवोदितं। उत्तरेणाभिगृणाति[९]। [१०]अनु वां द्यावापृथिवी अमंसातामित्याहानुमत्यै[१०]। [११]तं प्राव्यं यथावन्नमो दिवे नमः पृथिव्या इत्याह। यथा यजुरेवैतत्[११]। [१२]दिवि धा इमं यज्ञं यज्ञमिमं दिवि धा इत्याह। सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति[१२]। [१३]दिवं गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृथिवीं गच्छेत्याह। एष्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठापयति[१३]। [१४]पञ्च प्रदिशो गच्छेत्याह ॥ ॥ ३ ॥

दिक्ष्वेवैनं प्रतिष्ठापयति। देवान् घर्म्मपान् गच्छ पितॄन् घर्म्मपान् गच्छेत्याह। उभयेष्वेवैनं प्रतिष्ठापयति[१४]। [१५]यत् पिन्वते। वर्षुकः पर्जन्यो भवति।

९	एतन्मन्त्रस्य भाष्यं	४८२ पृष्ठे द्रष्टव्यं।	
१०	,,	४८३	,,
११	,,	४८३	,,
१२	,,	४८३	,,
१३	,,	४८३	,,
१४	,,	४८३	,,
१५	,,	४८५	,,

तस्मात् पिन्वमानः पुण्यः[१५]। [१६]यत् प्राङ् पिन्वते। तद्देवानां। यद्दक्षिणा। तत् पितॄणां ॥ ४ ॥

यत् प्रत्यक्। तन्मनुष्याणां। यदुदङ्। तद्रुद्राणां[१६]। [१७]प्राञ्चमुदञ्चं पिन्वयति। देवत्राकः[१७]। [१८]अथो खलु। सर्वा अनु दिशः पिन्वयति। सर्वा दिशः समेधन्ते[१८]। [१९]अन्तः परिधि पिन्वयति ॥ ५ ॥

तेजसोऽस्कन्दाय[१९]। [२०]इषे पीपिह्यूर्ज्जे पीपिहीत्याह। इषमेवोर्जं यजमाने दधाति[२०]। [२१]यजमानाय पीपिहीत्याह। यजमानायैवैतामाशिषमाशास्ते[२१]। [२२]मह्यं ज्यैष्ठ्याय पीपिहीत्याह। आत्मन एवैतामाशिषमाशास्ते[२२]। [२३]त्विष्यै त्वा द्युम्नाय त्वेन्द्रियाय त्वा भूत्यै त्वेत्याह। यथा यजुरेवैतत्[२३]। [२४]धर्म्मासि सुधर्म्मा मेऽन्यस्मे ब्रह्माणि धारयेत्याह ॥ ॥ ६ ॥

---

१६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४८५ पृष्ठे द्रष्टव्यं।

१७	,,	४८५	,,
१८	,,	४८५	,,
१९	,,	४८५	,,
२०	,,	४८६	,,
२१	,,	४८६	,,
२२	,,	४८६	,,
२३	,,	४८६	,,
२४	,,	४८७	,,

ब्रह्मन्नेवैनं प्रतिष्ठापयति[२४] । [२५]नेत्त्वा वातः स्क-
न्दयादिति[२५] [२६]यद्यभिचरेत् । अमुष्य त्वा प्राणे
सादयाम्यमुना सह निरर्थं गच्छेति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् ।
यमेव द्वेष्टि । तेनैनꣳ सह निरर्थं गमयति[२६] ।
[२७]पूष्णे शरसे स्वाहेत्याह । या एव देवता हुतभागाः ।
ताभ्य एवैनं जुहोति[२७] । [२८]ग्रावभ्यः स्वाहेत्याह ।
या एवान्तरिक्षे वाचः ॥ ७ ॥

ताभ्य एवैनं जुहोति[२८] । [२९]प्रतिरेभ्यः स्वाहेत्याह ।
प्राणा वै देवाः प्रतिराः । तेभ्य एवैनं जुहोति[२९] ।
[३०]द्यावापृथिवीभ्याꣳ स्वाहेत्याह । द्यावापृथिवीभ्या-
मेवैनं जुहोति[३०] । [३१]पितृभ्यो घर्म्मपेभ्यः स्वाहेत्याह ।
ये वै यज्वानः । ते पितरो घर्म्मपाः । तेभ्य एवैनं
जुहोति[३१] ॥ ८ ॥

२५	एतन्मन्त्रस्य भाष्यं	४८७ पृष्ठे	द्रष्टव्यं ।
२६	,,	४८८	,,
२७	,,	४८९	,,
२८	,,	४८९	,,
२९	,,	४८९	,,
३०	,,	४८९	,,
३१	,,	४९०	,,

(३२)रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहेत्याह। रुद्रमेव भागधेयेन समर्धयति(३२)। (३३)सर्वतः समनक्ति। सर्वत एव रुद्रं निरवदयते(३३)। (३४)उदञ्चं निरस्यति। एषा वै रुद्रस्य दिक्। स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते(३४)। (३५)अप उपस्पृशति मेध्यत्वाय(३५)। (३६)नान्वीक्षेत। यदन्वीक्षेत ॥ ९ ॥

चक्षुरस्य प्रमायुकꣳ स्यात्। तस्मान्नान्वीक्ष्यः(३६)। (३७)अपीपरो माह्नो रात्रियै मा पाह्येषा ते अग्ने समित्तया समिध्यस्वाऽऽयुर्मे दा वर्चसा माञ्जीरित्याह। आयुरेवास्मिन् वर्चो दधाति। अपीपरो मा रात्रिया अह्नो मा पाह्येषा ते अग्ने समित्तया समिध्यस्वाऽऽयुर्मे दा वर्चसा माञ्जीरित्याह। आयुरेवास्मिन् वर्चो दधाति(३७)। (३८)अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्याह। यथा यजुरेवैतत्(३८)।

---

३२ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ६९० पृष्ठे द्रष्टव्यं।
३३ „ ६९० „
३४ „ ६९० „
३५ „ ६९१ „
३६ „ ६९१ „
३७ „ ६९२ „
३८ „ ६९३ „

[३९]ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रां३ न होतव्या३मिति ॥ १० ॥

यद्यजुषा जुहुयात् । अयथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । भूः स्वाहेत्येव होतव्यं । यथापूर्वमाहुतीर्जुहोति । नाग्निः परा भवति[३९] । [४०]हुतꣳ हविर्मधुहविरित्याह । स्वदयत्येवैनं[४०] । [४१]इन्द्रतमेऽग्नावित्याह ॥ ११ ॥

प्राणो वा इन्द्रतमोऽग्निः । प्राण एवैनमिन्द्रतमेऽग्नौ जुहोति[४१] । [४२]पिता नोऽसि मा मा हिꣳसीरित्याहाहिꣳसायै[४२] । [४३]अश्याम ते देव घर्म मधुमतो वाजवतः पितुमत इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते[४३] । [४४]स्वधाविनोऽशीमहि त्वा मा मा हिꣳसीरित्याहाहिꣳसायै[४४] । [४५]तेजसा वा एते व्यृध्यन्ते । ये प्रवर्ग्येण चरन्ति । प्राश्नन्ति । तेज एवात्मन्दधते[४५] ॥ १२ ॥

---

३९ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४९३ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
४० „ ४९५ „
४१ „ ४९५ „
४२ „ ४९५ „
४३ „ ४९५ „
४४ „ ४९५ „
४५ „ ४९५ „

[४६]संवत्सरं न माꣳसमश्नीयात्। न रामामुपेयात्। न मृन्मयेन पिबेत्। नाऽस्य राम उच्छिष्टं पिबेत्। तेज एव तत् सꣳश्यति[४६]। [४७]देवासुराः संयत्ता आसन्। ते देवा विजयमुपयन्तः। विभ्राजि सौर्यं ब्रह्म समदधत। यत्किञ्च दिवाकीर्त्यं। तदेतेनैव व्रतेनाऽगोपायत्॥ तस्मादेतद् व्रतं चार्यं। तेजसो गोपीथायं। तस्मादेतानि यजूꣳषि विभ्राजः सौर्यस्येत्याहुः[४७]। [४८]स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मिभ्य इति प्रातः सꣳसादयति। स्वाहा त्वा नक्षत्रेभ्य इति सायं। एता वा एतस्य देवताः। ताभिरेवैनꣳ समर्द्धयति[४८] ॥ १३ ॥

अकः(१), अश्विनेत्याह(२), प्रदिशो गच्छेत्याह(३), पितृणां(४), अन्तःपरिधि पिन्वयति(५), धारयेत्याह(६), वाचः(७), घर्मपास्तेभ्य एवैनं जुहोति(८), अन्वीक्षेत(९), होतव्याइमिति(१०), अमावित्याह(११), दधते(१२), अगोपायत्, सप्त च(१३) ॥ अनु० ८ ॥

---

४६ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४९६ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
४७ ,, ४९६ ,,
४८ ,, ४९७ ,,

अथ नवमोऽनुवाकः ।

[१]घर्म्म या ते दिवि शुगिति तिस्र आहुतीर्जुहोति। छन्दोभिरेवास्मैभ्यो लोकेभ्यः शुचमवयजते[१] । [२]इयत्यग्रे जुहोति। अथेयत्यथेयति। त्रय इमे लोकाः। एभ्य एव लोकेभ्यः शुचमवयजते[२]। [३]अनु नोऽद्यानुमतिरित्याहानुमत्यै[३]। [४]दिवस्त्वा परस्याया इत्याह। दिव एवेमाँल्लोकान् दाधार[४]। [५]ब्रह्मणस्त्वा परस्याया इत्याह॥ १ ॥

एष्वेव लोकेषु प्रजा दाधार[५]। [६]प्राणस्य त्वा परस्याया इत्याह। प्रजास्वेव प्राणान् दाधार[६]। [७]शिरो वा एतद्यज्ञस्य। यत् प्रवर्ग्यः। असौ खलु वा आदित्यः प्रवर्ग्यः। तं यद्दक्षिणा प्रत्यञ्चमुदञ्चमुद्वासयेत्। जिह्मं यज्ञस्य शिरो हरेत्। प्राञ्चमुद्वासयति। पुरस्तादेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति ॥ २ ॥

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ४९९ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
२ ,, ५०० ,,
३ ,, ५०० ,,
४ ,, ५०१ ,,
५ ,, ५०२ ,,
६ ,, ५०३ ,,
७ ,, ५०३ ,,

प्राञ्चमुद्वासयति। तस्मादसावादित्यः पुरस्तादुदेति[७]। [८]शफोपयमान् धवित्राणि धृष्टी इत्यन्ववहरन्ति। सात्मानमेवैनꣳ सतनुं करोति[८]। [९]सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति। य एवं वेद[९]। [१०]औदुम्बराणि भवन्ति। ऊर्ग्वा उदुम्बरः। ऊर्जमेवावरुन्धे[१०]। [११]वर्त्मना वा अन्वित्य ॥ ३ ॥

यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्ति। साम्ना प्रस्तोताऽन्ववैति। साम वै रक्षोहा। रक्षसामपहत्यै[११]। [१२]त्रिर्निधनमुपैति। त्रय इमे लोकाः। एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षाꣳस्यपहन्ति[१२]। [१३]पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति। पुरुषः पुरुषो हि रक्षस्वी। रक्षसामपहत्यै[१३] ॥ ४ ॥

[१४]यत् पृथिव्यामुद्वासयेत्। पृथिवीꣳ शुचार्पयेत्। यदप्सु। अपः शुचार्पयेत्। यदोषधीषु। ओषधीः शुचार्पयेत्। यद्वनस्पतिषु। वनस्पतीञ्छुचार्पयेत्। हिरण्यं निधायोद्वासयति। अमृतं वै हिरण्यं ॥ ५ ॥

---

८ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५०३ पृष्ठे द्रष्टव्यं।

९	,,	५०४	,,
१०	,,	५०४	,,
११	,,	५०४	,,
१२	,,	५०४	,,
१३	,,	५०५	,,
१४	,,	५०५	,,

अमृत एवैनं प्रतिष्ठापयति[१४] । [१५]वल्गुरसि शंयुधाया इति त्रिः परिषिञ्चन् पर्येति । त्रिवृद्वा अग्निः । यावानेवाग्निः । तस्य शुचꣳ शमयति[१५] । [१६]त्रिः पुनः पर्येति । षट् सम्पद्यन्ते । षड् वा ऋतवः । ऋतुभिरेवास्य शुचꣳ शमयति[१६] । [१७]चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्येत्याह ॥ ६ ॥

इयं वा ऋतं । तस्या एष एव नाभिः । यत् प्रवर्ग्यः । तस्मादेवमाह[१७] । [१८]सदो विश्वायुरित्याह । सदो हीयं[१८] । [१९]अप द्वेषो अप ह्वर इत्याह भ्रातृव्यापनुत्त्यै[१९] । [२०]घर्मैतत्तेऽन्नमेतत् पुरीषमिति दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति । ऊर्ग्वा अन्नाद्यं दधि । ऊर्जैवैनमन्नाद्येन समर्द्धयति[२०] ॥ ७ ॥

[२१]अन्नशनायुको भवति । य एवं वेद[२१] । [२२]रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्व इत्याह । रूपमेवास्यैत-

१५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५०६ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
१६ ,, ५०६ ,,
१७ , ५०६ ,,
१८ ,, ५०७ ,,
१९ ,, ५०७ ,,
२० ,, ५०८ ,,
२१ ,, ५०८ ,,
२२ ,, ५०९ ,,

न्महिमानꣳ रत्निं बन्धतां व्याचष्टे(२२) । (२३)सम॒हमा-
युषा सं प्राणेनेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते(२३) ।
(२४)व्यसौ योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इत्याह । अ-
भिचार एवास्यैषः(२४) । (२५)अचिक्रदद्वृषा हरिरि-
त्याह । वृषा ह्येषः ॥ ८ ॥

वृषा हरिः(२५) । (२६)महान्मित्रो न दर्शत इत्याह ।
स्तौत्येवैनमेतत्(२६) । (२७)चिदसि समुद्रयोनिरित्याह ।
स्वामेवैनां योनिं गमयति(२७) । (२८)नमस्ते अस्तु मा
मा हिꣳसीरित्याहाहिꣳसायै(२८) । (२९)विश्वावसुꣳ सो-
मगन्धर्वमित्याह । यदेवास्य क्रियमाणस्यान्तर्यन्ति ।
तदेवास्यैतेनाप्यायन्ति(२९) । (३०)विश्वावसुरभि तन्नो
गृणात्वित्याह ॥ ९ ॥

पूर्वमेवोदितं । उत्तरेणाभिगृणाति(३०) । (३१)धियो

---

२३ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५०९ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

२४	,,	५१०	,,
२५	,,	५१०	,,
२६	,,	५११	,,
२७	,,	५११	,,
२८	,,	५१२	,,
२९	,,	५१३	,,
३०	,,	५१४	,,
३१	,,	५१४	,,

हिन्वानो धिय इन्नो अव्यादित्याह । ऋतूनेवास्मै कल्पयति[३१] । [३२]प्रासां गन्धर्वो अमृतानि वोचदित्याह। प्राणा वा अमृताः। प्राणानेवास्मै कल्पयति[३२]। [३३]एतत्त्वं देव घर्म्म देवो देवानुपागा इत्याह। देवो ह्येष सन् देवानुपैति[३३]। [३४]इदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह ॥ १० ॥

मनुष्यो हि। एष सन् मनुष्यानुपैति[३४]। [३५]ईश्वरो वै प्रवर्ग्यमुद्वासयन्। प्रजां पशून्त्सोमपीथमनूद्वासः सोमपीथानुमेहि। सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याह। प्रजामेव पशून्त्सोमपीथमात्मन्धत्ते[३५]। [३६]सुमित्रा न आप ओषधयः सन्त्वित्याह। आशिषमेवैतामाशास्ते[३६]। [३७]दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इत्याह। अभिचार एवास्यैषः[३७]॥ [३८]प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते। यः प्रवर्ग्यमुद्वास-

---

३२ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५१५ पृष्ठे द्रष्टव्यं।

३३	,,	५१६	,,
३४	,,	५१६	,,
३५	,,	६१६	,,
३६	,,	५१७	,,
३७	,,	५१७	,,
३८	,,	५१८	,,

यति । उदु त्यं चित्रमिति सौरीभ्यामृग्भ्यां पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति । अयं वै लोको गार्हपत्यः । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । असौ खलु वा आदित्यः सुवर्गो लोकः । यत् सौरी भवतः । तेनैव सुवर्गं लोकान्नैति[३८] ॥ ११ ॥

ब्रह्मणस्त्वा परस्याया इत्याह(१), दधाति(२), अन्वित्य(३), रक्षस्वी रक्षसामपहत्यै(४), व हिरण्यं(५), आह(६), अर्द्धयति(७), स्वेपः(८), गृणात्विन्याह(९), मनुष्यानित्याह(१०), अस्यैपः(११), अष्टौ च ॥ अनु० ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

[१]प्रजापतिं वै देवाः शुक्रं पयोऽदुहन् । तदेभ्यो न व्यभवत् । तदग्निर्व्यकरोत् । तानि शुक्रियाणि सामान्यभवन् । तेषां यो रसोऽत्यक्षरत् । तानि शुक्रयजूꣳषि अभवन् । शुक्रियाणां वा एतानि शुक्रियाणि । सामपयसं वा एतयोरन्यत् । देवानामन्यत् पयः । यद् गोः पयः ॥ १ ॥

---

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५१९ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

तत्साम्नः पयः । यदजायै पयः । तद्देवानां पयः । तस्माद्यच्चैतैर्यजुर्भिश्चरन्ति । तत्पयसा चरन्ति । प्रजापतिमेव तद्देवान् पयसान्नाद्येन समर्द्धयन्ति[१] । [२]एष ह वै साक्षात् प्रवर्ग्यं भक्षयति । यस्यैवं विदुषः प्रवर्ग्यः प्रवृज्यते[२] । [३]उत्तरवेद्यामुद्वासयेत् तेजस्कामस्य । तेजो वा उत्तरवेदिः ॥ २ ॥

तेजः प्रवर्ग्यः । तेजसैव तेजः समर्द्धयति[३] । [४]उत्तरवेद्यामुद्वासयेदन्नकामस्य । शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत् प्रवर्ग्यः । मुखमुत्तरवेदिः । शीर्ष्णैव मुखꣳ सन्दधात्यन्नाद्याय । अन्नाद एव भवति[४] । [५]यत्र खलु वा एतमुद्वासितं वयाꣳसि पर्य्यासते । परि वै ताꣳ समां प्रजा वयाꣳस्यासते ॥ ३ ॥

तस्मादुत्तरवेद्यामेवोद्वासयेत् । प्रजानां गोपीथाय[५] । [६]पुरो वा पश्चाद्वोद्वासयेत् । पुरस्ताद्वा एतज्ज्योतिरुदेति । तत्पश्चान्निम्रोचति । स्वामेवैनां योनि-

---

२ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५२१ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
३ ,, ५२१ ,,
४ ,, ५२१ ,,
५ ,, ५२१ ,,
६ ,, ५२२ ,,

मनूद्वासयति[६]। [७]अपां मध्य उद्वासयेत्। अपां वा एतन्मध्याज्ज्योतिरजायत। ज्योतिः प्रवर्ग्यः। स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति[७] ॥ ४ ॥

[८]यं द्विष्यात्। यत्र स स्यात्। तस्यां दिश्युद्वासयेत्। एष वा अग्निर्वैश्वानरः। यत् प्रवर्ग्यः। अग्निनैवैनं वैश्वानरेणाभिप्रवर्त्तयति[८]। [९]औदुम्बर्य्यां शाखाया-मुद्वासयेत्। ऊर्ग्वा उदुम्बरः। अन्नं प्राणः। शुग् घर्म्मः॥ ॥ ५ ॥

इदमहममुष्यामुष्यायणस्य शुचा प्राणमपि दहा-मीत्याह। शुचैवास्य प्राणमपि दहति। ताजगार्त्ति-मार्च्छति[९]। [१०]यत्र दर्भा उपदीकसन्तताः स्युः। त-दुद्वासयेद् वृष्टिकामस्य। एता वा अपामनूज्जावर्य्यो नाम। यद्दर्भाः। असौ खलु वा आदित्य इतो वृष्टिमुदीरयति। असावेवास्मा आदित्यो वृष्टिं नि-यच्छति। ता आपो नियता धन्वना यन्ति[१०] ॥ ६ ॥

गोः पयः(१), उत्तरवेदिः(२), आसते(३), स्थापय-ति(४), घर्म्मः(५), यन्ति(६) ॥ अनु०१० ॥

---

७ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५२२ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
८ ,, ५२२ ,,
९ ,, ५२३ ,,
१० ,, ५२३ ,,

अथैकादशोऽनुवाकः ।

[१]प्रजापतिः सम्भ्रियमाणः । सम्राट् सम्भृतः घर्मः प्रवृक्तः । महावीर उद्वासितः । असौ खलु वावैष आदित्यः । यत्प्रवर्ग्यः । स एतानि नामान्यकुरुत[१] । [२]य एवं वेद । विदुरेनं नाम्ना[२] । [३]ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥ १ ॥

यो वै वसीयाꣳसं यथानाममुपचरति । पुण्यात्तिं वै स तस्मै कामयते । पुण्यातिमस्मै कामयन्ते । य एवं वेद । तस्मादेवं विद्वान् । घर्म इति दिवाऽऽचक्षीत । सम्राडिति नक्तं । एते वा एतस्य प्रिये तनुवौ । एते अस्य प्रिये नामनी । प्रिययैवैनं तनुवा ॥ २ ॥

प्रियेण नाम्ना समर्धयति । कीर्त्तिरस्य पूर्वा गच्छति जनतामायतः[३] । [४]गायत्री देवेभ्योऽपाक्रामत् । तां देवाः प्रवर्ग्येणैवानुव्यभवन् । प्रवर्ग्येणाप्नुवन् । यच्च-

---

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५८० पृष्ठे द्रष्टव्यं ।
२ ,, ५८२ ,,
३ ,, ५८२ ,,
४ ,, ५८३ ,,

तुर्विंशतिः क्त्वः प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति। गायत्रीमेव तदनु विभवति। गायत्रीमाप्नोति। पूर्वाऽस्य जनं यतः कीर्तिर्गच्छति[४]। [५][illegible] ॥ ३ ॥

वसवः प्रवृक्तः। सोमोऽभिकीर्यमाणः। आश्विनः पयस्यानीयमाने। मारुतः क्वथन्। पौष्ण उदन्तः। सारस्वतो विष्यन्दमानः। मैत्रः शरो गृहीतः। तेज उद्यतो वायुः। ह्रियमाणः प्रजापतिः। हूयमानो वाग्घुतः ॥ ४ ॥

असौ खलु वावैष आदित्यः। यत्प्रवर्ग्यः। स एतानि नामान्यकुरुत[५]। [६]य एवं वेद। विदुरेनं नाम्ना[६]। [७]ब्रह्मवादिनो वदन्ति। यन्मृण्मयमाहुतिं नाश्नुतेऽथ। कस्माद्देवोऽश्नुत इति। वागेष इति ब्रूयात्। वाच्येव वाचं दधाति ॥ ५ ॥

तस्मादश्नुत[७]। [८]प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितः। यत्प्रवर्ग्यः। यत्प्रागवकाशेभ्यः। तेन प्रजा

---

५ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५८४ पृष्ठे द्रष्टव्यं।
६ ,, ५८५ ,,
७ ,, ५८५ ,,
८ ,, ५८६ ,,

असृजत । अवकाशैर्देवासुरानसृजत । यदूर्ध्वमवकाशेभ्यः । तेनान्नमसृजत । अन्नं प्रजापतिः । प्रजापतिर्वावैषः[८] ॥ ६ ॥

वदन्ति(१), तनुवा(२), सꣳसन्नः(३), ह्वयमानो वाग्घुतः(४), दधाति(५), एषः(६), ॥ अनु० ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

[१]सविता भूत्वा प्रथमेऽहन् प्रवृज्यते । तेन कामाꣳ एति । यद् द्वितीयेऽहन् प्रवृज्यते । अग्निर्भूत्वा देवानेति । यत्तृतीयेऽहन् प्रवृज्यते । वायुर्भूत्वा प्राणानेति । यच्चतुर्थेऽहन् प्रवृज्यते । आदित्यो भूत्वा रश्मीनेति । यत्पञ्चमेऽहन् प्रवृज्यते । चन्द्रमा भूत्वा नक्षत्राण्येति ॥ १ ॥

यत् षष्ठेऽहन् प्रवृज्यते । ऋतुर्भूत्वा संवत्सरमेति । यत् सप्तमेऽहन् प्रवृज्यते । धाता भूत्वा शक्करीमेति । यदष्टमेऽहन् प्रवृज्यते । बृहस्पतिर्भूत्वा गायत्रीमेति । यन्नवमेऽहन् प्रवृज्यते । मित्रो भूत्वा

---

१ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५८७ पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

त्रिवृत इमांल्लोकानेति। यद्दशमेऽहन् प्रवृज्यते। वरुणो भूत्वा विराजमेति ॥ २ ॥

यदेकादशेऽहन् प्रवृज्यते। इन्द्रो भूत्वा त्रिष्टुभमेति। यद् द्वादशेऽहन् प्रवृज्यते। सोमो भूत्वा सूत्यामेति[१]। [२]यत् पुरस्तादुपसदां प्रवृज्यते। तस्मादितः पराङ्मूंल्लोकाꣳ स्तपन्नेति। यदुपरिष्टादुपसदां प्रवृज्यते। तस्मादमुतोऽर्वाङिमांल्लोकाꣳ स्तपन्नेति[२]। [३]य एवं वेद। एव तपति[३] ॥ ३ ॥

नक्षत्राण्येति(१), विराजमेति(२), तपति(३), ॥ अनु० ॥ १२ ॥

[१]देवा वै सत्रꣳ(१), सावित्रं(२), परिश्रिते(३), ब्रह्मन् प्रचरिष्यामः(४), अभिष्ट्वा(५), शिरो० ग्रीवा(६), देवस्य० रशनां(७), विश्वा आशा(८), घर्म या ते(९), प्रजापतेः० शुक्रं(१०), प्रजापतिः सम्भ्रियमाणः(११), सविता(१२), द्वादश ॥ १२ ॥

देवा वै सत्रꣳ, स खदिरः, परिश्रिते, अभिपूर्वम्, अथो रक्षसाम्, ग्रैष्मावेव, ब्रह्म वै देवानां, अश्विना

---

२ एतन्मन्त्रस्य भाष्यं ५८८ पृष्ठे द्रष्टव्यं।

३ ,, ५८८ ,,

घर्मं पातं, प्राणो वा इन्द्रतमोऽग्निः, वृषा हरिः, यो वै वसीयाꣳसं यथानामम, अष्टोत्तरशतम् ॥ १०८ ॥

शन्नस्तन्नो मा हासीत् ॥ ॐ शान्तिः शन्तिः शन्तिः* । हरिः ओम् ॥

---

* ऊर्गग्निरसौ ग्रीवा आत्मा पुनरसौ तं यन्मुखं तेनाप्रतिशी-र्णाग्रं त्रिर्नाकृथ्ये रुचितमनवानम्। इति A चिह्नितपुस्तकपाठः। ऊर्गग्निरसौ ग्रीवा आत्मापुनरसौ तं यन्मुखमिति i चिह्नितपुस्तकपाठः।

समाप्तोऽयं पञ्चमः प्रपाठकः ॥

तैत्तिरीये आरण्यके

षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

सं त्वा॑ सिञ्चामि॒ यजु॑षा प्र॒जामायु॒र्धनं॑च ।

ॐ शान्ति॒ः शान्ति॒ः शान्ति॑ः ॥ ओम् ॥

तैत्तिरीये आरण्यकभाष्ये

षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
प्रवर्ग्यब्राह्मणं प्रोक्तं पञ्चमे हि प्रपाठके ।
पितृमेधस्य मन्त्रास्तु दृश्यन्तेऽस्मिन् प्रपाठके ॥

तेषाञ्च पितृमेधमन्त्राणां विनियोगो भरद्वाजकल्पे बौधायनकल्पे चाभिहितः । तत्राहिताग्नेर्मरणसंशये दहनदेशञ्जोषयते दक्षिणा प्रत्यक्प्रवणमित्यारभ्य भरद्वाज आह, अन्वारब्धे मृत आहवनीये स्रुगाहुतिं* जुहोति, परे युवांसमिति ॥ बौधायनोऽप्येवमेवाह, अथ गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा प्रेतस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्य जुहोति, परे युवांसमिति ।

---

* स्रुवाहुतिमिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(१)परेयुवाꣳसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनपस्पशान॑म्। वैवस्वतꣳ सङ्गमनं जनानां यमꣳ राजानꣳ हविषा दुवस्यत(१)। (२)इदन्त्वा वस्त्रं प्रथमं न्वागन्

पाठस्तु। (१)"परेयुवाꣳस० हविषा दुवस्यत"(१) इति। हे पितृमेधकर्त्तारः पितृणां 'राजानं', 'यमं', 'हविषा', 'दुवस्यत' प्रीणयत। कीदृशं, 'प्रवतः' प्रकृष्टकर्मवतः, भूलोकवर्त्तिभोगसाधनं पुण्यमनुष्ठितवतः पुरुषान्, 'महीः' तत्तद्भोगोचित*भूप्रदेशविशेषान्, 'अनु', 'परे युवाꣳसं' क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तं, तथा 'बहुभ्यः' स्वर्गार्थिभ्यः पुण्यकृद्भ्यः, पुण्यकृतामर्थं, 'पन्थां' स्वर्गस्योचितं मार्गं, 'अनपस्पशानं' अबाधमानं, पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्गबाधेन नरकं प्रापयति नतु पुण्यकृत इत्यर्थः। 'वैवस्वतं' विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं, 'जनानां सङ्गमनं' पापिनां गन्तव्यस्थानरूपं ॥

कल्पः। औदुम्बर्यामासन्द्यां कृष्णाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोम आस्तीर्य तस्मिन् एनमुत्तानं निपात्योपान्तदशेनाहतेन वाससा प्रोर्णोति, इदन्त्वा वस्त्रमिति। पाठस्तु। (२)"इदन्त्वा वस्त्रं प्रथमं न्वागन्"(२) इति। हे प्रेत त्वां 'इदं', 'वस्त्रं', 'प्रथमं नु' प्रथममेव, 'आगन्' आगच्छतु ॥

कल्पः। अथास्येतरदपादत्ते, अपैतदूहेति, तत्पुत्रो भ्राता वा

---

* तत्तद्भोगोचितेति E, F, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः।

न्(२) (३)अपैतदूह यदिहाबिभः पुरा। इष्टापूर्तमनुसम्पश्य दक्षिणां यथा ते दत्तं बहुधा वि बन्धुषु(३)। (४)इमौ युनज्मि ते वह्नी असुनीथाय वोढवे। याभ्यां यमस्य सादनं सुकृतां चापि गच्छतात्(४)। (५)पूषा

अन्यो वा प्रत्यासन्नबन्धुः प्रतीतः परिधापयेति। पाठस्तु। (३)"अपैतदूह ० बहुधा वि बन्धुषु"(३) इति। हे प्रेत 'यत्' वस्त्रं, 'पुरा', त्वं 'अबिभः' धारितवानसि, 'एतत्', 'अपोह' अपसारय, 'इष्टापूर्त्तं' त्वया अनुष्ठितं श्रौतं स्मार्त्तञ्च यत् कर्म तत्, 'अनुसम्पश्य' अनुक्रमेण स्मर, 'दक्षिणां', च ब्राह्मणेभ्यो दत्तां 'अनुसम्पश्य', 'ते' त्वदीयधनं, 'बन्धुषु', प्रीतिदानरूपेण 'बहुधा', 'यथा' विशेषेण, 'दत्तं', तमपि प्रकारं 'अनुसम्पश्य', ततस्तदनुरूपं पुण्यलोकं गच्छेत्यभिप्रायः।

कल्पः। अथैनमेतया आसन्द्या सह तत्तल्पेन कटेन वा संवेष्ट्य दासाः प्रवयसो वहेयुः; अथैनं अनसा वहन्तीत्येकेषां अनस्येद्युञ्ज्यात्, इमौ युनज्मि ते वह्नी असुनीथाय वोढवे। याभ्यां यमस्य सादनं सुकृतां चापि गच्छतात् इति। (४ मन्त्रः।) हे प्रेत 'ते' तव, 'असुनीथाय' प्राणसदृशस्य शरीरस्य नयनाय, 'वोढवे' शकटं वोढुं, 'वह्नी' वोढारौ, 'इमौ' बलीवर्दौ, 'युनज्मि' शकटे योजयामि। 'याभ्यां' बलीवर्दाभ्यां, 'यमस्य', 'सादनं' स्थानं, 'सुकृतांचापि' पुण्यकृतां पुरुषाणामपि, स्थानं 'गच्छतात्' गमिष्यसि, तादृशौ 'युनज्मि', इत्यन्वयः।

त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः। स त्वैतेभ्यः परिददात्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रेभ्यः(५)। (६)पूषेमा आशा अनुवेद सर्वाः सो अस्माँ अभयतम-

---

कल्पः। अथैनमाददत आदीयमानमनुमन्त्रयते, पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः। स त्वैतेभ्यः परिददात्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रेभ्य इति, तृतीयमेतस्याध्वनो गत्वा निदधाति इति। (५ मन्त्रः।) हे प्रेत 'पूषा' योऽयं पोषको देवः, सोऽयं त्वां 'इतः' देशात्, 'प्रच्यावयतु' प्रचालयतु। कीदृशः, 'विद्वान्' गन्तव्यमार्गाभिज्ञः, 'अनष्टपशुः' वाहकाः मनुष्याः द्विपात्पशवः, अनड्वाहौ चतुष्पात्पशू, अनष्टा अनुपद्रुताः पशवो यस्यासौ 'अनष्टपशुः', वाहकोपद्रवराहित्येन नेतुं समर्थः। 'भुवनस्य गोपाः' सर्वस्य लोकस्य रक्षकः, 'सः' तादृशः पूषा, त्वां 'एतेभ्यः' पूर्वसिद्धेभ्यः, 'पितृभ्यः', 'परिददात्' प्रयच्छतु। यः अग्निः तव दाहं करिष्यति सः 'अग्निः,' 'सुविदत्रेभ्यः' सुष्ठु त्वदनुष्ठितं कर्म जानद्भ्यः, 'देवेभ्यः', त्वां प्रयच्छतु।

कल्पः। अथैनमाददत आदीयमानमनुमन्त्रयते, पूषेमा आशा अनुवेद सर्वाः सो अस्माँ अभयतमेन नेषत्। स्वस्तिदा अघृणिः शर्ववीरोऽप्रयुच्छन् पुर एतु प्रविद्वान् इति, अर्द्धमस्याध्वनो गत्वा निदधाति इति। (६ मन्त्रः।) योऽयं 'पूषा', देवः,

मेन नेषत्। स्वस्तिदा अघृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन् पुर एतु प्रविद्वान्[६] ॥ १ ॥

[७]आयुर्विश्वायुः परिपासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात्। यत्राऽऽसते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा

सोयं 'इमाः' सर्वाः, 'आशाः' दिशः, 'अनुवेद' इयमनुकूला दिगिति जानाति, 'सः' देवः, 'अस्मान्', अत्यन्तं भयरहितेन मार्गेण 'नेषत्' नयतु। 'कीदृशः पूषा, 'स्वस्तिदाः' क्षेमप्रदः, 'अघृणिः' अदीप्तः, अस्मास्वनुग्राही,* 'सर्ववीरः' सर्वेभ्यः प्रतिकूलेभ्यः अत्यन्तं शूरः, सः तादृशः असौ 'अप्रयुच्छन्' प्रमादमकुर्वन्, 'प्रविद्वान्' मार्गं प्रकर्षेण जानन्, अस्माकं पुरतः 'एतु' गच्छतु।

कल्पः। अथैनमाददत आदीयमानमनुमन्त्रयते, आयुर्विश्वायुः परिपासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात्। यत्राऽऽसते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु इति, समस्तमेतस्याध्वनो गत्वा निदधाति इति। (७मन्त्रः)। विश्वस्मिन् कर्मण्यागच्छति इति 'विश्वायुः' अग्निः, स च 'आयुः' आयुष्मन्तं, आगतवन्तं, त्वां प्रेतं 'परिपासति' परिपालयितुमिच्छति, दहनार्थमागच्छन्तं त्वां प्रतीक्षते इत्यर्थः। अयं 'पूषा', 'प्रपथे' प्रकृष्टे मार्गे, त्वां 'पुरस्तात् पातु' पुरतो गच्छन् प्रतिबन्धकेभ्यो

---

* अस्मास्वनुग्रहयुक्त इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

देवः सविता दधातु(७)। (८)भुवनस्य पत इदꣳ हविः(८)। (९)अग्नये रयिमते स्वाहा(९)। (१०)पुरुषस्य सयावर्यपेद्-घानि मृज्महे। यथा नो अत्र नापरः पुरा जरस

रक्षोभ्यः पालयतु। 'यत्र' यस्मिन् उत्तमलोके, 'सुकृतः' पूर्वं पुण्यकृतः, 'आसते', 'यत्र' च मार्गे, 'ते' पुण्यकृतः, 'ययुः', 'सविता', 'देवः', 'तत्र', त्वां 'दधातु' स्थापयतु॥

कल्पः। अत्र राजगवीमुपाकरोति, भुवनस्य पते इति जरतीं मुख्यां, तज्जघन्यां कृष्णां कृष्णाक्षीं कृष्णबालां कृष्णखुरामपि वा अजां, बालखुरमेव कृष्णं, एवं स्यादिति। पाठस्तु। (८)"भुवनस्य पते इदꣳ हविः"(८) इति। हे 'भुवनस्य', 'पते' पालक देव, तव 'इदं' राजगवीरूपं, 'हविः', उपाकरोमीति शेषः॥

अथास्य हविषः स्वकाले प्राप्तो होमः कर्त्तव्यः। तद्धोममन्त्रोऽत्रैव प्रसङ्गादाम्नातः। कल्पः। तत्रैतद्धविरिडापात्र्या चमसेन वा जुहोति, अग्नये रयिमते स्वाहा इति। (९मन्त्र)। 'रयिमते' धनवते, 'अग्नये', स्वाहुतमिदमस्तु॥

कल्पः। तां घ्नन्ति उत्सृजन्ति वा, यदि विघ्नन्ति तस्यां निहन्यमानायां सव्यानि जानून्यनुनिघ्नन्तः पांसूनवस्तृजन्ते, पुरुषस्येति। पाठस्तु। (१०)"पुरुषस्य सयावरि० जरस आयति(१०) इति। सह यातुं गन्तुं शीलं यस्याः राजगव्याः सा सयावरी, "पुरुषस्य"

आयति(१०)। (११)पुरुषस्य सयावरि वि ते प्राणमसिस्रसं। शरीरेण महीमिहि स्वधयेहि पितॄनुप प्रजयाऽस्मानिहावह(११)। (१२)मैवं माऽँस्ता प्रियेऽहं देवी सती पितृ-

मृतस्य सम्बन्धिनि हे 'सयावरि', 'अघानि' पापानि, 'अपेत्' अपनीयैव, 'मृज्महे' अस्मान् शोधयामः "नः" अस्माकं, 'जरसः' वयोहानेः, 'पुरा', 'अपरः' पाप्मा कश्चिदपि, 'यथा', 'नायति' नागच्छति, तथा मृज्महे इति पूर्वत्रान्वयः ।

कल्पः । अथास्याः प्राणान्विस्रंसमानाननुमन्त्रयते, पुरुषस्य सयावरि वि ते प्राणमसिस्रसं। शरीरेण महीमिहि स्वधयेहि पितॄनुप प्रजयाऽस्मानिहावह इति। (११मन्त्रः)। हे 'पुरुषस्य', 'सयावरि' राजगवि, 'ते' तव, 'प्राणं', 'व्यसिस्रसं' विस्रस्तं शिथिलं कृतवानस्मि। त्वं 'शरीरेण', 'महीं' भूमिं, 'इहि' प्राप्नुहि। 'स्वधया' अन्नेन हविःस्वरूपेण, यद्वा अमृतवाची स्वधाशब्दः, अमृतेन जीवरूपेण, 'पितॄन्', 'उपेहि'। 'इह' अस्मिन् लोके, 'प्रजया' पुत्रादिकया सह, 'अस्मान्', 'आवह' क्षेमं प्रापय ॥

कल्पः । उपोत्थाय* पाऽँस्नवमृशन्ते, मैवं माऽँस्ता प्रियेऽहं देवी सती पितृलोकं यदेषि। विश्ववारा नभसा संव्ययन्त्युभौ नो लोकौ पयसाऽभ्यावत्स्व इति। (१२मन्त्रः।) हे 'प्रिये' राजगवि, 'अहं', 'एवं' हतास्मीति, 'मा माऽँस्ता' मनसि मननं मा कार्षीः,

* उदादायेति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

लोकं यदेषि। विश्ववारा नभसा संव्ययन्त्युभौ नौ लोकौ पयसाऽभ्यावर्त्तस्व[१२] ॥ २ ॥

[१३]इयं नारी पतिलोकं वृणाना निपद्यत उप त्वा

'यत्' यस्मात्कारणात्, त्वं 'देवी' देवतात्मिका, 'सती', 'पितृलोकं', प्रति 'एषि' आगच्छसि। 'विश्ववारा' सर्व्वैर्वरणीया, प्रार्थनीया, 'नभसा' आकाशमार्गेण, 'संव्ययन्ती' द्युलोकं संवृखती। हे राजगवि तथाविधा त्वं 'नः' अस्माकं, 'उभौ' 'लोकौ' एतल्लोकपरलोकौ, 'पयसा' क्षीरेण, 'अभ्यावर्त्तस्व' अभित आवृत्तौ कुरु, क्षीरपूर्णौ कुरु इत्यर्थः॥

कल्पः। अथास्य भार्यामुपसंवेशयति, इयं नारी पतिलोकं वृणाना निपद्यत उप त्वा मर्त्त्य प्रेतं। विश्वं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि इति। (१३मन्त्रः।) हे 'मर्त्य' मनुष्य, या 'नारी' मृतस्य तव भार्या, सा 'पतिलोकं', 'वृणाना' कामयमाना, 'प्रेतं' मृतं त्वां, 'उपनिपद्यते' समीपे नितरां प्राप्नोति। कीदृशी, 'पुराणं विश्वं' अनादिकालप्रवृत्तं कृत्स्नं स्त्रीधर्मं, 'अनु'क्रमेण, 'पालयन्ती', पतिव्रतानां स्त्रीणां पत्या सहैव वासः परमो धर्मः। 'तस्यै' धर्मपत्न्यै, त्वं 'इह' लोके, निवासार्थमनुज्ञां दत्वा 'प्रजां' पूर्वं विद्यमानां पुत्रादिकां, 'द्रविणं' धनं, 'च', 'धेहि' सम्पादय, अनुजानीहीत्यर्थः॥

मर्त्यं प्रेतम्। विश्वं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणञ्चेह धेहि(१३)। (१४)उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकमितासुमेतमुपशेष एहि। हस्तग्राभस्य दिधिषोस्त्वमेतत्पत्युर्जनित्वमभिसम्बभूव(१४)। (१५)सुवर्णꣳ हस्तादाददाना मृतस्य श्रियै ब्रह्मणे तेजसे बलाय। अत्रैव त्वमिह वयꣳ सुशेवा विश्वा स्पृधो अभिमातीर्जयेम(१५)।

कल्पः। तां प्रति गतः सव्ये पाणावभिपद्योत्थापयति, उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकमितासुमेतमुपशेष एहि। हस्तग्राभस्य दिधिषोस्त्वमेतत्पत्युर्जनित्वमभिसम्बभूव इति। (१४ मन्त्रः)। हे 'नारि', त्वं 'इतासुं' गतप्राणं, 'एतं' पतिं, 'उपशेषे' उपेत्य शयनं करोषि, 'उदीर्ष्व' अस्मात्पतिसमीपादुत्तिष्ठ, 'जीवलोकमभि' जीवन्तं प्राणिसमूहमभिलक्ष्य, 'एहि' आगच्छ। 'त्वं', 'हस्तग्राभस्य' पाणिग्राहवतः, 'दिधिषोः' पुनर्विवाहेच्छोः, 'पत्युः', 'एतत्', 'जनित्वं' जायात्वं, 'अभिसम्बभूव' आभिमुख्येन सम्यक् प्राप्नुहि॥

कल्पः। सुवर्णेन हस्तौ सम्मार्ष्टि, सुवर्णꣳ हस्तादाददाना मृतस्य श्रियै ब्रह्मणे तेजसे बलाय। अत्रैव त्वमिह वयꣳ सुशेवा विश्वा स्पृधो अभिमातीर्जयेम इति। (१५ मन्त्रः)। हे नारि त्वं 'श्रियै' सम्पदर्थं, 'ब्रह्मणे' ब्राह्मणजात्यर्थं, 'तेजसे' कान्त्यर्थं, 'बलाय' शरीरबलार्थं, 'मृतस्य' पुरुषस्य, 'हस्तात्', 'सुवर्णं', 'आददाना', [illegible]ी 'अत्रैव' लोके, तिष्ठ। 'वयं', अपि 'इह' लोके, 'सुशेवाः' सुखं

(१६)धनुर्हस्तादाददाना मृतस्य श्रियै क्षत्रायौजसे बलाय। अत्रैव त्वमिह वयꣳ सुशेवा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम(१६)। (१७)मणिꣳ हस्तादाददाना मृतस्य श्रियै विशे पुष्ट्यै बलाय। अत्रैव त्वमिह वयꣳ सुशेवा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम(१७)॥ ३॥

(१८)इममग्ने चमसं मा विजीह्वरः प्रियो देवाना-

सेवमानाः सन्तः, 'स्पृधः' अस्माभिः सह स्पर्द्धमानाः, 'विश्वाः' 'अभिमातीः' सर्वान् शत्रून्, 'जयेम'॥

कल्पः। धनुर्हस्तादाददाना मृतस्य श्रियै क्षत्रायौजसे बलाय। अत्रैव त्वमिह वयꣳ सुशेवा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम इति राजन्यस्य। मणिꣳ हस्तादाददना मृतस्य श्रियै विशे पुष्ट्यै बलाय। अत्रैव त्वमिह वयꣳ सुशेवा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम इति वैश्यस्य इति। (१६,१७मन्त्रौ)। एतौ मन्त्रौ पूर्वोक्तब्राह्मणमन्त्रवत् व्याख्येयौ॥

कल्पः। अथ मुखादिष्वस्य पात्राणि नियुञ्ज्यादिति दध्ना सर्पिर्मिश्रेण पूरयित्वा मुखे अग्निहोत्रहवणीं, नासिकयोः स्रुवौ, अक्ष्णोर्हिरण्यशकलौ, आज्यस्रुवौ वा, प्रत्यस्य कर्णयोः प्राशित्रहरणं, भित्त्वा शिरसि कपालानि, ललाट एककपालं, शिरस्तः प्रणीताप्रणयनं, चमसन्निदधाति इति, इममग्ने चमसं मा विजीह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानां। एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्तामिति। (१८मन्त्रः।) हे 'अग्ने', 'इमं चमसं',

मुत से॒म्यानां॑। ए॒ष य॑श्च॒मसो॑ दे॒वपा॑नस्त॒स्मिन् दे॒वा अ॒मृता॑ मादयन्ताम्[१८]। [१९]अ॒ग्नेर्वर्म॒ परि॒ गोभि॑र्व्ययस्व॒ सम्प्रोर्णु॑ष्व॒ मेद॑सा॒ पीव॑सा च। नेत् त्वा॑धृ॒ष्णुर्हर॑सा॒ जर्हृ॑षा-

---

'मा विजीक्ष्मरः' कुटिलं मा कुरु, मा विनाशयेत्यर्थः। 'एषः' चमसः, 'देवानां प्रियः', देवाश्चमसेन सोमरसम्पातुं वाञ्छन्ति। 'उत' अपि च, 'सोम्यानां' सोमयोग्यानामृत्विग्यजमानानां, 'प्रियः', 'यश्चमसः', 'देवपानः' देवानां पानहेतुः, 'तस्मिन्' चमसे, 'अमृताः', 'देवाः', 'मादयन्तां' यजमानं हर्षयन्तां॥

कल्पः। अथैनं चर्मणा सशीर्षबालपादेन उत्तरलोम्ना प्रोर्णोति, अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व सम्प्रोर्णुष्व मेदसा पीवसा च। नेत् त्वा धृष्णुर्हरसा जर्हृषाणो दधद्विधक्ष्यन् पर्यङ्खयाते इति। (१९ मन्त्रः) हे 'वर्म' कवचस्थानीय चर्मविशेष, 'अग्नेः', 'गोभिः' रश्मिभिः, परितः 'व्ययस्व' एनं प्रेतं संवृतङ्कुरु,। 'पीवसा' स्थूलेन, 'मेदसा' 'च', त्वदीयावयवेन मेदोभिधेन, 'प्रोर्णुष्व' सम्यगाच्छादय। 'धृष्णुः' धार्ष्ट्येनोपेतः, अयमग्निः 'त्वा दधत्' हे चर्म त्वां धारयन्, 'हरसा' स्वकीयेन तेजसा, 'जर्हृषाणः' हर्तुमिच्छन्, 'विधक्ष्यन्' विशेषेण दग्धुमिच्छन्, उद्युक्तः, 'नेत् पर्यङ्खयाते' परितो नैव चालयतु, तवापसारणं मा करोतु।

णो दधद्विधक्ष्यन् पर्यङ्ख्याते[19]। [20]मैनमग्ने विदहो माऽभिशोचो माऽस्य त्वचं चिक्षिपो* मा शरीरं। यदा शृतं करवो जातवेदोऽथेमेनं प्रहिणुतात् पितृभ्यः[20]। [21]शृतं यदाऽकरसि जातवेदोऽथेमेनं परिदत्तात् पितृभ्यः। यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा देवानां

कल्पः। अथैनमादीपयति आदीप्यमानमनुमन्त्रयते, मैनमग्ने विदहो माऽभिशोचो माऽस्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरं। यदा शृतं करवो जातवेदोऽथेमेनं प्रहिणुतात् पितृभ्यः इति। २०मन्त्रः।) हे 'अग्ने', 'एनं' प्रेतं, 'मा विदहः' विशेषेण (दग्धं मषीरूपं मा कुरु, 'मा अभिशोचः' अभितः शोकेन सन्तापेन युक्तं मा कुरु, 'अस्य', 'त्वचं', 'मा चिक्षिपः' इतस्ततो विक्षिप्तां मा कुरु, 'शरीरं', अपि विक्षिप्तं 'मा', कुरु। हे 'जातवेदः', 'यदा', शरीरं 'शृतं' पक्वं, 'करवः', 'अथेमेनं' अनन्तरमेवैनं प्रेतं पुरुषं, 'पितृभ्यः' 'प्रहिणुतात्' पितृसमीपे प्रेरय॥

कल्पः। प्रज्वलितमनुमन्त्रयते, शृतं यदाऽकरसि जातवेदोऽथेमेनं परिदत्तात् पितृभ्यः। यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा देवानां वशनीर्भवाति इति। (२१मन्त्रः।) हे 'जातवेदः', 'यदा', तच्छरीरं 'शृतं' पक्वं, 'अकः' कृतवान्, 'असि', तदानीमेव 'एनं', 'पितृभ्यः', 'परिदत्तात्' प्रयच्छ। 'यदा', अयं प्रेतः 'एतां' अग्निना त्वया कृतां, 'असुनीतिं' प्राणस्य नयनं, प्राणप्रेरणं, 'गच्छाति'

---

* विक्षिप इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

वशनीर्भवाति(२१)। (२२)सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा। अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः(२२)। (२३)अजोऽ-

---

प्राप्नोति, 'अथा' अनन्तरं, 'देवानां', 'वशनीर्भवाति' वशं प्राप्तो भवति ॥

कल्पः। अत्र षड्ढोतारं व्याचष्टे, सूर्यन्ते चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा। अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः इति। (२२ मन्त्रः।) सूर्यन्ते इत्यादिमन्त्रस्य षड्ढोता इति नामधेयं। हे प्रेत 'ते' त्वदीयं, 'चक्षुः', इन्द्रियं 'सूर्यं', 'गच्छतु'। 'आत्मा' प्राणः, वाह्यवायुं 'गच्छतु'। त्वमपि 'धर्मणा' सुकृतेन, तत्फलं भोक्तुं द्युलोकं भूलोकं च 'गच्छ', 'वा', जलं 'गच्छ'*। चक्षुरादीन्द्रियसामर्थ्यं पुनर्देहग्रहणपर्यन्तं, तत्तदधिष्ठातृदेवता त्वया द्युलोकादिषु शरीरे स्वीकृते पश्चात् त्वामेव प्राप्स्यति। यत्र यस्मिन्लोके 'ते' तव, 'हितं' सुखमस्ति, 'तत्र', गत्वा 'ओषधीषु', प्रविश्य तद्द्वारा पितृदेहमातृदेहौ प्रविश्य तत्र तत्रोचितानि शरीराणि स्वीकृत्य तैः 'शरीरैः', प्रतिष्ठितो भव।

कल्पः। अत्र एतं अजं चित्यन्ते अवलेन शुल्वेन बध्नाति, अजोऽभागस्तपसा तन्तपस्व। तन्ते शोचिस्तपतु तन्ते अर्चिः। यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदस्ताभिर्वहेमꣳ सुकृतां यत्र लोकाः इति। (२३ मन्त्रः।) यत्र चितेः पश्चिमभागे समीपे केनचित् अवलेन

---

* 'अपो वा गच्छ', इति K चिह्नितपुस्तकपाठः।

भागस्तपसा तन्तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तन्ते अर्चिः यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदस्ताभिर्वहेमꣳ सुकृतां यत्र लोकाः(२३) । (२४)अयं वै त्वमस्मादधि त्वमेतदयं वै

पुलेन अजं बध्नीयात्, ज्वालया सन्तप्तः सः तेजसा सह पुल्वः यथा द्रवति तथा बध्नीयात्, तदानीं अजोऽभाग इत्येतं मन्त्रं पठेत् । हे अग्ने अयं 'अजः', भागरहितः । 'तं' अजं, 'तपसा' त्वदीयेन तापेन, 'तपस्व' तप्तं कुरु । तथा 'ते', 'शोचिः' शोकहेतुज्वालाविशेषः, 'तं तपतु' । तथा 'अर्चिः' भासको ज्वालाविशेषः, 'तं' अजं, 'तपतु' । तपःशोचिरर्चिःशब्दानां सन्तापतारतम्येन भेदः । हे 'जातवेदः', 'ते' तव, 'याः तनुवः', 'शिवाः' सुखहेतवः नतु तापप्रदाः, 'ताभिः', 'इमं' प्रेतं, 'वह', 'यत्र' यस्मिन् लोके, 'सुकृतां' पुण्यकृतां, 'लोकाः', सन्ति तत्र प्रापय ॥

कल्पः । अथाऽन्यां जुहोति, अयं वै त्वमस्मादधि त्वमेतदयं वै तदस्य योनिरसि । वैश्वानरः पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदो वहेमꣳ सुकृतां यत्र लोकाः इति । उपरितनानुवाकोक्तैः नवभिर्मन्त्रैः नव हुत्वा अथ अनन्तरं अन्यां एतामृचं जुहुयात् । (२४ मन्त्रः ।) हे 'जातवेदः,' 'अयं' एव प्रेतः पुरुषः, 'त्वं', नतु अस्य तव च भेदोऽस्ति । 'अस्मादधि' अस्य प्रेतस्य शरीरस्योपरि, 'त्वं' अग्निः, 'एतत्', प्रत्यक्षं यथा भवति तथा वर्त्तसे । 'तत्' तस्मात् अत्यन्त-

तदस्य योनिरसि । वैश्वानरः पुत्रः पित्रे लोककृज्जा-
तवेदो वहेमꣳ सुकृतां यत्र लोकाः[२४] ॥ ४ ॥

विद्वान्, अभ्यावर्त्तस्व, अभिमातीर्जयेम, शरीरैः, च त्वारि च ॥ १ ॥

भेदाभावात् कारणात्, 'अस्य' प्रेतस्य, 'अयं' एव 'वैश्वानरः', त्वं 'योनिरसि' स्थानप्रदोऽसि। सर्वत्र हि 'पुत्रः', 'पित्रे', 'लोककृत्', भवति, पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति व्युत्पत्तेः। अयञ्च पुरा यजमानत्वदशायां नानाविधैः कर्मभिरग्नेः पालनात्तत्र पिता। ततः हे 'जातवेदः', 'यत्र', 'सुकृतां' पुण्यकृतां, 'लोकाः' स्थानानि सन्ति, तत्र 'इमं' प्रेतं पुरुषं, 'वह' प्रापय ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः।

[१]य एतस्य पथो गोप्तारस्तेभ्यः स्वाहा य एतस्य पथो रक्षितारस्तेभ्यः स्वाहा य एतस्य पथोऽभिरक्षितारस्तेभ्यः स्वाहा ख्यात्रे स्वाहाऽपाख्यात्रे स्वाहाऽभिलालपते स्वाहाऽपलालपते स्वाहाऽग्नये कर्मकृते स्वाहा

अथ द्वितीयोऽनुवाकः।

कल्पः। पर्णमयेन स्रुवेणोपघातं जुहोति, य एतस्य पथो गोप्तारः तेभ्यः स्वाहेति नव स्रुवाहुतीरिति। उपघातं उपहत्योपहत्य सकृत् सकृदवदायेत्यर्थः। पाठस्तु। [१]"य एतस्य पथो गोप्तारस्तेभ्यः स्वाहा॰यमच नाधीमस्तस्मै स्वाहा"[१] इति। 'एतस्य पथः' मृतेन गन्तव्यस्य स्वर्गमार्गविषयस्य मार्गस्य, रक्षकाः देवाः त्रिविधाः, गोप्तृरक्षित्रभिरक्षितृनामकाः, ते च क्रमेण त्रिषु स्थानेषु तिष्ठन्ति, तादृशाः ये सन्ति 'तेभ्यः', स्वाहुतमिदमस्तु। यजमानकीर्त्तेः प्रकटयिता कश्चिद्देवः 'ख्याता', तस्मै स्वाहुतमिदमस्तु। सः हि तुष्टः सन् देवलोके ख्यातिं करिष्यति। अपकीर्त्तेः प्रकटयिता कश्चित् 'अपाख्याता', तस्मै, स्वाहुतमिदमस्तु। स च तुष्टः अपकीर्त्तिं वर्जयति। देवानामग्रे सुकृतं साकल्येन यः कथयति सः 'अभिलालपन्', तत् यः अपलपति सः 'अपलालपन्', ताभ्यां स्वाहु

यमच नाधीमस्तस्मै स्वाहा[१]। [२]यस्त इध्मञ्जभरत्सि-ष्विदानो मूर्धानं वा ततपते त्वाया। दिवो विश्वस्मात् सीमघायत उरुष्यः[२]। [३]अस्मात् त्वमधि जातोऽसि त्व-

---

तमिदमस्तु। पूर्ववद्दिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारौ योजनीयौ। पूर्वानुष्ठि-तकर्मणामेतस्य च कर्मणो निष्पादको यः 'अग्निः,' तस्मै 'कर्मकृते', स्वाहुतमिदमस्तु। 'यं' वा अन्यदेवं, 'अत्र', उपयुक्तं वयं 'नाधीमः' न स्मरामः, 'तस्मै', स्वाहुतमिदमस्तु॥

अनन्तरभाविनोर्मन्त्रयोर्विनियोगो भरद्वाजबौधायनाभ्यां अ-नुक्तत्वाद् ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्यः। प्रकरणबलात्तु होमार्थता प्रतीयते*। तत्र प्रथमं मन्त्रमाह। [२]"यस्त इध्मं जभरत् सिष्विदानो॰ सीमघायत उरुष्यः"[२] इति। हे अग्ने 'यः' राक्षसादिः, 'ते' तव, 'इध्मं','जभरत्' अपहरति, अथवा 'त्वाया' त्वदीयस्य दग्धव्यस्य प्रेतस्य, 'मूर्द्धानं', स्वयं 'सिष्विदान'? स्वेदं प्राप्तः सन्, 'ततपते' अतिशयेन तापं करोति; शास्त्रीयदहनसाधनस्य इध्मस्य अपहारेण वा, स्वकीयस्वेदेन मूर्धानं द्रवीकुर्वन् वा, शास्त्रीयदाहं विनाश्य स्वर्गं विहन्ति। 'दिवः' स्वर्गस्य, 'अघायतः' अघं पापं विघ्नं य इच्छति तस्मात्, 'विश्वस्मात्सीं' सर्वस्मादपि राक्षसादेः, 'उरुष्यः' अयं प्रेतो रक्षणीयः॥

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह। [३]"अस्मात् त्वमधि जातोसि॰ लोकाय

---

* होमार्थतां दर्शयति इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

दयं जायतां पुनः । अग्नये वैश्वानराय सुवर्गाय लोकाय स्वाहा[२] ॥ १ ॥

य एतस्य त्वत् पञ्च ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

[१]प्र केतुना बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि वृषभो

स्वाहा"[२] इति । हे अग्ने 'अस्मात्' यजमानात्, प्रेतत्वं 'अधिजातोऽसि' । अयं हि कर्मानुष्ठानेन त्वां स्वामिनं सम्पादितवान् । अतः फलदशायां 'अयं', 'पुनः', त्वत्तः 'अधिजायतां' त्वमेव स्वर्गलोके यजमानमुत्पादय, तत्सिद्ध्यर्थं 'वैश्वानराय' सर्वपुरुषहिताय, 'अग्नये' तुभ्यं, इदं स्वाहुतमस्तु ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

कल्पः । अथैनं नवर्चेन याम्येन सूक्तेनोपतिष्ठते, प्रकेतुनेति । तत्र प्रथमामाह । [१]"प्र केतुना बृहता ० महिषो ववर्ध"[१] इति । अयं

रोरवीति। दिवश्चिदन्तादुप मामुदानडपामुपस्थे महिषो ववर्ध[१]। [२]इदन्त एकं पर ऊत एकं तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व। संवेशनस्तनुवै चारुरेधि प्रियो देवानां परमे सधस्थे[२]। [३]नाके सुपर्णमुप यत् पतन्तꣳ

'अग्निः', 'बृहता' प्रौढेन, 'केतुना' ध्वजस्थानीयेन, ज्वालाविशेषेण, 'प्रभाति' प्रकर्षेण भासते। स च 'आविर्भूतः', 'वृषभः' कामानां वर्षकः सन्, 'विश्वानि', फलान्युद्दिश्य, 'रोरवीति' अतिशयेन ध्वनिं करोति। 'दिवः अन्तात् चित्' स्वर्गस्यावसानदेशादपि, 'उपेत्य 'मां' मदीयं यजमानं प्रेतं, 'उदानट्' उत्कर्षेण व्याप्तवान्, स्वर्गस्योपरि स्वयं पूर्वमवस्थितोऽपि मदीयं प्रेतमनुग्रहीतुमेवात्रागतवानित्यर्थः। सचाग्निः 'अपां' प्राप्तव्यानां फलानां, 'उपस्थे' समीपे, 'महिषो ववर्द्ध' अत्यधिको यथा भवति तथा वृद्धिं प्राप्तवान्॥

अथ द्वितीयामाह। [२]"इदन्त एकं पर ऊत एकं ० परमे सधस्थे"[२] इति। हे अग्ने तव स्वाभाविकं 'इदमेकं' ज्योतिः, 'उत' अपिच, 'परः' परस्तात् प्रेतशरीरे स्थितं, 'ते' त्वदीयं, 'एकं' ज्योतिः, तदुभयमपि 'तृतीयेन' 'ज्योतिषा' परमात्मरूपेण 'संविशस्व' संयोजयस्व। 'तनुवै' स्वकीयस्य शरीरस्य, 'संवेशनः' परमात्मज्योतिषा संयोजयिता, 'देवानां प्रियः', त्वं 'चारुरेधि' रमणीयो भव। कुत्रेति तदुच्यते, 'परमे' उत्कृष्टे, 'सधस्थे' सहोपवेशनस्थाने॥

अथ तृतीयामाह। [३]"नाके सुपर्णमुपयत् पतन्तꣳ ०

हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा। हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युं[३]। [४]अतिद्रव सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा। अथा पितृन्त् सुविदत्रां अपीहि यमेन ये सधमादं मद-

---

शकुनं भुरण्युं"[३] इति। हे अग्ने त्वामृत्विजः 'हृदा' स्वकीयेन मनसा, 'वेनन्तः' कामयमानाः, 'यत्' यदा, 'अभ्यचक्षत' अभितः ख्यापितवन्तः, तदा त्वं तुष्टो भवेति शेषः। कीदृशं त्वां, 'नाके' स्वर्गे, 'उपपतन्तं' समीपे प्रतिगच्छन्तं, अतएव 'सुपर्णं' शोभनपक्षोपेतं, 'हिरण्यपक्षं' सुवर्णमयपक्षोपेतं, 'वरुणस्य दूतं' वरुणेन प्रेर्यमाणं, 'यमस्य', 'योनौ' स्थानविशेषे, 'भुरण्युं' भरणशीलं, भोगसम्पादकमित्यर्थः। 'शकुनं' पक्ष्याकारं॥

अथ चतुर्थीमाह। [४]"अतिद्रव सारमेयौ श्वानौ ० सधमादं मदन्ति,"[४] इति। हे अग्ने 'साधुना पथा' समीचीनेन मार्गेण, 'श्वानौ', उभौ 'अतिद्रव' अतिक्रम्य गच्छ, यमसम्बन्धिनौ यौ श्वानौ प्रेतस्य बाधकौ, तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः। कीदृशौ श्वानौ, 'सारमेयौ' सरमा नाम काचित् प्रसिद्धा शुनी, तस्याः पुत्रौ, 'चतुरक्षौ' उपरिभागे पुनरप्यक्षिद्वयं ययोस्तादृशौ, 'अथ' शोभनमार्गेण गमनान्तरं, 'ये' पितरः, 'यमेन', 'सधमादं' सहर्षं, 'मदन्ति' प्राप्नुवन्ति, तान् 'सुविदत्रान्' सुष्ठु अभिज्ञान्, 'पितॄन्', 'अपीहि' प्राप्नुहि॥

न्ति(४)। (५)यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसा। ताभ्याꣳ राजन् परिदेह्येनꣳ स्वस्ति चास्मा अनमीवञ्च धेहि(५) १ ॥

(६)उरूणसावसुतृपावुलुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतोऽवशाꣳ अनु। तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दत्तावसु-

---

अथ पञ्चमीमाह। (५)"यौ ते श्वानौ यमरक्षितारौ ० अनमीवञ्च धेहि"(५) इति। हे 'यम', 'ते' त्वदीयौ, 'श्वानौ', 'यौ', विद्येते, 'ताभ्यां' श्वभ्यां, हे 'राजन्' यम, 'एनं' प्रेतं, 'परिदेहि' प्रयच्छ। कीदृशौ श्वानौ, 'रक्षितारौ' यमगृहस्य रक्षकौ, 'चतुरक्षौ' अक्षिचतुष्टययुक्तौ, 'पथिरक्षी' मार्गस्य रक्षकौ, 'नृचक्षसा' मनुष्यैः ख्याप्यमानौ, श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञाः पुरुषाः तौ प्रख्यापयन्ति। ताभ्यां श्वभ्यां दत्वा 'अस्मै' प्रेताय, 'स्वस्ति च' क्षेममपि, 'अनमीवञ्च' रोगाभावमपि, 'धेहि' सम्पादय॥

अथ षष्ठीमाह। (६)"उरूणसावसुतृपौ ० वसुमद्येह भद्रं"(६) इति। हे यमसम्बन्धिनौ 'दूतौ', 'अवशान्' अस्वाधीनान् प्राणिनः, 'अनु' लक्ष्य, सर्वत्र 'चरतः'। कीदृशौ, 'उरूणसौ' दीर्घनासिकायुक्तौ, 'असुतृपौ' स्वकीयान् प्राणान् स्वीकृत्य तैः तृप्यन्तौ, 'उलुम्बलौ' प्रभूतबलयुक्तौ, 'तौ' उभौ दूतौ, 'सूर्याय दृशये'

मह्येह भद्रं(६) । (७)सोम एकेभ्यः पवते घृतमेक उपासते । येभ्यो मधु प्रधावति ताꣳश्चिदेवापि गच्छतात्(७) । (८)ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनुत्यजः । ये वा सहस्रद-

---

सूर्यस्य दर्शनार्थं, 'अद्य' दिने, 'इह' कर्मणि, 'भद्रं अस्तु' समीचीनं प्राणं, 'पुनः', अपि 'अस्मभ्यं', 'दत्तौ' प्रयच्छतां ॥

अथ सप्तमीमाह । (७)"सोम एकेभ्यः पवते ० ताꣳश्चिदेवापि गच्छतात्"(७) इति । 'एकेभ्यः' केषाञ्चित् यजमानानामर्थे, 'सोमः', 'पवते' वस्त्रेण शोधितः पूतो भवति । 'एके' अन्ये केचिद्यजमानाः, 'घृतमुपासते' घृतद्रव्योपलक्षितं हविर्यज्ञमनुतिष्ठन्ति । 'येभ्यः' येषामर्थे, 'मधु प्रधावति' असौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादिका मधुविद्या प्रवर्त्तते, यदथर्वाङ्गिरसो मधोः कुल्या इत्यादि मधुप्राप्तिफलको ब्राह्मणस्य* येषामर्थे प्रवर्त्तते, 'ताꣳश्चित्' सर्वानपि, अयं प्रेतः 'अपिगच्छतादेव' सर्वथा प्राप्नोत्वेव, सोमयाजिनां दर्शपूर्णमासादियाजिनां ब्रह्मयज्ञमधुविद्याद्यनुष्ठातॄणां यः पुण्यलोकः सोऽयमस्य भवत्वित्यर्थः ॥

अथाष्टमीमाह । (८)"ये युध्यन्ते प्रधनेषु ० ताꣳश्चिदेवापि गच्छतात्"(८) इति । 'ये' क्षत्रियाः, 'प्रधनेषु' प्रकृष्टधननिमित्तेषु सङ्ग्रामेषु, 'युध्यन्ते' युद्धं कुर्वन्ति । तत्रापि 'ये' 'शूरासः' शूराः भटाः, 'तनु-

---

* ब्रह्मयज्ञस्य इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

क्षिणास्ताꣳश्चिद्देवापि गच्छतात्(८)। (९)तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये सुवर्गताः। तपो ये चक्रिरे महत् ताꣳश्चिद्देवापि गच्छतात्(९)। (१०)अश्मन्वती रेवतीः सꣳरभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः। अत्रा जहाम ये असन्नशेवाः शिवान् वयमभि वाजानुत्तरेम(१०)।

त्यजः' युद्धाभिमुख्येन शरीराण्यजन्ति। अथवा 'ये' पुरुषाः, 'सहस्रदक्षिणाः' विश्वजिदादिक्रतुषु सहस्रदक्षिणायुक्ताः। तांश्चिदित्यादि पूर्ववत्। युद्धाभिमुख्येन मृतस्योत्तमलोकः स्मर्यते, द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ। परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखे हत इति। धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते इति च॥

अथ नवमीमाह। (९)"तपसा ये अनाधृष्याः॰ ताꣳश्चिद्देवापि गच्छतात्"(९) इति। 'ये' पुरुषाः, अस्मिन् लोके 'तपसा', युक्ताः सन्तः 'अनाधृष्याः' केनाप्यतिरस्कार्याः* वर्त्तन्ते। 'ये' च अन्ये, स्वानुष्ठितेन 'तपसा', स्वर्गं 'गताः'। 'ये' च अन्ये, 'महत् तपः चक्रिरे'। अनेन तपस्वित्वमात्रमुक्तं, अनाधृष्या इत्यनेन अणिमादिसिद्धिपर्यन्तं तपो विवक्षितं। ताꣳश्चिदित्यादि पूर्ववत्॥

कल्पः। जघनेन दहनदेशमुदीचीस्तिस्रः कर्षूः खात्वा अश्मभिः सिकताभिश्च प्रकीर्य अयुग्मैरुदकुम्भैरपः परिस्राव्य तासु ज्ञातयः सङ्गाहन्ते, अश्मन्वती रेवतीरिति। पाठस्तु। (१०)"अश्मन्वती

---

* देवैरप्यतिरस्कार्या इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

(११)यद्वै दे॒वस्य॑ सवि॒तुः प॒वित्र॑ꣳ स॒हस्र॑धारं॒ वित॑तम॒न्तरि॑क्षे। येनापु॑ना॒दिन्द्र॒मना॑र्त॒मार्त्यै॒ तेना॒हं माꣳ स॒-

रेवतीः सꣳरभध्वं॰वाजानुत्तरेम"(१०) इति। कर्षूः, कुल्याः, तत्र-त्यासु अप्सु अवगाहनाय ज्ञातयः परस्परं सम्बोध्यन्ते। हे 'सखायः', 'अश्मन्वतीः' पाषाणयुक्ताः,* 'रेवतीः' धनहेतुभूताः आपः 'संरभध्वं' प्रविशत,† 'उत्तिष्ठत' उत्साहवन्तः सन्तः प्रत्युद्गच्छत। अनेन क्रमेण 'प्रतरत' कुल्यात्रयं प्रकर्षेण तरत। 'अत्र' अस्मिन् दहनदेशे, 'अशेवाः' सेवितुमशक्याः दुःखविशेषाः, 'ये' केचित्, 'असन्' पूर्वमासन्, तान् सर्वान् 'जहाम' परित्यजाम। 'शिवान्' सुखहेतून्, 'वाजान्' गतिविशेषान् अन्नविशेषान् वा, 'अभिलक्ष्य 'वयं', 'उत्तरेम' उत्तीर्णा भवाम॥

कल्पः। जघनेन कर्षूः पर्णशाखे निहत्य अन्तलेन शुल्वेन बध्वा विनिःसर्पन्ति, यद्वै देवस्य सवितुः पवित्रं सहस्रधारं विततमन्तरिक्षे। येनापुनादिन्द्रमनार्त्तमार्त्यै तेनाहं माꣳ सर्वतनुं पुनामि इति। (११मन्त्रः।) 'सवितुः' प्रेरकस्य सूर्यस्य, 'देवस्य', सम्बन्धि 'पवित्रं' शुद्धिकारणं, 'यद्वै' यदेव शुल्वं, 'सहस्रधारं' बहुसन्धिकं, 'अन्तरिक्षे', 'विततं' प्रसृतं, 'येन' सूर्यरूपेण, शुल्वेन, पुरा 'आर्त्यै' आर्त्तेः सकाशात्, 'इन्द्रं', 'अनार्त्तं अपनात्' आर्त्तो यथा

---

* पूषायुक्ता इति F, K, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः।

† निविशतेति F, K, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः।

र्वतनुं पुनामि[११]। [१२]या राष्ट्रात् पन्नादपयन्ति शाखा अभिमृता नृपतिमिच्छमानाः। धातुस्ताः सर्वाः पवनेन पूताः प्रजयाऽस्मान् रय्या वर्चसा सꣳसृजाथ[१२]। [१३]उद्वयन्तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरं। देवं देवत्रा

न भवति तथा शोधितवान्। 'तेन' शुल्वेन, 'अहं', प्रेतस्य ज्ञातिं 'मां' मद्रूपां, 'सर्वतनु' कृत्स्नशरीरं, 'पुनामि' शोधयामि॥

कल्पः। जघन्यो व्युदस्यति, या राष्ट्रात् पन्नादपयन्ति शाखा अभिमृता नृपतिमिच्छमानाः। धातुस्ताः सर्वाः पवनेन पूताः प्रजयाऽस्मान् रय्या वर्चसा सꣳसृजाथेति। (१२मन्त्रः।)शुल्वस्याधस्तात् ये ज्ञातयो निर्गच्छन्ति तेषां मध्ये पश्चात् निर्गच्छन् दहनकर्त्ता पुरुषः शाखाद्वयमनेन मन्त्रेण व्युदस्येत्। 'अभिमृताः' अनुक्रमेण पूर्वं मृताः पुरुषाः, 'नृपतिमिच्छमानाः' मनुष्याणां पालकं स्वामिनमिच्छन्तः, 'पन्नात्' प्राप्तात्, 'राष्ट्रात्', 'याः' 'शाखाः', 'अपयन्ति' अपसारयन्ति, 'ताः' सर्वाः शाखाः, 'धातुः', सम्बन्धिना 'पवनेन' शुद्धिहेतुना, 'पूताः' शोधिताः। तादृश्यः हे शाखाः, 'अस्मान्', प्रजादिभिः संयोजयत॥

कल्पः। उद्वयन्तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थायेति। पाठस्तु। [१३]"उद्वयन्तमसस्परि ० ज्योतिरुत्तमं"[१३] इति। 'वयं', 'तमसः उत्तरं ज्योतिः' तमसो विनाशकत्वेन उत्कृष्टं सूर्यसम्बद्धं ज्योतिः,

सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं(१३) । (१४)धाता पुनातु सविता पुनातु । अग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसा(१४) ॥ २ ॥

धेहि, उत्तरेम, अष्टौ च ॥ ३ ॥

'उत्परिपश्यन्तः' उत्कर्षेण सर्वतः अवलोकयन्तः, 'देवत्रा' देवेषु मध्ये, 'सूर्यं', देवं, 'उत्तमं', 'ज्योतिरूपं, 'अगन्म' प्राप्ताः स्म ॥

कल्पः । अनवेक्षमाणाः अपोऽवगाहन्ते, धाता पुनातु सविता पुनात्विति । अग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेति मन्त्रशेषः ।(१४ मन्त्रः ।) 'धाता' जगतः स्रष्टा प्रजापतिः, अग्निसम्बन्धेन 'तेजसा', 'पुनातु' शोधयतु । 'सविता' प्रेरको देवः, सूर्यसम्बन्धिना 'तेजसा', 'पुनातु' ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१)यन्ते अग्निममन्याम वृषभायेव पक्तवे । इमन्तꣳ शमयामसि क्षीरेण चोदकेन च(१) । (२)यं त्वमग्ने समदहस्त्वमु निर्वापया पुनः । क्याम्बूरत्र जायतां पाकदूर्वा व्यल्कशा(२) । (३)शीतिके शीतिकावति ह्लादुके ह्लादु-

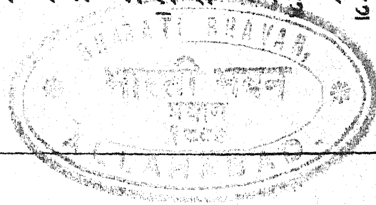

कल्पः । अपरेद्युस्तृतीयस्यां पञ्चम्यां सप्तम्यां वा अस्थीनि सञ्चिन्वन्ति, क्षीरोत्सिक्तेन उदकेन उदुम्बरशाखया प्रक्षालयन् शरीराणि अवोक्षति, यन्ते अग्निममन्यामेति पञ्चभिरिति । तत्र प्रथमामाह । (१)"यन्ते अग्निममन्याम ० क्षीरेण चोदकेन च"(१) इति । हे प्रेतशरीर 'ते' तव, 'पक्तवे' पाकार्थं, 'वृषभायेव' यथा पशवे, तथा यं 'अग्निं अमन्याम' । पशुबन्धेषु हि पशोः पाकार्थमग्निर्मथ्यते, निर्मथ्यं वा कुर्यादिति श्रुतेः । 'तमिमं' अग्निं, अनेन 'क्षीरेण चउदकेन च', 'शमयामसि' शान्तं कुर्मः ॥

अथ द्वितीयामाह । (२)"यं त्वमग्ने समदहः ० पाकदूर्वा व्यल्कशा"(२) इति । हे 'अग्ने', 'त्वं', 'यं' प्रेतदेहं, 'समदहः' सम्यग्दग्धवानसि । 'त्वमु' तादृशस्त्वमेव, 'पुनर्निर्वापय' इतः स्थानात् पुनरपि निःसारय । 'अत्र' देशे, 'क्याम्बूः' कियताप्यम्बुना युक्ता काचिदोषधिः, 'पाकदूर्वा' अल्पया दूर्वया युक्ता, 'व्यल्कशा' विविधशाखायुक्ता, 'जायतां' उत्पद्यतां ॥

अथ तृतीयामाह । (३)"शीतिके शीतिकावति ० स्वग्निꣳ

कावति । मण्डूक्यासु सङ्गमयेमꣳ स्वग्निꣳ शमय(३) । (४)शन्ते धन्वन्या आपः शमु ते सन्त्वनूक्याः । शन्ते समुद्रिया आपः शमु ते सन्तु वर्ष्याः(४) । (५)शन्ते स्रवन्तीस्तनुवे शमु ते सन्तु कूप्याः । शन्ते नीहारो वर्षतु शमु पृष्ठाऽवशीयतां(५) ॥ १ ॥

शमय''(३) इति । शीतेन जलेन युक्ता भूमिः, शीतिका, ह्लादकारिणा चीरेण युक्ता भूमिः, ल्हादुका । हे 'शीतिके' भूमे, 'शीतिकावति' शीतिकाभूमियुक्ते स्थाने, 'मण्डूक्यासु' मण्डूकप्लवनयोग्यासु अप्सु, 'सङ्गमय' प्रापय । हे 'ल्हादुके', 'ल्हादुकावति' ल्हादुकायुक्ते स्थानविशेषे, 'मण्डूक्यासु' मण्डूकप्लवनयोग्यासु अप्सु, 'सङ्गमय' 'इमं' प्रेतदेहं, प्रापय, 'अग्निं', च 'सुष्ठु' 'शमय' ॥

अथ चतुर्थीमाह । (४)''शन्ते धन्वन्या आपः ० सन्तु वर्ष्याः''(४) इति । धन्वनि मरुदेशे भवाः 'धन्वन्याः', तादृश्यः 'आपः', हे प्रेतदेह 'ते' तव, 'शं' 'सन्तु' सुखहेतवो भवन्तु । अनूपदेशे भवाः 'अनूक्याः', आपः, 'शं सन्तु' सुखहेतव एव भवन्तु । तथा समुद्रे भवाः 'समुद्रियाः', वर्षे भवाः 'वर्ष्याः', ताः सर्वा अपि 'ते', सुखहेतवो भवन्तु ।

अथ पञ्चमीमाह । (५)''शन्ते स्रवन्तीस्तनुवे ० शमु पृष्ठाऽवशीयतां''(५) इति । 'स्रवन्तीः' नदीगता आपः हे प्रेत 'ते', 'तनुवे',

(६)अवसृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधाभिः। आयुर्वसान उपयातु शेषः सङ्गच्छतां तनुवा जातवेदः(६)। (७)सङ्गच्छस्व पितृभिः सः स्वधाभिः स-

---

'शं' सुखहेतवः भवन्तु। कूपे भवाः 'कूप्याः', तास्त 'ते', सुखहेतवः भवन्तु। 'नीहारः' हिमरूपः, 'ते', सुखार्थं 'वर्षतु' वृष्टिवत् स्रवतु। 'पृष्वा' जलविन्दुः, 'शमु' सुखार्थमेव, 'अवशीयतां' अधःपततु।

कल्पः। अतएवाङ्गारान् दक्षिणान् निर्वर्त्य तिस्रः स्रुवाहुतीर्जुहोति, अवसृजेति, प्रतिमन्त्रमिति। तत्र प्रथमामाह। (६)"अवसृज पुनरग्ने० तनुवा जातवेदः"(६) इति। हे 'अग्ने', 'यः' प्रेतः पुमान्, 'आहुतः' चितौ मन्त्रेण समर्पितः सन्, 'स्वधाभिः' स्वधाकारसमर्पितैरुदकादिभिः* सह, 'चरति'। तं प्रेतं 'पितृभ्यः' पितृप्राप्त्यर्थं, 'पुनरवसृज' भूयः प्रेरय। अयं प्रेतः, 'आयुर्वसानः' आच्छादयन् आयुषा युक्त इत्यर्थः। 'शेषं' भोगं, 'उपयातु' प्राप्नोतु। हे 'जातवेदः', सोयं प्रेतः 'तनुवा सङ्गच्छतां' शरीरेण सङ्गतो भवतु॥

अथ द्वितीयामाह। (७)"सङ्गच्छस्व पितृभिः ० सविता दधातु"(७) इति। हे प्रेत त्वं 'पितृभिः', 'सङ्गच्छ' सङ्गतो भव। 'स्वधाभिः' स्वधाकारसमर्पितैर्द्रव्यैः, सङ्गतो भव। 'परमे व्योमन्,

---

* उदकाञ्जलिभिरिति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

मिष्टापूर्त्तेन परमे व्योमन्। यत्र भूम्यै वृणसे तत्र गच्छ तत्र त्वा देवः सविता दधातु(७)। (८)यत्ते कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उतवा श्वापदः। अग्निष्टद्विश्वा-

---

उत्कृष्टे स्वर्गे, 'इष्टापूर्त्तेन' श्रौतस्मार्त्तकर्मफलेन, सङ्गतो भव 'भूम्यै' भूम्यां, 'यत्र' यस्मिन् देशविशेषे, 'वृणसे' जन्म प्रार्थयसे, 'तत्र', 'गच्छ'। 'सविता देवः', त्वां 'तत्र', 'दधातु' स्थापयतु॥

अथ तृतीयामाह। (८)"यत्ते कृष्णः शकुनः ० ब्राह्मण-माविवेश"(८) इति। हे प्रेत तव देहे 'कृष्णः', 'शकुनः' पक्षिविशेषः, 'यत्' अङ्गं, 'आतुतोद' ईषद्व्यथितमकरोत्। 'पिपीलः' पिपीलिका वा, 'सर्पः', वा 'यत्' अङ्गं, 'आतुतोद'। 'उतवा' अथवा, 'श्वापदः'* अन्योपि जीवः, व्यापत्तिहेतुः, 'आतुतोद'। अयं 'अग्निः', देवः 'तत्' अङ्गं, 'विश्वात्' सर्वस्मादुपद्रवात्, 'अनृणं' ऋणरहितं, उपद्रवरहितं, 'कृणोतु' करोतु। 'यश्च सोमः', 'ब्राह्मणे' एतदीये ब्राह्मणशरीरे, 'आविवेश' यागकाले प्रविष्टवान्, सोपि 'अनृणं', करोतु॥

कल्पः। अथैनत् आदग्धं उदकुम्भैः स्वैरोचितमवोक्ष्य या अस्य स्त्रीणां मुख्या सा सव्ये पाणौ नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां विग्रथ्य

---

* श्ववत्पादा यस्य व्याघ्रादेः सः, अपि वा तुतोद इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

दनूणं कृणोतु सोमस्य यो ब्राह्मणमाविवेश[८]। [९]उत्तिष्ठाऽतस्तनुवꣳ सम्भरस्व मेह गात्रमवहा मा शरीरं। यत्र भूम्यै वृणसे तत्र गच्छ तत्र त्वा देवः सविता दधातु। इदन्त एकम्पर ऊत एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं-

---

अश्मानमन्वास्थाय अपामार्गेण सद्यदुपमृज्य दक्षः शिरसो वा अस्थि गृह्णाति, उत्तिष्ठाऽतस्तनुवꣳ सम्भरस्व मेह गात्रमवहा मा शरीरं। यत्र भूम्यै वृणसे तत्र गच्छ तत्र त्वा देवः सविता दधात्विति, इदन्त एकमिति द्वितीयं, पर ऊत एकमिति तृतीयं, तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्वेति चतुर्थं, संवेशनस्तनुवै चारुरेधीति पञ्चमं, प्रियो देवानां परमे सधस्थे इति षष्ठं इति। (९ मन्त्रः।) हे प्रेत 'अतः' अस्मात् दहनदेशात्, 'उत्तिष्ठ'। 'तनुवं' शरीरं, 'सम्भरस्व' सम्पादय, 'इह' दहनदेशे, 'गात्रं' अङ्गं, एकमपि 'मा अवहाः' मा परित्यज। 'शरीरं', अपि 'मा अवहाः', मा परित्यज। यत्रेत्यादि पूर्ववत्। हे प्रेत 'ते' तव सम्बन्धि, 'इदमेकं' अस्थि, 'उत' अपिच, 'परः' परस्तात्, 'ते' तव सम्बन्धि, 'एकं' अस्थि, हे प्रेत एतदस्थिरूपेण पूर्वद्वयापेक्षया 'तृतीयेन', 'ज्योतिषा' प्रकाशेन, 'संविशस्व' संयुक्तो भव। 'तनुवै' शरीरसिद्ध्यर्थं, 'संवेशनः' सर्वेषामस्थ्नां योजयिता, 'चारुरेधि' रमणीयो भव। 'परमे सधस्थे' उत्कृष्टे सहोपवेशनस्थाने, 'देवानां', 'प्रियः', भव॥

विशस्व। संवेशनस्तनुवै चारुरेधि प्रियो देवानां परमे सधस्थे(९)। (१०)उत्तिष्ठ प्रेहि प्रद्रवौकः कृणुष्व परमे व्योमन्। यमेन त्वं यम्या संविदानोत्तमन्नाकमधिरोहेमं(१०)। (११)अश्मन्वती रेवतीर्यद्वै देवस्य सवितुः पवित्रं

कल्पः। अथैतान्यस्थीनि अद्भिः प्रक्षाल्य कुम्भे वासते वा कृत्वा आदाय उपोत्तिष्ठति, उत्तिष्ठ प्रेहि प्रद्रवौकः कृणुष्व परमे व्योमन्। यमेन त्वं यम्या संविदानोत्तमं नाकमधिरोहेममिति। (१०मन्त्रः।) हे प्रेत अस्मात् स्थानात् 'उत्तिष्ठ'। उत्थाय च 'प्रेहि' प्रकर्षेण गच्छ। गमनकालेऽपि 'प्रद्रव' शीघ्रं गच्छ। गत्वा च 'परमे व्योमन्' उत्कृष्टे स्वर्गे, 'ओकः' 'कृणुष्व' स्थानं कुरु। कृत्वा च 'त्वं', 'यमेन' 'यम्या' च स्त्रीपुरुषाभ्यामुभाभ्यां सह, 'संविदाना' संविदानः, एकमत्यं प्राप्तः सन्, 'इदमुत्तमं नाकं' स्वर्गभोगं, 'अधिरोह' प्राप्नुहि॥

कल्पः। शम्यां पलाशे वा कुम्भं निधाय जघनेन कुम्भं कर्ष्वादिसमानमाख्यानात् स्नदा स्नातीत्येके इति। तत्र पूर्वोक्तानां मन्त्राणां प्रतीकानि दर्शयति, अश्मन्वती रेवतीर्यद्वै देवस्य सवितुः पवित्रं या राष्ट्रादुद्वयन्तमसस्परि धाता पुनात्विति। (११मन्त्रः।)॥

सोमयाजिनस्तु पुनर्दहनं कर्त्तव्यं, पुनर्दहनान्तं सोमयाजिन इति सूत्रेऽभिहितत्वात्। तत्प्रकारस्तु कल्पे दर्शितः, अथ यदि पुनर्धक्ष्यन्तः स्युः, अतएवागारान् दक्षिणान् निर्वर्त्य तिस्रो रात्रीरिध्वा दहन-

या राष्ट्रात्पन्नादुद्वयं तमसस्परि धाता पुनातु[११)]।
[(१२)]अस्मात् त्वमधिजातोऽस्ययं त्वदधिजायतां*। अग्नये वैश्वानराय सुवर्गाय लोकाय स्वाहा[(१२)] ॥ २ ॥
अवशीयताꣳ, सधस्थे, पञ्च च ॥ अनु० ४ ॥

यदवकाशं जोषयित्वा अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य अपरेणाग्निं दर्भान् संस्तीर्य तेषु कृष्णाजिने शय्यायां दृषदुपलाभ्यामेवाञ्जनं शरीराणि सुसम्पिष्टानि पेषयित्वा आज्यकुम्भे समुद्धृत्य* अग्निहोत्रहवण्या जुहोति, अस्मात् त्वमधिजातोऽसीति। पाठस्तु। (१२) "अस्मात् त्वमधिजातोऽस्ययं ० लोकाय स्वाहा"(१२) इति। द्वितीयानुवाके व्याख्यातो मन्त्रः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

---

* "अयं त्वदधिजायतां" इत्यस्य स्थाने द्वितीयानुवाके "त्वदयं जायतां पुनः" इति पाठः।

* समवधाय इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१)आयातु देवः सुमनाभिरूतिभिर्यमो ह वेह प्रयताभिरक्ता । आसीदताꣳ सुप्रयते ह बर्हिष्यूर्जाय जात्यै मम शत्रुहत्यै(१) । (२)यमे इव यतमाने यदेतं प्र वां

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

पञ्चमेऽनुवाके यमयज्ञोऽभिधीयते, स च कल्पसूत्रे एवमुपक्रान्तः, यमयज्ञं स्वयं प्रोक्तं प्रवक्ष्ये बलिमुत्तमं । मासि मासि तु कर्त्तव्योऽन्तकाय तु बलिस्तथेति । तत्र मन्त्रविनियोग एवमभिहितः, "आयातु देवः सुमनाभिरूतिभिर्यमो ह वेह प्रयताभिरक्ता । आसीदताꣳ सुप्रयते ह बर्हिष्यूर्जाय जात्यै मम शत्रुहत्योमिति, यममावाहयति । तत्र आवाहनार्थः प्रणवः अध्याहृतः । (१ मन्त्रः ।) मन्त्रे 'ह'शब्दः प्रसिद्ध्यर्थः, 'वा'शब्दः समुच्चये । प्रसिद्धः 'यमः', 'देवः', 'सुमनाभिः' सौमनस्ययुक्तैः, 'ऊतिभिः' अस्मदीयरक्षणैः, सहितः, 'इह' यमयज्ञाख्ये कर्मणि, 'आयातु' । तथा 'प्रयताभिः' नियताभिः, 'ऊतिभिः', 'अक्ता' सम्बद्धा, यमी च 'आयातु' । 'मम' यजमानस्य, 'ऊर्जाय' अन्नसिद्धये, 'जात्यै' उत्तमजातिसिद्धये, 'शत्रुहत्यै' शत्रुबधाय च, 'सुप्रयते' सुष्ठुनियते, 'बर्हिषि', 'ह' प्रसिद्धौ एतौ दम्पती, 'आसीदतां' उपविशतां ॥

कल्पः । यमे इव यतमाने यदेतमिति च इति । आवाहयतीत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु । (२)"यमे इव यतमाने ॰ भवतमिन्दवे

भरन्मानुषा देवयन्तः। आसीदतꣳ स्वमु लोकं विदाने स्वासस्थे भवतमिन्दवे नः[२]। [३]यमाय सोमꣳ सुनुत यमाय जुहुता हविः। यमꣳ ह यज्ञो गच्छत्वग्निदूतो

नः”[२] इति। ‘इव’शब्दः एवकारार्थः। ‘यत्’ यदा, ‘यतमाने’ प्रयत्नं कुर्वाणे, ‘यमे इव’ यमो यमी चेत्येते एव, युवां, ‘एतं’ अस्मिन् कर्मण्यागच्छतं। तदानीं ‘देवयन्तः’ देवानात्मन इच्छन्तः, ‘मानुषाः’ यजमानाः, ‘वां’ युवां, ‘प्रभरन्’ प्रकर्षेण भरन्तु, पोषयन्तु। ‘स्वमु लोकं’ स्वोचितमेव स्थानं, ‘विदाने’ जानन्तौ, युवां, ‘आसीदतं’ उपविशतं, ‘नः’ अस्माकं, ‘इन्दवे’ आह्लादाय, ‘स्वासस्थे’ सुखासनस्थाने, ‘भवतं’ तिष्ठतं ॥

कल्पः। मध्यमस्यामुत्तरवेद्यां यमाय हविर्निवेदयन्ते, यमाय सोमꣳ सुनुत यमाय जुहुता हविः। यमꣳ ह यज्ञो गच्छत्वग्निदूतो अरङ्कृत इति। (३मन्त्रः।) हे ऋत्विजः यमदेवार्थं ‘सोमं सुनुत’ लतात्मकं सोममभिषुणुत, तथा यमार्थं ‘हविः’, ‘जुहुत’। अग्निर्दूतो यस्मिन् यज्ञे सोयं ‘अग्निदूतः’। अग्नेर्दूतत्वमन्यत्राम्नातं, अग्निर्देवानां दूत आसीदिति। ‘अरङ्कृतः’ बहुभिर्द्रव्यैरलङ्काररूपैर्युक्तः, तादृशः ‘यज्ञः’, ‘यमं ह’ यममेव, ‘गच्छतु’। ओङ्कारस्त्वध्याहृतः ॥

अरंकृतः(३) । (४)यमाय घृतवद्धविर्जुहोत प्र च तिष्ठत । स नो देवेष्वायमद्दीर्घमायुः प्रजीवसे(४) । (५)यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन । इदन्नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः(५) ॥ १ ॥

(६)योऽस्य कौष्ठ्य जगतः पार्थिवस्यैक इद्वशी । यमं

कल्पः । प्रतीच्यामुत्तरवेद्यां, यमाय घृतवद्धविर्जुहोत प्र च तिष्ठत । स नो देवेष्वायमद्दीर्घमायुः प्रजीवसे, ओमिति । (४ मन्त्रः ।) हे ऋत्विजः यमार्थं घृतयुक्तं 'हविर्जुहोत' । यूयं 'च', प्रकर्षेण 'तिष्ठत' । 'देवेषु', मध्ये यः यमो देवः 'सः', 'प्रजीवसे' प्रकृष्टजीवनार्थं, 'नः' अस्माकं, 'दीर्घमायुः', 'आयमत्' प्रयच्छतु ॥

कल्पः । प्राच्यामुत्तरवेद्यां, यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन । इदन्नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः, ओमिति । (५ मन्त्रः ।) हे ऋत्विजः 'यमाय राज्ञे', 'मधुमत्तमं' अतिशयेन मधुरं, 'हव्यं', 'जुहोतन' जुहुत । 'पूर्वजेभ्यः' सृष्ट्यादावुत्पन्नेभ्यः, अतएव 'पूर्वेभ्यः' अस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः, 'पथिकृद्भ्यः' शोभनमार्गकारिभ्यः, 'ऋषिभ्यः', 'इदं' प्रत्यक्षं यथा भवति तथा, 'नमः', अस्तु ॥

कल्पः । योऽस्य कौष्ठ्येति तिसृभिर्यमगाथाभिस्तिः प्रदक्षिणं परिगायन्ति, इति । तत्र प्रथमामाह । (६)"योऽस्य कौष्ठ्य जगतः० राजाऽनपरोध्यः"(६) इति । कोष्ठं सम्पूर्णं धनमर्हतीति इति 'कौष्ठ्यः', तादृशः 'यः' यमः, 'एक इत्' एक एव, 'पार्थिवस्य' पृथिव्यां भवस्य,

भङ्ग्यश्रवो गाय यो राजाऽनपरोध्यः[६]। [७]यमं गायं भङ्ग्यश्रवो यो राजाऽनपरोध्यः। येनाऽऽपो नद्यो धन्वानि येन द्यौः पृथिवी दृढा[७]। [८]हिरण्यकक्ष्यान्त्सुधुरान् हिरण्याक्षानयःशफान्। अश्वाननश्शतो दानं

'अस्य' सर्वस्य, 'जगतः', 'वशी' वशेन युक्तः, सर्वं जगत् तदधीनमित्यर्थः। 'यः' च यमः, 'राजा', 'अनपरोध्यः' केनाप्यपरोद्धुमशक्यः, तं 'यमं', प्रति 'भङ्ग्यश्रवः' एतन्नामकं गीतं, हे पुरुष 'गाय', भङ्गीरितिमङ्गीतशास्त्रोक्तां भङ्गीमर्हतीति भङ्ग्यं, श्रवणीयं श्रवः, भङ्ग्यञ्च तच्छ्रवश्चेति 'भङ्ग्यश्रवः', शास्त्रीयलक्षणोपेतत्वाच्छ्रोत्रसुखकरोयमित्यर्थः॥

अथ द्वितीयामाह। [७]"यमं गाय भङ्ग्यश्रवः ० येन द्यौः पृथिवी दृढा"[७] इति। 'यः' यमः, 'राजा', केनाप्यपरोद्धुमशक्यः, 'येन' यमेन, 'आपः', धृता इति शेषः। तथा 'नद्यः', येन, धृताः, 'धन्वानि' मरुस्थलानि, येन, धृतानि, 'द्यौः', 'येन', धृता, 'दृढा', 'पृथिवी', च येन, धृता। तादृशं 'यमं', प्रति, पूर्वोक्तं 'भङ्ग्यश्रवः', 'गाय'॥

अथ तृतीयामाह। [८]"हिरण्यकक्ष्यान् ० यमोराजाऽभितिष्ठति"[८] इति। अनसां सकटानां रथानां शतं यस्य यमस्य सोयं 'अनश्शतः', तादृशः 'यमः', 'राजा', 'दानं' फलप्रदानं उद्दिश्य, अत्र समागच्छतु। 'अश्वान्', 'अभितिष्ठति' रथेषु योजयति। कीदृशानश्वान्, 'हिरण्यकक्ष्यान्' सौवर्णाभरणैः युक्ताः कक्ष्याः

यमो राजाऽभितिष्ठति[८]* । [९]यमो दाधार पृथिवीं यमो विश्वमिदं जगत् । यमाय सर्वमित्तस्थे यत्प्राणद्वायुरक्षितं[९] । [१०]यथा पञ्च यथा षड् यथा पञ्चदशर्षयः । यमं यो विद्यात्स ब्रूयाद्यथैक ऋषिर्विजानते[१०] ॥ २ ॥

प्रदेशाः येषां ते 'हिरण्यकक्ष्याः', तान्, शोभनं धुरं रथवहनस्थानं येषां ते 'सुधुराः', तान्, शृङ्गारार्थं हिरण्यनिर्मिते अक्षिणी येषां ते 'हिरण्याक्षाः', तान्, पाषाणयुक्तमार्गेषु रक्षार्थं निर्मितैः अयोमयैः वलयैः युक्ताः शफाः येषां ते 'अयःशफाः', तान्, 'अनशतः', इति पाठे नाशरहितान्, अश्वान्, इति व्याख्येयं ॥

कल्पः । यमो दाधारेत्यनुवाकशेषेण हविरुद्धरन्ति, इति । तत्र प्रथमामाह । [९]"यमो दाधार ० प्राणद्वायुरक्षितं"[९] इति । 'पृथिवीं', सर्वां 'यमः', 'दाधार' धृतवान् । तथा 'विश्वं' सर्वं, 'इदं' 'जगत्', 'यमः', धृतवान् । 'यत्प्राणत्' अस्मिन् जगति श्वासयुक्तं यत् अस्ति, यदप्यन्यत् 'वायुना रक्षितं', वस्तु अस्ति, 'सर्वमित्' सर्वमेव, 'यमाय' यमार्थं, 'तस्थे' तस्थौ, अवस्थितं ॥

अथ द्वितीयामाह । [१०]"यथा पञ्च यथा षड् ० ऋषिर्विजानते"[१०] इति । 'पञ्च' भूतानि, 'यथा', वर्त्तन्ते, 'षट्' ऋतवः, 'यथा', वर्त्तन्ते, 'पञ्चदश' तिथयः, 'यथा', वर्त्तन्ते, 'ऋषयः'

* अधितिष्ठति E, k, चिह्नितपुस्तकद्वयभाष्यसम्मतः, F, चिह्नितपुस्तकधृतमूलसम्मतश्चायं पाठः ।

(११)त्रिकद्रुकेभिः पतति षडुर्वीरेकमिद्बृहत् । गायत्री त्रिष्टुप् छन्दाꣳसि सर्वा ता यम आहिता(११) । (१२)अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं जगत् । वैवस्वतो न तृ-

---

च वसिष्ठादयः, यथा वर्त्तन्ते, तं प्रकारं सर्वं 'सः' पुमान्, 'ब्रूयात्' वक्तुं शक्तः । कः पुमानिति स उच्यते, 'यो यमं', वेद सः पुमान् 'ब्रूयात्,' इत्यन्वयः । यमो हि नियन्तृत्वेन भूतर्त्तुतिथ्यादिकं सर्वं जगत् यथायथं प्रवर्त्तयति । अतो यमस्य माहात्म्यं विद्वान् इदमित्थमिति सर्वं वक्तुं शक्नोति । 'यथा', 'एकः ऋषिः' एक एव सर्वज्ञः परमेश्वरः, 'विजानते' विशेषेण जगत् जानाति, तमपि प्रकारान्तरं यममाहात्म्याभिज्ञ एव वक्तुमुत्सहते ॥

अथ तृतीयामाह । (११)"त्रिकद्रुकेभिः पतति ० यम आहिता"(११) इति । त्रिकद्रुकेभिर्ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुका इति सूत्रकारेणोक्तत्वात् ते त्रयो यागाः 'त्रिकद्रुकाः', तैर्यागैः 'षट्', 'ऊर्वीः' भूमीः, 'पतति' प्राप्नोति । ताश्च ऊर्व्यः शाखान्तरमन्त्रे समाम्नाताः, षण्मोर्वीरꣳहसस्पान्तु द्यौश्च, पृथिवी च 'आपश्च, ओषधयश्च, ऊर्क्च सूनृता च इति । 'बृहत्' परं ब्रह्म, 'एकमित्' एकमेव । 'गायत्र्यादीनितु 'छन्दांसि' छन्दोरूपेण व्यवस्थितानि । एवं नानाविधं यज्जगदस्ति 'सर्वा ता' तत् सर्वं जगत्, 'यम आहिता' यमे प्रतिष्ठितं, नियामकत्वादेव जगद्व्यवस्थाहेतुत्वं यमस्य युक्तमित्यर्थः ॥

अथ चतुर्थीमाह । (१२)"अहरहर्नयमानः ० मानवैर्यमः"(१)

प्यति पञ्चभिर्मानवैर्यमः[१२]। [१३]वैवस्वते विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः। ये चेह सत्येनेच्छन्ते य उ चानृतवादिनः[१३]। [१४]ते राजन्निह विविच्यन्तेऽथा यन्ति त्वामुप। देवाᳪंश्च ये नमस्यन्ति ब्राह्मणाᳪंश्चापचित्यति[१४]।

इति। अयं 'वैवस्वतः' सूर्यस्य पुत्रः, 'यमः', 'पञ्चभिर्मानवैः' पञ्चसङ्ख्याकैः मुख्यैः दूतविशेषैः सहितः सन्, 'अहरहः' प्रतिदिनं, गवादीन् 'नयमानः' यमलोके प्रापयन्, 'न तृप्यति' अलमेतावता इत्येवं तृप्तिं न प्राप्नोति, प्राणिनो नेतुं आलस्यरहितः इत्यर्थः॥

अथ पञ्चमीमाह। [१३]"वैवस्वते विविच्यन्ते ० य उ चानृतवादिनः"[१३] इति। 'इह' लोके, 'ये च' पुरुषाः, 'सत्येन', वर्त्तितुं 'इच्छन्ति', 'ये' अपि 'च', अन्ये पुरुषाः, 'अनृतवादिनः', 'ते' द्विविधा अपि, 'जनाः', 'वैवस्वते' सूर्यस्य पुत्रे, 'यमे', 'राजनि', स्थिते सति, तद्भृत्यैः 'विविच्यन्ते'। तत्र सत्यवादिनः स्वर्गन्नयन्ति, अनृतवादिनो नरकन्नयन्ति, इत्येवं तद्विवेकः॥

अथ षष्ठीमाह। [१४]"ते राजन्निह विविच्यन्ते ० ब्राह्मणाᳪंश्चापचित्यति"[१४] इति। 'ये' च पुरुषाः, इह लोके 'देवान्', 'नमस्यन्ति' उपासते, येऽपि 'च', अन्ये 'ब्राह्मणान्', 'अपचित्यति' सुवर्णदानान्नदानादिना पूजयन्ति, 'ते' द्विविधा अपि, हे 'राजन्', 'इह' त्वदीये लोके, 'विविच्यन्ते', तत्र उपासका ब्रह्मलोके नी-

(१५)यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः सम्पिबते यमः । अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणा अनुवेनति(१५) ॥ ३ ॥

पथिकृद्भ्यः, विजानते, अनुवेनति ॥ अनु० ५ ॥

यन्ते दानादिकर्मनिष्ठास्तु स्वर्गलोके नीयन्ते इति तद्विवेकः । 'अथ' यस्मादेवं तस्मात्, सर्वेऽपि हे यम 'त्वामुपयन्ति' ॥

अथ सप्तमीमाह । (१५)"यस्मिन् वृक्ष ० अनुवेनति"(१५) इति । 'यमः', राजा, 'देवैः', अन्यैः सह, 'सुपलाशे' शोभन-पर्णोपेते, 'यस्मिन् वृक्षे' सोमभवननामके, तदश्वत्थः सोमभवन इति श्रुत्यन्तरात । 'सम्पिबते' सम्भूय सोमपानं करोति । 'अत्र' अस्मिन् वृक्षे, 'विश्पतिः' प्रजानां स्वामी, 'नः' अस्माकं, 'पिता', 'पुराणाः' पुरातनान् देवान्, 'अनुवेनति' अनुगच्छति । त एते सप्तापि मन्त्रा यममाहात्म्यप्रतिपादकाः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

[१]वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रमुत्सꣳ शतधार-मेतं । तस्मिन्नेष पितरं पितामहं प्रपितामहं बिभरत्पिन्वमाने[१] । [२]द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमञ्च यो-

---

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पूर्वानुवाके पितृमेधगतयमविशेषमन्त्रप्रसङ्गात् बुद्धिस्थो यमयज्ञोऽभिहितः । स च स्वतन्त्रपुरुषार्थो नतु पितृमेधाङ्गभूतः । अथ प्रासङ्गिकम्परिसमाप्य प्रकृतः पितृमेधशेष एवोच्यते । चयनान्तमग्निचित इति सूत्रेऽभिहितत्वात् अग्निचिद्विषयं लोष्टचयनमुच्यते । कल्पः । अग्निमुपसमाधाय जघनेन अग्निं तिस्रः पालाश्यो मेथ्यो निहत्य तासामन्तरेण अस्थिकुम्भं निधाय तदुपरिष्टात् छदं तृणामध्युद्यम्य दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति, वैश्वानरे हविरिदं जुहोमीति । पाठस्तु । [१]"वैश्वानरे हविरिदं० विभरत्पिन्वमाने"[१] इति । 'वैश्वानरे' अग्निसदृशे कुम्भे, 'इदं' वाजिनमिश्रदधिरूपं, 'हविः', 'जुहोमि' । कीदृशं हविः, 'साहस्रं' सहस्रसङ्ख्योपेतं, 'उत्सं' प्रवाहरूपं, 'शतधारं' शतच्छिद्रेषु पतन्तीभिर्धाराभिर्युक्तं, 'एषः' वैश्वानरो देवः, 'पिन्वमाने, वर्धमाने, पूर्यमाणे कुम्भे, 'एतं' अस्मदीयं, 'पितरं', 'पितामहं', 'प्रपितामहं', च 'बिभरत्' बिभर्तु ॥

कल्पः । विक्षरन्तं अभिमन्त्रयते, द्रप्सश्चस्कन्दे, इमं समुद्रमिति द्वाभ्यामिति । तत्र प्रथमामाह । [२]"द्रप्सश्चस्कन्द० सप्तहोत्राः"[२]

निमनु यश्च पूर्वः । तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः[२] । [३]इमꣳ समुद्रꣳ शतधारमुत्सं व्यच्यमानं भुवनस्य मध्ये । घृतन्दुहानामदितिं जना-

---

इति । 'द्रप्सः' बिन्दुः, सः 'पृथिवीमनु चस्कन्द', पृथिव्यां पतित इत्यर्थः । स च द्रप्सो हुतः सन् स्थानत्रयेऽनुसञ्चरति, द्युलोके, अन्तरिक्षलोके, भूलोके च । तदेतदभिप्रेत्य स्मर्यते, अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नन्ततः प्रजा इति । सोऽयमर्थो द्यामित्यादिनाऽभिधीयते । 'द्यामिमञ्च योनिमनु' अन्तरिक्षरूपमिदं स्थानमनुसञ्चरति, 'यश्च पूर्व' योपि पूर्वः* पृथिवीमनुचस्कन्देतिपूर्वोक्तस्थानविशेषः, तमप्यनुसञ्चरति । 'तृतीयं योनिं' द्युलोकरूपमादित्यस्थानं, 'अनु', सञ्चरति । तमिमंस्त्रिषु स्थानेषु 'अनुसञ्चरन्तं', 'द्रप्सं', 'जुहोमि' मनसा हुतमिव भावयामि । कुत्र होम इति तदुच्यते, 'अनुसप्तहोत्राः', इति । यस्यान्दिशि द्रप्सः पतितः तद्व्यतिरिक्ता होमयोग्याः, सप्त दिशो याः सन्ति, तास्वनुक्रमेण जुहोमि । यथा अयं द्रप्सः हुतः आदित्यादिस्थानत्रयेषु सञ्चरन् उपकरोति तथा भावयामीत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । [२]"इमꣳ समुद्रꣳ० परमे व्योमन्"[२] इति । हे 'अग्ने', 'इमं' कुम्भं, 'जनाय' प्रेतपुरुषार्थं, 'मा हिꣳसीः'

---

* योऽपि यश्च इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

याऽग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्[३] । [४]अपेत वीत वि च सर्पताऽतो येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाः । अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्ववसानमस्मै[४] । [५]सवितै-

---

हिंसितं मा कुरु, किन्तु 'परमे व्योमन्' उत्तमे विविधरक्षणे, स्थितङ्कुरु । कीदृशमिमं, 'समुद्रं' समुद्रवत् प्रभूतं, 'शतधारं' शतसङ्ख्याकधारोपेतं, 'उत्सं' प्रस्रवणयुक्तं, 'भुवनस्य मध्ये', 'व्यच्यमानं' सेव्यमानं, अभिव्यज्यमानं वा, 'घृतं दुहानां' घृतकारणं दधि दुहानं, 'अदितिं' अखण्डनीयं ॥

कल्पः । व्यष्टायां हरिण्या पलाशशाखया शमीशाखया वा श्मशानायतनं सम्मार्ष्टि, अपेत वीतेति । पाठस्तु । [४]"अपेत वीत वि च ० ददात्ववसानमस्मै"[४] इति । यमेन नियुक्ताः पुरुषाः पुरातना नूतनाश्च सर्वस्यां भूमौ व्याप्य वर्त्तन्ते, तान् सम्बोध्य इदमुच्यते, हे यमदूताः यूयं 'पुराणाः', 'अत्र' अग्निक्षेत्रे, 'स्थ' पूर्वं स्थिताः । 'ये च नूतनाः', यूयं अत्र स्थ, ते सर्वे यूयं 'अपेत' अस्मात् स्थानात् अपगच्छत, 'वीत' परस्परं वियुज्य गच्छत, 'अतो विसर्पतः' अस्मात् स्थानाद्विदूरं गच्छत, 'अहोभिः' दिवसैः, 'अक्तुभिः' रात्रिभिश्च, 'अद्भिः' जलैश्च, 'व्यक्तं' विशेषेण सम्बद्धं, 'अवसानं' इदं स्थानं, 'अस्मै' यजमानाय, 'यमो ददातु' ॥

कल्पः । सवितैतानि शरीराणि इति सीरं युनक्ति, षड्गवं द्वादशगवं चतुर्विंशतिगवं वेति । पाठस्तु । [५]"सवितैतानि शरीराणि

तानि शरीराणि पृथिव्यै मातुरुपस्थ आदधे। तेभिर्युज्यन्तामघ्नियाः[५] ॥ १ ॥

[६]शुनं वाहाः शुनन्नाराः शुनं कृषतु लाङ्गलं।

---

० तेऽभियुज्यन्तामघ्नियाः"[५] इति। 'सविता' प्रेरकः परमेश्वरः, 'मातुः' मातृस्थानीयायाः पृथिव्याः, 'उपस्थे' उत्सङ्गे, 'एतानि' 'शरीराणि' शरीरावयवस्वरूपाण्यस्थीनि, 'आदधे' स्थापितवान्, 'तेभिः', तैर्निमित्तभूतैः, 'अघ्नियाः' गावः, बलीवर्दाः, 'युज्यन्तां' लाङ्गलेन सम्बध्यन्तां ॥

कल्पः। शुनं वाहा इति द्वाभ्यां प्रसव्यावृत्ताः षट् पराचीः सीताः कृषति। तत्र प्रथमामाह। [६]"शुनं वाहाः शुनन्नाराः० शुनमस्मासु धत्तं"[६] इति। लाङ्गलं वहन्ति इति 'वाहाः' बलीवर्दाः, ते 'शुनं' सुखं यथा भवति तथा, वहन्त्विति शेषः। बलीवर्दानां प्रेरका मनुष्याः 'शुनं' सुखं यथा भवति तथा, प्रेरयन्त्विति शेषः। 'लाङ्गलं', च 'शुनं' सुखं यथा भवति तथा, 'कृषतु'। 'वरत्राः' चर्ममय्यो रज्जवोपि, 'शुनं' सुखं यथा भवति तथा, 'बध्यन्तां'। 'अष्ट्रां' आरां, तीक्ष्णाग्रलोहयुक्तं बलीवर्दप्रेरकं दण्डञ्च, 'उदिङ्गय' हे कीनाश, बलीवर्दप्रेरणार्थमुद्यताङ्कुश, 'शुनासीरा' हे वाय्वादित्यौ, 'शुनं' सुखं, 'अस्मासु', 'धत्तं' सम्पादयतं॥

शुनं वर॒त्रा ब॑ध्यन्ताꣳ शुनमष्ट्रामुदि॑ङ्गय शुना॑सीरा शु॒नमस्मासु धत्तं(६)। (७)शुना॑सीरावि॒मां वाचं यद्दि॒वि च॒क्रथुः पयः। तेने॒मामुप॑सिञ्चतं(७)। (८)सीते॒ वन्दा॑महे त्वाऽर्वाची सुभग भव। यथा॑ नः सु॒भगा स॑सि॒ यथा॑ नः सु॒फला स॑सि(८)। (९)सवि॒तै॒तानि॒ शरी॑राणि पृथि॒व्यै मा-

---

अथ द्वितीयामाह। (७)"शुनासीराविमां वाचं ० तेनेमामुपसिञ्चतं"(७) इति। शुनः वायुः, सीरः, आदित्यः, हे 'शुनासीरौ' वाय्वादित्यौ, 'इमां' पूर्वोक्तां शुनमस्मासु धत्तमित्येतादृशीं, 'वाचं', श्रुत्वा 'दिवि' अन्तरिक्षे, 'यत्' 'पयः' उदकं, 'चक्रथुः' सम्पादितवन्तौ, 'तेन' उदकेन, 'इमां' भूमिं, 'उपसिञ्चतं' सिक्तां, कुरुतं ॥

कल्पः। उद्यम्य लाङ्गलं, सीते वन्दामहे इति सीताः प्रत्यवेक्ष्यते, इति। पाठस्तु। (८)"सीते वन्दामहे त्वार्वाची ० यथा नः सुफला ससि"(८) इति। लाङ्गलपद्धतिः सीता, हे 'सीते', त्वां 'वन्दामहे' नमस्कुर्मः। हे 'सुभगे' सौभाग्ययुक्ते सीते, 'अर्वाची' अधः प्रसृता,* 'भव'। 'नः' अस्मान् प्रति, 'यथा' येन प्रकारेण, 'सुभगा' सौभाग्ययुक्ता, 'ससि' भवसि, 'यथा', च 'सुफला ससि' शोभनफलोपेता भवसि। तथा अर्वाची भवेति पूर्वत्रान्वयः॥

कल्पः। सवितैतानि शरीराणि इति मध्ये कृष्टस्य अस्थिकुम्भं निदधाति, इति। पाठस्तु। (९)"सवितैतानि शरीराणि ० तेभिरदिते

---

* अधःप्रगता इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

तुरूपस्य आदधे। तेभिरदिते शम्भव[९]। [१०]विमुच्य-ध्वमघ्नियाः देवयाना अतारिष्म तमसस्पारमस्य। ज्योतिरापाम सुवरगन्म[१०] ॥ [११]प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत उदोषधीर्जिहते पिन्वते सुवः। इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत् पर्जन्यः पृथिवीꣳ

शम्भव"[९] इति। सवितेत्यादिः पूर्ववत। 'तेभिः' अस्थिभिः निमित्तभूतैः, हे 'अदिते' भूमे, 'शं' सुखहेतुः, 'भव' ॥

कल्पः। विमुच्यध्वमघ्नियाः देवयाना इति दक्षिणे अंसे बलीवर्दान्विमुच्य, इति। पाठस्तु। [१०]"विमुच्यध्वमघ्नियाः ० ज्योतिरापाम सुवरगन्म"[१०] इति। हे 'अघ्नियाः' बलीवर्दाः, 'विमुच्यध्वं' विमुक्ता भवत। 'देवयानाः' देवान् प्रति गमनवन्तः,* वयं, 'अस्य' मनुष्यजन्मरूपस्य, 'तमसः' अन्धकारस्य, 'पारं' परभागं प्रति, 'अतारिष्म' तारितवन्तः। 'ज्योतिः' स्वर्गमार्गप्रकाशकं सुकृतरूपं साधनं, 'आपाम' प्राप्नुवाम, 'सुवः' स्वर्गं, 'अगन्म' वयं प्राप्तवन्तः ॥

कल्पः। उदपात्रेण उदुम्बरशाखया वा उक्षति, प्र वाता वान्ति इति। पाठस्तु। [११]"प्र वाता वान्ति पतयन्ति ० पृथिवीꣳ रेतसाऽवति"[११] इति। 'वाताः' पुरोवायवः, 'प्रवान्ति' प्रकर्षेण गच्छन्ति, तेन वायवः 'विद्युतः', 'पतयन्ति' पतिताः कुर्वन्ति। 'ओषधीः'

---

* प्रतिगच्छन्त इति K चिह्नितपुस्तकपाठः।

रेतसाऽवति[११]। [१२]यथा यमाय हार्म्यमवपन् पञ्च मानवाः। एवं वपामि हार्म्यं यथाऽसाम जीवलोके भूरयः[१२]। [१३]चित स्थ परिचित ऊर्ध्वचितः श्रयध्वं पितरो

ओषधयश्च, 'उज्जिहते' उद्गच्छन्ति। 'सुवः' तन्निमित्तं सुखं, 'पिन्वते' वर्धते। 'विश्वस्मै भुवनाय' सर्वप्राण्युपकारार्थं, 'इरा' अन्नं, 'जायते'। 'यत्' यस्मात्कारणात्, 'पर्जन्यः' मेघः, 'पृथिवीं', 'रेतसा' स्वकीयेनोदकेन, 'अवति' रक्षति। तस्मात् पूर्वोक्तमन्नादिकमुपपन्नं॥

कल्पः। पात्र्यां सर्वौषधीः संयुत्य आवपति, यथा यमायेति। पाठस्तु। [१२]"यथा यमाय हार्म्यमवपन् पञ्च°जीवलोके भूरयः"[१२] इति। 'यथा', यमलोके 'पञ्च मानवाः' पञ्चसङ्ख्याकाः मनुष्यरूपाः मुख्या यमदूताः, 'हार्म्यं' हर्म्यस्य योग्यं गृहोपकरणजातं, 'अवपन्' सम्पादितवन्तः। 'एवं', अहमपि 'हार्म्यं' हर्म्यस्य गृहस्य योग्यं गृहोपकरणभूतमोषधिजातं, 'वपामि' प्रक्षिपामि। 'यथा' येन प्रकारेण, 'जीवलोके' जनसमूहे, 'भूरयः' प्रभूताः, वयं 'असाम' अभवाम, तथा कुर्म इति शेषः॥

कल्पः। चित स्थ परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभिः परिश्रित्य, इति। पाठस्तु। [१३]"चित स्थ परिचितः ° तया देवतया"[१३] इति। हे शर्कराः यूयं 'चितः' सम्पादिता भवथ, 'परिचितः स्थ' परितः स्थापिताः भवथ, 'ऊर्ध्वचितः' सर्वाभ्य इष्टकाभ्य

दे॒वता॑। प्र॒जाप॑तिर्वः सादयतु॒ तया॑ दे॒वत॑या[१३]।
[१४,१५]आप्या॑यस्व॒, सन्ते॑[१४,१५] ॥ २ ॥

अ॒ग्नि॒याः, अ॑गन्म, स॒प्त च॑ ॥ अनु० ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः।

[१]उत्ते॑ तभ्नोमि पृथि॒वीं त्वत्परी॒मं लो॒कं नि॒दध॒न्मो अ॒हꣳ रि॑षम्। ए॒ताꣳ स्थूणां॑ पि॒तरो॑ धारयन्तु॒ तेऽत्रा॑ य॒मः

ऊर्ध्वं सम्पादिताः स्थ, तादृशीनां युष्माकं 'पितरो देवता' पितृदेवत्या यूयं, 'प्रजापतिः', देवः, तादृशीः 'वः' युष्मान्, 'सादयतु' अत्र स्थापयतु। 'तया' प्रजापतिरूपया, 'देवतया', अङ्गिरस्वध्रुवासीदेति शेषः। अङ्गिरोभिः स्थापिताः यथा ध्रुवास्तथात्रापि ध्रुवाः सत्यस्तिष्ठत ॥

कल्पः। आप्यायस्व समेतु त इति सिकता व्यूहति, उत्तरया त्रिष्टुभा राजान्यस्येति। उभयोः प्रतीके दर्शयति। आप्यायस्व, सन्ते इति। आप्यायस्व समेतु ते, सन्ते पयाꣳसि समुयन्तु वाजा इति मन्त्रद्वयं, (१४,१५ मन्त्रौ।) मा नो हीꣳसीर्जनितेत्यनुवाके व्याख्यातं॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः।

कल्पः। लोष्टान् प्रतिदिशमन्वीक्षमाण उपदधाति, उत्ते तभ्नोमि इत्येतैः प्रतिमन्त्रमिति। तत्र प्रथमामाह। [१]"उत्ते तभ्नोमि

सादनात्ते मिनोतु[१] । [२]उपसर्प मातरं भूमिमेतामु-रुव्यचसं पृथिवीꣳ सुशेवां । ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत्येषा त्वा पातु निर्ऋत्या उपस्थे[२] । [३]उद्धम-

---

पृथिवीं ० सादनात्ते मिनोतु"[१] इति । हे लोष्ट 'ते' त्वदर्थं, 'पृथिवीं', 'उत्तभ्नोमि' उत्कर्षेण स्तब्धां करोमि । हे पृथिवि 'त्वत्परि' तवोपरि, 'इमं' 'लोकं' लोक्यते दृश्यते इति लोकः लोष्टः, तं, 'निदधन्' स्थापयन्, 'अहं','मो रिषं' तव हिंसां मा करोमि, 'एतां' लोष्टरूपां, 'स्थूणां' स्तम्भं, 'ते' तव, भारो यथा न भवति तथा 'पितरो धारयन्तु' । 'अत्र' अस्मिन् देशे, 'यमः', देवः, हे लोष्ट 'ते' तव, 'सादनात्' स्थापननिमित्तं, 'मिनोतु' स्थानं करोतु ॥

अथ द्वितीयामाह । [२]"उपसर्प मातरं ० निर्ऋत्या उपस्थे"[२] इति । हे लोष्ट 'एतां' 'भूमिं', 'उपसर्प' प्राप्नुहि । कीदृशीं, 'मातरं' मातृस्थानीयां, 'उरुव्यचसं' बहुविस्तारां, 'पृथिवीं' प्रथितां प्रसिद्धां, 'सुशेवां' सुष्ठु सेवितुं योग्यां । 'ऊर्णम्रदा' कम्बलवत् मृदुभूता, 'युवतिः' नित्यतरुणी, 'दक्षिणावती' कौशलयुक्ता, सा 'एषा' पृथिवी, 'उपस्थे' स्वोत्सङ्गे, 'निर्ऋत्याः' पापदेवतायाः सकाशात्, हे लोष्ट त्वां 'पातु' ॥

अथ तृतीयामाह । [३]"उद्धमञ्चस्व पृथिवि मा ०

ञ्चस्व पृथिवि मा विबाधिथाः सूपायनाऽस्मै भव सूप-
वञ्चना । माता पुत्रं यथा सिचाऽभ्येनं भूमि वृणु(३) ।
(४)उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी हि तिष्ठसि सहस्रं मित उप हि
श्रयन्ताम् । ते गृहासो मधुश्चुतो विश्वाऽहाऽस्मै शरणाः

सिचाऽभ्येनं भूमि वृणु"(३) इति । हे 'पृथिवि', लोष्टमेनं 'उच्छ्वञ्चस्व' उत्कर्षेण सुखयुक्तं कुरु । 'मा विबाधिथाः' अस्य बाधां माकार्षीः, । 'अस्मै' लोष्टाय, सूपायनं निवासस्थानं, भोग्यद्रव्यं वा, यस्याः सा 'सूपायना', । सुष्ठु उपवञ्चनं, स्वेच्छा-गमनं, यस्याः सा 'सूपवञ्चना', । तादृशी भव । 'यथा', लोके 'माता', 'पुत्रं', 'सिच' वस्त्रेण प्राप्नोति, तथा 'एनं' लोष्टं, 'अभिवृणु' अस्य प्रावरणं कुरु ॥

अथ चतुर्थीमाह । (४)"उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी हि, ० शरणाः सन्त्वत्र"(४) इति । हे 'पृथिवि', 'हि' यस्मात्, 'उच्छ्वञ्चमाना' उत्कर्षेण सुखं कुर्वाणा, 'तिष्ठसि' । तस्मात् कारणात् 'मितः' मीयमानाः, 'सहस्रं' लोष्टाः, 'उपश्रयन्ताम्' त्वामाश्रयन्तु, एतं वा मुख्यं लोष्टमाश्रयन्तु । 'ते' सर्वे लोष्टाः, 'मधुश्चुतः' माधुर्य-रसस्राविणः, 'गृहाः', भूत्वा 'विश्वाहा' सर्वेष्वप्यहःसु, 'अस्मै' स्था-प्यमानलोष्टाय, 'शरणाः', 'अत्र', रक्षितारः, 'सन्तु' ॥

कल्पः । तिलमिश्राभिर्धानाभिः त्रिरपसव्यं परिकिरति, एणी-

सन्त्व[४]। [५]एणीर्धाना हरिणीरर्जुनीः सन्तु धेनवः। तिलवत्सा ऊर्जमस्मै दुहाना विश्वाहा सन्त्वनपस्फुरन्तीः[५] ॥ १ ॥

[६]एषा ते यमसादने स्वधा निधीयते गृहे। अक्षितिर्नाम ते असौ[६]। [७]इदं पितृभ्यः प्रभरेम बर्हि-

---

र्धाना इति। पाठस्तु। [५]"एणीर्धाना हरिणीरर्जुनीः ० सन्त्वनपस्फुरन्तीः"[५] इति। याः 'धानाः', सन्ति ताः 'एणीः' मिश्रवर्णाः, 'हरिणीः' हरितवर्णाः, 'अर्जुनीः' श्वेतवर्णाश्च, 'धेनवः',सन्तु। तिलाः वत्सस्थानीया यासान्ताः 'तिलवत्साः', तादृश्यो धानाः 'अस्मै' प्रेताय, 'ऊर्जं' अन्नरसं, 'दुहानाः', 'विश्वाहा' सर्वेष्वहःसु, 'अनपस्फुरन्तीः' अपस्फुरणेन प्रातिकूल्यप्रतिभासेन रहिताः, 'सन्तु'॥

कल्पः। अभिवान्यायै दुग्धस्यार्धशरावे मन्थः त्रिरपसव्योपमथितः* आमपात्रस्थः तं दक्षिणत उपदधाति, एषा ते यमसादने इति। पाठस्तु। [६]'एषा ते यमसादने ० नाम ते असौ"[६] इति। हे प्रेत 'ते' तव, 'यमसादने' यमस्य स्थाने, 'गृहे', 'एषा' मन्थरूपा, 'स्वधा' अन्नात्मिका, 'निधीयते' स्थाप्यते। 'असौ', हे देवदत्तनामक प्रेत 'ते' तव, 'अक्षितिर्नाम' क्षयरहिता खलु॥

कल्पः। समूलं बर्हिर्दक्षिणा स्तृणाति, इदं पितृभ्यः प्रभरेम बर्हिः इति। पाठस्तु। [७]"इदं पितृभ्यः ० यम्या संविदानः"[७]

---

* त्रिः प्रसव्योपमथित इति F, K, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः।

देवेभ्यो जीवन्त उत्तरम्भरेम। तत्त्वमारोहासो मेध्यो भव यमेन त्वं यम्या संविदानः[७]। [८]मा त्वा वृक्षौ सम्बाधिष्टां मा माता पृथिवि त्वं। पितॄन् ह्यत्र गच्छास्येधासं यमराज्ये[८]। [९]मा त्वा वृक्षौ सम्बाधेथां मा

इति। 'इदं' 'बर्हिः', 'पितृभ्यः' पित्रर्थं, 'प्रभरेम' प्रकर्षेण स्तृणीम। वयन्तु 'जीवन्तः', एव 'तत्त्वमारोहासः' परमार्थतत्त्वमारोढुकामाः, 'देवेभ्यः' देवार्थं, 'उत्तरं' उन्नततरं, अतिशयेनोत्कृष्टतरं, बर्हिः 'भरेम' सम्पादयाम। हे प्रेत 'त्वं', 'यमेन', 'यम्या', च 'संविदानः' ऐकमत्यङ्गतः, 'मेध्यो भव' अमृतसेवनयोग्यो भव॥

कल्पः। पालाशान् परिधीन् परिदधाति, मा त्वा वृक्षाविति, पूर्वापरावुत्तरया दक्षिणोत्तराविति। तत्र प्रथमामाह। (८)"मा त्वा वृक्षौ सम्बाधिष्टां॰गच्छास्येधासं यमराज्ये"(८) इति। हे प्रेत त्वां 'वृक्षौ' पूर्वापरपरिधिरूपावेतौ, 'मा सम्बाधिष्टां' बाधितं मा कुरुतं। हे 'पृथिवि', 'त्वं', अपि 'माता' मातृस्थानीया सती, मा बाधिष्ठाः। 'हि' प्रसिद्धान्, 'पितॄन्', 'अत्र' स्थाने, 'गच्छासि' हे प्रेत प्राप्नुहि। 'यमराज्ये' यमस्य देशे, 'एधासं' एधस्व, वर्द्धस्व॥

अथ द्वितीयामाह। (९)"मा त्वा वृक्षौ सम्बाधेथां॰ यमराज्ये विराजसि"(९) इति। हे प्रेत त्वां 'वृक्षौ' दक्षिणोत्तर-

माता पृथिवी मही। वैवस्वतꣳ हि गच्छासि यमराज्ये विराजसि[९]। [१०]नलं प्लवमारोहैतन्नलेन पथोऽन्विहि। स त्वं नलप्लवो भूत्वा सन्तर प्रतरोत्तर[१०] ॥ २ ॥

[११]सवितैतानि शरीराणि पृथिव्यै मातुरुपस्थ-

परिधिरूपावेतौ, 'मा सम्बाधेथां' सम्बाधितं मा कुरुतां । 'माता' मातृस्थानीया, 'मही' महती, 'पृथिवी', मा बाधिष्ट । 'हि' प्रसिद्धं, 'वैवस्वतं' सूर्यपुत्रं यमं, 'गच्छासि' प्राप्नुहि । 'यमराज्ये' यमस्य देशे, 'विराजसि' विशेषेण राजमानो भव ॥

कल्पः । मध्ये नलेषीकान् निदधाति, नलं प्लवमिति । पाठस्तु । [१०]"नलं प्लवमारोह ० सन्तर प्रतरोत्तर"[१०] इति । नल-शब्देन जलमध्ये समुत्पन्नः तृणविशेष उच्यते । हे प्रेत त्वं 'नलं' 'प्लवं' तृणविशेषरूपं प्लवनहेतुं, 'एतं' 'आरोह' । तेन 'नलेन', 'पथः' मार्गान्, 'अन्विहि' त्वं अनुक्रमेण प्राप्नुहि, । 'सः' तादृशः, 'त्वं', 'नलप्लवः' नलरूपेण प्लवेन युक्तः, 'भूत्वा', 'सन्तर' पितृलोक-मार्गरूपं समुद्रं सम्यक् तर, 'प्रतर' प्रकर्षेण तर, 'उत्तर' उत्कर्षेण तर । मार्गे नानाविधोपद्रवपरिहाराभिप्रायेण नानाविधन्तरण-मुच्यते ॥

कल्पः । पुराणेन सर्पिषा शरीराणि सुसन्तृप्तानि सन्तर्प्य उत्त-रत आसीनः अनन्वीक्षमाणो दर्भेषु निवपति, सवितैतानि शरीराणि इति । पाठस्तु । [११]"सवितैतानि शरीराणि ० तेभ्यः पृथिवि

आदधे । तेभ्यः पृथिवि शम्भव⁽¹¹⁾ । ⁽¹²⁾षड्ढोता सूर्यन्ते चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्याञ्च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा । अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः⁽¹²⁾ । ⁽¹³⁾परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थां यस्ते स्व-

---

शम्भव"⁽¹¹⁾ इति । 'एतानि' 'शरीराणि' शरीरावयवरूपाणि अस्थीनि, मातृस्थानीयायाः पृथिव्याः 'उपस्थे' उत्सङ्गे, 'सविता' प्रेरको देवः, 'आदधे' सर्वतः स्थापयति । हे 'पृथिवि', 'तेभ्यः' अस्थिभ्यः, 'शं' सुखहेतुः, 'भव' ॥

कल्पः । अथैनमुपतिष्ठन्ते, षड्ढोता सूर्यन्ते चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्यां च गच्छ पृथीं च धर्मणा। अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः इति । (१२मन्त्रः ।)यः षड्ढोतृसञ्ज्ञको मन्त्राभिमानी देवः अस्ति तदनुग्रहेण हे प्रेत त्वदीयं 'चक्षुः', 'सूर्यङ्गच्छतु', इति योजनीयं। अयञ्च मन्त्रः प्रथमानुवाके व्याख्यातः ॥

कल्पः। भुक्तभोगेन वाससा अस्थिकुम्भनिमृज्योपर्युपरि शिरो दक्षिणा व्युदस्यति, परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थामिति, अथास्य कपालानि सुसम्भिन्नानि सम्भिनत्ति यथा एषु उदकन्न तिष्ठेत्,इति । पाठस्तु । ⁽¹³⁾"परम्मृत्यो अनुपरेहि॰रीरिषो मोत वीरान्"⁽¹³⁾ इति । हे 'मृत्यो', 'देवयानादितर', 'यः' पन्थाः, 'ते स्वः' तव

इतरो देवयानात्। चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाꣳ रीरिषो मोत वीरान्(१३)। (१४)शं वातः शꣳ हि ते घृणिः शमु ते सन्त्वोषधीः। कल्पन्तां मे दिशः

स्वभूतः, तं,'परं पन्थां' देवयानात इतरं तं मार्गं, 'अनुपरेहि' अनुक्रमेण प्राप्नुहि। 'चक्षुष्मते' साधुदर्शिने, 'शृण्वते' अस्मदिज्ञप्तीनां श्रोत्रे, 'ते' तुभ्यं, एकं वचनं 'ब्रवीमि'। 'नः' अस्मदीयां, 'प्रजां' पुत्रादिरूपां, 'मा रीरिषः' मा विनाशय, 'उत' अपिच, 'वीरान्' शूरान् भृत्यानपि, मा रीरिषः,॥

कल्पः। भुक्तभोगेन वाससा शरीराणि प्रच्छाद्य उदपात्रेण उदुम्बरशाखया वोक्षति, शं वात इति। पाठस्तु। (१४)"शं वातः शꣳहि ते घृणिः॰कल्पन्ताम्मे दिशः शग्माः"(१४) इति। 'वातः' वायुः, 'ते' तव, 'शं' सुखं, करोतु। 'घृणिः' दीप्यमानः आदित्यः, 'हि' प्रसिद्धः, 'ते' तव, 'शं' सुखं, करोतु। ओषध्यश्च 'ते' तव, शं, सुखं प्रति हेतवः, 'सन्तु'। 'दिशः', सर्वाः, 'मे' मम, 'शग्माः' सुखप्रापिकाः,* 'कल्पन्तां' समर्था भवन्तु॥

कल्पः। इष्टकाः प्रतिदिशमनन्वीक्षमाणो† उपदधाति, पृथिव्यास्त्वा

---

* सुखदायिका इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

† प्रतिदिशमन्वीक्षमाण इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

शर्मा:[१४] । [२५]पृथिव्यास्त्वा लोके सादयाम्यमुष्य शर्माऽसि पितरो देवता । प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतया[२५] ॥ [१६,२०]अन्तरिक्षस्य त्वा दिवस्त्वा दिशां त्वा नाकस्य त्वा पृष्ठे ब्रध्नस्य त्वा विष्टपे सादयाम्यमुष्य शर्मा-

---

लोके सादयामि इत्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं मध्ये पञ्चमोन्तां दक्षिणेन षष्ठीमिति। तत्र प्रथममन्त्रमाह। [२५]"पृथिव्यास्त्वा लोके०तया देवतया"[२५] इति। हे इष्टके त्वां 'पृथिव्याः', 'लोके' स्थाने, 'सादयामि' स्थापयामि। 'अमुष्य' प्रेतस्य, 'शर्मासि' सुखहेतुरसि। 'पितरः', तव 'देवताः' स्वामिभूताः, 'प्रजापतिः', देवः, त्वां अत्र 'सादयतु' स्थापयतु। 'तया' प्रजापति'देवतया' स्थापिता सती, ध्रुवा सीद, यथाङ्गिरोभिः स्थापिता तद्वत्। अत्राङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्येतावदध्याहर्त्तव्यं॥

अथ द्वितीयादीन् षष्ठ्यन्तान् पञ्चमन्त्रानाह। [१६,२०]"अन्तरिक्षस्य त्वा दिवस्त्वा ० प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतया"[१६,२०] इति। हे द्वितीयेष्टके त्वां 'अन्तरिक्षस्य', लोके सादयामीत्यनुषज्य पूर्ववद्व्याख्येयं। हे तृतीयेष्टके त्वां 'दिवः', लोके सादयामि। हे चतुर्थेष्टके त्वां 'दिशां', लोके सादयामि। हे पञ्चमेष्टके त्वां 'नाकस्य पृष्ठे' स्वर्गस्योपरि, साद-

ऽसि पितरो देवता । प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतया[१६, २०] ॥ ३ ॥

अनपस्फुरन्तीः, उत्तर, देवतया, द्वे च ॥ अनु० ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

[१]अपूपवान् घृतवांश्चरुरेह सीदतूत्तम्भुवन् पृथि-

यामि । हे षष्ठेष्टके त्वां 'ब्रध्नस्य' आदित्यस्य, 'विष्टपे' स्थाने, 'सादयामि' । सर्वत्रानुषङ्गद्योतनाय सादयामीत्यादेः पुनः पाठः ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

कल्पः । एवं चरून्, अपूपवानिति, प्रतिमन्त्रमिति । तत्र प्रथममन्त्रमाह । [१, ४]"अपूपवान् घृतवांश्चरुरेह सीदतूत्तम्भुवन्० प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतया[१, ४] । पक्वा भक्ष्याः पिष्टविकाराः अपूपाः, ते यस्य चरोः सन्ति सः अयं 'अपूपवान्' । तथा 'घृतवान्' प्रभूतघृतयुक्तः, तादृशः 'चरुः', 'इह' अस्मिन् स्थाने, पूर्वस्यां दिशि 'आसीदतु' उपविशतु, । किं कुर्वन्, 'पृथिवीं', एतां

वीं द्यामुतोपरि। योनिकृतः पथिकृतः सपर्यत ये देवानां घृतभागा इह स्थ। एषा ते यमसादने स्वधा निधीयते गृहेऽसौ। दशाक्षरा ताꣳ रक्षस्व तां गोपायस्व तां ते परिददामि तस्यां त्वा मा दभन् पितरो देवता। प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतया[1]। (२,५)

'उत्तभ्नुवन्' ऊर्ध्वं स्तब्धां कुर्वन्, 'उत' अपि च, 'द्यां' द्युलोकं, 'उपरि' ऊर्ध्वभागे, उत्तभ्नुवन्। 'देवानां', मध्ये ये देवविशेषा यूयं 'इह' अस्मिन् उपधाने, 'घृतभागाः स्थ' घृतसेविनो भवथ। ये यूयं 'योनिकृतः' स्थानकारिणः, 'पथिकृतः' मार्गकारिणश्च, सन्तः 'सपर्यत' परिचरत। 'असौ' देवदत्तादिनामक हे प्रेत, 'ते' तव, 'यमसादने' यमस्य स्थाने, 'गृहे', 'एषा स्वधा' एतच्चरुरूपमन्नं, 'निधीयते' नितरां स्थाप्यते। दशसङ्ख्याकानि अक्षराणि मन्त्रविशेषरूपेण प्रतिपादकानि यस्याश्चरुरूपायाः स्वधायाः सन्ति, सा इयं 'दशाक्षरा', तादृशी या स्वधा विद्यते, 'तां' स्वधां, हे प्रेत 'रक्षस्व'। 'तां गोपायस्व'। स्वरूपस्योपद्रवाभावः, रक्षणं। भोगदशायामपि उपद्रवाभावः, गोपायेत्यनेनोच्यते। 'तां' तादृशीं स्वधां, 'ते' तुभ्यं, 'परिददामि'। अत्र देवतारूपा ये पितरः ते सर्वे 'तस्यां' स्वधायां, त्वां प्रेतं, 'मा दभन्' हिंसितं मा कुर्वन्तु। प्रजापतिरित्यादि पूर्ववत्॥

अपूपवान्घृतवान् क्षीरवान् दधिवान् मधुमाꣳश्च-रुरेह सीदतूत्तम्भुवन् पृथिवीं द्यामुतोपरि। योनि-क्तः पथिक्रतः सपर्यत ये देवानाꣳ घृतभागाः क्षीर-भागा दधिभागा मधुभागा इह स्थ। एषा ते यमसादने स्वधा निधीयते गृहेऽसौ। शताक्षरा सहस्राक्षराऽयुता-क्षराऽच्युताक्षरा ताꣳ रक्षस्व तां गोपायस्व तां ते परि-ददामि तस्यां त्वामादभन् पितरो देवता। प्रजा-पतिस्त्वा सादयतु तया देवतया(२,५) ॥ १ ॥

अपूपवानसौ, दश* ॥ अनु० ८ ॥

अथ दक्षिणादिमध्यान्तचतुर्दिक्षु चरुप्रधानविषयान् मन्त्रा-नाह। (२,५)"अपूपवान् घृतवान् क्षीरवान् ० सादयतु तया देवतया"(२,५) इति। अत्र घृतवानित्यादिपदचतुष्टयेन मन्त्रभेदो द्रष्टव्यः। घृतभागा इत्यादीन्यपि चत्वारि पदानि, शताक्षरे-त्यादीन्यपि चत्वारि पदानि, चतुर्ष्वपि मन्त्रेषु विभज्य योजनीयानि। 'घृतं' सम्यक् पक्वं पयः, 'क्षीरं' पयोमात्रं। अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-ण्यके षष्ठप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

---

* अपूपवान् दश इति J चिह्नितपुस्तकपाठः।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

[१]एतास्ते स्वधा अमृताः करोमि यास्ते धानाः परि-किराम्यत्र। तास्ते यमः पितृभिः संविदानोऽत्र धेनूः का-मदुघाः करोतु[१]। [२]त्वामर्जुनौषधीनां पयो ब्रह्माण इ-द्विदुः। तासां त्वा मध्यादाददे चरुभ्यो अपिधातवे[२]।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

कल्पः । तिलाभिमिश्राभिर्धानाभिस्तिः प्रसव्यं परिकिरति, एतास्ते स्वधा अमृताः करोमि इति । पाठस्तु । [१]"एतास्ते स्वधा अमृताः ० कामदुघाः करोतु"[१] इति । हे प्रेत 'ते' त्वदर्थं, 'अत्र' अस्यां चितौ, 'या धानाः' भृष्टतण्डुलरूपाः, 'परि-किरामि' परितो विक्षिपामि । 'एताः' धानाः, 'ते' त्वदर्थं, 'अमृताः' विनाशरहिताः, 'स्वधाः' अन्नरूपाः, 'करोमि' । 'यमः', देव, 'ते' त्वदर्थं, 'पितृभिः', 'संविदानः' ऐकमत्यङ्गतः सन्, 'ताः' धानाः, 'अत्र' स्थाने, 'कामदुघाः' कामप्रापिकाः, 'धेनूः' धेनुरूपाः, 'करोतु' ॥

कल्पः । ओषधिस्तम्बान् प्रतिदिशमन्वोक्षमाण उपदधाति, त्वा-मर्जुनेति, प्रतिमन्त्रमिति । तत्र प्रथममाह । [२]"त्वामर्जुनौषधीनां० चरुभ्यो अपिधातवे"[२] इति । तेषु मन्त्रेषु अर्जुनदूर्वाकाश-दर्भशब्दाः तृणविशेषवाचिनः, प्रसिद्धाः । हे 'अर्जुना'ख्यतृण,

* आददे इति A, B, G, J, I, चिह्नितपुस्तकपञ्चकपाठः ।

(३)दूर्वाणा॑ꣳ स्तम्बमाह॑रै॒तां प्रि॒यत॑मां॒ मम॑। इ॒मां दिशं॑ मनु॒ष्या॑णां भू॒यिष्ठाऽनु॒ विरो॑हतु(३)। (४)काशा॑नाꣳ स्त॒म्बमा॑ह॒र् रक्ष॑सा॒मप॑हत्यै। य ए॒तस्यै॑ दि॒शः प॒राभ॑वन्नघा॒यवो॑ य॒था ते नाभ॑व॒न् पुन॑ः(४)। (५)द॒र्भाणा॑ꣳ स्त॒-

---

,त्वां,' 'ब्रह्माणः' अभिज्ञा विप्राः, 'ओषधीनां पय इत्' सर्वासा-मोषधीनां सारमेव, 'विदुः' जानन्ति। 'तासां' ओषधीनां,'मध्यात्' सकाशात्, त्वां 'आदधे' आनीय स्थापयामि। किमर्थं, 'चरुभ्यः' 'अपिधातवे' चरूणामपिधानार्थं ॥

अथ द्वितीयामाह। (३)"दूर्वाणाꣳ स्तम्बमाहर ० भूयिष्ठाऽनु विरोहतु"(३) इति। हे प्रेत 'दूर्वाणां', सम्बन्धिनं 'स्तम्ब', 'आहर' स्वीकुरु। 'एतां' दूर्वां, 'मम' स्वस्य, 'प्रियतमां', विद्धीति शेषः। 'मनुष्याणां', सम्बन्धिनीं 'इमां' दक्षिणां, 'दिशं', 'अनु', सा दूर्वा 'भूयिष्ठा' प्रभूता, 'विरोहतु' विविधमङ्कुरमुत्पादयतु ॥

अथ तृतीयामाह। (४)"काशानाꣳ स्तम्बमाहर ० यथा ते नाभवन् पुनः"(४) इति। हे प्रेत 'काश'ख्यानां तृणानां 'स्तम्बं', 'आहर' स्वीकुरु। किमर्थं, 'रक्षसामहत्यै'। 'एतस्यै' पश्चिमायाः, 'दिशः', 'अघायवः' अघं पापमुपद्रवमिच्छन्तः, 'ये' वैरिणः, 'पराभवन्' पराकर्त्तारः आसन्। 'ते' वैरिणः, 'यथा', 'पुनः', 'नाभवन्' न भविष्यन्ति, तथा काशस्तम्बं स्वीकुरु ॥

अथ चतुर्थीमाह। (५)"दर्भाणाꣳ स्तम्बमाहर ० काण्ड-

न्वमाहर पितृणामोषधीं प्रियां । अन्वस्यै मूलं जीवादनु काण्डमथो फलं[५] ॥ १ ॥

[६,७]लोकं पृणता अस्य स्वदंदोहसः[६,७] । [८]शं वातः शं हि ते घृणिः शमु ते सन्त्वोषधीः कल्पन्तां ते दिशः सर्वाः[८] । [९]इदमेव मेतोऽपरामार्तिमाराम काञ्चन

मथो फलं"[५] इति । हे प्रेत दर्भसम्बन्धिनं 'स्तम्बं', स्वीकुरु । इमां 'ओषधीं', 'पितॄणां', 'प्रियां', विद्धीति शेषः । 'अस्यै' दर्भरूपाया ओषध्याः, 'मूलं', 'अनुजीवात्' अनुक्रमेण जीवतु । तथा 'काण्डं', 'फलं', च 'अनु' क्रमेण, जीवतु, वर्धतामित्यर्थः ॥

कल्पः । लोकं पृणेति लोकम्पृणा उपदधाति, उत्तरया पुरीषेणानुविकिरति इति । तयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति । [६,७]"लोकं पृणता अस्य स्वदंदोहसः"[६,७] इति । लोकं पृण च्छिद्रं पृणेत्येको मन्त्रः । ता अस्येति द्वितीयः । एतौ चोभौ अपेत वीत इत्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

कल्पः । उदपात्रेण उदुम्बरशाखया वा उक्षति, शं वात इति । पाठस्तु । [८]"शं वातः शं हि० ते दिशः सर्वाः"[८] इति । अयं मन्त्रः सप्तमानुवाके व्याख्यातः । ते सर्वा इत्येतावानेव विशेषः ॥

कल्पः । उपतिष्ठते, इदमेवेति । पाठस्तु । [९]"इदमेव मेतोपरां० मित्रेण वरुणेन च"[९] इति । इदानीं वर्त्तमानं 'इदमेव' एकं राष्ट्रं सम्पन्नं, 'इतः', 'अपरां','कां', चिदपि 'आर्त्तिं', 'माराम'

तथा तद्श्विभ्यां क्वतं मित्रेण वरुणेन च(९) । (१०)वरुणो वारयादिदं देवो वनस्पतिः । आर्त्यै निर्ऋत्यै द्वेषाच्च वनस्पतिः(१०) । (११)विधृतिरसि विधारयास्मदघा द्वेषांꣳसि(११) । (१२)शमि शमयस्मदघा द्वेषांꣳसि(१२) ।

मा प्राप्नुयाम । 'तत्' अस्मदभीष्टं, 'अश्विभ्यां', देवाभ्यां, 'मित्रेण', 'वरुणेन', 'च', 'तथा क्वतं' सम्पादितं ॥

कल्पः । वारुणशाखां पुरस्तान्निदधाति, वरुणो वारयादिति । पाठस्तु । (१०)"वरुणो वारयादिदं ० द्वेषाच्च वनस्पतिः"(१०) इति । अयं 'वरुणा'ख्यः 'वनस्पतिर्देवः', 'इदं' कष्टं, 'वारयात्' निवारयतु । तथा सः 'वनस्पतिः', 'आर्त्यै' अन्यस्या अपि वाधायाः, 'निर्ऋत्यै' पापदेवतायाः, 'द्वेषाच्च', वैरिक्वतात्, पालयत्विति शेषः ॥

कल्पः । विधृतिलोष्टमुत्तरतः, विधृतिरसि इति । पाठस्तु । (११)"विधृतिरसि ० द्वेषांꣳसि"(११) इति । हे लोष्ट त्वं 'विधृतिः' विधारकः, 'असि' । अतः 'अस्मत्तः सकाशात्, 'अघा' पापानि, 'द्वेषांसि' वैराणि च, 'विधारय' वियुज्यान्यत्र स्थापय ॥

कल्पः । शमीशाखां पश्चात्, शमि शमयेति । पाठस्तु । (१२)"शमि शमय ० द्वेषांꣳसि"(१२) इति । हे 'शमि' एतन्नामकवृक्ष, 'अस्मत्' अस्मत्तः, 'अघा' पापानि, 'द्वेषांसि' वैराणि च, 'शमय' ॥

[१३]यव यवयास्मद्द्वेषांसि[१३]। [१४]पृथिवीं गच्छान्तरिक्षं गच्छ दिवं गच्छ दिशो गच्छ सुवर्गच्छ सुवर्गच्छ दिशो गच्छ दिवं गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृथिवीं गच्छापो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः[१४]। [१५,१९]अश्मन्वती रेवतीर्यद्दै देवस्य सवितुः पवित्रं या राष्ट्रात्पन्नादुद्वयन्तमसस्परि धाता पुनातु[१५,१९] ॥ २ ॥

अथो फलं, धाता पुनातु ॥ अनु० ९ ॥

कल्पः। यवं दक्षिणतः, यव यवयेति। पाठस्तु। [१३]"यव यवय ० द्वेषांसि"[१३] इति। पूर्ववद्व्याख्येयं ॥

कल्पः। अथैनमुपतिष्ठते, पृथिवीमिति। पाठस्तु। [१४]"पृथिवीं गच्छान्तरिक्षं ० प्रतितिष्ठा शरीरैः"[१४] इति। आरोहावरोहाभ्यां पृथिव्यादिस्वर्गपर्यन्तप्राप्तिवाक्यानि स्पष्टानि। अपोत्रेत्यादिस्तु प्रथमानुवाके व्याख्यातः ॥

कल्पः। जघनेन चितिं कर्व्वादि समानमिति। तन्मन्त्राणां प्रतीकानि दर्शयति। अश्मन्वतीरेवतीः, यद्दै देवस्य सवितुः पवित्रं, या राष्ट्रात्पन्नात्, उद्वयन्तमसस्परि, धाता पुनात्विति। (१५,१९-मन्त्राः।) एते च मन्त्रास्तृतीयानुवाके व्याख्याताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः।

(१)आरोहतायुर्जरसं गृणाना अनुपूर्वं यतमाना यतिष्ट। इह त्वष्टा सुजनिमा सुरत्नो दीर्घमायुः करतु जीवसे वः(१)। (२)यथाऽहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथर्तवं

अथ दशमोऽनुवाकः।

कल्पः। नवम्यां व्युष्टायां यज्ञोपवीती अन्तरा ग्रामं श्मशानञ्चाग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य अपरेणाग्निं लोहितं चर्म आनडुहं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्य तद्धेतममाहिनो ज्ञातीनारोहयति, आरोहत इति। पाठस्तु। (१)"आरोहतायुर्जरसङ्गृणानाः ० करतु जीवसे वः"(१) इति। हे ज्ञातयः यूयं 'जरसं गृणानाः' जरावस्थां प्रार्थयमानाः, 'आयुः' आयुषो हेतुभूतं चर्म, 'आरोहत'। 'अनुपूर्वं' ज्येष्ठमनु कनिष्ठो यथा भवति तथा, 'यतमानाः' प्रयत्नं कुर्वन्तः, 'यतिष्ट' आरोहणप्रयत्नं कुरुत, 'इह' कर्मणि, 'त्वष्टा' हविषां पापानां तनूकर्त्ता, अयमाग्निः, 'सुजनिमा' शोभनजन्मा, 'सुरत्नः' भक्तेभ्यो देयैः शोभनैरत्नैरुपेतः, 'वः' युष्मभ्यं, 'दीर्घमायुः,' करोतु। 'जीवसे' जीवनाय*॥

कल्पः। अथैताननुपूर्वान् प्रकल्पयति, यथाऽहानि इति। पाठस्तु। (२)"यथाहान्यनुपूर्वं ० आयूंषि कल्पयैषां"(२) इति।

---

* 'इह' अस्मिन् कर्मणि, 'वः' युष्माकं, जीवनाय, 'सुजनिमा' शोभनजनोपेतः, 'सुरत्नः' शोभनाभरणोपेतः, 'त्वष्टा' प्रजापतिः,'दीर्घमायुः', 'करतु' करोतु, 'जीवसे' जीवनाय। इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

ऋतुभिर्यन्ति क्लृप्ताः। यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूꣳषि कल्पयैषां[२)]। [३)]न हि ते अग्ने तनुवै क्रूरं चकार मर्त्यः। कपिर्बभस्ति तेजनं पुनर्जरायु गौरिव। अप नः शोशुचदघमग्ने शुशुध्या रयिं। अप नः शोशुच-

'यथा', लोके 'अहानि' दिनानि, 'अनुपूर्वं' 'भवन्ति' प्रतिपत् द्वितीयातृतीया चेत्येवमनुक्रमेणैव वर्त्तन्ते। 'यथा', च वसन्ता'दृतवः', 'ऋतुभिः', उत्तरोत्तरैः, 'क्लृप्ताः' सम्बद्धाः, 'यन्ति' गच्छन्ति, वर्त्तन्ते। 'यथा', च 'पूर्वं' पितरं, ज्येष्ठं वा, 'अपरः' पुत्रः, कनिष्ठो वा, 'न जहाति' न परित्यजति। हे 'धातः' प्रजापते, 'एव' एवं, अनेनैव प्रकारेण, 'एषां' ज्ञातीनां, 'आयूंषि', 'कल्पय' सम्पादय॥

कल्पः। अथ वारुणेन श्रुवेण वारुण्यां स्रुचि चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति। न हि ते अग्ने तनुवै क्रूरं चकार मर्त्यः। कपिर्बभस्ति तेजनं पुनर्जरायु गौरिव। अप नः शोशुचदघमग्ने शुशुध्या रयिं। अप नः शोशुचदघं मृत्यवे स्वाहेति। (३ मन्त्रः।) हे 'अग्ने', 'ते' तव, 'तनुवै' शरीरार्थं, 'मर्त्यः' मनुष्यः, 'क्रूरं' उग्रं व्यापारं, 'न हि चकार'। 'कपिः' 'कपिवच्चेष्टाकारी मनुष्यः, 'पुनः', 'तेजनं' उत्तेजनं यथा भवति तथा, 'बभस्ति' दीपयति। तत्र दृष्टान्तः, 'गौरिव जरायुः' यथा गौः स्वगर्भस्य रक्षार्थं जरायुपटं सम्पादयति, नतु क्रूरं करोति, तद्वत्। 'नः' अस्मदीयं, 'अघं'

दघं मृत्यवे स्वाहा[३]। [४]अनड्वाहमन्वारभामहे स्वस्तये। स न इन्द्र इव देवेभ्यो वह्निःसम्पारणोभव[४]॥१॥ [५]इमे जीवा वि मृतैराववर्त्तिन्नभूद्भद्रा देवहूतिर्नो अद्य। प्राञ्चोऽगामा नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्र-

---

पापं, 'अपशोशुचत्' अपगतं यथा भवति तथा दीप्यतां, दह्यतां। हे 'अग्ने', 'रयिं' धनं, 'शुशुग्ध्य' अतिशयेन शुद्धं कुरु। पुनरपि 'नः' अस्माकं, पापं अपगतं यथा भवति तथा दह्यतां। तदर्थं 'मृत्यवे', देवाय, स्वाहुतमिदमस्तु॥

कल्पः। उत्तरेणाग्निं रोहितोऽनड्वान् प्राङ्मुखोऽवस्थितो भवति तं ज्ञातयोऽन्वारभन्ते, अनड्वाहमिति। पाठस्तु। [४]"अनड्वाहमन्वारभामहे०सम्पारणो भव"[४] इति। 'स्वस्तये' क्षेमाय, एतं 'अनड्वाहं', वयं 'अन्वारभामहे' हस्तेन स्पृशामहे। हे अनड्वन् 'सः' त्वं, 'देवेभ्यः' देवार्थं, 'इन्द्र इव', 'नः' अस्मदर्थं, 'वह्निः' दाहकः,* 'सम्पारणः' सम्यक् पारं प्रति नेता च, 'भव'॥

कल्पः। प्राञ्चो गच्छन्ति, इमे जीवा इति। पाठस्तु। [५]इमे जीवाः "०प्रतरान्दधानाः"[५] इति। 'इमे जीवाः' ज्ञातयः, 'मृतैः', वियुज्य 'आववर्त्तिन्' आवृत्ताः। केनाभिप्रायेणेति तदुच्यते, 'अद्य' अस्मिन् दिने, 'नः' अस्माकं, 'भद्रा' कल्याणरूपा, 'देव-

---

* वाहक इति K चिह्नितपुस्तकपाठः।

तरां दधानाः(५)। (६)मृत्योः पदं योपयन्तो यदैम द्राघीय आयुः प्रतरां दधानाः। आप्यायमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पूता भवथ यज्ञियासः(६)। (७)इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मा नोऽनुगादपरो अर्धमेतं। शतं

क्षतिः' देवानामाक्रान्तक्रिया, 'अभूत्' भवति। 'नृतये'* मनुष्यलय-निमित्तं, 'हसाय' हास्यार्थं, हर्षार्थमित्यर्थः। 'प्राञ्चः' प्राञ्चः, प्राङ्मुखाः सन्तः, 'अगाम' वयं गच्छामः। कीदृशा वयं, 'द्राघीय आयुः' अत्यन्तं दीर्घमायुः, 'प्रतरां' इति, प्रकर्षेण, 'दधानाः' धारयन्तः॥

कल्पः। जघन्यः शमीशाखया पदानि लोपयते,† मृत्योः पदमिति। पाठस्तु। (६)"मृत्योः पदं योपयन्तः ०भवथ यज्ञियासः"(६) इति। 'मृत्योः' मृत्युरूपस्य अनडुहः, 'पदं'‡ स्थानं,'यो लोपयन्तः' रजसा प्रच्छादयमानाः सन्तः, 'यदा', 'एम' गच्छामः, तदा वयं पूर्ववत् 'द्राघीय आयुः', 'प्रतरां' प्रकर्षेण, 'दधानाः', 'प्रजया धनेन', च 'आप्यायमानाः' वर्द्धमानाः सन्तः,'यज्ञियासः' यज्ञयोग्याः, 'शुद्धाः' शरीरशुद्धियुक्ताः, 'पूताः' द्रव्यशुद्धियुक्ताः, च 'भवथ'। हे ज्ञातय इति द्रष्टव्यं॥

कल्पः। अथ एभ्यः अध्वर्युर्दक्षिणतो अश्मानं परिधिं दधाति, इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि इति। पाठस्तु। (७)"इमं जीवेभ्यः०

* नृजये मनुष्यजयनिमित्तं इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

† शमीशाखया अनडुत्पदानि संलोपयन्नेति इति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

‡ भूरूपमिति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

जीवन्तु शरदः पुरूचीस्तिरो मृत्युं दध्महे पर्वतेन[७]। [८]इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सम्मृशन्तां। अनश्रवो अनमीवाः सुशेवा आरोहन्तु जनयो योनिमग्रे[८]। [९]यदाञ्जनन्त्रैककुदञ्जातꣳ हिम-

---

दध्महे पर्वतेन"[७] इति। 'इमं' अस्मानं, 'जीवेभ्यः' जीवानामर्थे, 'परिधिं' परिधानहेतुं, 'दधामि' स्थापयामि। 'नः' अस्माकं मध्ये, 'अपरः' यः कोपि, 'एतं' 'अर्द्धं' आयुषो भागं, 'माऽनुगात्' माऽनुगच्छतु। किन्तु 'पुरूचीः' विस्तृतिं गताः, 'शरदः' संवत्सरान्, 'शतं जीवन्तु'। 'पर्वतेन' पर्वतसदृशेन पाषाणेन, 'मृत्युं', 'तिरोदध्महे' तिरोभूतं कुर्मः॥

कल्पः। अथैताः पत्नयो नयने सर्पिषा सम्मृशन्ति, इमा नारीरिति। पाठस्तु। [८]"इमा नारीः॰योनिमग्रे"[८] इति। 'इमा नारीः' एताः स्त्रियः, 'अविधवाः' वैधव्यरहिताः, 'सुपत्नीः' शोभनपतियुक्ताः सत्यः, 'आञ्जनेन' अञ्जनहेतुना, 'सर्पिषा', 'सम्मृशन्तां' चक्षुषी संस्पृशन्तु। 'अनश्रवः' अश्रुरहिताः, 'अनमीवाः' रोगरहिताः, 'सुशेवाः' सुष्ठु सेवितुं योग्याः, 'जनयः' जायाः, 'अग्रे' इतः परं, 'योनिं' स्वस्थानं, 'आरोहन्तु' प्राप्नुवन्तु॥

कल्पः। कुशतरुणकैस्त्रैककुदेनाञ्जनेनाङ्क्ते, यदाञ्जनमिति। पाठस्तु। [९]"यदाञ्जनं त्रैककुदं॰अरातीर्जम्भयामसि"[९] इति।

वतस्परि। तेनामृतस्य मूलेनारातीर्जम्भयामसि(९)॥ (१०)यथा त्वमुद्भिनत्स्योषधे पृथिव्या अधि एवमिम उद्भिन्दन्तु कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन(१०)। (११)अजोऽ-

---

'हिमवतस्परि' हिमवत्पर्वतस्योपरि, 'जातं' उत्पन्नं, 'त्रैककुदं' त्रिककुत्पर्वतसम्बन्धि, 'यत्' 'आञ्जनं', विद्यते। 'अमृतस्य मूलेन' सुखस्य कारणेन, 'तेन' अञ्जनेन, 'अरातीर्जम्भयामसि' शत्रून्वि-नाशयामः॥

कल्पः। अथैतानि कुशतरुणकानि समुच्छ्रित्य दर्भस्तम्बे निद-धाति, यथा त्वमिति। पाठस्तु। (१०)यथा त्वमुद्भिनत्स्योषधे ० यशसा ब्रह्मवर्चसेन"(१०) इति। हे 'ओषधे' दर्भस्तम्ब, 'पृथिव्याः', उपरि 'यथा त्वं', 'उद्भिनत्सि' उत्पद्यसे, 'एवं', 'इमे' कुशाः, 'कीर्त्यादिभिः सह 'उद्भिन्दन्तु' उत्पद्यन्तां। कीर्त्तियशसोः, लोकद्वयगतत्वेन भेदः॥

कल्पः। अजश्चैतदहः पचते यवौदनश्च, अजोसीत्यजस्य प्राश्नीयात् इति। पाठस्तु। (११)"अजोसि ० द्वेषाᳬसि"(११) इति। हे पक्वद्रव्य, त्वं 'अजोसि' अजसम्बन्ध्यसि, अतः 'अस्मत्', सकाशात्, 'अघा' पापानि, 'द्वेषांसि' वैराणि च, 'अज' अपगमय॥

कल्पः। यवौदनस्य च प्राश्नाति, यवोसि इति। पाठस्तु।

स्यजाऽस्मद्घा द्वेषाꣳसि[11]। [12]यवोऽसि यवयाऽस्मद्-घा द्वेषाꣳसि[12] ॥ २ ॥

सम्यारणो भव, जम्भयामसि, चीणि च ॥ अनु० १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

[1]अप नः शोशुचदघमग्ने शुशुध्या रयिं । अप नः

---

[12]“यवोसि ० द्वेषाꣳसि[12] इति । हे ओदन त्वं ‘यवोसि’ यवसम्बन्ध्यसि, अतः ‘अस्मत्तः सकाशात्, अघा’ पापानि, ‘द्वेषांसि’ वैराणि च, ‘यवय’ पृथक् कुरु ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

पूर्वानुवाके मृत्यवे स्वाहेति यो होम उक्तः, तदनन्तरमेतैर्मन्त्रैर्द्वादश स्रुवाहुतीर्जुहुयात्। तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । [1]“अप नः शोशुचत् ० शोशुचदघं”[1] इति। पूर्वानुवाके व्याख्यातो मन्त्रः ॥

शोशुचदघं(१)। (२)सुक्षेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे। अप नः शोशुचदघं(२)। (३)प्र यद्भन्दिष्ठ एषां प्रास्माकासश्च सूरयः। अप नः शोशुचदघं(३)। (४)प्र यदग्नेः सहस्वतो विश्वतो यन्ति सूरयः। अप नः शोशुचदघं(४)। (५)प्र यत्ते अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयं। अप नः शोशुचदघं(५) ॥ १ ॥

अथ द्वितीयमाह। (२)"सुक्षेत्रिया सुगातुया ० शोशुचदघं"(२) इति। 'सुक्षेत्रिया' शोभनक्षेत्रयोग्यया, 'सुगातुया' शोभनगतियोग्यया, 'वसूया च' धनप्राप्तिहेतुभूतयापि, अनया आहुत्या 'यजामहे' पूजयामः। अप न इत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयमाह। (३)"प्र यद्भन्दिष्ठ ० शोशुचदघं"(३) इति। 'यत्' यदा, 'एषां' ज्ञातीनां, 'भन्दिष्ठः' अतिशयेन भद्रः पुरुषार्थः, प्राप्यते, तदानीं 'आस्माकासः' अस्मत्सम्बन्धिनः, 'सूरयश्च' विद्वांसोऽपि, पुत्रपौत्रादयः, प्राप्यन्तां ॥

अथ चतुर्थमाह। (४)"प्र यदग्नेः ० शोशुचदघं"(४) इति। यच्छब्दः प्रसिद्धिवाची। 'यत्' प्रसिद्धाः, 'सूरयः' विद्वांसः, 'सहस्वतः' बलवतः, 'अग्नेः', सकाशात्, 'प्रयन्ति' प्रकर्षेण प्राप्नुवन्ति ॥

अथ पञ्चममाह। (५)"प्र यत्ते अग्ने ० शोशुचदघं"(५) इति। हे 'अग्ने', वयं 'ते' तव, 'यत्' प्रसिद्धाः, 'सूरयः', 'ते' त्वदीयाः,

(६)त्वꣳ हि वि॒श्वतोमुख वि॒श्वतः परि॒भूरसि। अ॒प॑ नः शोशु॑चद॒घम्(६)। (७)द्विषो॑ नो विश्वतो मु॒खाऽति ना॒वेव॑ पारय। अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम्(७)। (८)स नः॒ सिन्धु॑मि॒व ना॒वयाऽति॑पर्षा स्व॒स्तये॑। अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम्(८)।

प्राप्ताः, अतः, 'वयं', अपि, 'ते' त्वदीयाः, 'प्रजायेमहि' प्रकर्षेण भूयास्म* ॥

अथ षष्ठमाह। (६)"त्वꣳहि विश्वतोमुख ० शोशुचदघं"(६) इति। हे 'विश्वतोमुख' सर्वतो ज्वालायुक्त अग्ने, 'त्वं', 'विश्वतः' सर्वत्र, 'परिभूरसि' वैरिणां परिभवसि ॥

अथ सप्तममाह। (७)"द्विषो नो विश्वतोमुख ० शोशुचदघं"(७) इति। हे अग्ने 'नः' अस्माकं, 'द्विषः' द्वेषिणः, 'मुखा' मुखानि, 'विश्वतः' सर्वस्माद्देशात्, 'अतिपारय' अतीत्य परतो नय। तत्र दृष्टान्तः। 'नावेव' यथा नावा परतस्तारयन्ति तद्वत्। यद्वा हे 'विश्वतोमुख' अग्ने, 'द्विषः' शत्रून्, 'अतिपारय', इति व्याख्येयं ॥

अथाष्टममाह। (८)"स नः सिन्धुमिव ० शोशुचदघं"(८) इति। हे अग्ने 'सः' त्वं, 'नः' अस्माकं, 'स्वस्तये' क्षेमाय, 'अतिपर्ष' दुःखजालमतीत्य परतः प्रापय। तत्र दृष्टान्तः, 'नावया सिन्धुमिव' यथा लोके नावा समुद्रं तारयन्ति तद्वत् ॥

---

* हे अग्ने ये वयं ते तव स्तुत्य स्तोटनामैतत् प्रकर्षेण स्तोतारः। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोध्याहर्त्तव्यः। ते वयं प्रजायेमहि प्रजां प्राप्नुयाम, तव प्रसादेन तव स्वभूता इति K चिह्नितपुस्तकपाठः।

[९]आपः प्रवणादिव यतीरपाऽस्मत्स्यन्दतामघं । अप नः शोशुचदघं[९]। [१०]उद्वनादुदकानीवाऽपाऽस्मत्स्यन्दतामघं । अप नः शोशुचदघं[१०] ॥ [११]आनन्दाय प्रमोदाय पुनरागाᳬं स्वान् गृहान् । अप नः शोशुचदघं[११]। [१२]न वै तत्र प्रमीयते गौरश्वः पुरुषः पशुः ।

अथ नवममाह । [९]"आपः प्रवणादिव० शोशुचदघं"[९] इति । 'प्रवणात्' निम्नदेशात् निमित्तभूतात्, 'यतीः' गच्छन्त्यः,* 'आप इव', 'अस्मत्तः सकाशात्, 'अघं' पापं, 'अपेत्य' 'स्यन्दतां' प्रवाहरूपेण गच्छतु ॥

अथ दशममाह । [१०]"उद्वनादुदकानीव ० शोशुचदघं"[१०] इति । 'उद्वनात्' उन्नतप्रदेशस्थाद्वनात् सकाशात्, अधः कुल्यया समागतानि 'उदकानि', यथा निम्नदेशं प्रति स्यन्दन्ते । तथा अस्मत्तः सकाशात्, 'अघं' अपेत्य 'स्यन्दतां' ॥

अथैकादशमाह । [११]" आनन्दाय० शोशुचदघं"[११] इति । 'आनन्दाय' मरणाभावनिमित्तसन्तोषाय, 'प्रमोदाय' विषयभोगनिमित्तप्रकृष्टहर्षाय, 'पुनः', अपि स्वकीयान् 'गृहान्', प्रति 'आगां' आगतोऽस्मि ॥

अथ द्वादशमाह । [१२]"नवै तत्र प्रमीयते ० शोशुचदघं"[१२] इति । 'यत्र' यस्मिन् देशे, 'इदं ब्रह्म' पूर्वोक्तं होममन्त्रजातं,

---

* निर्गता इति K चिह्नितपुस्तकपाठः ।

यत्रेदं ब्रह्म क्रियते परिधिर्जीवनाय कमपं नः शोशुचदघं(१२) ॥ २ ॥

अघं, अघं, चत्वारि च ॥ अनु० ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१)अपश्याम युवतिमाचरन्तीं मृताय जीवां परिणी-

'जीवनाय' जीवनार्थं, 'कं' सुखं, यथा भवति तथा, 'परिधिः' परिधानं क्रियते। 'तत्र' देशे, 'गौः', 'अश्वः', वा 'पुरुषः', अन्यो वा 'पशुः', 'न' एव 'प्रमीयते' सर्वथा न म्रियते। अतस्तदर्थं 'नः' अस्मदीयं, 'अघं', 'अपशोशुचत्' अपेत्य दग्धं भवतु ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

राजगव्या हननमुत्सर्गश्चेति द्वौ पक्षौ, तत्र हननपक्षे मन्त्राः पूर्वमेवोक्ताः, अथोत्सर्गपक्षे मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । यद्युत्सृजन्ति, अपश्याम युवतिमाचरन्तीं, सचस्वा नः स्वस्तये इत्यन्ताभिः तिसृभिः प्रसव्यं राजगवीमग्नीन् प्रेतं दारुचितिं च परिणीयेति । तत्र प्रथमामाह । (१)"अपश्याम युवतिमाचरन्तीं०

यमानां। अन्धेन या तमसा प्रावृताऽसि प्राचीमवाचीमवयन्नरिष्ट्यै[१)]। [(२)]मयैतां माꣳस्तां भ्रियमाणा देवी सती पितृलोकं यदेषि। विश्ववारा नभसा संव्ययन्त्यु-

---

अवाचीमवयन्नरिष्ट्यै"[(१]" इति। 'मृताय' मृतपुरुषार्थं, 'परिणीयमानां', 'जीवां' जीवन्तीं, 'युवतीं' यौवनवत्पुष्टाङ्गीं, युवतित्वेन भावितां वा वृद्धां, 'आचरन्तीं' आगच्छन्तीं, राजगवीं वयं 'अपश्याम'। 'या' राजगवी त्वं, 'अन्धेन तमसा' जरातिशयेन* मरणभीत्या वा दृष्टिप्रसारणाभावेन अत्यन्तनिविडेन तमसा, 'प्रावृता', भवसि। 'अरिष्ट्यै' अहिंसार्थं, 'प्राचीं' प्राङ्मुखीं, 'अवाचीं' अवाङ्मुखीं, तां राजगवीं, 'अवयन्' वयं अवैमः, जानीमः॥

अथ द्वितीयामाह। [(२)]"मयैतां माꣳस्तां ० पयसा वृणीहि"[(२)] इति। 'मया', 'भ्रियमाणा' प्रपोष्यमाणा, राजगवी, 'एतां' रक्षितां त्वां, 'माꣳस्तां' मन्यतां, अहमनेन रक्षिता ननु मरिष्यामि इत्येवं निश्चिनोत्वित्यर्थः। हे राजगवि 'यत्' यस्मात्कारणात्, अनेनोपाकरणमात्रेण 'देवी' देवतात्मिका, 'सती', 'पितृलोकं', प्रति 'एषि' आगच्छसि। 'विश्ववारा' सर्व्वैर्वरणीया, प्रार्थनीया, 'नभसा' आकाशमार्गेण, 'संव्ययन्ती' द्युलोकं संवृण्वती, हे राजगवि तथाविधा त्वं 'नः' अस्माकं, 'उभौ लोकौ' एतल्लोकपरलोकौ,

---

* अन्धकारातिशयेनेति K चिह्नितपुस्तकपाठः।

भौ नौ लोकौ पयसा वृणीहि[२]। [३]रयिष्ठामग्निं मधुमन्तमूर्मिणमूर्जस्वन्तं त्वा पयसोपसꣳसदेम। सꣳ रय्या समु वर्चसा सचस्वा नः स्वस्तये[३]। [४]ये जीवा ये च मृता ये जाता ये च जन्त्याः। तेभ्यो घृतस्य धार-

---

'पयसा' क्षीरेण, अभ्या'वृणीहि' आवृतौ कुरु, क्षीरपूर्णौ कुरु इत्यर्थः॥

अथ तृतीयामाह। [३]"रयिष्ठामग्निं ० सचस्वा नः स्वस्तये"[३] इति। हे अग्ने, वयं त्वां 'अग्निं', 'पयसा' पयोमुख्यभोग्यद्रव्यनिमित्तं, 'उपसꣳसदेम' समीपे सम्यक् प्राप्नुयाम। कीदृशमग्निं, 'रयिष्ठां' धने अवस्थितं, धनप्रदमित्यर्थः। 'मधुमन्तं' मधुरद्रव्ययुक्तं, 'ऊर्मिणं' उत्कर्षयुक्तं, 'ऊर्जस्वन्तं' बलवन्तं। हे अग्ने 'स्वस्तये' क्षेमार्थं, 'नः' 'अस्मान्,' 'रय्या' धनेन, 'संसचस्व' सम्यग्योजय, 'वर्चसा' कान्त्यापि, सꣳसचस्व॥

कल्पः। ये जीवा इत्यभिमन्त्र्य, इति। पाठस्तु। [४]"ये जीवा ये च ० मधुधारा व्युन्दतो"[४] इति। 'ये जीवाः' अस्मत्कुले जीवन्तो ये पुरुषाः सन्ति, 'ये च मृताः', सन्ति, 'ये', अपि इदानीं 'जाताः' उत्पन्नाः, 'ये च जन्त्याः' इतः परं जनयितव्याः, 'तेभ्यो धारयितुं' तान् सर्वान् पोषयितुं, 'घृतस्य', सम्बन्धिनी 'मधुधारा'

यितुं मधुधारा व्युन्दती[४] । [५]माता रुद्राणां दुहिता वसूनाꣳ स्वसाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः । प्र णु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट[५] ॥ [६]पिबतूदकं तृणान्यत्तु । ओमुत्सृजत[६] ॥ १२ ॥

मधुररसोपेता, तया धारया, 'व्युन्दती' विशेषेण क्लेदनयुक्ता वर्त्तते ॥

कल्पः । माता रुद्राणामिति द्वाभ्यामुत्सृजन्ति, इति । तत्र प्रथमामाह । [५]"माता रुद्राणां दुहिता ० गामनागामदितिं वधिष्ट"[५] इति । इयं राजगवी 'रुद्राणां', एकादशसङ्ख्याकानां, 'माता' मातृस्थानीया, 'वसूनां', अष्टसङ्ख्याकानां, 'दुहिता' पुत्रीस्थानीया, 'आदित्यानां', द्वादशसङ्ख्याकानां, 'स्वसा' भगिनी-स्थानीया, 'अमृतस्य नाभिः' ऐहिकस्यामुष्मिकसुखस्य च नाभि-स्थानीया, अतः कारणात् 'चिकितुषे' ज्ञानयुक्ताय, 'जनाय' ऋत्वि-क्समूहाय, 'नु' क्षिप्रं, 'प्रवोचं', प्रकर्षेण कथयामि । किं कथ्यते इति तदुच्यते, 'अनागां' अपराधरहितां, 'अदितिं' अखण्डनीयां, 'गां' राजगवीं, अनुस्तरणरूपेणोपाकृतां, 'मा वधिष्ट' हे जनाः अस्या वधं मा कुरुत ॥

अथ द्वितीयामाह । [६]"पिबतूदकं ० ओमुत्सृजत"[६] इति ।

वधिष्ट, द्वे च ॥ अनु० १२ ॥

परे युवाꣳसं, प्रविद्वान्। भुवनस्य, अभ्यावर्त्तस्व। अजोऽभागः, अयं वै, चतुश्चत्वारिꣳशत् (१)॥ य एतस्य, त्वत्, पञ्च (२) ॥ प्रकेतुना, इदन्ते, नाके सुपर्णं, ये युध्यन्ते, तपसा, अश्मन्वतीरेवतीः सꣳरभध्वं, अष्टाविꣳशतिः,(३) ॥ यन्ते,यत्ते,उत्तिष्ठातः,इदन्ते, उत्तिष्ठ प्रेहि,अश्मन्,यद्वै, उद्वयं, अयं,पञ्चविꣳशतिः(४) ॥ आयातु, त्रिꣳशत्(५) ॥ वैश्वानरे, तस्मिन्, दृप्सः, इमं, अपेत, अहोभिः, युज्यन्तामग्नियाः। अदिते, पारं, वः, आप्यायस्व, सप्तविꣳशतिः(६) ॥ उत्ते तभ्नोमि,अक्षितिः, तेभ्यः पृथिवि, षड्ढोता, परं, मे, ग्रग्माः, पृथिव्याः, अन्तरिक्षस्य, द्वात्रिꣳशत्(७) ॥ अपूपवान्, असौ, दश(८) ॥ शत दश* एतास्ते, ते दिशः सर्वाः,अश्मन्, विꣳशतिः(९) ॥ आरोहत, तनुवै क्रूरञ्चकार, पुनः, मृत्यवे, मा नोऽनुगात्, दक्षहे, इमा नारीः, परिः, त्रयोविꣳशतिः(१०) ॥ अप नः,सुक्षेत्रिया,प्र यज्ञन्द्विष्ट,प्र यद्भ्नेः,प्र यत्ते अग्ने,त्वꣳ हि, द्विषः, स नः सिन्धुं, आपः

इयं राजगवी यत्र क्वापि स्वेच्छया 'उदकं पिबतु'। 'तृणानि', च

---

* आदर्शमात्रेषु एतद्वाक्यं वर्त्तते। परन्तु तदभिप्रायो नानुमीयते।

प्रवणात्, उद्वनात्, आनन्दाय, न व तच्च, चतुर्विंशतिः(११) ॥ अपश्याम, हरणीहि, द्वादश । द्वादश (१२) ॥ परे युवाꣳसं, आयातु: एतास्ते सप्तविꣳशतिः (२७) ॥

ॐ तत्सत् । सन्त्वा सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्धनं च ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । हरिः ॐ॥

भक्षयतु । 'ओम्' वयमङ्गीकुर्मः । 'उत्सृजत' हे जनाः बद्धामेनां राजगवीं परित्यजत ॥

यो दर्शपूर्णमासादिपितृमेधान्त ईरितः ।
कर्मकाण्डः समग्रोयं व्याख्यातो बालबुद्धये ॥
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

समाप्तश्च षष्ठप्रपाठकः ॥

तैत्तिरीय आरण्यके

सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

हरिः ॐ ।

शं नो॑ मि॒त्रः शं वरु॑णः । शं नो॑ भवत्वर्य॒मा । शं न॒ इन्द्रो॒ बृह॒स्पतिः॑ । शन्नो॒ विष्णु॑रुरुक्र॒मः । नमो॒ ब्रह्म॑णे । नम॑स्ते वायो । त्वमे॒व प्र॒त्यक्षं॒ ब्र॑ह्मासि । त्वा॒मेव प्र॒त्यक्षं॒ ब्रह्म॑ वदिष्या॒मि । ऋ॒तं व॑दिष्यामि । स॒त्यं व॑दिष्यामि ॥ तन्मामवतु । तद्व॒क्तार॑मवतु । अव॑तु मां । अव॑तु व॒क्तार॑म् । ॐ शान्तिः॒ शान्तिः॒ शान्तिः॑ ॥ १ ॥

सत्यं वदिष्यामि, पञ्च च ॥ अनु० १* ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

ॐ शीक्षां व्या॑ख्यास्यामः । वर्णः॒ स्वरः । मात्रा॒ बलं॑ । साम॑ सन्ता॒नः । इत्युक्तः॒ शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥

---

* पू॒र्वपठितानुवाकेषु शान्तिमन्त्रा अनुवाकेषु न गणिताः । अत्र तु तदिमरीतम् ॥

शीक्षां, पञ्च ॥ अनु० २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसं । अथातः सꣳहितायां उपनिषदं व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्योतिष*मधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मं । ता महासꣳहिता इत्याचक्षते । अथाधिलोकं । पृथिवी पूर्वरूपं । द्यौरुत्तररूपं । आकाशः सन्धिः ॥ १ ॥

वायुः सन्धानं । इत्यधिलोकं । अथाधिज्योतिषं* । अग्निः पूर्वरूपं । आदित्य उत्तररूपं । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानं । इत्यधिज्योतिषं* । अथाधिविद्यं । आचार्यः पूर्वरूपं ॥ २ ॥

अन्तेवास्युत्तररूपं । विद्या सन्धिः । प्रवचनꣳ सन्धानं । इत्यधिविद्यं । अथाधिप्रजं । माता पूर्वरूपं । पितोत्तररूपं । प्रजा सन्धिः । प्रजननꣳ सन्धानं । इत्यधिप्रजं ॥ ३ ॥

अथाऽध्यात्मं । अधरा हनुः पूर्वरूपं । उत्तरा हनुरुत्तररूपं । वाक् सन्धिः । जिह्वा सन्धानं । इत्यध्या-

---

* अधिज्यौतिषमिति सर्वत्र B, J, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

त्मं। इतीमा महासꣳहिताः। य एवमेता महासꣳ-
हिता व्याख्याता वेद। सन्धीयते प्रजया पशुभिः।
ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन ॥ ४ ॥

सन्धिः, आचार्य्यः पूर्व्वरूपं, इत्यधिप्रजं,लोकेन, ॥
अनु० ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः।

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः। छन्दोभ्योऽध्यमृ-
तात्सम्बभूव। स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु। अमृतस्य
देव धारणो भूयासं। शरीरं मे विचर्षणं। जिह्वा
मे मधुमत्तमा। कर्णाभ्यां भूरिविश्रुवं। ब्रह्मणः
कोशोऽसि मेधयाऽपिहितः। श्रुतं मे गोपाय। आ-
वहन्ती वितन्वाना ॥ १ ॥

कुर्वाणाऽचीरमात्मनः। वासाꣳसि मम गावश्च।
अन्नपाने च सर्वदा। ततो मे श्रियमावह। लोमशां
पशुभिः सह स्वाहा। आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा।
वि मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। प्र मा यन्तु ब्रह्म-
चारिणः स्वाहा। दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा।
शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ २ ॥

यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन्त्सहस्रशाखे । नि भगाऽहं त्वयि मृजे स्वाहा । यथाऽऽपः प्रवता यन्ति । यथा मासा अहर्जरं । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा ॥ प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व ॥ ३ ॥

वितन्वाना, शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा, धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा, एकं च ॥ अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः । तासामु ह स्मैतां चतुर्थीं । माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षं । सुवरित्यसौ लोकः ॥ १ ॥

मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा

वाव सर्वाणि ज्योतींꣳषि महीयन्ते । भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजूꣳषि ॥ २ ॥

मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नं । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्द्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद ॥ स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥ ३ ॥

असौ लोकः, यजूꣳषि, वेद, द्वे च ॥ अनु० ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्राऽसौ केशान्तो विवर्त्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ ॥ १ ॥

सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यं । आप्नोति मनसस्पतिं । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत् ततो भवति । आकाश-

शरीरं ब्रह्म । सात्म प्राणारामं मन आनन्दं । शान्तिसमृद्धममृतं ॥ इति प्राचीनयोग्योपास्व ॥ २ ॥

वायौ, अमृतं, एकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशः* । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा । इत्यधिभूतं । अथाध्यात्मं । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्त्वक् । चर्म माꣳसꣳ स्नावास्थि मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पाङ्क्तं वा इदꣳ सर्वं ॥ पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तꣳ स्पृणोतीति ॥ १ ॥

सर्व्वं, एकञ्च ॥ अनु० ७ ॥

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

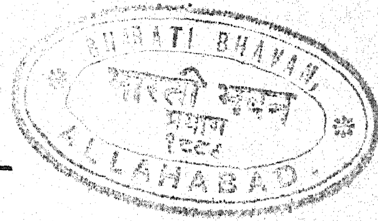
ओमिति ब्रह्म । ओमितीदꣳ सर्वं । ओमित्येतदनुकृतिर्ह स्म वा अप्योश्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओꣳशोमिति शस्त्राणि शꣳस-

---

* अवान्तरदिशा इति B, J, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

न्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नुवानीति । ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ १ ॥

ओं, दश ॥ अनु० ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तप इति तपो नित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ १ ॥

प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च, षट् च ॥ अनु० ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्त्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणꣳ सुवर्चसं । सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनं ॥१॥

अहꣳ, षट् ॥ अनु० १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मञ्चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यं । धर्मान्न प्रमदितव्यं । कुशलान्न प्रमदितव्यं । भूत्यै न प्रमदितव्यं । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं ॥ १ ॥

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यं । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकꣳ सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि ॥ २ ॥

नो इतराणि। ये के चास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः। तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यं। श्रद्धया देयं। अश्रद्धयाऽदेयं। श्रिया देयं। ह्रिया देयं। भिया देयं। संविदा देयं। अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्॥ ३॥

ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः। युक्ता आयुक्ताः। अलूक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तत्र वर्त्तेरन्। तथा तत्र वर्त्तेथाः। अथाभ्याख्यातेषु। ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः। युक्ता आयुक्ताः। अलूक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तेषु वर्त्तेरन्॥ तथा तेषु वर्त्तेथाः। एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनं। एवमुपासितव्यं। एवमु चैतदुपास्यं॥ ४॥

स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं, तानि त्वयोपास्यानि, स्यात्, तेषु वर्त्तेरन्, सप्त च॥ अनु० ११॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः।

शन्नो मित्रः शं वरुणः। शन्नो भवत्वर्यमा। शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः। शन्नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वा-

मेव प्रत्यक्षं ब्रह्माऽवादिषं। ऋतमवादिषं। सत्यमवादिषं॥ तन्मामावीत्। तद्वक्तारमावीत्। आवीन्माम्। आवीद्वक्तारं। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥ १॥

सत्यमवादिषं, पञ्च च॥ अनु० १२॥

शन्नः,(१)॥ शीक्षाꣳ,(२)॥ सह नौ,(३)॥ यश्छन्दसां,(४)॥ भूः,(५)॥ स यः,(६)॥ पृथिवी,(७)॥ ओमिति,(८)॥ ऋतञ्च,(९)॥ अहं,(१०)॥ वेदमनूच्य,(११)॥ शन्नः, द्वादश॥ १२॥

शन्नः, सह इत्यादित्यः, नो इतराणि, त्रयोविंꣳशतिः॥ २३॥

समाप्तः सप्तमः प्रपाठकः।

तैत्तिरीये आरण्यके

अष्टमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परं । तदेषाऽभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान्त्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नं । अन्नाद्रेतः । रेतसः पुरुषः*। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव

---

*अन्नाद्रेतः । रेतसः पुरुष इति परिवर्त्ते अन्नात्पुरुष इति B. J चिह्नितपुस्तकद्वये पाठः ।

शिरः। अयं दक्षिणः पक्षः। अयमुत्तरः पक्षः। अयमात्मा। इदं पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति॥ अनु० १॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः।

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते। याः काश्च पृथिवीꣳ श्रिताः। अथो अन्नेनैव जीवन्ति। अथैनदपि यन्त्यन्ततः। अन्नꣳ हि भूतानां ज्येष्ठं। तस्मात्सर्वौषधमुच्यते। सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति। येऽन्नं ब्रह्मोपासते। अन्नꣳ हि भूतानां ज्येष्ठं। तस्मात्सर्वौषधमुच्यते। अन्नाद्भूतानि जायन्ते। जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते। अद्यतेऽत्ति च भूतानि। तस्मादन्नं तदुच्यत इति। तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधतां। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य प्राण एव शिरः। व्यानो दक्षिणः पक्षः। अपान उत्तरः पक्षः। आकाश आत्मा। पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति॥ अनु० २॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

प्राणं देवा अनुप्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्व्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य* पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ अनु० ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

यतो वाचो निवर्त्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कदाचनेति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्व्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा वि-

---

* एतस्येति B चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतां । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान् कामान्त्समश्नुत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतां । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ अनु ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चन गच्छतीइ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समश्नुताइउ । सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदꣳ सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च । निलयनञ्चानिलयनञ्च । विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च । सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत् । यदिदं किञ्च । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको भवति ॥ अनु० ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानꣳ स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वैतत्सुकृतं । रसो वै सः । रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनं-

न्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥ अनु० ७ ॥

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैषाऽऽनन्दस्य मीमाꣳसा भवति । युवा स्यात् साधुयुवाऽध्यायिकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः ॥ १ ॥

स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामान- [illegible] स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य

चाकामहतस्य। ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः। स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः। स एक आजानजानां देवानामानन्दः॥ २॥

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः। स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः। ये कर्मणा देवानपि यन्ति। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः। स एको देवानामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं देवानामानन्दाः। स एक इन्द्रस्यानन्दः॥ ३॥

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः। स एको बृहस्पतेरानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः। स एकः प्रजापतेरानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः। स एको ब्रह्मण आनन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य॥ ४॥

स यश्चायं पुरुषे। यश्चासावादित्ये। स एकः।

स य एवंवित्। अस्माल्लोकात्प्रेत्य। एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति। एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रामति। एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रामति। एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रामति। एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति। तदप्येष श्लोको भवति॥ अनु० ८॥

अथ नवमोऽनुवाकः।

यतो वाचो निवर्त्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कुतश्चनेति। एतꣳ ह वाव न तपति। किमहꣳ साधु नाकरवं। किमहं पापमकरवमिति। स य एवं विद्वानेते आत्मानꣳ स्पृणुते। उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳ स्पृणुते। य एवं वेद। इत्युपनिषत्॥ अनु० ९॥

ब्रह्मवित्, इदं, अयं, इदं, एकविꣳशतिः(१)। अन्नात्, अन्नरसमयात्, प्राणः, व्यानः, अपानः, आकाशः, पृथिवी पुच्छꣳ,षड्विꣳशतिः(२)। प्राणं, यजुः, ऋक,साम,आदेशः,अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं,द्वाविꣳतिः(३)। यतः, श्रद्धा, ऋतꣳ, सत्यं, योगः, महः, अष्टादश(४)।

विज्ञानं, प्रियं मोदः, प्रमोदः, आनन्दः, ब्रह्म पुच्छं, द्वाविंशतिः(५)। असन्नेव, अष्टाविंशतिः,(६)। असत्, षोडश(७)। भीषास्मात्, मानुषः, मनुष्यगन्धर्वाणां, देवगन्धर्वाणां, पितॄणां, चिरलोकलोकानां, आजानजानां, कर्मदेवानां देवानां, इन्द्रस्य, बृहस्पतेः, प्रजापतेः, ब्रह्मणः, स यश्च, सङ्क्रामति, एकपञ्चाशत्(८)। यतः, कुतश्चन, एकादश(९)॥

ब्रह्मवित्, य एवं वेद, इत्युपनिषत्* ॥

सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

इति ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ ॐ तत्सत् ॥

समाप्तोऽष्टमः प्रपाठकः।

---

* B, J सञ्ज्ञकपुस्तकद्वये ब्रह्मविदित्यादिपाठो नास्ति।

स यं एवंवित्। अस्माँल्लोकात्प्रेत्य। एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति। एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रामति। एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रामति। एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रामति। एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति। तदप्येष श्लोको भवति॥ अनु० ८॥

अथ नवमोऽनुवाकः।

यतो वाचो निवर्त्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कुतश्चनेति। एतꣳ ह वाव न तपति। किमहꣳ साधु नाकरवं। किमहं पापमकरवमिति। स य एवं विद्वानेत आत्मानꣳ स्पृणुते। उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳ स्पृणुते। य एवं वेद। इत्युपनिषत्॥ अनु० ९॥

ब्रह्मवित्, इदं, अयं, इदं, एकविꣳशतिः(१)। अन्नात्, अन्नरसमयात्, प्राणः, व्यानः, अपानः, आकाशः, पृथिवी पुच्छꣳ,षड्विꣳशतिः(२)। प्राणं, यजुः, ऋक,साम,आदेशः,अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं,द्वाविꣳतिः(३)। यतः, श्रद्धा, ऋतꣳ, सत्यं, योगः, महः, अष्टादश(४)।

विज्ञानं, प्रियं मोदः, प्रमोदः, आनन्दः, ब्रह्म पुच्छं, द्वाविंशतिः(५)। असन्नेव, अष्टाविंशतिः,(६)। असत्, षोडश(७)। भीषास्मात्, मानुषः, मनुष्यगन्धर्वाणां, देवगन्धर्वाणां, पितृणां, चिरलोकलोकानां, आजानजानां, कर्मदेवानां देवानां, इन्द्रस्य, बृहस्पतेः, प्रजापतेः, ब्रह्मणः, स यश्च, सङ्क्रामति, एकपञ्चाशत्(८)। यतः, कुतश्चन, एकादश(९)॥

ब्रह्मवित्, य एवं वेद, इत्युपनिषत्* ॥

सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

इति ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ ॐ तत्सत् ॥

समाप्तोऽष्टमः प्रपाठकः।

---

* B, J सञ्ज्ञकपुस्तकद्वये ब्रह्मविदित्यादिपाठो नास्ति।

तैत्तिरीये आरण्यके

नवमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तꣳ होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ अनु० १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति ।

अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳ होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा॥ अनु० २॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः।

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्। प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। प्राणेन जातानि जीवन्ति। प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳ होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा॥ अनु० ३॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः।

मनो ब्रह्मेति व्यजानात्। मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। मनसा जातानि जीवन्ति। मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति।

तꣳ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ अनु० ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति ।

महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्त्या ॥ अनु० ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतं । प्राणो वा अन्नं । शरीरमन्नादं । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितं । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः। तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्त्या ॥ अनु० ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

अन्नं न परिचक्षीत । तद्व्रतं । आपो वा अन्नं । ज्योतिरन्नादं । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितं । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्त्या ॥ अनु० ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्व्रतं । पृथिवी वा अन्नं । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्त्या ॥ अनु० ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतं । तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नꣳ राद्धं । मुखतोऽस्मा अन्नꣳ राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नꣳ राद्धं । मध्यतोऽस्मा अन्नꣳ राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नꣳ राद्धं । अन्ततोऽस्मा अन्नꣳ राध्यते ॥ १ ॥

य एवं वेद । क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्म्मेति हस्तयोः । गतिरिति पाद-

योः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः ।
अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति ॥ २ ॥

यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजा-
तिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रति-
ष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान् भवति । तन्मह इत्युपा-
सीत । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत । मा-
नवान् भवति ॥ ३ ॥

तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मे-
त्युपासीत । ब्रह्मवान् भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर
इत्युपासीत । पर्य्येणं म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः । परि
येऽप्रिया भ्रातृव्याः । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासा-
वादित्ये । स एकः ॥ ४ ॥

स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमय-
मात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य ।
एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं विज्ञानमय-
मात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्र-
म्य । इमाँल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन् ।
एतत्साम गायन्नास्ते । हा३ वु हा३ वु हा३ वु ॥ ५ ॥

अहमन्न[1]* महमन्न[1]* महमन्नं[1]*। अहमन्नादो[2]* अहमन्नादो[2]* अहमन्नादः। अहꣳ श्लो[1]* कक्कदहꣳ श्लो[1]* कक्कदहꣳ श्लो[1]* कक्कत्। अहमस्मि प्रथमजा ऋताऽस्य। पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य नाऽभायि। यो मा ददाति स इदेव माऽऽवाः। अहमन्नमन्नमदन्त माऽऽद्मि। अहं विश्वं भुवनमभ्यभवांऽ। सुवर्न ज्योतीः†। य एवं वेद। इत्युपनिषत् ॥ ६ ॥ अनु० १० ॥

राध्यते, विद्युति, मानवान् भवति, एकः, हाऽवु, य एवं वेद, एकञ्च‡ ॥

भृगुः, तस्मै, यतो वै, विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तत्, त्रयोदश(१)। अन्नं,(२। प्राणः,(३)। मनः,(४)। विज्ञानं, तद्विज्ञाय, तं, तपसा, द्वादश, द्वादश,(५)। आनन्दः, इति, सैषा, दश,(६)। अन्नं न निन्द्यात्, प्राणः, शरीरं,(७)। अन्नं न परिचक्षीत, आपः,

* एते अङ्काः B, J चिह्नितपुस्तकद्वये न सन्ति।
† ज्योतिरिति रूपेकारान्तः पाठो भाष्यसम्मतः।
‡ राध्यते इत्याद्यनुवाकसङ्ग्रहः B, J चिह्नितपुस्तकद्वये नास्ति।

ज्योतिः,(८)। अन्नं बहु कुर्वीत, पृथिव्यामाकाशः, एकादशैकादश(९)। न कञ्चनैकषष्टिः, दश* ॥ १० ॥

सह नाववतु। सहनौ भुनक्तु। सह वीर्य्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ भृगुरित्युपनिषत्† । शन्नो मित्रः ॥ आविदक्तारं ॥ ॐ शान्तिः ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषत्सम्पूर्णा ॥

समाप्तो नवमः प्रपाठकः ॥ ० ॥

---

* न कञ्चनैकषष्टिरेकान्नविंशतिरेकान्नविंशतिः। इति B चिह्नितस्य मुद्रितस्य च पुस्तकस्य पाठः।

† भृगुरित्युपनिषदित्यादिपाठः B, J चिह्नितपुस्तकद्वये नास्ति। मुद्रितपुस्तके तु वर्त्तते।

श्रीगणेशाय नमः ।

तैत्तिरीये आरण्यके

दशमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः ॐ ।

(१)अम्भस्य पारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे म-

तैत्तिरीये आरण्यकभाष्ये

दशमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
वारुण्युपनिषद्युक्ता ब्रह्मविद्या ससाधना ।
याज्ञिक्यां खिलरूपायां सर्वशेषोऽभिधीयते ॥

यथा बृहदारण्यके सप्तमाष्टमाध्यायौ खिलकाण्डत्वेनाचार्यै-

हृतो महीयान्। शुक्रेण ज्योतींषि समनुप्रविष्टः

रुदाहृतौ, तथेयं नारायणीया व्याख्या याज्ञिक्युपनिषदपि खिल-काण्डरूपा तल्लक्षणोपेतत्वात्। कर्म्मोपासनब्रह्मकाण्डेषु त्रिष्वपि यद्य-द्वक्तव्यमवशिष्टं तस्य सर्वस्याभिधानेन प्रकीर्णकरूपं खिलत्वं। बृह-दारण्यके सप्तमाध्याये पूर्णमदः पूर्णमित्यादिना ब्रह्मतत्त्वमभिहितं। ॐ खं ब्रह्मेत्यादिभिरष्टमाध्यायगतैश्च यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेदेत्यादिभिर्वाक्यैर्नानाविधान्युपासनान्यभिहितानि । स यः का-मयेत महान् प्राप्नुयामित्यादिना मन्थाख्यं कर्म्माऽभिहितं। तथा पुत्रविशेषादिकामनायुक्तानां तत्कर्म्माण्यभिहितानि । एवमत्राप्यम्भस्य पार इत्यादिना ब्रह्मतत्त्वमभिहितं । आदित्यो वा एष एतन्मण्डल-मित्यादिनोपासनमभिहितं । भूरन्नमग्नये पृथिव्यै स्वाहेत्यादिना कर्म्माण्यभिहितानि । तत्र कर्म्मणां बाहुल्याद्याज्ञिकीत्युच्यते । उप-क्रमे ब्रह्मतत्त्वाभिधानादुपसंहारे च ब्रह्मज्ञानसाधनानां सत्यादी-नां सन्यासान्तानामभिधानादुपनिषदित्युच्यते । तदीयपाठसम्प्र-दायस्तु देशविशेषेषु बहुविध उपलभ्यते। तत्र यद्यपि शाखाभेदः कारणं, तथापि तैत्तिरीयशाखाध्यापकैस्तत्तद्देशनिवासिभिः शिष्टै-रादृतत्वात् सर्वोऽपि पाठ उपादेय एव। तत्र द्रविडानां चतुः-षष्ट्यनुवाकपाठः । आन्ध्राणामशीत्यनुवाकपाठः । कर्णाटकेषु केषा-ञ्चिच्चतुःसप्ततिपाठः । अपरेषां नवाशीतिपाठः। तत्र वयं पाठा-न्तराणि यथासम्भवं सूचयन्तोऽशीतिपाठं प्राधान्येन व्याख्या-स्यामः । तत्र प्रथमानुवाकस्यादौ काश्चिदृचो ब्रह्मत्वं प्रतिपाद-

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः[१]। [२]यस्मिन्निदꣳ सञ्च वि चैति सर्वं यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः। तदेव

यन्ति। तासु प्रथमामृचमाह। [१]"अम्भस्य पारे ० चरति गर्भे अन्तः"[१] इति। 'अम्भस्य' बहुविधसमुद्रमध्यवर्त्तिजलस्य, 'पारे' परतीरे, यः 'महान्' प्रौढः, लोकालोकपर्वतादिः, ततः अपि 'महीयान्' महत्तरः, अयं परमेश्वरः, 'भुवनस्य' पृथिव्यादिलोकस्य, 'मध्ये', यः 'महान्' मेर्वादिः, ततोपि महत्तरः, 'नाकस्य पृष्ठे' स्वर्गस्योपरि, यः 'महान्' ब्रह्मलोकादिः, ततोपि महत्तरः। तथा छन्दोगा आमनन्ति। 'ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' इति; 'स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदꣳ सर्वं' इति च। स परमेश्वरः। 'शुक्रेण' भासकेन जीवचैतन्यरूपेण, 'ज्योतींषि' निर्म्मलत्वेन भासकानि अन्तःकरणानि सम्यक् 'अनुप्रविष्टः'। तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः। 'गर्भे' ब्रह्माण्डरूपे, 'अन्तः' मध्ये, 'प्रजापतिः' विराड्रूपो भूत्वा, 'चरति' वर्त्तते। विराड्रूपमाथर्वणिका आमनन्ति। 'अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्य्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदा वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी' इत्यादि। अग्निः, प्रकाशयुक्तो द्युलोकः, सर्व्वव्यापी परमेश्वरः। वस्तुतः तथाविध एव सन् मायावशात् देहेषु जीवरूपेण ब्रह्माण्डे च विराड्रूपेणावस्थित इत्यर्थः॥

द्वितीयामृचमाह। [२]"यस्मिन्निदꣳ ० परमे व्योमन्"[२]

भूतं तद् भव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन्(२)**। **(३)**येनावृतं खञ्च दिवं महीञ्च येनादित्यस्तपति तेजसा**

इति। 'इदं' सर्वं जगद्, 'यस्मिन्' अव्याकृते मूलकारणे, 'समेति च व्येति च' सृष्टिकाले समुत्पन्नं सत् सङ्गतमपि भवति। शं चेति पाठे सुखमपि प्राप्नोतीति व्याख्येयं। व्यत्ययेन वा गतमिति द्रष्टव्यं। संहारकाले विलीनं सत् विगतमपि भवति। 'अधि' अधिका हिरण्यगर्भविराडादयोऽग्नीन्द्रादयश्च 'विश्वे' सर्वे 'देवाः', 'यस्मिन्' अव्यक्ते, मूलकारणे 'निषेदुः' नितरामाश्रित्यावस्थिताः। 'तदेव' सृष्टिसंहारयोर्देवानाञ्च आधारभूतं अव्याकृतमेव। 'भूतं' अतीतं जगत्, 'भव्यं' भविष्यज्जगत्, 'इदं' वर्त्तमानमपि जगत्, 'तद्' तदेवाव्याकृतं। 'आ' इत्याश्चर्ये, आसीदिति प्रसिद्धिर्वा। तस्यान्तर्गतं तादृशमव्याकृतं, 'अक्षरे' विनाशरहिते, 'परमे' उत्कृष्टे, 'व्योमन्' आकाशवदमूर्त्ते परमात्मनि, वर्त्तते इति शेषः॥

तृतीयामृचमाह। (३)"येनावृतं ० परमे प्रजाः"(३) इति। वाजसनेयिनो गार्ग्यब्राह्मणे परमात्मन्याश्रिते यदव्याकृतमभिधीयते, एतस्मिन्नेव खल्वक्षरे गार्ग्य आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति तत्पूर्वस्यामृच्यभिहितं, अस्यां तु तेनाव्याकृतेनोपहितं, तेन कारणेन व्याप्ता अत एवोक्ताः, सर्व्वेऽपि सद्रूपतया भासन्ते। 'येन' परमेश्वरेण, अनुगृहीतः, 'आदित्यः', 'तेजसा' स्वकीयं मण्डलया भास्वद्रूपेण* 'भ्राजसा च' प्रसारितरश्मिरूपया दीप्त्या च, 'तपति' सर्वमिदं

* भास्वद्रूपेण इति P चिह्नितपुस्तकपाठः।

आजसा च। यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति तदक्षरे* परमे प्रजाः[२]। [४]यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान् व्य च सर्ज भूम्यां। यदोषधीभिः पुरुषान्

जगदभितप्तं प्रकाशितञ्च करोति। 'कवयः' तत्त्वविदः, 'यं' परमात्मानं, 'समुद्रे अन्तः' समुद्रोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य जगतो मध्ये, तन्तूनिव 'वयन्ति' यथा पटस्वरूपे तन्तवोऽनुवताः तथा जगति ब्रह्मतत्त्वमनुगतं पश्यन्ति। तच्च ब्रह्मतत्त्वं 'अक्षरे' विनाशरहिते, 'परमे' उत्कृष्टे निजस्वरूपे अवस्थाय 'प्रजाः', उत्पादयन्तीति शेषः। स्वरूपेऽवस्थानं छन्दोगाः प्रश्नोत्तराभ्यामामनन्ति। "स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः" इति "स्वे महिम्नीति" आधारान्तरराहित्यमेव, स्वस्मिन्नेव अवस्थानं। "यदक्षर" इति पाठेऽपि तच्छब्दोऽर्थलेन व्याख्येयः॥

चतुर्थीमृचमाह। [४]"यतः प्रसूता जगतः ० भूतानि चराचराणि"[४] इति। पूर्वमन्त्रे जगत्कारणमव्याकृतोपहितं यच्चैतन्यमुक्तं तस्माच्च जगदुत्पादनञ्च प्रपञ्च्यते। "आत्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यारभ्य "अन्नात् पुरुषः" इत्यन्तेन ग्रन्थेन पूर्वमभिहिता 'जगतः प्रसूतिः'। 'प्रसूतिः' सूतिः उत्पत्तिः, यस्मादव्याकृतोपहिताच्चैतन्यात्, 'प्रसूता' प्रवृत्ता, तच्चैतन्यं कारणभूतं 'तोयेन' जलोपलक्षितेन भूपञ्चकेन, 'जीवान्' मनुष्यगवादीन् जीवदेहान्, 'व्यससर्ज' 'भूम्यां'

---

* यदक्षरे इति J, M, N, O चिह्नितपुस्तकचतुष्टयपाठः।

पशूꣳश्च विवेश भूतानि चराचराणि[४] । [५]अतः परं नान्यदणीयसꣳ हि परात्परं यन्महतो महान्तं । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्[५]॥

॥ १ ॥

[६]तदेवर्त्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनां।

जगत्यां विशेषेणोत्सृजत् । व्यचसर्जेति पाठेऽपि तथैव व्याख्येयं । तथा यच्चैतन्यरूपं मायाविशिष्टं कारणं 'ओषधीभिः' ब्रीहियवादिभिरुपलक्षितमन्नं भूत्वा, मनुष्यान्, 'पशूंश्च', तदुपलक्षितस्थावरजङ्गमशरीराणि सर्वाण्यपि प्र'विवेश' वृक्षादिषु स्थावरेषु वृष्टिजलरूपेण प्रवेशः । तेन चैतन्येन सर्वं जगत् परिदक्षितमिति शेषः ॥

पञ्चमीमृचमाह । [५]"अतः परं ० तमसः परस्तात्"[५]इति । पूर्ववाक्योक्तेन जगत्कारणत्वाकारेणोपलक्षितं शुद्धं वस्तु अत्र निरूप्यते । यत् वस्तु, 'परात्' उत्कृष्टात् हिरण्यगर्भादेरपि, 'परं' अत्यन्तमुत्कृष्टं, 'यत्', च 'महतः' आकाशादेः, 'महान्तं', 'यत्', अपि 'एकं' सजातीयविजातीयरहितं, 'अव्यक्तं' इन्द्रियागम्यं, 'अनन्तरूपं' देशकालवस्तुपरिच्छेदरूपं, 'विश्वं' जगदात्मकं, 'पुराणं' अनादिसिद्धं, 'तमसः परस्तात्' अज्ञानात् पृथग् वर्त्तते । 'अतः' वस्तुनः, 'अन्यत्' वस्तु, 'अणीयसं' अत्यन्तदुर्लक्ष्यं, 'परं' उत्कृष्टं 'न', अस्ति ॥

इष्टापूर्त्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्त्ति भुवनस्य नाभिः[६]।[७]तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः। तदेव शुक्रममृतं तद् ब्रह्म तदापः स प्रजापतिः[७]।

विश्वविशेषणेन यत्सर्वं जगदात्मकत्वमुक्तं तदेतत् षष्ठीसप्तमीभ्यामृग्भ्यां प्रपञ्चयति। [६]"तदेवर्त्तं ० भुवनस्य नाभिः[६]। [७]तदेवाग्निस्तद्वायुः ० स प्रजापतिः"[७] इति। मनसा यथा वस्तुचिन्तनमृते वा तदुच्चारणं 'सत्यं', एतदुभयमपि 'तदेव' अधिष्ठानरूपं ब्रह्मैव, 'कवीनां' वेदशास्त्रपारङ्गतानां, परमुत्कृष्टं प्रमाणत्वेनादरणीयं यद् 'ब्रह्म' वेदरूपं वस्तु, तदपि स्वाधिष्ठानभूतपरब्रह्मात्मकमेव। 'इष्टं' दर्शपूर्णमासादि श्रौतं कर्म। 'पूर्त्तं' वापीकूपादिस्मार्त्तं कर्म, तदुभयमपि 'तदेव ब्रह्म'। तथा 'बहुधा जातं' पूर्वकल्पतत्पूर्वकल्पादिरूपेण बहुप्रकारमुत्पन्नं, इदानीमपि तथा 'जायमानं', 'विश्वं' सर्वं जगत्, 'भुवनस्य नाभिः' चक्रनाभिवत् सर्वस्य लोकस्याधारभूतः परमात्मा, 'बिभर्त्ति'। अत आधेयं सर्वमधिष्ठानस्वरूपमेव। अग्निवायुसूर्यचन्द्रमसोऽपि 'तदेव'। तथा 'शुक्रं' दीप्यमानं नक्षत्रादिकं, 'अमृतं' देवैः सेव्यं पीयूषं, एतदुभयमपि 'तदेव' अधिष्ठानरूपमेव, यद् 'ब्रह्म' हिरण्यगर्भरूपं, 'तत्', अपि तदधिष्ठानात्मकमेव, याः 'आपः' जलोपलक्षितानि पञ्चभूतानि, यश्च प्रजापतिर्विराड्रूपः, तदुभयमधिष्ठानरूपमेव। यद्यत् जगत् अविद्यादृष्ट्या नानाविधं प्रतीयते, तत्सर्वं विद्यादृष्ट्या अखण्डैकरसं

(८)सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि। कला मु-हूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः(८)। (९)अर्द्धमासा मासा

ब्रह्मैव। अतएव दृष्टिद्वयमभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनन्ति। 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति इत्यविद्यादृष्टिः, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्' इति विद्यादृष्टिः। ननु 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तमः' इति विष्णुपुराणे कालस्य नित्यत्वाभिधानात्, विद्यादृष्ट्यापि ब्रह्मरूपत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह। पुराणस्याविद्यादृष्टिविषयत्वमभिप्रेत्य विद्यादृष्ट्याकालस्य ब्रह्मत्व-विवक्षया ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तिः॥

अष्टमीनवमीभ्यां दर्शयति। (८)"सर्वे निमेषाः ० अहोरात्राश्च सर्वशः"(८)। (९)"अर्द्धमासा मासाः ० अन्तरिक्षमथो सुवः"(९) इति। निमिर्नाम जनकस्य पूर्वज आद्यो मिथिलेश्वर आ-सीदिति उपनिषदि वर्त्तते, देववरप्रसादात् येषु अक्षिपक्ष्मपातेषु ते निमिषाः, त एव 'निमेषाः', इत्युच्यन्ते, पक्ष्मपातपरिमिताः सूक्ष्मकालविशेषा इत्यर्थः। ते 'सर्वे', अपि 'विद्युतः' स्वयम्प्रकाश-मानात्, 'पुरुषात्' परिपूर्णात् परमेश्वरात्, 'अधिजज्ञिरे' आधिक्ये-नोत्पन्नाः। निमेषेभ्योऽपि अधिकाः कालविशेषाः 'काष्ठाः'। ता-भ्योऽप्यधिकाः 'कलाः'। ताभ्योऽधिकाः 'मुहूर्त्ताः'। तेभ्योऽप्यधिकाः 'अहोरात्राः'। तथाच पूर्वग्रन्थकारैरुक्तं।

'अष्टादश निमेषास्तु काष्ठास्त्रिंशत्तु ताः कलाः।

ऋतवः संवत्सरश्च कल्पन्तां* । स आपः प्रदुघे उभे इमे अन्तरिक्षमथो सुवः(९) । (१०)नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न

तास्तु त्रिंशत् क्षणस्ते तु मुहूर्त्तो द्वादशास्त्रियां ॥
ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च' ।

'च'कारावनुक्तसमुच्चयार्थौ । तदेव 'सर्वशः', इत्यनेन स्पष्टीक्रियते । लवत्रुट्यादिकाः सर्वे कालविशेषाः समुत्पन्ना इत्यर्थः । लवत्रुट्योः स्वरूपं पूर्वाचार्यैरुक्तं ।

'नलिनीपत्रसंहत्यां सूक्ष्मसूच्याऽभिभेदने ।
दले दले तु यः कालः स कालो लववाचकः ॥
लवैस्त्रुटिः स्यात् त्रिंशद्भिः' इति ।

'अर्द्धमासाः' शुक्लकृष्णपक्षरूपाः । 'मासाः', चैत्रवैशाखाद्याः । 'ऋतवः' वसन्तग्रीष्माद्याः । ते सर्वेऽपि परमेश्वरात् 'अधिजज्ञिरे' । तथा 'संवत्सरश्च', प्रभवति, भवादिरूपः । 'कल्पतां' परमेश्वरादुत्पन्नः । अत एव स्वप्रयोजनसमर्थो भवति । कल्पन्तामितिबहुवचनपाठे सर्वेऽपि कालविशेषाः स्वस्वप्रयोजनसमर्था इति योज्यं । 'सः' परमेश्वरः, स्वनिर्मितेन कालविशेषेणोपहितः सन्, तत्तत्कालौचित्येन 'आपः प्रदुघे' जलोपलक्षितां पृथिवीं दुग्धवान्, प्राणिनामपेक्षितं भोग्यजातं पृथिव्यां सम्पादितवानित्यर्थः । तथैव 'अन्तरिक्षं', एकं स्थानं, 'अथो' अपि च, 'सुवः' स्वर्गः अपरं स्थानं,

---

* षट्सु आदर्शपुस्तकेषु "कल्पन्तां" इति पाठो दृश्यते; केवलं P चिह्नितपुस्तके "कल्पतां" इति पाठो वर्त्तते ।

मध्ये परिजग्रभत्। न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः(१०) **॥ २ ॥**

(११)**न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति क-**

'इमे उभे' स्थाने, 'प्रदुघे', तयोरपि स्थानयोर्भोग्यवस्तूनि सम्पादितवानित्यर्थः ॥

ननु काललोकादिसर्वकारणस्य सर्वत्रानुगतत्वात् कुतः प्राणिभिरसौ न गृह्यत इत्याशङ्क्य तस्य परमात्मन ऊर्द्ध्वत्वाद्याकारविशेषाभावात् रूपाद्यभावाच्च इति मन्त्रद्वयेन दर्शयति। (१०)"नैनमूर्द्ध्वं ० नाम महद्यशः"(१०)। (११)"न सन्दृशे तिष्ठति ० अमृतास्ते भवन्ति"(११) इति। कश्चिदपि पुरुषः, 'एनं' परमात्मानं, स्तम्भवदूर्द्ध्वाकारं, उपरिस्थितशालीवंशवत्तिर्य्यगाकारं वा, गृहान्तर्वर्त्तिदेवदत्तवत् क्वचित् 'मध्ये', अवस्थितं वा। 'न परिजग्रभत्' नैव परिगृह्णाति। ऊर्द्ध्वाद्याकाराणां तस्मिन्नभावात्। किञ्च 'तस्य' परमात्मनः, 'कश्चन' कोऽपि पुरुषः, 'नेशे' नेष्टे, मम ग्रहणसौकर्य्यार्थमीदृग्रूपो भवेति नियन्तुं न समर्थः। अत एव 'तस्य' परमात्मनः, 'महद्यशः', इति 'नाम', सम्पन्नं, अत्यन्तस्वतन्त्रत्वेन तदीययशसोऽभ्यधिकत्वात्। किञ्च 'अस्य' परमात्मनः, 'रूपं' नीलपीतादिकं, 'न सन्दृशे' प्राणिनां दृष्टिविषये, न स्वं 'तिष्ठति'। अशब्दमस्पर्शमरूपमित्यादिश्रुतेः। अतः 'कश्चन' कुशलोऽपि पुमान्, अत्यन्तपटुना 'चक्षुषा', तं 'न पश्यति'। कथं तर्हि गुरुशास्त्रोपदेशयुक्तो गृह्णातीति चेत् उच्यते, 'हृदा' हृदयपुण्डरीक-

अनैनं। हृदा मनीषा मनसाऽभिकॢप्तो य एनं विदु-रमृतास्ते भवन्ति[११]। [१२]अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ

मध्यवर्त्तिना, 'मनीषा' भौतिक*वस्तुगोचराणि मनसा ईष्टे इति मनीट् तथाविधेन, 'मनसा' अन्तःकरणेन, 'अभिकॢप्तः' सर्वतो निश्चितो भवति। योगयुक्तं हि मनः लौकिकीर्मनोवृत्तीर्नियमयति, तेन च अन्तर्मुखेनैकाग्रेण मनसा परमात्मा अनुभवितुं शक्यते। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रुतेः। 'ये' पुरुषाः, 'एनं' परमात्मानं, एकाग्रेण मनसा 'विदुः' साक्षात् कुर्वन्ति, 'ते' पुरुषाः, 'अमृताः' मरणरहिताः, 'भवन्ति'। देहात् प्राणानामुत्क्रान्तिः, मरणं, तच्च तत्त्वविदां नास्ति। न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्त इति श्रुतेः॥

उक्तार्थदार्ढ्याय प्रदेशान्तरपठितत्वात् मन्त्रानुदाहरति। "अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ" इति। (१२ मन्त्रः)। अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्ययमनुवाकस्तातुर्हीचीयचयनमन्त्रप्रकरणे समाम्नातः। तस्यानुवाकस्य प्रदर्शनार्थमद्भ्यः सम्भूत इति प्रतीकमिदं पठितं। तस्मिन्ननुवाके तमेवं विद्वानमृत इह भवतीति परमात्मतत्त्वविदो मरणराहित्यमुक्तं। हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्याद्यष्टावृचः संहितायाश्चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके समाम्नाताः। ता अपि वेदितव्यस्य परमात्मन उपलक्षकत्वेन हिरण्यगर्भाद्यभिधानादत्रोपयुक्ताः॥

---

* लौकिकीरिति P चिह्नितपुस्तकपाठः।

इत्यष्टौ[१२]। [१३]एष हि देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो हि जातः स उ गर्भे अन्तः। स विजायमानः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठति विश्वतोमुखः[१३]। [१४]विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतः

यथा हिरण्यगर्भादयः परमात्मोपलक्षकाः, तथा परमात्मना सृष्टं दिगादिकं जगद्धिरण्यमूर्त्तिश्च परमात्मानमुपलक्षयतीति मन्त्रद्वयेन दर्शयति। [१३]"एष हि देवः ० तिष्ठति विश्वतोमुखः"[१३]। [१४]"विश्वतश्चक्षुरुत ० देव एकः"[१४] इति। विद्वद्भिरनुभूयमानः 'देवः' स्वप्रकाशः परमात्मा, 'प्रदिशः' प्रकृष्टाः प्राच्याद्याः, आग्नेय्याद्याश्च विदिशः 'सर्वाः', 'अनु', प्रविश्यावस्थितः। प्रवेशस्य श्रुत्यन्तरप्रसिद्ध्यर्थः 'हि'शब्दः। तथा 'पूर्वो जातः' हिरण्यगर्भस्वरूपत्वेनायमेव प्रथममुत्पन्नः, 'हि'शब्देन हिरण्यगर्भः समवर्त्ततेति मन्त्रप्रसिद्धिः सूच्यते। 'स उ' स एव परमेश्वरः, 'गर्भे अन्तः' ब्रह्माण्डरूपस्य गर्भस्य मध्ये, वर्त्तते। 'सः', एव 'विजायमानः' देवतिर्यगादिरूपेण इदानीं जायते, इतः परमपि 'जनिष्यमाणः', 'सः', एव। स च 'प्रत्यङ्' अन्नमयादिकोशेभ्यः आन्तरः, 'मुखाः' देहेन्द्रियाध्यक्षत्वेन मुख्यः, 'विश्वतः', सर्वतः, मुखानि, रूपाद्युपलब्धिद्वाराणि चक्षुरादीनि, यस्यासौ 'विश्वतोमुखः', तादृशोऽयं जगदधिष्ठानत्वेन 'तिष्ठति'। स च ब्रह्माण्डरूपं देहं धृत्वा सर्वप्राणिदेहस्वरूपत्वात् तदीयैः सर्वैश्चक्षुरादिभिर्युक्त इति 'विश्वतश्चक्षुः', इत्यादि-

स्यात् । सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः(१४) । (१५)वेनस्तत् पश्यन् विश्वा भुवनानि विद्वान् यत्र विश्वं भवत्येकनीडं । यस्मिन्निदꣳ सञ्च विचैकꣳ स ओतः प्रोतश्च विभुः प्रजासु(१५)। (१६)प्र

पदैरभिधीयते । तत्तल्लोकनिवासिनां प्राणिनां चक्षूंषि तत्र तत्र स्थितानि एव एतदीयानि भवन्ति । अतोऽस्य सर्वत्र चाक्षुष्मत्वं । एवं विश्वतोमुखत्वादिकमपि द्रष्टव्यं । स च परमेश्वरः, 'बाहुभ्यां 'सन्नमति' बाहुसदृशाभ्यां धर्माधर्माभ्यां निमित्तकारणाभ्यां सर्वं जगद्वशीकरोति । तथा 'पतत्रैः' पतनशीलैः पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतैः, 'सन्नमति' सर्वं जगदुत्पादयति । एवमयं 'देवः', द्यावापृथिव्यादिकं कृत्स्नं जगत् उत्पादयन् 'एकः', एव अवतिष्ठते ॥

उक्तार्थे श्रद्धातिशयमुत्पादयितुं मन्त्रद्वयेन गन्धर्ववृत्तान्तं दर्शयति । (१५)"वेनस्तत्पश्यन् ० विभुः प्रजासु(१५)। (१६)प्र तद्वोचे ० सवितुः पिता सत्"(१६) इति । 'वेनो नाम गन्धर्वः', सर्वप्राणिनां 'गुहासु' बुद्धिषु, 'निहितं', 'अमृतं' विनाशरहितं, 'तत्' वस्तु, स्वानुभवेन 'विद्वान्', 'प्रवोचे नु' शिष्येभ्यः प्रोवाच खलु । कीदृशो वेनः, 'यत्र' यस्मिन् परमात्मवस्तुनि, 'विश्वं' सर्वं जगत्, 'एकनीडं भवति' एकत्वेन विश्वमवस्थितं सत् तादात्म्यं प्राप्नोति । 'तत्' वस्तु, गुरुशास्त्रप्रसादेन 'पश्यन्' साक्षात् कुर्वन्, 'विश्वा भुवनानि' सर्वानपि लोकान्, 'विद्वान्' जानन्

तद्वाचे अमृतं नु विद्वान् गन्धर्वो नाम निहितं गुहासु ॥ ३ ॥

त्रीणि पदा निहिता गुहासु यस्तद्वेद सवितुः पिता सत्[१६]। [१७]स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि

वर्त्तते। आत्मसाक्षात्कारे हि सर्वं जगत् तदात्मकमित्यवगतिर्भवति। किञ्च तेन दृष्टे 'यस्मिन्' वस्तुनि परमात्मनि, 'इदं' जगत्, 'सञ्च वि च' समुत्पद्यते विलीनञ्च भवति। 'एकं' अद्वितीयतत्त्वरूपः, 'सः' परमात्मा, 'विभुः' व्यापी सन्, 'प्रजासु', सर्वासु, दीर्घतन्तुवत् 'ओतः', तिर्यक्तन्तुवत् 'प्रोतश्च', अवतिष्ठते। 'गुहासु' प्राणिनां बुद्धिषु, 'त्रीणि पदा' जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपाणि त्रीणि स्थानानि, 'निहिता' अवस्थितानि। 'यः' अयं गन्धर्वः, 'तत्' जागराद्यधिष्ठानं, 'वेद'। स गन्धर्वः 'सवितुः' उत्पादकस्य, स्वकीयजनकस्यापि, 'पिता सत्' जनको भवति। लोकप्रसिद्धः पिता पुत्रस्य देहमात्रं जनयति। ब्रह्मतत्त्वाभिज्ञस्तु परमात्मरूपेण सर्वजगदुत्पादकत्वाल्लोकप्रसिद्धस्य स्वजनकस्यापि समुत्पादको भवति। यस्मा विजानात् सवितुः पिता सदिति श्रुत्यन्तरात् ॥

तस्य परमेश्वरस्य व्यवहारकाले सर्वप्राण्युपकारकत्वं परमार्थदर्शिनो मुक्तिप्रदत्वञ्च मन्त्रद्वयेन दर्शयति। [१७]"स नो बन्धुः ० धामान्यभ्यैरयन्त[१७]। [१८]परि द्यावापृथिवी ० भवत् प्रजासु"[१८] इति। 'सः' परमेश्वरः, 'नः' अस्माकं सर्वेषां, 'बन्धुः',

वेद भुवनानि विश्वा। यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामान्यभ्यैरयन्त(१७)। (१८)परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः परि लोकान् परि दिशः परि सुवः। ऋतस्य तन्तुं विततं विचृत्य तदपश्यत्तदभवत् प्रजासु(१८)।

अस्मदनुष्ठितसुकृतानुसारेण हितकारित्वात्। 'जनिता' उत्पादकः, सर्वस्रष्टृत्वात्। 'सः', च 'विधाता' जगतो निर्माता सन्, 'विश्वा भुवनानि' सर्वानुत्तमाधमलोकान्, 'धामानि' तेषु लोकेषु देवादीनां योग्यानि स्थानानि च, 'वेद' जानाति। 'यत्र तृतीये' लोके स्वर्गाख्ये, 'देवाः' इन्द्रादयः, 'अमृतमानशानाः' सुधां पिबन्तः, 'धामानि' स्वकीयस्थानानि, 'अभ्यैरयन्त' सर्वतः प्राप्नुवन्तः, ततः सर्वं विदित्वा तत्तदनुष्ठितकाम्यकर्मानुसारेण फलं प्रयच्छतीत्यर्थः। ये तु मुमुक्षवः ते सर्वे विदिततत्त्वाः सन्तः 'द्यावापृथिवी' लोकद्वयं, 'सद्यः परियन्ति' बोधक्षण एव सर्वतो व्याप्नुवन्ति, तथा 'लोकान्' अवशिष्टानन्तरिक्षादीन्, 'परियन्ति'। 'दिशः' प्राच्याद्याः, 'परियन्ति'। 'सुवः' स्वर्गलोकभोगं परियन्ति। सर्वात्मकत्वेन सर्वव्याप्तिरुक्ता। 'ऋतस्य' तस्य परब्रह्मणः, 'तन्तुं' अविच्छेदेनावस्थानं, 'विततं' विस्तीर्णं यथा भवति तथा, 'विचृत्य' गुरुशास्त्रमुखात् निश्चित्य, 'तत्' ब्रह्मतत्त्वं, 'अपश्यत्' यः साक्षात्कृतवान्, स एव 'प्रजासु' मध्ये 'तत्' ब्रह्मतत्त्वं, 'अभवत्'। तथाच श्रुत्यन्तरं, 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' इति॥

(१९)परीत्य लोकान् परीत्य भूतानि परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च। प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्यात्मनात्मानमभिसम्बभूव(१९)। (२०)सदसस्पतिमद्भुतं प्रिय-

---

अम्भस्य पार इत्यादिना तदभवत् प्रजास्वित्यन्तेन ग्रन्थेन प्रतिपादितां ब्रह्मविद्यामुपसंहरति, (१९)"परीत्य लोकान् • आत्मानमभिसम्बभूव"(१९) इति। 'ऋतस्य' सत्यस्य ब्रह्मणः, 'प्रथमजाः' प्रथमकार्यभूतः, 'प्रजापतिः' हिरण्यगर्भः, 'लोकान्' भूरादीन्, 'भूतानि' देवमनुष्यादिप्राणिदेहान्, 'प्रदिशः' आग्नेय्याद्याः, 'दिशश्च' प्राच्याद्याः, 'परीत्य' सर्व्वतो व्याप्य, सृष्टिकाले सृष्ट्वा पुनरपि 'परीत्य' स्थितिकाले रचित्वा, 'आत्मना' स्वस्वरूपेण, तद्विषयकतत्त्वज्ञानेन इत्यर्थः। 'आत्मानं' सत्यज्ञानादिलक्षणं, 'अभिसम्बभूव' सर्व्वतः सम्यक् प्राप्तवान्॥

तदेवं ब्रह्मविद्या प्रतिपादिता, अथ तत्प्राप्तिसाधनभूताः सोपाधिकब्रह्मध्यानजपस्नानादिकर्माङ्गभूताः मन्त्राः कर्म्मकाण्डे पूर्वमनुक्ता अस्मिन् खिलकाण्डे अभिधीयन्ते ते। तत्र एकेन मन्त्रेण ब्रह्मप्राप्त्यर्थमन्तर्यामिणं प्रार्थयते। (२०)"सदसस्पतिमद्भुतं ० सनिं मेधामयासिषम्"(२०) इति। सीदत्यस्मिन् अव्याकृते कारणे सर्वं जगत् इति, 'सदः', तस्य, 'पतिं' पालकमन्तर्यामिणं, 'अयासिषं' अहं प्राप्तवान् अस्मि, शीघ्रं प्राप्तवान्, इत्यनया विवक्षया भूतार्थनिर्देशः। कीदृशं सदसस्पतिं, '[illegible]तं' आश्चर्य्यरूपं, मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जगतोऽनायासेन निर्मा-

मिन्द्रस्य काम्यं। सनिं मेधामयासिषं[२०]। [२१]उद्दीप्यस्व जातवेदोऽपघ्नन्निर्ऋतिं मम ॥ ४ ॥

पशूंश्च मह्यमावह जीवनं च दिशो दिश[२१]। [२२]मा नो हिंसीज्जातवेदो गामश्वं पुरुषं जगत्।

त्वं, 'इन्द्रस्य' देवराजस्य, अपि 'प्रियं', सोऽप्यन्तर्यामिणं कदा प्राप्स्यामीत्येवमाशास्ते। अत एव सर्वैरन्यैः 'काम्यं' अपेक्षणीयं, 'सनिं' कर्मफलस्य दातारं, 'मेधां' श्रुताधीतग्रन्थधारणशक्तिं, प्रयच्छन्तमिति शेषः॥

अथ वन्ह्युपाधिकं परमेश्वरं प्रति इष्टप्राप्तिं प्रार्थयते। [२१]"उद्दीप्यस्व जातवेदोऽपघ्नं ० जीवनं च दिशो दिश"[२१] इति। जाते प्राणिशरीरे जाठराग्निस्वरूपेण विद्यते अवतिष्ठते इति जातवेदाः। अथवा जातानुत्पन्नान् यजमानान् तत्तत्फलदानाय वेत्ति स्वचित्ते निश्चिनोतीति जातवेदाः। हे 'जातवेदः', मदनुग्रहार्थम् उत्कर्षेण 'दीप्यस्व'। किं कुर्व्वन्, 'मम', अनिष्टकारिणीं 'निर्ऋतिं' पापदेवतां, 'अपघ्नन्' विनाशयन्। तां विनाश्य ततो मदर्थं 'पशून्' गवाश्वादीन्, 'जीवनं' दीर्घायुष्यं, 'च'काराभ्यामन्यदपि सर्व्वं भोग्यजातं 'आवह' सम्पादय। ततः सुखनिवासार्थं 'दिशः' प्राच्याद्याः, निवासयोग्यानि तत्तद्दिगन्तस्थानानि, 'दिश' देहि॥

सम्पादितानां गवाश्वादीनामविनाशं प्रार्थयते। [२२]"मा नो हिंसीज्जातवेदः ० श्रिया मा परिपातय"[२१] इति। हे 'जात-

अबिभ्रदग्न आगहि श्रिया मा परिपातय[२१]। [२२]पुरुषस्य विद्म सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि*। तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्[२३]। [२४]तत्पुरुषाय विद्महे

देवः', त्वत्प्रसादात् मदीयं गवादिकं निर्ऋतिः 'मा हिंसीत्' मा विनाशयतु। 'जगच्छब्देन गवादिव्यतिरिक्तं गृहक्षेत्रादिकं विवक्षितं। हे 'अग्ने', त्वं 'अबिभ्रत्' अधारयन्, अस्मदपराधं मनस्यधारयित्वा 'आगहि' अस्मदनुग्रहार्थमागच्छ, ततो मां 'श्रिया' धनधान्यादिसम्पदा, 'परिपातय' सर्व्वतः प्रापय॥

इत ऊर्द्ध्वं तेषु तेषु देशेषु श्रुतिपाठा अत्यन्तविलक्षणाः, तत्र विज्ञानात्मप्रभृतिभिः पूर्व्वैर्निबन्धनकारैर्द्राविड़पाठस्यादृतत्वात् वयमपि तमेवादृत्य व्याख्यास्यामः। तत्र षड्भिर्गायत्रीभिरात्मप्राप्तिद्वारभूता देवताविशेषाः प्रार्थ्यन्ते। तत्र आदौ विश्वरूपधरं प्रार्थयते। (२१)"पुरुषस्य विद्म ० तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्"(२१) इति। विश्वतश्चक्षुरित्यादिमन्त्रोक्तो विराट् पुरुषः 'सहस्राक्षः', तस्य, 'पुरुषस्य', स्वरूपं 'विद्म' जानीमहि, लभेमहि वा। तदर्थं तस्य विराड्रूपस्य 'महादेवस्य', स्वरूपं 'धीमहि' ध्यायेमः। तत्र ध्याने 'नः' अस्मान्, 'रुद्रः' विराड्रूपः महादेवः, 'प्रचोदयात्' प्रचोदयतु प्रेरयतु॥

अथ बिभ्रद्दोर्भिः कुठारं मृगमभयवरौ सुप्रसन्नो महेश-

---

* तत्पुरुषाय विद्महे सहस्राक्षस्य धीमहीतिपाठे गायत्रीछन्दः प्रतितिष्ठति, परन्तु आदर्शपुस्तकेषु सर्व्वत्र मूलधृतपाठो दृश्यते।

महादेवाय धीमहि। तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्[२४]। [२५]तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि। तन्नो दन्तिः प्रचोदयात्[२५]। [२६]तत्पुरुषाय विद्महे चक्रतुण्डाय धीमहि ॥ ५ ॥

तन्नो नन्दिः प्रचोदयात्[२६]*। [२७]तत्पुरुषाय विद्महे महासेनाय धीमहि। तन्नः षण्मुखः प्रचोदयात्[२७]। [२८]तत्पुरुषाय विद्महे सुवर्णपक्षाय धीमहि। तन्नो गरुडः प्रचोदयात्[२८]। [२९]वेदात्मनाय विद्महे हिरण्यगर्भाय धीमहि। तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात्[२९]। [३०]नारा-

---

इत्याद्यागमप्रसिद्धमूर्त्तिधरं रुद्रं प्रार्थयते। [२४]"तत्पुरुषाय विद्महे ० रुद्रः प्रचोदयात्"[२४] इति। 'तं' आगमप्रसिद्धं पुरुषाकारं महादेवं, जानीमो ध्यायेमस्य। तस्मिन् ध्याने अस्मान् 'रुद्रः', प्रेरयतु ॥

बीजापूरगदेक्षुकार्मुकेत्यागमप्रसिद्धमूर्त्तिधरं विनायकं प्रार्थयते। [२५]"तत्पुरुषाय विद्महे ० दन्तिः प्रचोदयात्"[२५] इति। गजसमानवक्त्रत्वेन दीर्घस्य तुण्डस्य रत्नकलशादिधारणार्थं वक्रत्वं। 'दन्तिः' महादन्तः ॥

पुराणादिषु प्रसिद्धपक्षिराजमूर्त्तिधरं देवं प्रार्थयते। [२८]"तत्पुरुषाय विद्महे ० तन्नो गरुडः प्रचोदयात्"[२८] इति। शोभनपतनसाधनपक्षोपेतः 'सुवर्णपक्षः' ॥

---

* २६, २७, २९ मन्त्रत्रयं भाष्ये न धृतं।

यणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि। तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्(३०)। (३१)वज्रनखाय विद्महे तीक्ष्णदꣳष्ट्राय धीमहि ॥ ६ ॥

तन्नो नारसिꣳहः प्रचोदयात्(३१)*। (३२)भास्कराय विद्महे महाद्युतिकराय धीमहि। तन्नो आदित्यः प्रचोदयात्(३२)। (३३)वैश्वानराय विद्महे लालीलाय धीमहि। तन्नो अग्निः प्रचोदयात्(३३)। (३४)कात्यायनाय

अर्काभाभं किरीटान्वितमकरलसत्कुण्डलमित्याद्यागमप्रसिद्ध-मूर्त्तिधरं देवं प्रार्थयते। (३०)"नारायणाय विद्महे ० विष्णुः प्रचोदयात्"(३०) इति। नरशरीराणामुपादानरूपाण्यनादिपञ्च-भूतानि नारशब्देन उच्यन्ते, तेषु भूतेषु या आपो मुख्याः ता अयनमाधारो यस्य विष्णोः सोयं 'नारायणः', समुद्रजलशायी-त्यर्थः। तथा च स्मर्य्यते। आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः प्रोक्तास्तेन नारायणः स्मृत इति। स च कृष्णावतारे वसुदेवस्य पुत्रत्वात् 'वासुदेवः', स च स्वकीयेन वास्तवेन परब्रह्मरूपेण व्यापित्वात् 'विष्णुः'। ता एता गायत्र्य-श्चित्तशुद्ध्यर्थं ध्यानपुरःसरं जपितव्याः ॥

हेमप्रख्यामिन्दुखण्डान्तमौलिमित्यागमप्रसिद्धमूर्त्तिधरीं दुर्गां

---

* ३१, ३२, ३३, ३६, ३७, एतेषां मन्त्राणां व्याख्या अस्मल्लब्धपुस्तक-द्वयेषु न दृश्यते।

विद्महे कन्यकुमारी धीमहि। तन्नो दुर्गिः प्रचोदयात्[२४]। [२५]सहस्रपरमा देवी शतमूला शताङ्कुरा। सर्व्वं हरतु मे पापं दूर्व्वा दुःस्वप्ननाशिनी[२५]। [२६]काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि ॥ ७ ॥

एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च[२६]। [२७]या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि। तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयं[२७]। [२८]"अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते

प्रार्थयते। [२४]"कात्यायनाय विद्महे ० दुर्गिः प्रचोदयात्"[२४] इति। कृत्तिं वस्ते इति कार्त्त्यो रुद्रः, स एव अयनं, अधिष्ठानम् उत्पादको यस्या दुर्गायाः सा 'कार्त्यायनी'। कुत्सितमनिष्टं निवारयति इति कुमारी, कन्या चासौ कुमारी च इति 'कन्यकुमारी', 'दुर्गिः', दुर्गा, लिङ्गादिव्यत्ययः सर्व्वत्र छान्दसो द्रष्टव्यः ॥

अथ स्नानाङ्गभूता मन्त्रा उच्यन्ते। तत्र शिरसि मृत्तिकया सह दूर्व्वां धारयितुं दूर्व्वाभिमन्त्रणमन्त्रमाह। [२५]"सहस्रपरमा देवी ० दूर्व्वा दुःस्वप्ननाशिनी"[२५] इति। येयं दूर्व्वाभिमानिनी देवता सा 'मे पापं हरतु'। कीदृशी, 'सहस्रसङ्ख्याकेभ्यः पावनहेतुभ्यो द्रव्येभ्यः 'परमा' उत्कृष्टा, सा च 'देवी' द्योतनात्मिका शतसङ्ख्याकानि मूलानि यस्याः सा 'शतमूला'। तथा 'शताङ्कुरा'। शतशब्देन बहुत्वमात्रमत्र उपलक्ष्यते। दुःस्वप्नकृतमनिष्टफलं, नाशयति इति 'दुःस्वप्ननाशिनी' ॥

विष्णुक्रान्ते वसुन्धरा। शिरसा धारयिष्यामि रक्षस्व मां पदे पदे"(३८)। (३९)"भूमिर्धेनुर्धरणी लोकधारिणी*। उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना"(३९)। (४०)"मृ-

---

अथ मृत्तिकाभिमन्त्रणमन्त्राः, तत्र प्रथममन्त्रमाह। (३८)"अश्व-क्रान्ते रथक्रान्ते ० रक्षस्व मां पदे पदे"(३८) इति। येयं भूमिः तामश्वाः शुद्धिहेतवः स्वपदैराक्रामन्ति तादृशी भूमिः 'अश्व-क्रान्ता'। अग्निचयन उखानिर्म्माणार्थमृखननं† प्रदेशस्य अश्वाक्रमण-विधानादश्वपादानां मृच्छुद्धिहेतुत्वं गम्यते। तथा 'रथक्रान्ता' रथसञ्चरणेन क्षुण्णा सती शुद्धा भवति। तथा त्रिविक्रमावतारे विष्णुः स्वयं पदेन भूमिमाक्रामति, ततोऽपि शुद्धत्वं। अश्वरथ-विष्णुभिराक्रान्ते शुद्धे हे भूमे 'वसुन्धरा' सर्व्वाणि वस्तूनि धार-यन्ती सती स्नानकर्म्मण्येतस्मिन् मदीय'शिरसा' धारिता देवी द्योतमाना त्वं 'मां', स्नानार्थं जलमध्ये गच्छन्तं 'पदे पदे', 'रक्षस्व'॥

द्वितीयमन्त्रमाह। (३९)"उद्धृतासि वराहेण ० धरणी लोक-धारिणी"(३९) इति। हे मृत्तिके, त्वं भूमिरूपा सती कृष्ण-वर्णेन शतसङ्ख्याकबाहुयुक्तेन वराहावतारेण पूर्व्वं 'उद्धृतासि'। कीदृशी भूमिः, 'धेनुः' कामधेनुवत् प्रीणयित्री, 'धरणी' सत्यानां धारयित्री, 'लोकधारिणी' प्राणिनामपि धारयित्री॥

---

* एष मूलपुस्तकसम्मतः पाठः। अत्र तु पदच्युतिरस्ति। तथा-सत्यभाष्यपुस्तकेषु एतद्दलमुद्धृतासीत्यादिदलस्य परस्मिन् वर्त्तते।

† मृत्खननेति तै० पाठः।

त्तिके हन मे पापं यन्मया दुष्कृतङ्कृतं। त्वया हतेन पापेन जीवामि शरदः शतं*"(४०)। (४१)मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्व्वं प्रतिष्ठितं(४१) ॥ ८ ॥

(४२)मृत्तिके प्रतिष्ठिते सर्व्वं तन्मे निर्णुद मृत्तिके। तया हतेन पापेन गच्छामि परमाङ्गतिं। यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि। मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतये विद्विषो विमृधो जहि। स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी। वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयङ्करः। स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः। स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु। आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाꣳ ऋजीषी। सोमो विश्वान्यतसावनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ९ ॥

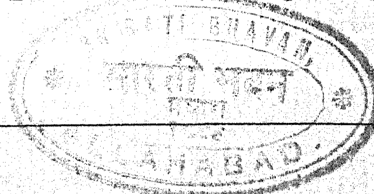
तृतीयमन्त्रमाह। (४०)"मृत्तिके हन मे ० जीवामि शरदः शतं"(४०) इति। स्पष्टोऽर्थः॥

पादद्वयात्मकं चतुर्थं मन्त्रमाह। (४१)"मृत्तिके देहि ० सर्व्वं प्रतिष्ठितं"(४१) इति। यद्यत् पुष्टिसाधनं यवगोधूमादिद्रव्यं तत्सर्व्वं हे 'मृत्तिके त्वयि प्रतिष्ठितं'। तस्मात् मह्यं 'पुष्टिं' 'देहि' ॥

---

* मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रितेति A, B, D, N, O. चिह्नितपुस्तकपाठः।

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः। सबुध्निया उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः। स्योनापृथिवि भवा नृक्षरा निवेशनी। यच्छा नः शर्म सप्रथाः[४२]। [४३]गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीं। ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियं[४३]। [४४]श्रीर्मे भजतु। अलक्ष्मीर्मे नश्यतु। विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमां लोकाननपजय्यमभ्यजयन्। महाँ इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्म यच्छतु ॥ १० ॥

पञ्चममन्त्रमाह। [४३]"गन्धद्वारां दुराधर्षां ० तामिहोपह्वये श्रियं"[४३] इति। 'तां' मृत्तिकाभिमानिनीं देवतां, 'इह' अस्मिन् स्नानकर्मणि, 'उपह्वये' सामीप्येनाह्वयामि। कीदृशीं, 'गन्धद्वारां' घ्राणग्राह्यो गन्ध उपलब्धिद्वारं यस्याः सा गन्धद्वारा। अत एव गन्धवती पृथिवी इति तार्किका लक्षणमाहुः। 'दुराधर्षां' प्रतिकूलैः पुरुषैः असुरादिभिराधर्षितुं तिरस्कर्तुमशक्यां। 'नित्यपुष्टां' सर्वदा व्रीहिधान्यैः परिपूर्णां, 'करीषिणीं' बहुलेन गोमयेन युक्तां, गोमहिषादिपशुयुक्तां इत्यर्थः। 'सर्वभूतानां' देवतिर्यङ्मनुष्यरूपाणां प्राणिदेहानां, 'ईश्वरीं' उत्पादकत्वेन नियन्त्रीं, 'श्रियं' सर्वैः सेव्यां ॥

स्वस्ति नो मघवा करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि। सोमानꣳ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते। कक्षीवन्तं य औशिजं। शरीरं यज्ञशमलं कुसीदं तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान्द्वेष्टि। चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि। तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरातिन्तरेम। सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहञ्छूर विद्वान्। जहि शत्रूꣳ रपमृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः(४४)। (४५)*सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः(४५)। (४६)आपो हि ष्ठा मयोभुवस्तान ऊर्ज्जे दधातन ॥ ११ ॥

नाभिदघ्ने जले प्रविश्य जलाभिमन्त्रणमन्त्रमाह। (४५)"सुमित्रा न आपः ० यं च वयं द्विष्मः"(४५)* इति। या एताः 'आपः', ता एताः, तज्जन्या व्रीहियवाद्योषधयः,' च 'नः' अस्मान् प्रति, 'सुमित्राः' स्नानपानभोजनादावनुकूलाः, 'सन्तु'। 'यः' शत्रुः,

---

* अस्मल्लब्धचतुर्षु मूलपुस्तकेषु अङ्कानुक्रमेण मन्त्रा लिखिताः। परन्तु भाष्यकारः प्रथमं ४७ मन्त्रं व्याख्याय ततः ४५ मन्त्रं व्याख्यातवान्। अत एवात्र मन्त्रक्रमस्थापनाय भाष्यपाठव्यतिक्रमः कृतोऽस्माभिः।

महेरणाय चक्षसे। यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः। उशतीरिव मातरः। तस्मा अरङ्गमामवो यस्य क्षयाय जिन्वथ। आपो जनयथा च नः(४६)। (४७)हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः। यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः(४७)। (४८)यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतं। तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु

अस्मासु द्वेषं करोति यस्मिंश्च 'वयं', द्वेषं कुर्मः, उभयविधाय 'तस्मै' शत्रवे, मे 'दुर्मित्राः' प्रतिकूलाः, 'भूयासुः' स्नानभोजनादौ ज्वराजीर्णादिमुत्पादयन्तु ॥

एतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रितां मृत्तिकामनुलिप्य नद्यादिजलप्रदेशे जलाधिपतिप्रार्थनार्थं मन्त्रद्वयमाह। (४७)"हिरण्यशृङ्गं वरुणं ० पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः"(४७)। (४८)"यन्मे मनसा वाचा ० पुनन्तु पुनः पुनः"(४८) इति। सुवर्णमयं शृङ्गवत् उपर्य्यवस्थितं मुकुटं यस्य असौ 'हिरण्यशृङ्गः', तादृशं। 'वरुणं' जलाधिपतिं, 'प्रपद्ये' अनुग्रहार्थं प्राप्नोमि। तादृशो वरुणस्त्वं मया 'याचितः' प्रार्थितः सन्, 'तीर्थं' अवतरणस्थानं, 'देहि'। किञ्च, 'असाधूनां' पापिनां, गृहे 'मया यद्भुक्तं', तथा 'पापेभ्यः' पापिनां सकाशात्, 'प्रतिग्रहः', 'च', यः कृतः ॥ अन्यदपि

पुनः पुनः(४८)। (४९)नमोऽग्नयेऽप्सुमते नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽद्भ्यः(४९) ॥ १२ ॥

(५०)यदपां क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छतात्(५०)। (५१)अत्याशनादतीपानाद्यच्च उग्रात्प्रतिग्र-

---

'यत्' 'दुष्कृतं', मानसं वाचिकं कायिकं वा अनुष्ठितं 'मे' मदीयं, तत् सर्वं इन्द्रादयो देवाः तदा तदा 'पुनन्तु' शोधयन्तु ॥

जलावस्थितदेवान् प्रति नमस्कारमन्त्रं दर्शयति। "(४९)नमोऽग्नयेऽप्सुमते ० वारुण्यै नमोऽद्भ्यः"(४९) इति। आपो यस्याग्नेः सन्ति सोयं 'अप्सुमान्' जलमध्ये निगूढ इत्यर्थः। तथाविधाय, 'अग्नये', 'इन्द्राय वरुणाय', वरुणपत्न्यै, जलाभिमानिदेवताभ्यश्च 'नमस्कारोस्तु ॥

निमज्जनप्रदेशे दुष्टजलापनयनमन्त्रमाह। (५०)"यदपां क्रूरं ० तदपगच्छतात्"(५०) इति। 'अपां', सम्बन्धि 'यत्' 'क्रूरं' रूपं, मरणकारणम् आवर्त्तादिकं, 'यत्', च 'अमेध्यं' निष्ठीवनादिदुष्टं, 'यत्' अपि "अशान्तं' वातश्लेष्मादिजनकं, 'तत्' सर्वं, अस्मान्निमज्जनप्रदेशात् अपगच्छतु ॥

निमज्जनमन्त्रावाह। (५१)"अत्याशनादतीपानाद्यच्च ० पाणिका ह्यवमर्शतु"(५१)। (५२)"सोहमपापो विरजः ० गच्छेद् ब्रह्मस-

हात्। तन्नो वरुणो राजा पाणिना ह्यवमर्शतु[५१]। [५२]सोऽहमपापो विरजो निर्मुक्तो मुक्तकिल्बिषः। नाकस्य पृष्ठमारुह्य गच्छेद्ब्रह्मसलोकतां[५२]। [५३]यश्चाप्सु वरुणः स पुनात्वघमर्षणः[५३]। [५४]इमं मे गङ्गे यमुने

लोकतां"[५२] इति। देवपितृमनुष्यादियज्ञमतीत्य भुक्तं 'अत्याशनं'। देवर्षिपितृतर्पणमतीत्य पीतमुदकं 'अतीपानं'। उच्चास्त्ववर्त्ती यः पुमान् तस्मात्, यो 'धनप्रतिग्रहः'। एतैरत्यशनातिपानदुष्प्रतिग्रहैः सम्पादितं यत् पापं मे मदीयं, 'तत्' सर्व्वं, 'वरुणो राजा' जलस्वामी, स्वकीयेन 'पाणिना', अपनयतु॥ ततः पापरहितः 'सोऽहं', रजोगुणरहितः, संसारकारणरागद्वेषादिदोषात् 'निर्मुक्तः'। अत एव अनुष्ठास्यमानः पापरहितः स्वर्गस्योपरिभागं, 'आरुह्य', ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण समानभोक्तृत्वं* 'गच्छेत्' गच्छेयं॥

तीर्थभूतानां गङ्गादिनदीनामावाहनमन्त्रमाह। [५४]"इमं मे गङ्गे यमुने० शृणुह्या सुषोमया"[५४] इति। हे गङ्गाद्या नद्यः, यूयं, परुष्ण्यादिभिर्नदीभिः सह 'मे' मदीयं, 'इमं' 'स्तोमं' स्तोत्रं, 'शृणुहि' शृणुत। श्रुत्वा तत्र 'आसचत' आगत्य जले तद्द्वारेण मयि च समवेता भवत। 'गङ्गायमुनासरस्वत्यः', प्रसिद्धाः। 'शुतुद्रि', इति नद्यन्तरस्य सम्बोधनं। 'मरुद्वृधे',

---

* समानलोकत्वमिति तै० चिह्नितपुस्तकपाठः।

सरस्वति शुतुद्रि स्तोमꣳ सचता परुष्णिया। असिक्नि-
या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया[५४]। [५५]
ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत। ततो रात्रिर-
जायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १३ ॥

समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरो अजायत। अहोरात्राणि
विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी। सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता
यथापूर्व्वमकल्पयत्। दिवञ्च पृथिवीं चान्तरिक्ष-

'आर्जीकीये', इत्यन्ययोर्नद्योः सम्बोधनद्वयं। "परुष्णिया असि-क्निया वितस्तया सुषोमया" इति पदचतुष्टयं तृतीयान्तं नदीचतुष्टयवाचकं ॥

जले निमग्नस्य प्राणायामार्थमघमर्षणसूक्तमाह। [५५]"ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसः ० दिवञ्च पृथिवीं चान्तरीक्षमथो सुवः"[५५] इति। 'ऋतं' मानसं यथार्थसङ्कल्पनं। 'सत्यं' वाचिकं यथार्थभाषणं। 'च'काराभ्यामन्यदपि शास्त्रीयं धर्मजातं समुच्चीयते। तत् सर्व्वं 'अभीद्धात्' अभितः प्रकाशमानात् परमात्मनः, उत्पन्नं। कदा समुत्पन्नं, इति उच्यते। 'तपसोऽधि' स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपात् तपसः ऊर्द्धं। स तपस्तप्त्वा इदꣳ सर्व्वमसृजत इति श्रुत्यन्तरात्। यस्य ज्ञानमयन्तप इति श्रुत्य-न्तराच्च। 'ततः' स्वप्रकाशात् परमेश्वरात्, 'रात्रिः', उत्पन्ना।

मथो सुवः[५५]। [५६]यत् पृथिव्याᳪ रजः स्वमान्तरिक्षे विरोदसी। इमाᳪ स्तदापो वरुणः पुनात्वघमर्षणः[५६]। [५७]पुनन्तु वसवः पुनातु वरुणः पुनात्वघमर्षणः[५७]। [५८]एष भूतस्य मध्ये भुवनस्य गोप्ता। एष पुण्यकृताम्

अक्षोप्येतदुपलक्षणं। 'ततः' तस्मात् परमेश्वरात्, 'समुद्रः', उत्पन्नः। सामान्योक्तस्य* लवणोदक्षीरोददध्यादिविशेषमभिप्रेत्यार्णवशब्देन पुनर्विशेष्यते। अवान्तरभेदयुक्तात् 'समुद्रात्', 'अधि' ऊर्द्धं, समुद्रोपलक्षितः कृत्स्नः कालः समुत्पन्नः। स च उत्पादकः परमेश्वरः, अहोरात्रोपलक्षितान् सर्व्वान् कालविशेषान् 'विदधत्' सृजन्, 'मिषतः' निमेषादियुक्तस्य, 'विश्वस्य' सर्वस्य प्राणिजातस्य, 'वशी' स्वामी भूत्वा, वर्त्तते। स तादृशः, 'धाता' परमेश्वरः; सूर्य्यादिदेवान्, 'पृथिव्यादि लोकांश्च 'यथापूर्व्वं' अतीतसृष्टौ यस्य यादृशं रूपं तादृशमनतिक्रम्य, 'अकल्पयत्' सङ्कल्पमात्रेण सम्पादितवान्। दिवश्चेत्युपात्तत्वात् 'सुवः'शब्देन भोगविशेषो विवक्षितः॥

अघमर्षणं कृत्वा तत ऊर्ध्वमवगाहनार्थास्तिस्र ऋचो दर्शयति। [५६]"यत् पृथिव्याᳪ ० पुनात्वघमर्षणः"[५६]। [५७]"एष भूतस्य मध्ये ० मृत्योर्विमुक्षमयं"[५७]। [५८]"द्यावापृथिव्योः ०

---

* समानोक्तस्येति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

लोकानेष मृत्योर्हिरण्मयं(५८)। (५९)द्यावापृथिव्योर्हिरण्मयꣳ संश्रितꣳ सुवः ॥ १४ ॥

सुवः स्वꣳ शिशाधि"(५८)। इति 'पृथिव्यां', वर्त्तमानानां अस्माकं 'स्वं रजः' स्वकीयं पापं, 'यत्', अस्ति। 'आन्तरीक्षे' सर्व्वतोन्तरिक्षलोके, 'विरोदसी' विशेषेण रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः, यत्पापमस्ति। अत्र रोदस्योः पृथक् उक्तत्वात् पृथिव्यां इतिपदेन भूमेरधस्ताद्वर्त्तमानः पाताललोको विवक्षितः। सर्व्वेष्वपि लोकेषु तत्तज्जन्मान्यनुभवताम् अस्माकं यत् पापम् आसीत्, 'तत्' सर्व्वं पापं तदनुष्ठातॄन् 'इमान्' अस्मांश्च, 'वरुणः', 'पुनातु' शोधयतु, पापं विनाश्य शुद्धानस्मान् करोतु। कीदृशो वरुणः, 'आपः' जलस्वामित्वेन तद्रूपः। अघानि मर्षयति विनाशयति इति 'अघमर्षणः' ॥ तादृशः, 'एषः' वरुणः, 'भूतस्य' अतीतस्य, 'भुवनस्य' प्राणिजातस्य, 'गोप्ता' रक्षिता। तथा भाव्यस्य, भविष्यतोपि अयतः 'गोप्ता'। 'एषः' वरुणः, 'पुण्यकृतां' ज्योतिष्टोमादिकारिणां, 'लोकान्', प्रयच्छति इति शेषः। 'एषः' वरुणः, 'मृत्योः' सर्वप्राणिमारकस्य यमस्य, सम्बन्धिनं 'हिरण्मयं' लोकविशेषं, पापिनां प्रयच्छतीति शेषः ॥ यच्च 'हिरण्मयं' ब्रह्माण्डरूपं, 'सुवः' स्वर्गशब्दोऽभिधेयं, 'द्यावापृथिव्योः' द्युलोकभूलोकयोः, 'संश्रितं' प्रवर्त्तते। हे वरुण,

स नः सुवः सꣳशिशाधि[५९]। [६०]आर्द्रं ज्वलति ज्योतिरहमस्मि। ज्योतिर्ज्वलति ब्रह्माहमस्मि। योऽहमस्मि ब्रह्माहमस्मि। अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि। अहमेवाहं

'सः', त्वं 'नः' अस्मान् प्रति, 'सुवः' तादृशं स्वर्गलोकं, 'संशिशाधि' सम्यक् अनुगृहाण ॥

इति तिसृभिः ऋग्भिः स्नातवतः पुरुषस्य आचमनार्थं मन्त्रमाह। [६०]"आर्द्रं ज्वलति ० मां जुहोमि स्वाहा"[६०] इति। यत् एतत् उदकरूपं 'आर्द्रं', तदेतत् स्वाधिष्ठानचैतन्येन 'ज्वलति' प्रकाशते। तच्च अधिष्ठानरूपं 'ज्योतिः', 'अहमस्मि'। देहेन्द्रियादिभ्यो विवेचितस्य मम तदेवाधिष्ठानचैतन्यं स्वरूपं इत्यर्थः। तदेव उपपाद्यते, 'ज्योतिर्ज्वलति', इत्युक्तं तत् 'ज्योतिः', ब्रह्मैव। अतो 'ज्योतिरहमस्मि', इति वाक्येन 'ब्रह्माहमस्मि', इत्युक्तं भवति, नच पूर्व्वसिद्ध* जीवात्मनः स्वरूपं विनाश्य रूपान्तरस्य ब्रह्मत्वलक्षणस्य प्राप्तिर्भवति। किन्तु 'योऽहं' पुरा जीवः, 'अस्मि', स एव इदानीं 'अहं ब्रह्मास्मि'। वस्तुतो ब्रह्मण्येव मयि पूर्वमज्ञानाज्जीवत्वमारोपितमासीत्। तस्मिन् अज्ञाने विवेकेनापनीते सति वस्तुतः पूर्वसिद्धमेव 'ब्रह्मस्वरूपं इदानीं अनुभविता 'अस्मि,' नतु नूतनं किञ्चित्

---

* पूर्वमिहेति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

मां जुहोमि स्वाहा(१०)। (११)अकार्य्यकार्य्यवकीर्णी स्तेनो भ्रूणहा गुरुतल्पगः। वरुणोऽपामघमर्षणस्तस्मात्पापात् प्रमुच्यते(११)। (१२)रजोभूमिस्त्वं माꣳ रोदयस्व प्रवदन्ति

ब्रह्मत्वमागतं। तस्मात् 'अहमेव,' अहंब्रह्मभावानुभववेलाया-मपि* पूर्वसिद्धोऽहमेव न तु योषित्यग्निध्यानवदुपचरितं ब्रह्मत्वं। तादृशः 'अहं', जलरूपं 'मां', 'जुहोमि' उदराग्नौ प्रक्षिपामि। हविःप्रदानवाची 'स्वाहा'शब्दः। मद्देहवर्त्तिभ्यो देवेभ्यो जल-रूपं हविर्दत्तम् इत्यर्थः॥

आचमनात् ऊर्ध्वं पुनरपि स्नाने मन्त्रमाह। (११)"अकार्य्य-कार्य्यवकीर्णी ० तस्मात् पापात्प्रमुच्यते"(११) इति। अकार्य्यं शास्त्रप्रतिषिद्धं कलञ्जभक्षणादिकं, तत्कर्तुं शीलं यस्यासौ 'अकार्य्यकारी'। प्रतिषिद्धस्त्रीगमनवान् 'अवकीर्णी,'। ब्राह्मण-सुवर्णहर्त्ता 'स्तेनः'। वेदवेदाङ्गविद् ब्राह्मणः, गर्भो वा भ्रूणः, तं हन्ति इति 'भ्रूणहा'। गुरुदारगामी तु 'गुरुतल्पगः'। एतादृशपापकारिणम् अपि मां 'अघमर्षणः' पापविनाशकः, 'अपां', स्वामी 'वरुणः', 'तस्मात्' सर्वस्मात्, 'पापात्', 'प्रमुच्यते' मोचयति॥

रहस्यपापक्षयार्थं स्नानमन्त्रमाह। (१२)"रजोभूमिस्त्वं माꣳ

---

* अहं ब्रह्मत्वानुभववेलायामिति F, चिह्नितपुस्तकपाठः। अहं ब्रह्मतत्त्वानभववेलायामिति E चिह्नितपुस्तकपाठः।

धीरा॑ः[६२]* । [६३]आक्रा॑न्त्समु॒द्रः प्र॑थ॒मे विध॑र्मन् ज॒नय॑न् प्र॒जा भुव॑नस्य॒ राजा॑ ॥ वृषा॑ प॒वित्रे॒ अधि॒ सानो॒ अव्ये॑ बृ॒हत् सोमो॑ वावृधे सु॒वान इन्दुः[६३] ॥ १५ ॥

---

० पुनात्वघमर्षणः"*[६२] इति । 'रजः' रजःपापस्य, 'भूमिः' स्थानभूतः, अहं, अतो हे देव 'त्वं', तत्पापफलभूत-यातनया 'मां रोदयस्व' । यद्यप्येतत्तवोचितं तथापि 'धीराः' बुद्धिमन्तः, शास्त्रपारङ्गताः, मामनुगृह्णत एवं 'प्रवदन्ति' । तदीयं वाक्यमुदाह्रियते । 'ऋषयः' वशिष्ठमुख्याः, एनं स्नानकारिणं 'पुनन्तु' शोधयन्तु । तथा 'वसवः' अष्टसङ्ख्याकाः, एनं 'पुनन्तु' । 'वरुणः', अपि एनं 'पुनातु' । 'अघमर्षणः' पापविनाशकोऽन्योऽपि देवः, एनं 'पुनातु' । एवं धीरैर्महद्भिरनुगृहीतत्वात् ऋष्यादिभिः पूतं मां त्वमपि यमदेव मा बाधस्व, अनुगृहाण, इत्यर्थः ।

स्नानादूर्ध्वं जप्यं मन्त्रमाह । [६३]"आक्रान्त्समुद्रः प्रथमे ० वावृधे सुवान इन्दुः"[६३] इति । समुद्रवत् प्रौढत्वात् समोदाख्यपरमानन्दस्वभावत्वात् वा 'समुद्रः' परमात्मा, स च सर्वं जगत् 'आक्रान्' आक्रान्तवान्, व्याप्तवान् । किं कुर्वन्, 'प्रथमे' सृष्टेरादिकाले, 'प्रजा जनयन्' । कीदृशे प्रथमकाले,

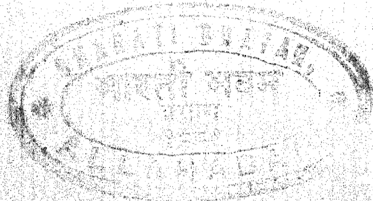
---

* भाष्यपुस्तकद्वयधृतमूलपाठे प्रवदन्ति धीरा इत्यस्योत्तरं पुनन्तु ऋषयः पुनन्तु वसवः पुनातु वरुणः पुनात्वघमर्षण इत्यधिकः पाठः । अस्मल्लब्धचतुर्ष्वपि मूलपुस्तकेषु नैष पाठो दृश्यते ।

परस्तात्[१] । यशः[२] । गुहासु[३] । मम[४] । चक्रतुण्डाय धीमहि[५] । तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि[६] । परि[७] । प्रतिष्ठितं[८] । हैमुः[९] । यच्छतु[१०] । दधातन[११] । अद्भ्यः[१२] । अर्णवः[१३] । सुवः[१४] । राजा, एकं च[१५] ।

रुद्रो रुद्रश्च दन्तिश्च नन्दिः षण्मुख एव च ।
गरुडो ब्रह्मविष्णुश्च नारसिंहस्तथैव च ॥
आदित्योऽग्निश्च दुर्गिश्च क्रमेण द्वादशाभ्मसि ।
म(१) । म(२) । व(३) । च(४) । म(५) । सु(६) । वे(७) । ना(८) । व(९) । भा(१०) । वै(११) । कात्यायनाय(१२) ॥

'विधर्मन्' प्राणिभिः पूर्वकल्पे अनुष्ठिता विविधा धर्मा यस्मिन् काले स्वफलदानार्थं उद्बोध्यन्ते, सोऽयं विधर्मा तस्मिन् । स च परमात्मा 'भुवनस्य', पालकत्वात् 'राजा' । स्वभक्तानां कामानां वर्षणहेतुत्वात् 'वृषा' । ईदृशः, सर्वत्र व्याप्तवान् । किञ्च । 'सानो' सानौ, पर्वतपार्श्वभागे । श्रुत्यन्तरे तं ब्रह्म-गिरिः इत्याचक्षत इति श्रवणात् ब्रह्मावबोधयोग्यो देहो गिरिः, तदवयवः सानुः, हृदयपुण्डरीकं, तच्च 'पवित्रं' बाह्य-देहावयववदुच्छिष्टस्पर्शादिदोषाभावात् शुद्धं, 'अधि' पुरुषार्थहे-तुध्यानस्थानत्वात् इतरावयवेभ्योऽप्यधिकं, अतएव ध्यातॄणाम-

[१४]जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः। स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं

वनस्य पालनस्य हेतुत्वात् 'अव्यं'' हिमवत्पुत्र्या गौर्या ब्रह्मविद्याभिमानिरूपत्वात् गौरीवाचक उमाशब्दो ब्रह्मविद्यामुपलक्षयति। अत एव तलवकारोपनिषदि ब्रह्मविद्यामूर्त्तिप्रस्तावे ब्रह्मविद्यामूर्त्तिः पठ्यते, बहुशोभमाना तु मां हैमवतीं होवाच इति। तद्विषयः परमात्मा तया उमया सह वर्त्तमानत्वात् 'सोमः', स च सतां हृदयपुण्डरीके 'बृहत्' ब्रह्म यथा भवति तथा, 'वावृधे' वृद्धिं प्राप्तः, पूर्वं अविद्यावृतत्वेन सङ्कुचितो जीवो भूत्वा तस्यामविद्यायां विद्ययापनीतायां ब्रह्मत्वाविर्भावात् प्रवृद्ध इव भासत इत्यर्थः। स च सोमः, 'सुवानः' जीवानां धर्माधर्मयोः प्रेरकः, 'इन्दुः' फलदानेन चन्द्रवदाह्लादहेतुः॥

अथानिष्टपरिहारार्थत्वेन जप्या मन्त्रा उच्यन्ते। तत्रैकामृचमाह। [१४]"जातवेदसे सुनवाम ० नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः''[१४] इति। वेदांसि वेदनानि ज्ञानानि तानि जातान्युत्पन्नानि यस्मात् अग्नेः सोऽयं जातवेदाः, आधानेन संस्कृतेऽग्नौ पश्चात्तदा तदा कर्त्तव्यविषयाणि ज्ञानान्युत्पद्यन्ते, तस्मै 'जातवेदसे'। यागकाले लतात्मकं 'सोमं', 'सुनवाम' अभिषुतं करवाम। स्वयं सर्वं वेत्ति इति 'वेदः' अग्निः,

दुरितात्यग्निः^(६४)। ^(६५)तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टां। दुर्गां देवीꣳ शरणमहं प्रपद्ये सुतरसि तरसे नमः^(६५)। ^(६६)अग्ने त्वं पारया

स च 'अरातीयतः' अस्माखरातित्वं शत्रुत्वमिच्छतः पुरुषान्, 'निदहाति' नितरां भस्मीकरोति। किञ्च। 'सः' अग्निः, 'नः' अस्माकं, 'विश्वा दुर्गाणि' सर्वा आपदः, 'अतिपर्षत्' अतिशयेन नाशितवान्, इत्यर्थः। किञ्च। यथा लोके 'नावा', 'सिन्धुं' समुद्रं, नाविकस्तारयति, तथा 'अग्निः', 'दुरितानि', पापानि, अतिशयेन तारयति इति शेषः॥

द्वितीयामृचमाह। ^(६५)"तामग्निवर्णान्तपसा ० सुतरसि तरसे नमः"^(६५) इति। येयं नवदुर्गा कल्पादिषु मन्त्रशास्त्रेषु प्रसिद्धा, 'तां दुर्गां देवीं', 'अहं शरणं प्रपद्ये'। कीदृशीं, अग्निसमानवर्णां', 'तपसा' स्वकीयेन सन्तापेन, 'ज्वलन्तीं' अस्मच्छत्रून्दहन्तीं, विशेषेण रोचते स्वयमेव प्रकाशत इति विरोचन, परमात्मा, तेन दृष्टत्वात् 'वैरोचनीं', 'कर्मफलेषु' स्वर्गपशुपुत्रादिषु निमित्तभूतेषु, 'जुष्टां' उपासकसेवितां। हे 'सुतरसि' सुष्ठु संसारतरणे हेतो देवि, 'तरसे' तारयित्र्यै तुभ्यं, 'नमः', अस्तु॥

तृतीयामृचमाह। ^(६६)"अग्ने त्वं पारया ० तनयाय शंयोः"^(६६) इति। हे अग्ने 'नव्यः' स्तोतव्यः, 'त्वं', 'अस्मान्', 'स्वस्तिभिः',

नव्यो अस्मान्त् स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा । पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शंयोः(६६) ।
(६७)विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुन्न नावा दुरिताऽतिपर्षि । अग्ने अत्रिवन्मनसा गृणानोऽस्माकं

क्षेमकारिभिः उपायैः, 'विश्वा दुर्गाण्यति' सर्वा आपदोऽतिशयेन लङ्घयित्वा, 'पारय' संसारस्य परतीरन्नय । 'नः', अस्माकं, त्वत्प्रसादात् 'पूश्च' या निवासयोग्या पुरी सत्यपि, पृथिवी, सा विस्तीर्णा भवतु । 'उर्वी' सर्वस्य निष्पादनयोग्या भूमिरपि, 'बहुला', भवतु । त्वञ्च 'तोकाय तनयाय' अस्मदपत्याय तदीयपुत्राय च, 'शंयोर्भव' सुखस्य मिश्रयिता भव ॥

चतुर्थीमृचमाह । (६७)"विश्वानि नो दुर्गहा ० बोधयिता तनूनां"(६७) इति । हे 'जातवेदः', 'दुर्गहा' सर्वासामापदामपहन्ता, । त्वं 'विश्वानि दुरिता' सर्वाणि पापानि, 'नावा', 'सिन्धुं न' समुद्रमिव, 'नः' अस्मान्, 'अतिपर्षि' अतिशयेन तारयसि । हे 'अग्ने', 'अत्रिवत्' आध्यात्मिकादितापत्रयरहितत्वेन अत्रिशब्दवाच्यो जीवन्मुक्तो महर्षिः, "आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वीत मानवः" इत्येतच्छास्त्रमनुसृत्य, "सर्वे च सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः" इत्येवं मनसा यथा यथा सर्वदा भावयति, तथा त्वमपि 'मनसा', 'गृणानः' गुणान् उच्चारयन् भावयन्,

बोध्यवि॒ता त॒नूना॑म्[६७] । [६८]पृत॒ना॒जित॑ꣳ सह॑मान-
मु॒ग्रम॒ग्निꣳ हु॑वेम पर॒मात्स॒धस्था॑त् । स नः॑ पर्ष॒दति॑
दु॒र्गाणि॒ विश्वा॒ क्षाम॑द्दे॒वो अति॑ दुरि॒ताऽत्य॒ग्निः[६८] ॥
[६९]प्र॒त्नोषि॑ क॒मीड्यो॑ अ॒ध्वरे॑षु स॒नाच्च॒ होता॒ नव्य॑श्च
सत्सि॑ । स्वाञ्चा॑ग्ने त॒नुवं॑ पि॒प्रय॑स्वा॒स्मभ्यं॑ च॒ सौभ॑गमा-
य॑जस्व[६९] । गोभि॒र्जुष्ट॑म॒युजो॒ निषि॑क्तं॒ तवे॑न्द्र विष्णो॒-

---

'अस्माकं', 'तनूनाम्', 'अविता' रक्षिता भूत्वा, 'बोधि' बुध्यस्व, सावधानो भवेत्यर्थः ॥

पञ्चमीमृचमाह । [६८]"पृतनाजितꣳ सहमानमुग्रमग्निꣳ ० अति दुरिताऽत्यग्निः"[६८] इति । पृतना परकीयसेना जयतीति 'पृतनाजित्', तं, अतएव 'सहमानं' शत्रूनभिभवन्तं । 'उग्रं' भीतिहेतुं, 'अग्निं' 'परमात्' उत्कृष्टात् 'सधस्थात्' स्वकैः भृत्यैः सहावस्थानदेशात्, 'हुवेम' आह्वयाम । स न इत्यादि पूर्ववत् । किञ्च 'अग्निर्देवः' 'क्षामत्' अस्मदपराधान् क्षममाणः, 'अति दुरिता' अतिशयितानि पातकानि ब्रह्महत्यादीनि अतिलङ्घयतीति शेषः ॥

षष्ठीमृचमाह । [६९]"प्रत्नोषि कमीड्यो ० सौभगमायजस्व"[६९] इति । हे अग्ने त्वं 'अध्वरेषु' यागेषु, 'ईड्यः' स्तुत्यः सन् 'कं' सुखं, 'प्रत्नोषि' विस्तारयसि । 'सनाच्च' कर्मफलस्य दातापि सन् 'होता' होमनिष्पादकः, 'नव्यः' स्तुत्योऽपि भूत्वा 'सत्सि'

रनुसञ्चरेम। नाकस्य पृष्ठमभिसंवसानो वैष्णवीं लोक इह मादयन्ताम्॥

अग्निः, चत्वारि च॥ अनु० १॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः।

(१)भूरग्नये पृथिव्यै स्वाहा भुवो वायवेऽन्तरिक्षाय स्वाहा सुवरादित्याय दिवे स्वाहा भूर्भुवः सुवश्चन्द्र-

---

सीदसि, यागदेशे तिष्ठसि। अतो हे 'अग्ने', 'स्वाम्' स्वकीयामपि, 'तनुवं', 'पिप्रयस्व' अस्मदीयहविषा प्रीणय, ततः 'अस्मभ्यम्', 'सौभगं' शोभनभाग्योपेतत्वं, 'आयजस्व' सर्वतो देहि॥

इति सायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि प्रथमोऽनुवाकः॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः।

अथ होमार्थान्महाव्याहृतिसञ्ज्ञकान् मन्त्रानाह। (१)"भूरग्नये पृथिव्यै ० भूर्भुवः सुवरोम्"(१) इति। भूर्भुवः सुवरोमिति त्रीणि पदान्यव्ययानि तानि च व्यस्तरूपेण समस्तरूपेण च मन्त्रचतुष्टयरूपतां* प्रतिपाद्याग्न्यादिदेवताप्रतिपादकानि। तथा सत्ययमर्थः सम्पद्यते। 'भूः', इत्यनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्याग्नये, तन्मन्त्र-

---

* चतुष्टयपरतामिति ०२ चिह्नितपुस्तकपाठः।

मंसे दिग्भ्यः स्वाहा नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवः सुवरोम्(१) * ॥ अनु० † २ ॥

प्रतिपाद्यायै 'पृथिव्यै', च 'स्वाहा' सुहुतमिदं द्रव्यमस्तु इति। एवमुत्तरेष्वपि त्रिषु मन्त्रेषु योज्यं। अत्र द्रव्यविशेषस्यानुक्तत्वात् सर्वहोमसाधारणमाज्यमेव द्रव्यमित्यवगन्तव्यम्। फलविशेषस्यानुक्तत्वात् पापक्षयोऽत्रसाधारणं फलं द्रष्टव्यं ‡। चतुर्भिर्मन्त्रैर्यथाशक्ति हुत्वा अन्ते प्राङ्मुखः 'नमो देवेभ्यः', इति मन्त्रेणोपतिष्ठेत। पश्चाद्दक्षिणाभिमुखः 'स्वधा पितृभ्यः', इति मन्त्रेणोपतिष्ठते। 'स्वधा'शब्दः पितृप्रियं नमस्काराद्युपचारं ब्रूते। 'भूर्भुवः सुवः', इति लोकत्रयेऽपि पापरहितो भवामि। 'ॐ' इत्ययं शब्दः अङ्गीकारवाचित्वात् तत्र तत्रोचितार्थाङ्गीकारं प्रतिपादयति। नारायणाख्येनेश्वरेण मुनिना वा दृष्टत्वादयं प्रपाठको नारायणीयः॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि द्वितीयोऽनुवाकः॥

---

* सुवरस्य ओम् इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकचतुष्टयपाठः।

† अस्मल्लब्धेषु चतुर्षु मूलपुस्तकेषु भूरन्नये पृथिव्यै इत्यनुवाकस्तृतीयत्वेन परिगणितः। परन्तु भाष्यकारेणायमनुवाको द्वितीयत्वेन परिगृहीतः।

‡ एतं पापक्षयोऽत्र साधारणं फलमिति O चिह्नितपुस्तकपाठः।

अथ तृतीयोऽनुवाकः।

[१]भूरन्नमग्नये पृथिव्यै स्वाहा भुवोऽन्नं वायवेन्तरिक्षाय स्वाहा सुवरन्नमादित्याय दिवे स्वाहा भूर्भुवः सुवरन्नं चन्द्रमसे दिग्भ्यः स्वाहा नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवः सुवरन्नमोम्[१] ॥ अनु० ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः।

[१]भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा सुवरादि-

---

अथ तृतीयोऽनुवाकः।

अन्नवृद्धिकामस्य तेष्वेव मन्त्रेषु पाठान्तरमाह। [१]"भूरन्नमग्नये पृथिव्यै ० सुवरन्नमोम्"[१] इति। अन्नद्रव्यं स्वाहुतमस्तु। समृद्धं 'अन्नं', 'ओम्' प्राप्नोमि, इत्येतावानेव विशेषः॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि तृतीयोऽनुवाकः॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः।

पूजाकामस्य पुनरप्यन्यपाठमाह। [१]"भूरग्नये च ० सुवर्महरोम्"[१] इति। 'महते' प्रौढाय पूज्याय, वा हिरण्य-

त्यायं च दिवे च महते च स्वाहा भूर्भुवः सुवश्चन्द्र-मसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा नमो दे-वेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवः सुवर्महरोम्[१] ॥

अनु० ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

[१]पाहि नो अग्न एनसे स्वाहा । पाहि नो विश्व-

गर्भाय, 'च'कारैस्तत्तद्देवतानां सेवका देवाः परिगृह्यन्ते । ते-भ्योऽपि स्वाहुतमित्युक्तं भवति । 'महरोम्' पूजां प्राप्नवामि ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरार-ण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्या-मुपनिषदि चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

पूर्वत्र भूरग्नये इत्यनुवाके सर्वसाधारणाः पापक्षयार्था होम-मन्त्रा उक्ताः । अथ प्रतिबन्धनिवारणेन मुमुक्षोर्ज्ञानप्राप्त्यर्था होममन्त्रा उच्यन्ते । [१]"पाहि नो अग्ने ० शतक्रतो स्वाहा"[१] इति । हे 'अग्ने', 'नः' अस्मान्, 'एनसः' ज्ञानप्रतिबन्धकात् पापात्, 'पाहि' रक्ष । तुभ्यमिदं स्वाहुतमस्तु । 'नः' अस्माकं, 'विश्व-वेदसे' कृत्स्नतत्त्वज्ञानसिध्यर्थं, 'पाहि' तत्साधनसम्पादनेन पालय, तदर्थं तुभ्यं इदं स्वाहुतमस्तु । विशेषेण भानं दीप्तिः विभा सैव वसु धनं यस्याग्नेः सोऽयं विभावसुः । हे 'विभावसो', 'यज्ञं'

वेदसे स्वाहा। यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा। सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा[१] ॥

*पाहि नो अग्न एकया। पाह्युत द्वितीयया। पाह्यूर्जं तृतीयया। पाहि गीर्भिश्चतसृभिर्वसो स्वाहा ॥ अनु० ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः।

[१]यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपश्छन्दोभ्यश्छन्दाꣳस्याविवेश। सताꣳ शिक्यः† प्रोवाचोपनिषदिन्द्रो ज्येष्ठ

विविदिषाहेतुत्वेनास्माभिरनुष्ठीयमानं, 'पाहि' निर्विघ्नेन समाप्तिं नीत्वा पालय। शतसङ्ख्याकाः क्रतवो येनाग्निना निष्पाद्यन्ते सोऽयं शतक्रतुः। हे 'शतक्रतो', 'सर्वं' ज्ञानसाधनं गुरुशास्त्रादिकं, 'पाहि' ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि पञ्चमोऽनुवाकः ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः।

अथ ज्ञानप्रतिपादकत्वेन वेदान्तप्राप्तिकामेन जप्यं मन्त्रमाह। [१]"यश्छन्दसामृषभः ० भूर्भुवः सुवश्छन्द ओम्"[२] इति। 'यः' प्रणवः, 'छन्दसां' वेदानां मध्ये, 'ऋषभः' श्रेष्ठः, 'विश्वरूपः'

---

* एतन्मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति।

† B, J, N, O, Q चिह्नितपुस्तके सताꣳ शिक्य इति पाठः।

इन्द्रियाय ऋषिभ्यो नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवः सुवश्छन्द ओम्[१] ॥ ६ ॥

सर्वजगदात्मकः, एतद्वेदसारत्वं विश्वरूपत्वञ्च सांहित्यामुपनिषदि प्रपञ्चितं । तादृशः प्रणवः 'छन्दोभ्यः' वेदेभ्यः, प्रादुर्भूत इति शेषः । वेदसारत्वेन प्रजापतेः प्रत्यभादित्यर्थः । सः पुनः 'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि, 'आविवेश' । छन्दोभिरुपलक्षितेषु मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः । तथाच प्रपञ्चसारेऽभिहितं । अस्य तु वेदादित्वात्सर्वमनूनां प्रयुज्यते ह्यादाविति । तेन प्रणवेन प्रतिपाद्यः 'इन्द्रः' परमैश्वर्य्ययुक्तः परमात्मा, 'उपनिषत् प्रोवाच' उपनिषदं ब्रह्मविद्यां सर्ववेदान्तसिद्धां उक्तवान् । कीदृश इन्द्रः, 'सतां शिक्यः' सद्भिः कर्मानुष्ठायिभिरुपासकैर्ज्ञानिभिश्च प्राप्तुं शक्यः, 'ज्येष्ठः' कारणत्वेन सर्वस्मात्प्रथमः । किमर्थं विद्यामुक्तवानित्युच्यते । 'ऋषिभ्यः' ऋषीणामन्तर्मुखानां जिज्ञासूनां, 'इन्द्रियाय' ज्ञानसामर्थ्याय, अतोऽहं तत्प्रतिबन्धनिवारणाय 'देवेभ्यः पितृभ्यः', च 'नम'स्करोमि । 'भूर्भुवः सुवरोम्' लोकत्रयावस्थितान् प्राप्नोमि । देवानिति शेषः । एतदेवाभिप्रेत्य केचिद् भूर्भुवः सुवश्छन्द ओमिति पठन्ति ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि षष्ठोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः।

[१]नमो ब्रह्मणे धारणं मे अस्त्वनिराकरणं धारयिता भूयासं कर्णयोः श्रुतं मा च्योढ्वं ममामुष्य ओम्[१] ॥ अनु० ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः।

[१]ऋतं तपः सत्यं तपः श्रुतं तपः शान्तं तपो दमस्तपः

अथ सप्तमोऽनुवाकः।

अथ लब्धानां वेदानामविस्मरणाय जप्यं मन्त्रमाह। [१]"नमो ब्रह्मणे ० ममामुष्य ओम्"[१] इति। 'ब्रह्मणे' जगत्कारणाय, 'नमः', 'अस्तु'। तत्प्रसादान्मदीये चित्ते ग्रन्थतदर्थयोः 'धारणं', अस्तु। 'निराकरणं' विस्मरणं यथा न भवति तथा, 'धारयिता भूयासं'। 'अमुष्य' इत्थं प्रार्थयमानस्य 'मम', 'कर्णयोः', यत्किञ्चिद्वेदशास्त्रादिकं यदा कदाचिदपि 'श्रुतं', आसीत् तत्सर्वं हे देव 'मा च्योढ्वं' मा विनाशय। ततोऽहं 'ओम्' प्राप्नुयां, स्थिरं धारणमिति शेषः।

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि सप्तमोऽनुवाकः॥

शम॒स्तपो॒ दान॒ं तपो॒ यज्ञ॒ं तपो॒ भूर्भुव॒ः सुव॒र्ब्रह्मै॒तदुपा॑स्वै॒तत्तप॑ः[१] ॥ अनु० ८ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

अथ ज्ञानसाधनं यत्तपस्तत्तैकाग्र्यमस्ति "मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ह्यैकाग्र्यं परमन्तपः" इति श्रुतेः । तत्तपः श्रौतस्मार्तसर्वकर्मस्वरूपतया प्रशंसति । यद्वा । तथाविधतपःसिद्ध्यर्थं जप्यं मन्त्रमाह । [१]"ऋतं तपः सत्यन्तपः ० ब्रह्मैतदुपास्वैतत्तपः"[१] इति । 'ऋतं' मनसा यथार्थवस्तुचिन्तनं, 'सत्यं' वाचा यथार्थभाषणं । 'श्रुतं' वेदस्य पूर्वोत्तरभागार्थावबोधायोभयोर्मीमांसयोः श्रवणं । 'शान्तं' शान्तिः बाह्येन्द्रियाभ्यन्तरेन्द्रियोपरतिः । 'दानं' धनेषु स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनपर्यन्ता । 'यज्ञः' अग्निहोत्रादिः । तदेतत्सर्वमर्वाचीनं 'तपः' भूरादिलोकत्रयात्मकं विराड्देहरूपं । यत् 'ब्रह्म', अस्ति, हे मुमुक्षो 'एतत्' ब्रह्म, 'उपास्व' विजातीयप्रत्ययरहितं सजातीयप्रत्ययप्रवाहं कुरु, तत् 'एतत्' उपासनं, उत्तमं 'तपः' ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि अष्टमोऽनुवाकः ॥

अथ नवमोऽनुवाकः।

(१)यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति यथासिधारां क-

---

अथ नवमोऽनुवाकः।

अथ विहितानुष्ठानरूपं पुण्यं ज्ञानसाधनतया प्रशंसति। निषिद्धाचरणं* ज्ञानप्रतिबन्धकतया निन्दति। (१)"यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य ० आत्मानं जुगुप्सेत्"(१) इति। लोके 'वृक्षस्य' उद्यानादौ स्थितस्य चम्पकपाटलकेतकीपुन्नागादेः, 'सम्पुष्पितस्य' सम्यग्विकसितपुष्पोपेतस्य, यः 'गन्धः' सुरभिः, अस्ति, सोऽयं 'दूरात्' देशात्, 'वाति' वायुना सहागच्छति। 'एवं', पुण्यकर्मणः, ज्योतिष्टोमादेः, सत्कीर्त्तिः सुगन्धसमाना 'दूरात् वाति' मनुष्यलोकात् स्वर्गं गच्छति, तस्मात् पुण्यमनुष्ठेयं। अथ पापस्य दृष्टान्त उच्यन्ते। 'यथा', लोके राजा अमात्यादीनां विनोदाय प्रवृत्तः वंशाग्रवृत्तादिदुर्घटव्यापारेष्वत्यन्तकुशलमनाः कश्चिद् 'कर्त्ते' कूपादावगाधे कस्मिंश्चिद्गर्त्तविशेषे, 'अविह्वितां' प्रसारितां, 'असिधारां' खड्गधारां, 'अवक्रामेत्' पादाभ्यां धारया उपरि-गन्तुं प्रवर्त्तते। तदानीमसौ मनस्येवं विचारयति, 'यत्' यदि, 'युवे ह्नवे' हकारो व्यत्ययेन यकारस्थाने पठितः, अतएव केचिद् युवे युवे इति पठन्ति,—यौमि यौमि पुनः पुनः पादमसिधारया मिश्रयामीत्यर्थः। तदानीमहं 'विकदिष्यामि', 'कर्त्ते'

---

* निषिद्धाचरणरूपन्तु इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

तँऽवंहितामवक्रामेद्यद्युवे हुवे* ह वा विह्वदिष्यामि कर्त्तं पतिष्यामीत्येवमन्वतादात्मानं जुगुप्सेत्[१] ॥ अनु० ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

[१]अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां नि-

वा पतिष्यामि', अहमित्येतमर्थं 'ह'शब्दो ब्रूते । लकारस्थाने व्यत्ययेन दकारः । असिधारायां पादस्य दृढस्पर्शे पादच्छेदेनाहं विक्लवितो विवशो भविष्यामि, दृढस्पर्शाभावे लधोवर्त्तिन्यगाधे गर्त्ते पतिष्यामि, 'इति एवं', पापे वर्त्तमानः पुरुषः विचारयेत् । यदि पापं प्रकटं कुर्यां तदानीमिह लोके निन्दितो भविष्यामि, तत्परिहाराय अप्रकटं कुर्यां, तदापि नरके पतिष्यामीति, ईदृग्विचारयुक्तः पुरुषः 'अनृतात्' पापात्, 'आत्मानं', 'जुगुप्सेत्' धिङ् मां लोकद्वयभ्रंशहेतुमिति† निन्दित्वा पापात् निवारयेत् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि नवमोऽनुवाकः ॥

इति प्रथमखण्डः समाप्तः ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

यथोक्तप्रशंसोपेतपुण्यानुष्ठानेन निषिद्धाचरणवर्जितेन शुद्धान्तःकरणस्य पुरुषस्य तत्त्वमुपदेष्टुमयमनुवाक आरभ्यते । तत्र प्रथ-

---

* युवे युवे इति B, J, I, N, O, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† नाशहेतुमिति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

हितोऽस्य जन्तोः । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्र-
सादान्महिमानमीशं[१] । [२]सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्

मात्मचमाह । [१]"अणोरणीयान्महतः ० प्रसादान्महिमान-
मीशं"[१] इति । सच्चिदानन्दैकरसः परमेश्वरः सर्वाधिष्ठत्वेन*
सर्वस्य जगतः स्वरूपत्वादात्मशब्देनोच्यते । आत्मशब्दस्य स्वरूप-
वाचीति प्रसिद्धं । मायाकार्यभूते लौकिकव्यवहारे सूक्ष्मत्वेन
प्रसिद्धः, परमाणुर्द्व्यणुकादिरणुशब्दवाच्यः । तस्मादप्ययमात्मा
अतिशयेन सर्वसूक्ष्मत्वात् 'अणीयान्' आकाशदिगादयः परि-
माणाधिक्यत्वाल्लोके महच्छब्दवाच्याः । ततोऽप्ययं 'आत्मा',
अतिशयेनाधिक्यत्वात् 'महीयान्' । परमाणुद्व्यणुकादीनां अस्म-
दादिप्रत्यक्षगम्यत्वाभावेऽपि योगिजनचक्षुर्गम्यत्वमस्ति । तदप्या-
त्मनो नास्तीत्यभिप्रेत्य अणीयस्त्वमुक्तं । आकाशदिगादीनामे-
कब्रह्माण्डवर्त्तित्वात् तादृशब्रह्माण्डलक्षकोट्यधिष्ठानत्वमभिप्रेत्य
महीयस्त्वमुक्तं । तादृशः परमात्मा 'अस्य' देवमनुष्यादिरू-
पस्य, 'जन्तोः', 'गुहायां निहितः' । गुहाशब्देन हृदयपुण्डरी-
कमध्यवर्त्तिनी बुद्धिरुच्यते । गुहूसंवरणे इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नो
गुहाशब्दः । बुद्धिश्च हृदयपुण्डरीकेन संवृता तन्मध्यवर्त्तिनीत्वात्
तस्यां बुद्धावस्य परमात्मनो निहितत्वं नाम विषयोपलभ्यमा-
नत्वं, नतु बुद्धावाधेयत्वं । सर्वजगदाधारस्य तदसम्भवात् ।
'तं' तथावस्थितं, 'ईशं', शमादिगुणयुक्तोऽधिकारी पुरुषः

---

* सर्वाधिष्ठानत्वेनेति ५ चिह्नितपुस्तकपाठः ।

स॒प्तार्चिषः॑ स॒मिधः॑ स॒प्त जि॒ह्वाः। स॒प्त इ॒मे लो॒का येषु॒ चर॑न्ति प्रा॒णा गु॑हाश॒यान्नि॑हि॒ताः स॒प्त स॑प्त(२)।

'पश्यति' साक्षात्करोति। स चाधिकारः 'धातुः प्रसादात्', उपजायते। धाता, जगतो विधाता परमेश्वरः, तस्य प्रसादः, अनुग्रहः। तथा च पूर्वाचार्यैरुक्तं। "ईश्वरानुग्रहादेषां पुंसामद्वैतवासना। महाभयकृतत्राणा द्विचाणां यदि जायते"* इति। कीदृशमीशं, 'अक्रतुं' सङ्कल्परहितं, स्व्यन्नपानादिभोगजातं समीचीनमितिसङ्कल्पनं जीवस्यैव न त्वीशस्य। सङ्कल्पहेतुभूतान्तःकरणोपाधेरभावात्। अतो निरुपाधिकत्वात् 'महिमानं' अतिशयेन महान्तं। ईदृशं परमेश्वरं साक्षात्कृत्य 'वीतशोकः' जन्ममरणादिशोकरहितो भवति॥

द्वितीयामृचमाह। (२)"सप्त प्राणाः प्रभवन्ति ० निहिताः सप्त सप्त"(२) इति। शुद्धान्तःकरणैर्ज्ञातव्यो यः परमात्मा उक्तः। तत्र शाखाचन्द्रन्यायेनोपलक्षणार्थं जगत्कारणत्वमुच्यते। 'तस्मात्' परमात्मनो मायाशक्तिविशिष्टात्, 'सप्त प्राणा प्रभवन्ति'। अन्यत्र सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा† इत्युक्तत्वात्। शिरोवर्त्तिसप्तच्छिद्रगताः सप्तसङ्ख्याकाश्चक्षुरादयः प्राणाः परमेश्वरादुत्पद्यन्ते। द्वे चक्षुषी, द्वे श्रोत्रे, द्वे नासिके, मुखमेकमिति सप्तत्वं। तेषां चक्षुरादीनां स्वस्वविषयप्रकाशनशक्तयः 'सप्तार्चिषः'। तैरर्चिभिर्ग्राह्य-

---

* द्विचाणामेव जायते इति Q चिह्नितपुस्तकपाठः।

† प्राणाः प्राणा इत्युक्तत्वात् इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

(२)अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च विश्वा ओषधयो रसाश्च येनैष भूत-

---

माणत्वेन 'सप्त'सङ्ख्याका विषयाः 'समिधः' । विषयैर्हीन्द्रियाणि समिध्यन्ते प्रकाशयुक्तानि क्रियन्ते । यथैकस्यापि चक्षुरिन्द्रियस्य गोलकभेदेन द्वित्वं । तथा रूपस्याप्येकस्य वामदक्षिणरूपग्राहकचक्षुर्वृत्तिभेदात् द्वित्वं द्रष्टव्यं । एवं शब्दगन्धयोर्द्वित्वे सति विषया सप्त सम्पद्यन्ते । अथवा समिच्छब्देन सप्तसङ्ख्या न सम्बध्यते किन्तु जिह्वाशब्देन । अग्निजिह्वानाञ्च सप्तत्वमाथर्वणिकैराम्नातं । "काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता चापि सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः" इति ॥ तास्च परमेश्वरात् प्रभवन्ति । 'इमे' भूरादयः, 'सप्त'सङ्ख्याकाः 'लोकाः', 'तस्मात् प्रभवन्ति' । तेषु सप्तसु लोकेषु देवमनुष्यादिशरीरवर्त्तिनः 'प्राणाः', 'चरन्ति' । तादृशा लोका उत्पन्ना इति पूर्वत्रान्वयः । गुहा, बुद्धिः, तस्यां शेते, उपलभ्यते, इति 'गुहाशयः' परमेश्वरः, तस्मात्, उत्पन्नाः सप्तर्षयः । 'सप्त' समुद्रा इत्यादिकाः, 'सप्त'सङ्ख्याकाः पदार्थविशेषाः, 'निहिताः' तत्र तत्रावस्थापिताः ॥

तृतीयामृचमाह । (२)"अतः समुद्राः ० भूतस्तिष्ठत्यन्तरात्मा"(२) इति । क्षीरोदधिप्रभृतयः 'समुद्र'विशेषाः, मेरुप्रभृतयः 'गिरि'विशेषाश्च, 'अस्मात्' परमेश्वरात्, 'सर्वे', प्रभवन्ति । गङ्गागोदावर्य्यादयः 'सर्वरूपाः' बहुविधाः, नद्यः, अस्मात्,

स्तिष्ठत्यन्तरात्मा(३)। (४)ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-मृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां। श्येनो गृध्राणाꣳ स्वधि-तिर्वनानाꣳ सोमः पवित्रमत्येति रेभन्(४)। (५)अजामेकां

परमेश्वरात्, उत्पन्नाः 'स्यन्दन्ते' प्रवहन्ति। व्रीहियवाद्याः 'विश्वाः' सर्वाः, 'ओषधयः', च, मधुराम्लादयः 'रसाश्च', 'अतः' परमेश्वरात्, प्रभवन्ति। 'एषः' अहम्प्रत्ययेन गम्यमानः, 'अन्तरात्मा' स्थूलदेहचिदात्मनोर्मध्यवर्त्ती लिङ्गदेहः, 'येन' ओषधिरसेन, 'भूतः' सम्बद्धः सन्, शरीरे 'तिष्ठति'। तादृशो रस उत्पन्न इति पूर्वत्रान्वयः॥

चतुर्थीमृचमाह। (४)"ब्रह्मा देवानां ० पवित्रमत्येति रे-भन्"(४) इति। अन्तर्बहिर्वर्त्तिनां प्राणसमुद्रादीनामचेतनानां सृष्टिमुक्त्वा चेतनेषु परमेश्वरस्योत्कृष्टरूपेणावस्थानमुच्यते। 'दे-वानां' अग्नीन्द्रादीनां मध्ये, 'ब्रह्मा' चतुर्मुखो भूत्वा परमेश्वरो नियामकत्वेनावतिष्ठते। तथा 'कवीनां' काव्यनाटकादिकर्तॄणां पुरुषाणां मध्ये, 'पदवीः', भूत्वावतिष्ठते। व्याकरणे निष्पन्नः सुप्शब्दविशेषः पदं तद्वेति गच्छतीति 'पदवीः' शब्दसामर्थ्या-भिज्ञो व्यासवाल्मीक्यादिरूप इत्यर्थः। 'विप्राणां' वैदिकमार्ग-वर्त्तिनां ब्राह्मणानां मध्ये, 'ऋषिः' तत्तद्गोत्रप्रवर्त्तको वसिष्ठा-दिरूपः, बभूव। 'मृगाणां' चतुष्पदां मध्ये, शक्त्याधिक्येन युक्तः 'महिषः', बभूव। 'गृध्रोपलक्षितानां' सर्वेषां पक्षिणां मध्ये प्रबलः 'श्येनः', बभूव। 'वनानां' वृक्षसमूहरूपाणां मध्ये, छेदनार्थः

लोहि॑तशुक्लकृ॒ष्णां ब॒ह्वीं प्र॒जां ज॒नय॑न्तीꣳ स॒रूपा॑म्। अ॒जो ह्येको॑ जु॒षमा॑णोऽनु॒शेते॒ जहा॑त्येनां भु॒क्तभो॑गा॒मजो॒ऽन्यः॑(५) ॥ १ ॥

'स्वधितिः' परशुः, बभूव। यागहेतुभूतवल्ल्यात्मकः 'सोमः', भूत्वा 'रेभन्' मन्त्रशब्दयुक्तः सन्, 'पवित्रं' शुद्धिकारणं गङ्गाजलकुशदर्भादिद्रव्यजातं सर्वं, 'अत्येति' ॥

पञ्चमीमृचमाह। (५)"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां ० भुक्तभोगामजोऽन्यः"(५) इति। व्यवहारदशायां परमेश्वरस्य चतुर्मुखब्रह्मादिशरीरेषु विशेषेणावस्थानमभिधाय यथोक्तजगत्सृष्टेर्मूलकारणभूतां मायाशक्तिमुपजीव्य बद्धमुक्तपुरुषव्यवस्था प्रदर्श्यते। न जायत इति 'अजा' मूलप्रकृतिरूपा माया। न ह्यनादेस्तस्या जन्म सम्भवति। सा च माया 'एका' इतरस्य सर्वस्य जगतस्तत्कार्यत्वात्। यदासौ तेजोऽबन्नानि त्रीणि भूतानि उत्पाद्य* तद्रूपाऽवतिष्ठते। तदानीं 'लोहितशुक्लकृष्ण'वर्णैरुपेता भवति। तथा छान्दोगा आमनन्ति। "यदग्ने रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य" इति। अन्नशब्देनात्र पृथिवी उपलक्ष्यते। रजःसत्त्वतमोगुणा वा लोहितादिशब्दैरुपलक्ष्यन्ते। गुणत्रयात्मिका मायेत्युक्तं भवति। सा च देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपां गुणत्रयात्मिकत्वेन 'सरूपां', बहुविधां, 'प्रजां', 'जनयति'। न जायत इति 'अजः' जीवः, तस्यापि माया-

---

* त्रीणि रूपाण्युत्पाद्य इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

(६)हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्। नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा

वदनादित्वादुत्पत्तिर्नास्ति। तादृशो जीवो द्विविधः। आसक्तो विरक्तश्चेति। तयोर्मध्ये 'एकः' आसक्तो यो जीवः, पूर्वोक्तामजां मायां 'जुषमाणः' प्रीतिपूर्वकं सेवमानः, 'अनुशेते' तदनुसारेणैव वर्त्तते। विषयानेव भुञ्जानो विवेकरहितो जन्ममरणं प्रवाहरूपेण सञ्चरतीत्यर्थः। 'अन्यो अजः' विरक्तो जीवः, 'भुक्तभोगां', 'एनां' मायां, 'जहाति' परित्यजति। विरक्तैः प्रागेव भोगान् भुक्त्वा नतूपरिष्टाद्भोच्यन्ते। तादृशैर्भोगैर्युक्ता माया भुक्तभोगा, तां मायां तत्त्वविवेकेन बाधत इत्यर्थः॥

षष्ठीमृचमाह। (६)"हꣳसः शुचिषत् ० ऋतं बृहत्"(६) इति। यः पुमान् विवेकेन मायां परित्यजति तस्य सर्वमपि जगद् ब्रह्मरूपेणावभासत इत्येवमाचोऽर्थोऽत्र प्रदृश्यते। तदर्थमादौ जगदनूद्यते। हन्ति सर्वदा गच्छतीति 'हंसः' आदित्यः, स च शुचौ शुद्धे मण्डले ज्योतिर्मये सीदतीति 'शुचिषत्', सूत्रात्मरूपेण जगन्निवासहेतुत्वात्। 'वसुः' वायुः, तद्रूपः सन्, अन्तरिक्षे सीदतीति 'अन्तरिक्षसत्'। होमनिष्पादक आहवनीयाद्यग्निः 'होता' तद्रूपेण सोमयागाद्यङ्गभूतायां वेद्यां सीदतीति 'वेदिषत्'। अमावास्यादितिथिविशेषमनपेक्ष्य भोजनयाच्ञार्थं तत्र तत्र गच्छन् पुरुषो वैदेशिकः 'अतिथिः'। तद्रूपेण दुरोणेषु गृहेषु परकीयेषु सीदतीति 'दुरोणसत्'। नृषु

ऋ॒त॒जा अ॒द्रि॒जा ऋ॒तं बृ॒हत्[६]। [*[७]यस्माज्जाता न परा नैव किञ्चनास य आविवेश भुवनानि विश्वा।

मनुष्येषु कर्माधिकारिजीवरूपेण सीदतीति 'नृषत्'। वरे श्रेष्ठे क्षेत्रे काशीद्वारावत्यादौ पूजनीयदेवरूपेण सीदतीति 'वरसत्'। ऋते सत्ये वैदिके कर्मणि फलरूपेण सीदतीति 'ऋतसत्'। व्योम्नि आकाशे नक्षत्रादिरूपेण सीदतीति 'व्योमसत्'। अद्भ्यो नदीसमुद्रादिगताभ्यः शङ्खमकरादिरूपेण जायत इति 'अब्जाः'। गोभ्यः क्षीरादिरूपेण जायत इति 'गोजाः'। ऋतं सत्यवचनं तस्मात् कीर्त्तिरूपेण जायत इति 'ऋतजाः'। अद्रिभ्यः पर्वतेभ्यो वृक्षादिरूपेण जायत इति 'अद्रिजाः'। हंस इत्यारभ्य अद्रिजा इत्यन्तेनोक्तं यज्जगदस्ति तज्जगत् 'ऋतं' सत्यं, 'बृहत्' ब्रह्म, अज्ञानिदृष्ट्या जगद्रूपेण भासमानं सर्वं ज्ञानिदृष्ट्या ब्रह्मैवेत्यर्थः॥

सप्तमीमृचमाह। [७]"यस्माज्जाता ० स षोडशी"[७] इति। हंसादेः सर्वस्य जगतो ब्रह्मरूपत्वं यदुक्तं तदत्र प्रतिपाद्यते। ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्तु किञ्चिदस्तीति वदन्वादी प्रष्टव्यः। किमचेतनं जगद् ब्रह्मव्यतिरिक्तं? आहोस्वित् चेतनो जीवः। अचेतनत्वपक्षेऽपि किं सृष्टेरूर्द्धभावि वस्तु ब्रह्मव्यतिरिक्तं उत पूर्वभावि। न तावदूर्ध्वभाविनो व्यतिरिक्तत्वमित्युच्यते। 'जाता' सृष्टेरूर्ध्वमुत्पन्ना

* [ ] एतच्चिह्नक्रोडीकृताः सप्तमन्त्रा अस्मल्लब्धेषु B, J, N, O चिह्नितेषु मूलपुस्तकेषु न पठिताः। एतेषामत्र निवेशे दशतिसङ्ख्या वृद्धिर्जायते। परन्तु E, M, Q चिह्नितभाष्यपुस्तकत्रयेषु एषां व्याख्यानात् अत्र परिगृहीताः।

प्रजापतिः प्रजया संविदानस्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी⁽⁷⁾। ⁽⁸⁾विधर्तारं हवामहे वसोः कुविद्-

प्रजा, 'यस्मात्' परमेश्वरात्, 'परा' व्यतिरिक्ता, 'न', भवति। नापि पूर्वभाविनो व्यतिरिक्तत्वमुच्यते, सृष्टेः पूर्वं 'किञ्चन' किमपि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्तु, 'नैवास', "एकमेवाद्वितीयम्" इति श्रुत्यन्तरात्। नापि चेतनस्य जीवस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वमित्युच्यते। यः, परमेश्वरः, 'विश्वा भुवनानि' सर्वलोकवर्त्तीनि शरीराणि, 'आविवेश' जीवरूपेण प्रविवेश। "अनेन जीवेन आत्मानुप्रविश्य" इति श्रुत्यन्तरात्। सः 'प्रजापतिः' प्रजापालकः परमेश्वरः, 'प्रजया' स्वस्मादुत्पन्नया देवतिर्यगादिरूपया, 'संविदानः' संसर्गं तादात्म्यं लभमानो वर्त्तते। 'सः' परमेश्वरः, 'त्रीणि ज्योतींषि' अग्न्यादित्यचन्द्ररूपाणि, 'सचते' समवैति, तादात्म्यसम्बन्धं प्राप्नोति। कीदृशः परमेश्वरः, 'षोडशी' प्रश्नोपनिषत्प्रोक्तषोडशकलोपेतः। तत्र हि प्राणश्रद्धादिकं कृत्स्नमपि जगत् षोडशावयवरूपं। "परमात्मा ससर्ज वै" इति श्रुत्यन्तरात्। तथा सति मृद्घटन्यायेन कार्यकारणयोरव्यतिरेकात् षोडशकलारूपेण जगता सह तादात्म्यसम्बन्धादयं षोडशी इत्युच्यते॥

अष्टमीमृचमाह। ⁽⁸⁾"विधर्तारं हवामहे ॰ सवितारं नृचक्षसं"⁽⁸⁾ इति। यथोक्तब्रह्मतत्त्वज्ञानलाभाय परमेश्वरप्रार्थनारूपाः केचिन्मन्त्रा इत आरभ्योच्यन्ते। 'वसोः' धनस्य ब्रह्मज्ञानरूपस्य, 'विधर्तारं' विशेषेण सम्पादयितारं, परमेश्वरं, 'हवामहे'

नाति नः। सवितारं नृचक्षसं[८]। [९]अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगं। परा दुष्वप्रियꣳ सुव[९]। [१०]विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव। यद्भद्रं तन्म आसुव[१०]। [११]मधु वाता ऋता-

---

अस्मदनुग्रहार्थं आह्वयामः। 'नः' अस्माकं तादृशानां, 'कुवित्' प्रभूतं तत्त्वज्ञानरूपं धनं, 'वनाति' सम्भजते, स परमेश्वरो ददातीत्यर्थः। कीदृशं विधर्तारं, 'सवितारं' अस्मद्बुद्धेः प्रेरकं। 'नृचक्षसं' नृणां मनुष्याणां अधिकारिणां आचार्यरूपेण तत्त्वविद्याप्रवक्तारं॥

नवमीमृचमाह। [९]"अद्या नो देवसवितः ० दुष्वप्रियꣳ सुव"[९] इति। हे 'सवितः' प्रेरकदेव, 'अद्य' अस्मिन् दिने, 'नः' अस्माकं विद्यार्थिनां, 'प्रजावत्' शिष्यप्रशिष्यादिप्रजोपेतं, 'सौभगं' आचार्यरूपं भाग्यं, 'सावीः' प्रेरय, प्रयच्छेत्यर्थः। 'दुष्वप्रियं' दुष्टस्वप्नसदृशं द्वैतप्रतिभासं, 'परासुव' निराकुरु॥

दशमीमृचामाह। [१०]"विश्वानि देव ० तन्म आसुव"[१०] इति। हे 'सवितः' प्रेरकदेव, 'दुरितानि' ज्ञानप्रतिबन्धकानि पापानि, 'विश्वानि' सर्वाणि, 'परासुव' पराकुरु। 'भद्रं' कल्याणं, असम्भावनाविपरीतभावनारहितं तत्त्वज्ञानं, 'यद्', अस्ति 'तत्', 'मे' मह्यं उपासकाय, 'आसुव' साकल्येन प्रयच्छ॥

एकादशीमृचमाह। [११]"मधुवाता ऋतायते ० सन्त्वोषधी"[११] इति। 'ऋतायते' ऋतं परं ब्रह्म तदिच्छति मह्यं,

यत मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः(११) ।
(१२)मधु नक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवꣳ रजः । मधु द्यौ-

'वाताः' वायवः, 'मधु' माधुर्योपलक्षितं सुखं यथा भवति तथा, वान्तु इति शेषः । प्रबले तु वायौ रोगोत्पत्त्या तत्त्वज्ञानविघ्नः सम्पद्यते । अतः स माभूदिति वायोरानुकूल्यं प्रार्थ्यते । एवमुत्तरत्रापि तत्तदानुकूल्यं द्रष्टव्यं । 'सिन्धवः' नद्यः, 'मधु क्षरन्ति' इति मधुरं आरोग्यकरमुदकं सम्पादयन्त्वित्यर्थः । 'ओषधीः' व्रीहियवादयः, अपि 'नः' अस्माकं, 'माध्वीः' मधुराः पथ्यरूपाः, 'सन्तु' ॥

द्वादशीमृचमाह । (१२)'मधु नक्तमुतोषसि ० रस्तु नः पिता"(१२) इति । 'नक्तं' रात्रौ, 'उत' अपि च, 'उषसि' प्रभाते, दिवसेऽपि, विद्यार्थिनः 'मधु' मधुरं अनुकूलं सुखं, 'अस्तु' कालकृतोऽपि विघ्नो माभूदित्यर्थः । 'पार्थिवं रजः' पृथिव्यामवस्थितं शयनादिस्थानगतं रजोऽपि, 'मधुमत्' माधुर्योपेतं, कण्टकपाषाणादिराहित्येनानुकूलं 'अस्तु' । 'नः' अस्माकं, 'पिता' पितृसदृशी, 'द्यौः', अपि 'मध्वस्तु' अतिवृष्ट्यादिप्रातिकूल्यरहितास्तु । "द्यौः पिता पृथिवी माता" इति मन्त्रान्तराद्दिवः पितृत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह । (१३)"मधुमान्नः ० भवन्तु नः"(१३) इति । 'वनस्पतिः' चूतपनसादिः, 'नः' अस्मान् प्रति, 'मधुमान्' मधुरफलोपेतो जीवनहेतुः, 'अस्तु' । 'सूर्यः', अपि प्रभूतं सन्तापमकृत्वा 'मधुमान्' माधुर्येण अनुकूलप्रकाशनेन युक्तः, 'अस्तु' । 'गावः',

रस्तु नः पिता[१२]। [१३]मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्य्यः। माध्वीर्गावो भवन्तु नः[१३] * ।] [१४]घृतं मिमिक्षिरे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतमुवस्य धाम। अनुष्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यं[१४]। [१५]समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदुपांशुना

अपि 'नः' 'अस्मान् प्रति, 'माध्वीः' जीवनहेतुमधुरक्षीरोपेताः, 'भवन्तु' ॥

चतुर्दशीमृचमाह। [१४]"घृतं मिमिक्षिरे ० वक्षि हव्यं"[१४] इति। भोग्यजातस्य ज्ञानयोग्यदेहानुकूल्यं प्रार्थ्य ज्ञानसाधनयागादिकर्महेतोरग्नेरानुकूल्यं प्रार्थ्यते। पूर्वे यजमाना अग्न्याहवनीयादिरूपे 'घृतं', 'मिमिक्षिरे' सिक्तवन्तः। मिह सेचन इति धातुः। तद् 'घृतं', 'अस्य' अग्नेः, 'योनिः' उत्पत्तिकारणं। घृतेन ज्वालाभिवृद्धिदर्शनात्। अतोऽयमग्निः 'घृते श्रितः' घृतं आश्रित्य अवस्थितः। 'घृतं', एव 'अस्य', अग्नेः 'धाम' स्थानं, तेजोहेतुर्वा। हे अग्ने 'अनुष्वधं' स्वधामनु अस्मदीयं हविःस्वरूपमनुसृत्य 'आवह' देवान् अत्रानय, आनीय च 'मादयस्व' हृष्टान् कुरु। हे 'वृषभ' श्रेष्ठ, 'स्वाहाकृतं' स्वाहाकारेण अस्माभिर्दत्तं 'हव्यं', 'वक्षि' वह, देवान् प्रापय ॥

पञ्चदशीमृचमाह। [१५]"समुद्रादूर्मिः ० अमृतस्य नाभिः"[१५] इति। 'समुद्र'वदतिप्रभूतात् परमात्मनः 'ऊर्मि'शब्दो जड-

स॒मम॑मृत॒त्वमा॑नट्। घृ॒तस्य॒ नाम॒ गुह्यं॒ यद॑स्ति॒ जि॒ह्वा दे॒वाना॑मृ॒तस्य॒ नाभिः॑(१५)। (१६)व॒यं नाम॒ प्रब्र॑वामा

प्रपञ्चः 'मधुमान्' भोग्यत्वेन माधुर्ययुक्तः, 'उदारत्' उदगच्छत्, उत्पन्न इत्यर्थः। यथा लोके समुद्रात् तरङ्गा उत्पद्यन्ते। एवं हि चिदेकरसात् परमात्मनो जडं भोग्यजातं सर्वमुत्पन्नं। घृक्षरण-दीप्त्योरिति धातोरुत्पन्नो घृतशब्दः। 'घृतं' दीप्तं, स्वप्रकाशं ब्रह्मे-त्यर्थः। तस्य ब्रह्मणो यत् 'नाम' प्रणवरूपं, 'गुह्यं' सर्ववेदेषु गोप्य-मस्ति। तथा च कठैराम्नातं। "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति प्रस्तुत्य तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि ओमित्येतत्" इति। तेन प्रणवरूपेण 'उपांशुना' ध्यानकाले शनैरुच्चार्यमाणेन, 'अमृ-तत्वं' उत्पत्तिविनाशरहितं ब्रह्मतत्त्वं, 'समानट्' सम्यगानशे, प्रा-प्नोतीत्यर्थः। तच्च प्रणवाख्यं नाम 'देवानां जिह्वा' देवैः ध्यान-परैः निरन्तरं उच्चार्यमाणत्वेन जिह्वेव सर्वदा मुखमध्ये वर्त्तते। किञ्चेदं प्रणवरूपं नाम 'अमृतस्य' विनाशरहितस्य मोक्षस्य, 'नाभिः' रथचक्रस्य नाभिरिवाश्रयभूतं। अनेन हि मुक्तिरूपं फलं प्राप्यते। अतएव कठैराम्नातं। "एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्" इति। एतस्यामृचि प्रणवस्य मोक्षसाधन-त्वमुक्तं॥

षोडशीमृचमाह। (१६)"वयं नाम ० ब्रवमीन्द्वार एतत्"(१६) इति। 'वय' ज्ञानार्थिनः पुरुषाः, 'अस्मिन्' ज्ञान'यज्ञे', 'घृतेन' दीप्तेन स्वप्रकाशेन ब्रह्मणा निमित्तभूतेन, प्रणवरूपं 'नाम',

घृतेनास्मिन् यज्ञे धारयामा नमोभिः। उप ब्रह्मा शृ-
णवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद्गौर एतत्(१६)। (१०)च-
त्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो

'प्रणवाम' सर्वदा ध्यायन्त उच्चारयाम। ततः 'नमोभिः' नम-
स्कारैर्युक्ता वयं, चित्ते ब्रह्मतत्त्वं सर्वदा 'धारयाम'। ज्ञानस्य
यज्ञत्वं भगवतोक्तम्। "स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः"
इति। 'शस्यमानं' अस्माभिः प्रणवेन स्तूयमानं, 'उपशृणवत्'
पार्श्ववर्त्तिभिस्तत्त्ववेदिभिः स्तूयमानं, 'एतद्' ब्रह्मतत्त्वं, 'चतुः-
शृङ्गः' अकारोकारमकारनादरूपशृङ्गचतुष्टयोपेतः, 'गौरः' श्वेतः
प्रणवाख्य ऋषभः, 'अवमीत्' वान्तवान्, ब्रह्मतत्त्वं प्रत्यपादयदित्यर्थः।
अकारादीनां प्रणवमात्राणां शृङ्गत्वमुत्तरतापनीये श्रुतं। "शृङ्गे-
ष्वशृङ्गं संयोज्य" इति। निष्कामैरनुष्ठेयत्वेन निर्मलत्वात् प्रणवस्य
गौरत्वं वृषभरूपत्वञ्च संहितोपनिषद्याम्नातं। "यश्छन्दसामृ-
षभो विश्वरूपः" इत्येवमनेन प्रतिपादनमुपलक्ष्यते ॥

सप्तदशीमृचमाह। (१०)"चत्वारि शृङ्गाः ० मर्त्याँ आ-
विवेश"(१७) इति। 'शृङ्गाः' प्रणवस्य यान्यकारादीनि शृङ्गाणि,
तानि 'चत्वारि'। 'अस्य' प्रणवप्रतिपाद्यत्वेन प्रणवरूपस्य ब्रह्मणः,
'त्रयः पादाः' पद्यते गम्यते ब्रह्मतत्त्वमेभिरिति पादाः,
अध्यात्मं विश्वतैजसप्राज्ञाः। अधिदैवं विराड्ढिरण्यगर्भाव्याकृतानि।
'द्वे शीर्षे' उत्तमाङ्गस्थानीये चिदचिद्रूपे द्वे शक्ती। तथैव 'अस्य'
ब्रह्मणः, भूरादयः 'सप्त' लोकाः, 'हस्तासः' हस्तस्थानीयाः।

अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेश(१७) ॥ २ ॥

(१८)त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्वविन्दन्। इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं

'त्रिधा बद्धः' अकारोकारमकारेषु विश्वतैजसप्राज्ञैर्विराड्ढिरण्यगर्भाव्याकृतैश्च त्रिःप्रकारेण सम्बद्धः, 'वृषभः' प्रणवः, 'महः' तेजोरूपं ब्रह्मतत्त्वं, 'रोरवीति' अतिशयेन प्रतिपादयति। तदेव प्रतिपाद्यं स्पष्टीक्रियते। 'देवः' परमेश्वरः, 'मर्त्यान्' मनुष्यदेहान्, 'आविवेश' सर्वतः प्रविष्टः। "स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः" इति श्रुत्यन्तरात्॥

अष्टादशीमृचमाह। (१८)"त्रिधाहितं ० निष्टतक्षुः"(१८) इति। 'त्रिधा हितं' शरीरे विश्वतैजसप्राज्ञाख्येन त्रिप्रकारेण ब्रह्माण्डे विराड्ढिरण्यगर्भाव्याकृताख्येन च त्रिःप्रकारेणावस्थितं। 'घृतं' दीप्तं स्वप्रकाशं ब्रह्मतत्त्वं, 'देवासः' देववत् सात्त्विका अन्तर्मुखाः पुरुषाः, 'गवि'वाचि, तत्त्वमस्यादिवेदरूपायां, 'अन्वविन्दन्' अनुक्रमेण लब्धवन्तः। कीदृशं घृतं, 'पणिभिर्गुह्यमानं' पणव्यवहारे स्तुतौ चेति धातुः। पणिभिः स्तोतृभिः उपदेष्टृभिराचार्यैः परमरहस्यत्वेन गोप्यमानं। त्रिधा हितं इत्येतदेव विविच्यते। 'इन्द्रः' परमैश्वर्ययुक्तो विराड् पुरुषः, 'एकं' जागरणरूपं, 'जजान' उत्पादितवान्। 'सूर्य'शब्दस्तेजसत्त्वेन हिरण्यगर्भमुपलक्षयति। स च हिरण्यगर्भः 'एकं' स्वप्नरूपं, 'जजान'। वेनेति धातुः कान्तिकर्मा। 'वेनात्'

स्वधया निष्टतस्थुः(१८)।(१९)यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको* रुद्रो महर्षिः। हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम् स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु(१९)। (२०)यस्मात् परं

सर्वदुःखराहित्येन कमनीयादव्याकृतात् एकं सुषुप्तरूपं निष्पन्नमिति शेषः। स्वस्मिन्नेव धीयतेऽवस्थाप्यत इत्याश्रयान्तररहिता ब्रह्मरूपा चित् स्वधाशब्देनोच्यते। "स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" इति श्रुत्यन्तरात्। तया 'स्वधया' ब्रह्मरूपया चिता, पूर्वोक्ता इन्द्रसूर्यवेलाः 'निष्टतस्थुः' जागरणादिकं निष्पादितवन्तः। एताभ्यां द्वाभ्यां ऋग्भ्यां प्रणवतत्प्रतिपाद्यार्थौ प्रपञ्चितौ॥

एकोनविंशीमृचमाह। (१९)"यो देवानां ० स्मृत्या संयुनक्तु"(१९) इति। 'यः' देवः, 'हिरण्यगर्भं', 'पश्यत' साक्षात्करोति। कीदृशं हिरण्यगर्भं, 'देवानां प्रथमं' अग्नीन्द्रादीनां मध्ये आदिभूतं, 'पुरस्तात् जायमानं' अग्नीन्द्राद्युत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पद्यमानं। अनेन प्राथम्यं स्पष्टीकृतं। कीदृशो देवः, 'विश्वाधिकः' विश्वस्य जगतः कारणत्वेन तस्मादधिकः, 'रुद्रः' रुत्, वैदिकः शब्दः, तं द्रवति प्राप्नोति, वेदप्रतिपाद्य इत्यर्थः। 'महर्षिः' ऋषीणां अतीन्द्रियद्रष्टॄणां मध्ये महान्, "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्य इत्यर्थः। 'स देवः' तादृशः परमेश्वरः, 'नः' अस्मान्, 'शुभया स्मृत्या' सर्वसंसारनिवर्त्तकत्वेन शोभनया

---

* विश्वाधिप इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः।

नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्। वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं(२०)। (२१)न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके

ब्रह्मतत्त्वानुस्मृत्या, 'संयुनक्तु' संयुक्तान् करोतु। सोऽयं मन्त्रो ब्रह्मविद्यालब्धये जपितव्यमिति मन्त्रलिङ्गादवगम्यते ॥

विंशीमृचमाह। (२०)"यस्मात् परं ० पुरुषेण सर्वं"(२०) इति। यदुक्तं प्रभया स्मृत्या संयुनक्तु इति तत्र स्मरणीयं तत्त्वमत्र निर्दिश्यते। 'यस्मात्' ब्रह्मतत्त्वात्, 'परं' उत्कृष्टं, 'अपरं' निकृष्टं वा वस्तु, 'किञ्चित्', अपि 'नास्ति'। 'यस्माद्' ब्रह्मतत्त्वात्, 'अणीयः' अत्यल्पं वस्तु, 'नास्ति'। तथा 'ज्यायः' अधिकमपि, 'कश्चित्' किञ्चिदपि वस्तु, 'नास्ति'। परापरशब्दाभ्यां गुणोत्कर्षनिकर्षौ विवक्षितौ। ज्यायोणीयःशब्दाभ्यां परिमाणोत्कर्षापकर्षौ। सर्वप्रकारोत्कर्षापकर्षनिषेधेनाद्वितीयत्वं सिध्यति। यथा लोके 'वृक्षः' गमनागमनरहितः, एकत्रैव स्तब्धः, अवतिष्ठते, तद्वदयमद्वितीयः 'एकः' परमेश्वरः, 'स्तब्धः' निर्विकारः, 'दिवि' द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे, 'तिष्ठति'। 'तेन पुरुषेण' पूर्णेन* चिदेकरसेन परमात्मना, 'सर्वमिदं' जगत्, 'पूर्णं', जगदाकारो नास्ति ब्रह्मतत्त्वमेवावस्थितमित्यर्थः ॥

एकविंशीमृचमाह। (२१)"न कर्मणा ० यतयो विशन्ति"(२१) इति। यथोक्तब्रह्मतत्त्वानुस्मरणस्यान्तरङ्गं सर्वत्यागरूपं साधन-

---

* पुराणेनेति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

अमृतत्वमानशुः। परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो* विशन्ति[२१]। [२२]वेदान्तविज्ञानसुनि-

मचोच्यते। अग्निहोत्रादिकं सहस्रसंवत्सरसत्रान्तं यत् कर्म तेन 'कर्मणा', तत् 'अमृतत्वं', 'न', लभ्यते। "प्रजया पितृभ्यः" इति श्रुतेः, पितृविषयात् ऋणात् विमोचनहेतुर्या पुत्रादिरूपा प्रजा, तयापि 'अमृतत्वं' 'न', लभ्यते। "दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात् दानं परमं वदन्ति" इति श्रुतेः। धनदानस्य बहुविधफलसाधनत्वावगमात्तस्य† दानस्य निष्पादकं यद्धनमस्ति तेन 'धनेन', अपि 'अमृतत्वं', 'न', लभ्यते। किन्तर्हि कर्मप्रजाधनादीनां सर्वेषां लौकिकवैदिकव्यापाराणां 'त्यागेन', 'एके' केचिदेवान्तर्मुखाः 'अमृतत्वं', 'आनशुः' प्राप्नुवन्ति। 'यत्' अमृतत्वं, 'यतयः' इन्द्रियनियमनशीलाः, 'विशन्ति' प्राप्नुवन्ति। तत् अमृतत्वं, 'नाकं' 'परेण' स्वर्गादप्युत्कृष्टं सत्, 'गुहायां' स्वकीयबुद्धावैकाग्र्यायां, 'निहितं' अवस्थितं सत्, 'विभ्राजते' विशेषेण दीप्यते, अन्तर्मुखैरनुभूयत इत्यर्थः॥

द्वाविंशीमृचमाह। [२२]"वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः ० परिमुच्यन्ति सर्वे"[२२] इति। पूर्वस्यामृचि त्यागस्य मोक्षसाधनत्वमुक्तं। अन्यत्र "तरति शोकमात्मवित्"। "ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते। येन मुच्यते" इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु ज्ञानस्यैव मोक्षहेतु-

* विभ्राजदेतद्यतय इति B, J, N चिह्नितपुस्तकपाठः।

† साधनत्वावगम्यत्वस्येति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

श्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः। ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे[२२]।

त्वमुच्यते। अतोऽस्यामृचि विरोधपरिहाराय ज्ञानसन्न्यासयोर्मोक्षे पृथगुपयोग उच्यते। वेदान्ताः, उपनिषद्वाक्यानि, तैरुत्पन्नं सर्वसंसारनिवर्त्तकत्वेन विशिष्टं ज्ञानं यदस्ति तेन निश्चितः, जीवब्रह्मैक्यलक्षणोऽर्थः, यैः पुरुषैः ते 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः'। 'सन्न्यासयोगात्' सन्न्यासः, पूर्वोक्तः प्रजादित्यागः, तत्पूर्वको योगः, प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपाणां पञ्चानां चित्तवृत्तीनां निरोधो योगः, "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इति पतञ्जलिना सूचितत्वात् तस्माद् योगात्। 'शुद्धसत्त्वाः' विषयभोगव्यावृत्तचित्ताः। अतएव 'यतयः' नियमनशीलाः। तेन ज्ञानं तत्त्वप्रकाशनेन अविद्यानिवर्त्तकं। त्यागस्तु विषयभोगनिवृत्तिद्वारा चित्तशुद्धिहेतुरिति पृथगुपयोग उक्तो भवति। ब्रह्मणः, लोकः, दर्शनं साक्षात्कारः, तस्मिन्, उत्पन्ने सति संसारिविलक्षणाः, 'ते' पुरुषाः। वैलक्षण्यद्योतनार्थः 'तु'शब्दः। तादृशाः पुरुषाः 'सर्वे', 'परिमुच्यन्ति'। ज्ञानिषु देवमनुष्यत्वादिकृत उत्तमानुत्तमभावोऽप्रयोजक* इति विवक्षया सर्व इत्युक्तं। कदा मुच्यन्त इत्याशङ्क्य परान्तकाल इत्युक्तं। सत्यज्ञाने यो देहपातावसरः सोऽयं अपरान्तकालः। पुनर्देहस्य विद्यमानत्वात्। नष्टे त्वज्ञाने यो देहपातावसरः सोऽयं परा-

---

* उत्तमाधमभावोऽप्रयोजन इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

(२३)दहरं* विपाप्मं वरवेश्मभूतं† यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थं । तत्रापि दह्रे‡ गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्त-

---

न्तकालः, पुनर्देहग्रहणरहितत्वात् । तस्मिन् 'परान्तकाले', संसारबन्धान्मुच्यन्ते । नन्वज्ञानिनोऽपि प्रलयकाले स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयलक्षणाद्§ बन्धान्मुच्यन्त एवेत्याशङ्क्य परामृतादित्युक्तं । जगत्कारणत्वेनोत्कृष्टं परं । तत्त्वज्ञानमन्तरेण विनाशरहितत्वादमृतत्वं । तादृशात् 'परामृतात्' अव्याकृतात्, अज्ञानिनः प्रलयकालेऽपि न मुच्यन्ते । ज्ञानिनस्तु देहपातावसर एव तादृशादव्याकृतादपि मुच्यन्त इति विशेषः ॥

त्रयोविंशीमृचमाह । (२३)"दहरं विपापं ० यदन्तस्तदुपासितव्यं"(२३) । तत्त्वं ज्ञातुमसमर्थस्यात्रोपासनमुच्यते । 'यत्', एतत् 'पुण्डरीकं' अष्टदलं हृदयकमलं, अस्ति । कीदृशं, 'दहरं' अल्पं, अङ्गुष्ठमात्रपरिमितत्वात् । 'विपाप्मं' चित्तैकाग्र्यस्थानत्वेन पापरहितं, 'वरवेश्मभूतं' वरस्य श्रेष्ठस्य परमात्मनः उपलब्धिस्थानत्वेनोपास्तिस्थानत्वेन च गृहरूपं । 'पुरमध्यसंस्थं' हस्तपा-

---

* दह्रं इति J, N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† परमेश्म इति B, J, N चिह्नितपुस्तकपाठः । परवेश्म इति O, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‡ दह्रं इति B, J, N चिह्नितपुस्तकधृतपुस्तकपाठः । दहरं इति O चिह्नितपुस्तकपाठः । दहरे इति F चिह्नितपुस्तकधृतपाठान्तरटीकासम्मतः पाठः ।

§ स्थूलसूक्ष्मद्वयशरीरलक्षणादिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

स्तदुपासितव्यं(२३)। (२४)यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः। तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः(२४) ॥ ३ ॥

दादिभिः सर्वैरवयवैः पूर्यत इति पुरं, तस्य मध्ये कुच्युरसोरन्तरावस्थितं, 'तत्रापि' तस्मिन्नपि पुण्डरीके, 'दह्रे' अल्पप्रदेशे, 'गगनं' आकाशवदमूर्त्तं ब्रह्मरूपं, अस्ति*, ब्रह्मणः सर्वगतत्वेऽपि घटाकाशवत् पुण्डरीकस्थानापेक्षयाल्पत्वमुपचर्यते। तथा च श्रुत्यन्तरं। "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" इति। दहराकाशस्य च ब्रह्मत्वं दहराधिकरणे निर्णीतं। अतएव 'विशोकं' शोकरहितं गगनशब्दवाच्यं ब्रह्म। एवं सति 'तस्मिन्' पुण्डरीके, 'अन्तः' मध्ये, 'यद्' ब्रह्मतत्त्वं, अस्ति, 'तत्', 'उपासितव्यं' विजातीयप्रत्ययरहितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण चिन्तनीयं ॥

चतुर्विंशीमृचमाह। (२४)"यो वेदादौ ० स महेश्वरः"(२४) इति। 'वेदानां' अग्निमीळे पुरोहितं, इषे त्वोर्जे त्वेत्यादीनां आदिः, उपक्रमः, तस्मिन्नुपक्रमे 'यः' 'स्वरः' यो वर्णः, प्रणवरूपोऽस्ति स च स्वरः, प्रणवः, 'वेदान्ते च' उपनिषदि,

---

* 'शुद्धं', शरीरदोषैरपरामृष्टत्वात्। 'परस्यात्मनः', 'वेश्मभूतं' गृहभूतं, सर्वदा तत्रोपलभ्यमानत्वात्। 'पुरस्य शरीरस्य, मध्ये संस्थितं, राज्ञ इव पुरमध्ये प्रासादः। 'तत्रापि', 'दहरे' पुण्डरीके, 'दहरं' सूक्ष्मं, 'गगनं' आकाशवदमूर्त्तं ब्रह्मरूपं, अस्ति। इति F चिह्नितपुस्तकधृतपाठान्तरम्।

अजोऽन्यः(१) आविवेश(२) सर्वं, चत्वारि (३) च ॥
अनु० १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१)सहस्रशीर्षं* देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवं । विश्वं ना-

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्यादिकायां, 'प्रतिष्ठितः' प्रतिपादितः, स च स्वरः प्रणवः ध्यानकाले प्रकृतावव्याकृते जगत्कारणे लीनो भवति । अकारोकारमकारेषु विराड्ढिरण्यगर्भाव्याकृतानि ध्यात्वा विराड्रूपमकारमुकारे प्रविलाप्य तं चोकारं हिरण्यगर्भरूपं मूलप्रकृतिरूपे मकारे प्रविलापयेत् । 'तस्य', च 'प्रकृतौ 'लीनस्य प्रणवस्य 'यः परः' चतुर्थमात्रारूपेण नादे ध्यातव्य उत्कृष्टः, अस्ति । 'सः', अयं 'महेश्वरः', विज्ञेयः । अनेन मन्त्रेण पूर्वोक्तगगनशब्दवाच्यवस्तु प्रपञ्चितं॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि दशमोऽनुवाकः ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

पूर्वानुवाकान्ते हृदयपुण्ड रीके उपास्यं यन्महेश्वरस्वरूपं नि-

---

* सहस्रशीर्ष मि J चिह्नितपुस्तकपाठः ।

रा॒यणं॑ दे॒वम॒क्षरं॑ पर॒मं प्र॒भुं*(१)। (२)वि॒श्वतः॒ पर॑मान्नि॒त्यं†

दिष्टं तस्मिन्नुपास्यगुणविशेषा अस्मिन्ननुवाके विशेषेण‡ प्रदर्श्यन्ते। तत्र प्रथमामृचमाह। (१)"सहस्रशीर्षं ० परमं प्रभुं"(१) इति। 'देवं' पूर्वोक्तं महेश्वरं, ध्यायेदिति शेषः। कीदृशं देवं, 'सहस्रशीर्षं' सहस्रशब्देनापरिमितत्वमुपलक्ष्यते। अनन्तशिरस्कं, इत्यर्थः। सर्वजगदात्मकं विराड्रूपं महेश्वरस्य देहः। तथा सति अस्मदादिशिरांसि सर्वाण्यपि तदीयान्येवेत्यनन्तशिरस्त्वं। अनेनैव न्यायेन विश्वानि सर्वाण्यस्मदीयानि अक्षाणि इन्द्रियाणि तदीयान्येवेति 'विश्वाक्षं'। विश्वस्य सर्वस्य जगतः शं, सुखं, अस्माद्भवतीति 'विश्वशम्भुः', तादृशं। उक्ते सहस्रशीर्षे विराड्रूपे देहे अवस्थितस्य महेश्वरस्य निजस्वरूपं द्वितीयार्धेनोच्यते। 'विश्वं' जगदात्मकं, अतोपि तस्य जगतोऽधिष्ठानव्यतिरेकेण वास्तवरूपाभावात् नारायणशब्दस्य निर्वचनं। "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः प्रोक्तास्तेन नारायणः स्मृतः" इति। जगत्कारणेषु पञ्चभूतेषु अवस्थितमित्यर्थः। यद्वा, प्रकृतेः परः। तस्माज्जातानि यानि तानि नारशब्देनोच्यन्ते। तान्येतान्येव अयनं स्थानं यस्य स 'नारायणः'। स एवेन्द्रमित्रादिरूपेणावस्थितत्वात् 'देवः', इत्युच्यते। तथा च

* परमं पदमिति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः।

† परमान्नित्यमिति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः। परन्तु भाष्यासम्मतः।

‡ विस्तरेण इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

विश्वं नारायणꣳ हरिं। विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति[२]। [३]पतिं विश्वस्यात्मेश्वरꣳ शाश्वतꣳ शिवमच्युतं। नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणं[३]।

शाखान्तरे मन्त्र आम्नातः। "इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः" इति। "न चरत्यचर अच्युतः" इति वा, तस्माच्चरत्वं। कारणत्वेनोत्कर्षात् परमत्वं। नियन्तुं समर्थत्वात् प्रभुत्वं॥

द्वितीयामृचमाह। [२]"विश्वतः परमं ० तद्विश्वमुपजीवति"[२]। 'विश्वतः' जगतः जडवर्गात्, 'परमं' उत्कृष्टं, स्वरभेदेन पुनरुक्तिपरिहारो द्रष्टव्यः। स्तुतिरूपत्वादनेन रूपेण ध्यातव्यत्वाच्च नास्ति पुनरुक्तिदोषः। विनाशरहितत्वान्नित्यत्वं। सर्वात्मकत्वाद्विश्वत्वं। नारायणत्वं पूर्वमेवोक्तं। पापस्य अज्ञानस्य च हरणाद्धरित्वं। यत् 'इदं विश्वं', इदानीं अज्ञानदृष्ट्या प्रदृश्यते तत् सर्वं वस्तु तत्त्वदृष्ट्या 'पुरुषः' परमात्मा 'एव'। स च परमात्मा 'तद्विश्वं', 'उपजीवति' स्वस्य व्यवहारार्थं आश्रयति॥

तृतीयामृचमाह। [३]"पतिं विश्वस्य ० विश्वात्मानं परायणं"[३] इति। 'विश्वस्य' जगतः, पालकत्वात् 'पतिं'। 'आत्मनां' जीवानां, नियामकत्वात् 'ईश्वरं' नियन्तारं। निरन्तरं वर्त्तमानत्वात् 'शाश्वतं'। परममङ्गलत्वात् 'शिवं'। न च्यवत इति 'अच्युतं'। नारायणत्वं पूर्वमुक्तं। ज्ञेयेषु तत्त्वेषु मध्ये प्रौढत्वात् 'महाज्ञेयं'। जगदुपादानत्वेन तदभेदाद् 'विश्वात्मत्वं'। उत्कृष्टाधारत्वात्* 'परायणत्वं'। सर्वमध्यारोपितं जगदधिष्ठाने वर्त्तते॥

---

* उत्कृष्टाधारकत्वमिति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

(४)नारायणः परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः। नारायणः परं ब्रह्मतत्त्वं नारायणः परः(४)। नारायणपरो ध्याता ध्यानं नारायणः परः। (५)यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं* दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ १ ॥

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः(५)। (६)अ-

चतुर्थीमृचमाह। (४)"नारायणं परं ० नारायणः परः(४) इति। पुराणेषु नारायणशब्देन व्यवह्रियमाणो यः परमेश्वरः स एव 'परं' उत्कृष्टं, सत्यज्ञानानन्दादिवाक्यैः† प्रतिपाद्यस्य 'ब्रह्मणः 'तत्त्वं'। अतः 'नारायणः परः', एवात्मा नत्वपरो मूर्त्तिविशेषः। तथा 'परो ज्योतिः' यत् एतत् उत्कृष्टं ज्योतिः छन्दोगैः "परं ज्योतिरुपसम्पद्य" इत्याम्नातं, तदपि, 'नारायणः', एव तस्मात् 'नारायणः', परमात्मा' ॥

पञ्चमीमृचमाह। (५)"यच्च किञ्चित् ० व्याप्य नारायणः स्थितः"(५) इति। 'अस्मिन्' वर्त्तमाने जगति, 'यत्किञ्चित्' समीपवर्त्ति वस्तुजातं, 'दृश्यते'। 'अपि वा' दूरस्थं, 'श्रूयते'। 'तत् सर्वं' वस्तुजातं, अयं 'नारायणः', 'अन्तर्बहिश्च व्याप्य', अव'स्थितः'। यथा कटकमुकुटाद्याभरणस्योपादानकारणं सुवर्णं अन्तर्बहिर्व्याप्यावतिष्ठते तद्वत् ॥

---

* जगत्यस्मिन्निति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

† सत्यज्ञानादिवाक्यैरिति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

नन्तमव्ययं कविं समुद्रेऽन्तं विश्वशम्भुवं। पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखं(६)। (७)अधो निष्ट्या वितस्त्यां तु नाभ्यामुपरि तिष्ठति। ज्वालमालाकुलं

षष्ठीमृचमाह। (६)"अनन्तमव्ययं ० चाप्यधोमुखं"(६) इति। अत्र पूर्वार्द्धेन नारायणस्य वास्तवस्वरूपं सङ्क्षिप्योपन्यस्यते। 'अनन्तं' देशपरिच्छेदरहितं, 'अव्ययं' विनाशरहितं, 'कविं' चिद्रूपेण सर्वज्ञं, 'समुद्रे' अतिबहुलत्वेन समुद्रसदृशे संसारे, 'अन्तं' अवसानरूपं। यदा नारायणस्य स्वरूपं जानाति तदा संसारः चीयते* इत्यर्थः। 'विश्वशम्भुवं' सर्वस्य संसारसुखस्य उत्पत्तिकारणरूपं, "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुत्यन्तरात्। ईदृशं नारायणस्वरूपं उपासीतेति शेषः। उत्तरार्द्धेनोपासनस्थानमुच्यते। 'पद्मकोशप्रतीकाशं' यथा लोके अष्टदलकमलस्य कोशो मध्यच्छिद्रं तत्सदृशं, तच्च 'हृदय'शब्दवाच्यं, लौकिकं पद्मं ऊर्द्धाभिमुखं, हृदयपद्मं तु, 'अधोमुखं', इति विशेषः॥

सप्तमीमृचमाह। (७)"अधो निष्ट्या ० आयतनं महत्"(७) इति। 'निष्टिः' ग्रीवाबन्धः, तस्याः, 'अधस्ताद्वर्त्तते तत्रापि 'नाभ्यामुपरि' नाभिदेशस्योर्ध्वदेशभागे, 'वितस्त्यां' द्वादशाङ्गुलिपरिमिता वितस्तिः, तस्यां अतीतायां, उपरि 'तिष्ठति'। तदेतन्निष्टिर्नाभ्योर्मध्यदेशवर्त्तिकमलं 'हृदयं', इति 'विजानीयात्', 'तत्' च हृदयं,

---

* जीयते इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

भा॒ती* वि॒श्वस्या॒यत॑नं म॒हत्(७)। (८)सन्त॑तꣳ शि॒राभि॑-
स्तु॒ लम्ब॑त्याकोश॒सन्नि॑भं। तस्यान्ते॑ सुषि॒रꣳ सू॒क्ष्मं त-
स्मि॑न्त्स॒र्वं प्रति॑ष्ठितं(८)। (९)तस्य॒ मध्ये॑ म॒हान॑ग्निर्वि॒श्वा-

'विश्वस्य' सर्वस्य जगतः, 'महदायतनं'। मनस्तावद्धृदयपुण्डरीके वर्त्तते। "चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्" इति श्रुत्यन्तरात्। तेन च मनसा स्वप्नवत् सर्वमिदं जगत् कल्पितं। "मनोमूलमिदं द्वैतं यत्किञ्चित् सचराचरं" इति सम्प्रदायविद्भिरुक्तत्वात्॥

अष्टमीमृचमाह। (८)"सन्ततꣳ ० सर्वं प्रतिष्ठितं"(८) इति। 'आकोशः' पद्मस्य मुकुलं, तत् 'सन्निभं' तत्सदृशं, हृदयकमलं 'लम्बति' शरीरमध्येऽधोमुखत्वेनावलम्बते। तच्च 'शिराभिः' नाडीभिः, 'सन्ततं' परितः सम्यग् व्याप्तं। "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः" इति श्रुत्यन्तरात्। 'तस्य' हृदयस्य, 'अन्ते' समीपे, 'सूक्ष्मं', 'सुषिरं' छिद्रं, सुषुम्णानाडीनालं, तिष्ठति 'तस्मिन्' सुषिरे, 'सर्वं' इदं जगत्, 'प्रतिष्ठितं' आश्रितं। तत्र मनसि प्रविष्टे सति सर्वजगदाधारस्य ब्रह्मणोऽभिव्यज्यमानत्वात्॥

नवमीमृचमाह। (९)"तस्य मध्ये ० अजरः कविः"(९) इति। 'तस्य' सुषुम्णानालस्य, 'मध्ये', 'महान्' प्रौढः, 'अग्निः', वर्त्तते। स च 'विश्वार्चिः' बहुज्वालोपेतः, अतएव ज्वालाविशेषैः परितोऽवस्थितासु सर्वासु नाडीसु संसरणात् 'विश्वतोमुखः' बहुविधै-

* हृदयं तद्विजानीयादिति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

र्चिर्विश्वतोमुखः। सोऽग्रभुग्विभजन् तिष्ठन्नाहारमजरः कविः(९)। तिर्यगूर्ध्वमधःशायी रश्मयस्तस्य सन्तता॥ (१०)सन्तापयति स्वं देहमापादतलमस्तकं। तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता(१०)। (११)नील-

स्वरूपः, 'सः' अग्निः, 'अग्रभुक्' स्वस्य पुरतः प्राप्तमन्नं भुङ्क्ते इति 'अग्रभुक्'। स च भुक्तं 'आहारं', शरीरे सर्वावयवेषु 'विभजन्' प्रसारयन्, 'तिष्ठन्' अवस्थित इत्यर्थः। तथा च भगवतोक्तं। "अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः। प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं" इति॥ तस्माद् भुक्तमन्नमसौ जरयति न तु स्वयं जीर्यत इति 'अजरः'। अतएव 'कविः' अभिज्ञः, कुशल इत्यर्थः॥

दशमीमृचमाह। (१०)"सन्तापयति ० अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता"(१०) इति। पादतलमारभ्य मस्तकपर्यन्तं कृत्स्नमपि स्वकीयं 'देहं', सर्वदा 'सन्तापयति'। सोऽयं शरीरगतः सन्तापः अग्निसद्भावे लिङ्गं। 'तस्य' ज्वालाविशेषैः कृत्स्नदेहव्यापिनोऽग्नेः, 'मध्ये', 'वह्निशिखा' काचित् ज्वाला, 'अणीया' अत्यन्तसूक्ष्मा, 'ऊर्ध्वा' सुषुम्णानाडीनालेनोर्ध्वब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं प्रसृत्य, 'व्यवस्थिता' विशेषेणावस्थिता॥

एकादशीमृचमाह। (११)"नीलतोयदमध्यस्थात् ० भास्वत्यणूपमा"(११) इति। तोयं उदकं ददातीति 'तोयदः' मेघः, स च वर्षितुं जलपूर्णत्वान्नीलवर्णः। तादृशस्य मेघस्य मध्ये स्थिता

तोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा। नीवारशूकव-
त्तन्वी पीता भास्वत्यणूपमा(११)। (१२)तस्याः शिखाया
मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः। स ब्रह्मा स शिवः स हरिः
सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्(१२) ॥ २ ॥

'विद्युल्लेखेव', सेयं पूर्वोक्ताग्निशिखा 'भास्वरा' प्रभावती, 'नीवारबी-
जस्य 'शूकं' दीर्घं पुच्छं, यथा तनु भवति, तद्वदियं शिखा 'तन्वी'।
बाह्यवह्निज्वालेव 'पीता भास्वती' पीतवर्णा दीप्तियुक्ता, भवेत्।
सा च 'अणूपमा' लौकिकीनां तनूनां सूक्ष्मवस्तूनां उपमा
भवितुं योग्या ॥

द्वादशीमृचमाह। (१२)"तस्याः शिखाया ० परमः स्व-
राट्"(१२) इति। 'तस्याः' पूर्वोक्ताया वह्निशिखायाः, 'मध्ये,' जग-
त्कारणभूतः 'परमात्मा', । विशेषेण 'अवस्थितः'। तस्योपासना-
र्थमल्पस्थानत्वेऽपि न स्वयमल्पः, किन्तु सर्वदेवात्मकः 'ब्रह्मा' चतु-
र्मुखः, 'शिवः' गौरीपतिः, 'इन्द्रः' स्वर्गाधिपतिः, 'अक्षरः' जग-
द्धेतुर्मायाविशिष्टोऽन्तर्यामी ईश्वरः। "क्षरः सर्वाणि भूतानि
कूटस्थोऽक्षर उच्यते" इति भगवतोक्तत्वात्। 'परमः' मायारहितः
शुद्धः चिद्रूपः। अत एव पारतन्त्र्याभावात् 'स्वराट्' स्वयमेव
राजा। सहस्रशीर्षमित्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं* तत्त्वं पद्मकोशप्रतीका-
शमित्यादिवाक्योक्तप्रकारेण ध्यायेदिति तात्पर्यार्थः ॥

---

* प्रतिपादितमिति Q चिह्नितपुस्तकपाठः।

अपि वा, सन्तता, षट् च ॥ अनु० ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः।

*(१)ऋतꣳ सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्।
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमो नमः(१) ॥
अनु० १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि एकादशोऽनुवाकः ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः।

पूर्वोक्तप्रकारेणोपासीनस्य पुरुषस्योपास्यदेवतानमस्कारार्थं एकामृचमाह। (१)"ऋतꣳ सत्यं ० वै नमो नमः"(१) इति। यदेतत् 'परं ब्रह्म', तत् 'सत्यं' अबाध्यं। सत्यञ्च द्विविधं, व्यावहारिकं पारमार्थिकञ्च। हिरण्यगर्भादिकं रूपं व्यावहारिकं सत्यं। तन्निवारणेन पारमार्थिकसत्यं प्रदर्शयितुं ऋतं सत्यं इति विशेष्यते। अत्यन्तसत्यमित्यर्थः। तादृशं ब्रह्म स्वभक्तानुग्रहाय उमामहेश्वरात्मकं पुरुषरूपं भवति। तत्र दक्षिणे महेश्वरभागे 'कृष्ण'वर्णः। उमाभागे वामे 'पिङ्गल'वर्णः। स च योगेन

---

* उक्तमन्त्रोऽस्मल्लब्धेषु B, J, N, O चिह्नितपुस्तकेषु नास्ति। परन्तु भाष्ये धृतत्वान् मूले निवेशितः।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१)आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ता ऋचस्तदृचा मण्डलꣳ स ऋचां लोकोऽथ य एष एत-

---

स्वकीयं रेतः ब्रह्मरन्ध्रे धृत्वा 'ऊर्ध्वरेताः,' भवति। त्रिनेत्रत्वात् 'विरूपाक्षः' तादृशं, परमेश्वरं अनुसृत्येति शेषः। 'विश्वरूपाय' जगत्कारणत्वेन सर्वजगदात्मकाय विरूपाक्षाय पुरुषायैव, 'नमस्कारः अस्तु ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि द्वादशोऽनुवाकः ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

इदानीमादित्यमण्डले परब्रह्मोपासनमाह। (१)"आदित्यो वा ० हिरण्मयः पुरुषः"(२) इति। नारायणशब्दवाच्यः यः परमेश्वरः पूर्वानुवाकेऽभिहितः, स 'एषः', 'आदित्यो वै' सोपाधिकः सन् आदित्यरूपेणैव वर्त्तते। तस्य चादित्यस्य 'एतत्' अस्माभिः दृश्यमानं,'मण्डलं' वर्त्तुलाकारमुष्णं तेजः,'तपति' सन्तापं करोति। 'तत्र' तस्मिन् मण्डले, 'ताः' अध्यापकप्रसिद्धा "अग्निमीळे" इत्यादिकाः, 'ऋचः', वर्त्तन्ते। 'तत्' तस्मात् कारणात्, 'मण्डलं', 'ऋचा',

स्मिन्मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिषि पुरुषस्तानि यजूꣳषि स यजुषा मण्डलꣳ स यजुषां लोकः सैषा त्रय्येव विद्या तपति य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः[१] ॥ अनु० १३ ॥

निष्पादितमिति शेषः। मण्डलभाग ऋग्भिर्निष्पादितः। 'ऋचां' ऋगभिमानिदेवतानां, 'लोकः' निवासस्थानं। एवं ऋगात्मकत्वं मण्डलस्य ध्यात्वा 'अथ' अनन्तरं, सामात्मकत्वं तत्र ध्यातव्यं कथमिति तदुच्यते। 'एतस्मिन्मण्डले', 'य एषः' यदेतत्, 'अर्चिर्दीप्यते' भास्वरं तेजः प्रकाशते। 'तानि' अर्चिःस्वरूपाणि, बृहद्रथन्तरादि'सामानि', इति ध्यायेत्। 'सः' अर्चिर्भागः, 'साम्नां' सामाभिमानिदेवतानां, 'लोकः' निवासस्थानं। 'अथ' सामध्यानानन्तरं, यजुरात्मकं ध्यातव्यं कथमिति तदुच्यते। 'य एषः' शास्त्रप्रसिद्धः 'एतस्मिन्' दृश्यमाने, 'मण्डले', तदीये 'अर्चिषि', 'पुरुषः' देवतात्मा, वर्त्तते। 'तानि' देवतास्वरूपाणि, 'यजूंषि' इषे त्वोर्जे त्वा इत्यादीनि, ध्यायेत्। 'सः' यजुरात्मकः पुरुषः, 'यजुषा', निष्पादितं 'मण्डलं', इति ध्यायेत्। 'सः' यजुर्भागः, 'यजुषां' यजुरभिमानिदेवतानां, 'लोकः' निवासस्थानं। 'सैषा' मण्डलतदर्चिस्तत्पुरुषरूपा, 'त्रयी एव' ऋग्यजुःसामात्मिकैव, 'विद्या', 'तपति' प्रकाशते। 'यः' पुरुषोऽत्राभिहितः, 'एषः', 'अन्तरादित्ये' आदित्यमण्डलमध्ये, 'हिरण्मयः', वर्त्तते।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

(१)आदित्यो वै तेज ओजो बलं यशश्चक्षुःश्रोत्रं-मात्मा मनो मन्युर्मनुर्मृत्युः सत्यो मित्रो वायुराकाशः

हिरण्मयत्वञ्च श्रुत्यन्तरे* प्रपञ्चितं। "अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते। हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आप्रनखात् सर्व एव सुवर्णः" इति ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

पूर्वोक्तस्यैवादित्यपुरुषस्य सर्वात्मकत्वलक्षणमवशिष्टमुपास्यगुणं दर्शयति। (१)"आदित्यो वै ० भूतानामधिपतिः"(२) इति। योऽयं 'आदित्यः', उपास्यत्वेनोक्तः, स एव तेजआद्यधिपत्यन्तसर्वजगदात्मकं, 'तेजः' दीप्तिः। 'ओजः' बलकारणं। 'बलं' शरीरशक्तिः। 'यशः' कीर्त्तिः। 'चक्षुःश्रोत्रे' वाह्येन्द्रिये। 'आत्मा' देहः। 'मनः' अन्तःकरणं। 'मन्युः' तद्धर्मः कोपः। 'मनुः' स्वायम्भुवादिः।

---

* शाखान्तरे इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

प्राणो लोकपालः कः किं कं तत्सत्यमन्नमायुरमृतो* जीवो विश्वः कतमः स्वयम्भु ब्रह्मैतदमृत† एष पुरुष एष भूतानामधिपतिः(१) (२)ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोक-

---

'मृत्युः' यमः। 'सत्यादयः सत्यवचनाद्यभिमानिनो देवताविशेषाः। 'कः' प्रजापतिः। 'किं' इत्यनेन वाचा विशेषनिर्देशानर्हं वस्तुजातं विवक्षितं। 'कं' सुखं। 'तत्' शब्देन परोक्षं वस्तु विवक्षितं। 'सत्यं' अनृतवर्जनं। 'अन्नं' व्रीहियवादिकं। 'आयुः' शतसंवत्सरादिकं। 'अमृतः' मरणरहितः। 'जीवः' चिदात्मा। स च 'विश्वः' शरीरभेदेनानेकविधः। 'कतमः' अतिशयेन सुखस्वरूपः। 'स्वयम्भु' कारणान्तरादनुत्पन्नः प्रजापतिः। 'प्रजापतिः' प्रजापालको राजादिः। 'इति' शब्दः प्रदर्शनार्थः। इत्यादिकं सर्वमुदाहरणीयमित्यर्थः। तत्र संवत्सररूपस्य कालस्यादित्येन निष्पादितत्वात् 'संवत्सरः', 'आदित्यस्वरूपः। 'य एषः' सर्वात्मकः, 'पुरुषः', सः 'एषः', 'भूतानां' प्राणिनां, 'अधिपतिः' स्वामी ॥

उपास्यगुणानभिधाय फलं दर्शयति। (२)"ब्रह्मणः सायुज्यꣳ० य एवं वेद"(२) इति। 'यः' पुमान्, 'एवम्' उक्तप्रकारेण, 'वेद' उपास्ते, सः पुमान् 'सायुज्यादिफलमाप्नोति। द्विविधमुपासनं,

---

* मन्नममृत इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकचतुष्टयपाठः।

† ब्रह्मैतदमृत इति मूलपुस्तकस्थपाठस्य परिवर्त्ते भाष्यपुस्तकत्रयगृहीतमूलपाठे 'प्रजापतिः संवत्सर इति संवत्सरोऽसावादित्यो यः' इति पाठो वर्त्तते।

तामाप्नोत्येतासामेव देवतानाꣳ सायुज्यꣳ सार्ष्टिताꣳ समानलोकतामाप्नोति य एवं वेद(२) (१)इत्युपनिषत्(१)॥ अनु० १४ ॥

हिरण्यगर्भोपासनं, तदवयवभूतदेवतोपासनं च इति। तत्र हिरण्यगर्भोपास्तौ भावनाधिक्ये सति 'ब्रह्मणः' हिरण्यगर्भस्य, 'सायुज्यं' सहभावतादात्म्यं, प्राप्नोति'। भावनामान्द्ये 'सलोकतां' हिरण्यगर्भेण सह एकलोकनिवासं, प्राप्नोति'। देवतोपास्तावपि भावनाधिक्ये सति 'एतासामेव' इत्यादीनां, 'देवतानां', 'सायुज्यं', प्राप्नोति'। भावनाया मध्यत्वे सति 'सार्ष्टितां' समानैश्वर्यतां, प्राप्नोति'। मान्द्ये तु 'समानलोकतां', प्राप्नोति' ॥

उत्तरमन्त्रजपविवक्षयोपास्तिप्रकारमुपसंहरति। (१)"इत्युपनिषत्"(१) इति। 'इति' एवं पूर्वोक्तैरनुवाकैरुक्ता, 'उपनिषत्' रहस्यभूता विद्या, समाप्तेति शेषः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः।

(१)घृणिः सूर्यं* आदित्यो न प्रभावात्यक्षरं। मधु क्षरन्ति तद्रसं। सत्यं वै तद्रसमापो ज्योती रसोऽमृतं* ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम्(१)† ॥ अनु० १५ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः।

उपासनायामसमर्थस्यादित्यदेवताविषयं जप्यं मन्त्रमाह। (१) "घृणिः सूर्यः ० भूर्भुवः सुवरोम्"(१) इति। 'घृणिः' दीप्तिमान्, 'सूर्यः' एतन्नामकः, 'आदित्यः' अदितिदेवतायाः पुत्रः। एतादृशोऽहमस्मि। ईदृशमादित्यं फलार्थिनः सर्वेऽपि 'अर्चयन्ति'। तथा 'तं' आदित्यं, उद्दिश्य 'तपः', चरन्तीति शेषः। 'सत्यं' अनृतवर्जनं, अनुतिष्ठन्तीति शेषः। 'मधु क्षरन्ति' मधुरं क्षीरादिकं नैवेद्यरूपेण समर्पयन्ति। 'तत्' आदित्यरूपं, 'ब्रह्म' वेदात्मकं, परं ब्रह्म वा। तथा 'तत्' आदित्यरूपं, 'आपः', 'आपः' जलरूपं, वृष्टिनिष्पादकत्वात्। तथा समुद्रादिगता या 'आपः', यच्चाग्न्यादिकं

---

* आदित्यस्तमर्चयन्ति तपः सत्यं मधु क्षरन्ति तद् ब्रह्म तदाप-आपो ज्योती रसोऽमृतमिति F, Q, चिह्नितपुस्तकद्वतमूलस्थ; पाठो भाष्यसम्मतश्च। चतुर्षु मूलपुस्तकेषु उपर्युक्तः पाठो वर्त्तते।

† घृणिः सूर्य इति पञ्चदशानुवाकादारभ्य नमो हिरण्यबाहवे इत्येकोनविंशानुवाकपर्यन्तः पाठो अस्मल्लब्धमूलपुस्तकचतुष्टये स्थानान्तरे वर्त्तते। परन्तु भाष्यपुस्तकत्रयधृतमूलक्रमेणात्र तत्पाठो निवेशितः।

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

(१)सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु । पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नमो नमः । विश्वं भूतं भुवनं चित्रं

'ज्योतिः', योऽपि मधुरादि 'रसः', यच्च देवैः पातव्यं 'अमृतं', यदपि 'ब्रह्म' मन्त्रजातं, ये च 'भूर्भुवः सुवः' त्रयो लोकाः, तत् सर्वं 'ओम्' आदित्यरूपं भवतीत्यर्थः ॥

इति सायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

रुद्रदेवताकं मन्त्रमाह । (१)"सर्वो वै० नमो अस्तु"(१) इति । यः 'रुद्रः' पार्वतीपतिः पुराणेषु प्रसिद्धः, स एव सर्वजीवरूपेण सर्वशरीरेषु प्रविष्टत्वात् 'तस्मै' सर्वात्मकाय, 'रुद्राय', 'नमो अस्तु'। प्रकृतिपुरुषयोर्मध्ये जडात्मिकां प्रकृतिमपोह्य* चिदात्मकः 'पुरुषः', यो विद्यते, स एव भक्तानुग्रहाय रुद्रमूर्त्तिरूपेणावभासते । तस्मात् वस्तुतः सः 'रुद्रः', 'सन् महः' "सदेव सोम्येदमग्र

---

* प्रकृतिं विनाश्येति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

बहुधा जातं जायमानञ्च यत्। सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु[१] ॥ अनु० १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः।

[१]कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे। वोचेम

आसीत्" इत्यादिप्रतिपाद्यमबाधितं सद्रूपं तेजः, तादृशाय रुद्राय पुनः पुनः 'नमस्कारः 'अस्तु'। यज्जडं 'विश्वं', अस्ति, यच्च 'भूतं' चेतनं प्राणिजातं, अस्ति, इत्थं चेतनाचेतनरूपेण विचित्रं' यत् 'भुवनं' जगत्, तत्रापि 'यत्' जगत्, 'जातं' पूर्वमेवोत्पन्नं, यत्, 'च', इदानीं 'जायमानं', सः 'सर्वः', अपि प्रपञ्चः, 'एष रुद्रः', 'हि' तद्व्यतिरेकेण वास्तवस्य जगतो निरूपयितुमशक्यत्वात्, तादृशाय सर्वात्मकाय 'रुद्राय', 'नमस्कारः 'अस्तु' ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि षोडशोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः।

रुद्रदेवताकं द्वितीयं मन्त्रमाह। [१]"कद्रुद्राय प्रचेतसे ० नमो अस्तु"[१] इति। कत्थ श्लाघायामितिधातोरुत्पन्नः कच्छब्दः। प्रशंसा-

शन्तमं॑ हृदे। सर्वो॒ ह्येष रु॒द्रस्तस्मै॑ रु॒द्राय॒ नमो॑ अस्तु[१] ॥ अनु० १७ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

[१]नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय

माह। ततः 'कद्रुद्रः' प्रशस्तो रुद्रः, तस्मै। 'प्रचेतसे' प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय। 'मीढुष्टमाय' मिह सेचन इति धातुः, अभीष्टानां कामानां अतिशयेन सेक्त्रे, कामप्रदायेत्यर्थः। 'तव्यसे' अचादौ सकारस्य छान्दसो लोपः। स्तव्याय स्तोतुं योग्यायेत्यर्थः। 'हृदे' हृदयवर्त्तित्वेन रुद्ररूपत्वेन च, 'शन्तमं' अतिशयेन सुखकरं स्तुतिरूपवाक्यं, 'वोचेम' कथयाम। सर्वो हीति पूर्ववत् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि सप्तदशोऽनुवाकः ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

पुनरपि तद्देवताकं मन्त्रान्तरमाह। [१]"नमो हिरण्यबाहवे ० नमो नमः"[१] इति। बाहुशब्दस्य सर्वावयवोपलक्षणत्वात् 'हिरण्यबाहवे' भक्तानुग्रहाय सुवर्णमयकान्तिशरीरयुक्ताय, 'हि-

हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नमः[१] ॥ अनु० १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

[१]यस्य वैकङ्कत्यग्निहोत्रहवणी भवति* प्रत्येवास्याहुतयस्तिष्ठन्त्यथो प्रतिष्ठित्यै[१] ॥ अनु० १९ ॥

रण्यपतये' अस्मदीयहिरण्यपालकाय । 'अम्बिका' जगन्माता पार्वती, तस्याः 'पतये' भर्त्रे । तस्या एव अम्बिकायाः ब्रह्मविद्यात्मको देह उमाशब्देनोच्यते । तादृश्याः 'उमा'याः 'पतये' स्वामिने रुद्राय, पुनः पुनः नमस्कारो अस्तु । अनेनानुवाकत्रयेणोक्तानां मन्त्राणां त्वरितरुद्राख्या मन्त्रकल्पेषु प्रसिद्धा । तद्विनियोगस्तु रुद्राध्यायजपशेषत्वेन कल्पेषु द्रष्टव्यः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि अष्टादशोऽनुवाकः ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

अथाग्निहोत्रकर्मणि होमसाधनद्रव्यस्य कारणभूतं वृक्षविशेषं विधत्ते । [१]"यस्य वैकङ्कती ० प्रतिष्ठित्यै"[१] इति । अग्निहोत्रे हविर्हूयते यया दर्व्या सेयं 'अग्निहोत्रहवणी', सा च 'वकङ्कती'

---

* भवति प्रतिष्ठिता इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१)कृणुष्व पाज इति पञ्च(१) ॥ अनु० २० ॥

विकङ्कताख्येन वृक्षेण निष्पादिता, 'यस्य', अग्निहोत्रिणः,'भवति'। 'अस्य' अग्निहोत्रिणः, 'आहुतयः' 'प्रतिष्ठिताः'। तया अग्निहोत्रहवण्या प्रक्षिप्ताः सत्यः 'प्रतितिष्ठन्त्येव' फलप्रदा भवन्त्येव। 'अथो' अपि च, 'प्रतिष्ठित्यै' अनुष्ठातुश्चित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानप्रतिष्ठार्थं, सम्पद्यन्ते। मुमुक्षोश्चित्तशुद्धिद्वारा वेदोक्तानां कृत्स्नकर्मणां मोक्षसाधनत्वं द्योतयितुं उपलक्षणत्वेन कर्माङ्गभूतो विकङ्कतवृक्षोऽत्र विहितः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

अथ चित्तशुद्धिहेतूनां कर्मणां सङ्क्षेपेणोपयोगमस्मिन् मोक्षप्रकरणे सूचयित्वा प्रतिबन्धकनिवारकान् रक्षोघ्नमन्त्रान् जप्यत्वेन विधत्ते। (१)"कृणुष्व पाज इति पञ्च"(१) इति। संहितायाः प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकस्यान्तिमानुवाके समाम्नाताः 'कृणुष्व पाजः' इत्याद्या ऋचः, 'पञ्च', जपितव्या इति शेषः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके, नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि विंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

(१)अदितिर्देवा गन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुरास्तेषाꣳ सर्वभूतानां माता मेदिनी महती मही सावित्री गायत्री जगत्युर्वी पृथ्वी बहुला विश्वा भूता क-

---

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

जीवनहेतुक्षेत्रलाभद्वारा मुक्तिहेतुं पृथिवीदेवताकं मन्त्रमाह । (१)"अदितिर्देवाः ० अमृतेति वसिष्ठः"(१) इति । अदितिशब्दोऽखण्डितेति व्युत्पत्त्या भूमिमाचष्टे । अतएव निघण्टुकारेण पृथिवीनामसु पठितः । 'देवादयः पञ्च जातिविशेषा अदितिरूपाः । एते च सर्वप्राणिदेहानामुपलक्षकाः । अतः 'तेषां सर्वभूतानां', देहोपादानत्वादियम् 'अदितिः'। 'माता' जननी । 'मेदिनी' मधुकैटभमेदसा जाता । अथवा मेदस्विनी कठिनेत्यर्थः । 'महती' गुणाधिका, तच्च सर्वप्राणिकृतोपद्रवासहिष्णुत्वेनावगन्तव्यं । 'मही' पूज्या । 'सावित्री' सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणः सम्बन्धिनी। 'गायत्री' गायकान् स्वोपासकांस्त्रायते रक्षतीत्यर्थः। 'जगती' जगदाश्रयभूता । 'उर्वी' अनेकसस्याढ्या । 'पृथ्वी' अनेकविस्तारवती । 'बहुला' निविडावयवा । 'विश्वा' सर्वात्मिका । 'भूता' प्राणिदेहोत्पत्तेः पूर्वमेव विद्यमाना । 'कतमा' अतिशयेन सुखरूपा । 'काया' सर्वप्राणिदेहरूपेण परिणता । 'सा' प्रसिद्धा । 'सत्या'

तमा काया सा सत्येत्यमृतेति वसिष्ठः[१] ॥ अनु० २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

[१]आपो वा इदꣳ सर्वं विश्वा भूतान्यापः प्राणा वा आपः पशव आपोऽन्नमापोऽमृतमापः सम्रा-

---

व्यवहारदशायां बाधरहिता। 'इति' एवं, 'वशिष्ठः' महामुनिः, आह । तथैव 'अमृता' मरणरहिता चतुर्युगपर्यावर्त्तनेऽप्यवस्थिता, 'इति' एतमप्यर्थं, 'वसिष्ठः', एवाह। अतोऽस्य मन्त्रस्य वसिष्ठ-ऋषिः इत्यर्थः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि एकविंशोऽनुवाकः ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

वृष्ट्यभावकृतोपद्रवपरिहारेणोपहारिणमब्देवताकं मन्त्रमाह । (१)"आपो वा ० सुवराप ओम्"(१) इति । यत् 'इदं' जगत्, अस्ति तत् 'सर्वं', 'आपो वै' जलमेव। कथमिति तदेव प्रपञ्च्यते । 'विश्वा भूतानि' सर्वाणि प्राणि शरीराणि, 'आप.' जलं, रेतोरूपेण तदुत्पादकत्वात् । 'प्राणा वै' शरीरवर्त्तिनोवायवोऽपि, 'आपः', उदक-

डापो विराडापः स्वराडापश्छन्दाꣳस्यापो ज्योतीꣳष्यापो यजूꣳष्यापः सत्यमापः सर्वा देवता आपो भूर्भुवः सुवराप ओम्(१) ॥ अनु० २२ ॥

पानेन प्राणानामाप्यायनात्। अत एव छन्दोगा आमनन्ति। "आपोमयः प्राणो नापिबतो विच्छेत्स्यते" इति। 'पशवः' गवादयोऽपि, 'आपः', क्षीरस्वरूपेण तत्र परिणतत्वात्। 'अन्नं' व्रीहियवादिकं, 'आपः', जलस्यान्नहेतुत्वं प्रसिद्धं। 'अमृतं' देवैरुपजीव्यं वस्तु, 'आपः', तद्रूपेणापि परिणतत्वात्। सम्यक् राजत इति सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः 'सम्राट्'। विस्पष्टं राजत इति ब्रह्माण्डदेहः पुरुषः 'विराट्'। इन्द्रियादिभिरपेक्षेण स्वयमेव राजत इत्यव्याकृताभिमानी ईश्वरः 'स्वराट्'। 'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि। 'ज्योतीꣳषि' आदित्यादीनि। 'यजूंषि' अनियताक्षरा मन्त्राः। 'सत्यं' यथार्थकथनं। 'सर्वा देवताः' इन्द्रादयः। 'भूर्भुवः स्वः' त्रयो लोकाः। सम्राडादिलोकत्रयान्तपदार्थरूपेण 'आपः', स्तूयन्ते। एताश्च 'आपः', मूलकारणं, परमात्मरूपेण प्रणवप्रतिपाद्या इति वक्तुं 'ओङ्कारः पठितः॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि द्वाविंशोऽनुवाकः॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

(१)आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम्। पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पूता पुनातु माम्। यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम। सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहꣳ स्वाहा(१) ॥ अनु० २३ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

माध्याह्निकसन्ध्यानुष्ठानेऽभिमन्त्रितजलपानार्थं मन्त्रमाह । (१)"आपः पुनन्तु ० प्रतिग्रहꣳ स्वाहा"(१) इति । याः 'आपः', सन्ति ताः 'पृथिवीं', 'पुनन्तु' प्रक्षालनेन शोधयन्तु । सा च 'पृथिवी', 'पूता' शुद्धा सती, 'मां' अनुष्ठातारं, 'पुनातु' शोधयतु । तथा 'ब्रह्मणः' वेदस्य, 'पतिः' पतिं, प्रतिपालकमाचार्यं एता आपः 'पुनन्तु' । तेनाचार्येणोपदिष्टं 'ब्रह्म' वेदस्वरूपं, 'पूता' स्वयं पूतं सत्, 'मां पुनातु' । अन्यभुक्तावशिष्टरूपं 'उच्छिष्टं', 'यत्', अस्ति यच्च 'अभोज्यं' भोक्तुमयोग्यं, तादृशं कदाचिन्मया भुक्तं । 'यद्वा', 'दुश्चरितं' अन्यदपि प्रतिषिद्धाचरणरूपं, 'मम', किञ्चित् सम्पन्नं तत् 'सर्वं', परिहृत्येति शेषः । ततो 'मामापः पुनन्तु' । तथा 'असतां' शूद्रादीनां, 'प्रतिग्रहञ्च', मया कृतं पुनन्तु । तदर्थमिदमभिमन्त्रितमुदकं 'स्वाहा' मदीयवक्त्राग्नौ स्वाहुतम् अस्तु ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः।

(१)अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः। पापेभ्यो रक्षन्ताम्। यदह्ना पापमकार्षं*। मनसा वाचा हस्ताभ्याम्। पद्भ्यामुदरेण शिश्ना। अहस्तदवलुम्पतु।

अथ चतुर्विंशोऽनुवाकः।

सायंसन्ध्याकाले जलपानार्थं मन्त्रमाह। (१)"अग्निश्च मा ० जुहोमि स्वाहा"(१) इति। योऽयं 'अग्निः', अस्ति, यः 'च', 'मन्युः' क्रोधाभिमानी देवः, ये 'च', 'मन्युपतयः' क्रोधस्वामिनः, तन्नियामकाः† देवाः, सन्ति, ते सर्वेऽपि 'मन्युकृतेभ्यः' मदीयकोपनिष्पादितेभ्यः, 'पापेभ्यः', 'मा' मां, 'रक्षन्ताम्' पापिनं मां तत्पापविनाशनेन पालयन्तु। किञ्च अतीतेन 'अह्ना', तस्मिन्नहनि 'यत् पापम्', 'अकार्षं' कृतवानस्मि। केन साधनेन, मनआदिभिः शिश्नान्तैरवयवैः, 'तत्' सर्वं पापं, 'अहरवलुम्पतु' अहरभिमानी देवो विनाशयतु। परहिंसादिचिन्तनं मानसं पापं। अप्रियानृतादिभाषणं वाचिकं। अभिचारहोमादिकं हस्तकृतं। पादेन गोब्राह्मणस्पर्शादिकं पादकृतं। अभोज्यभोजनमुदरकृतं। अगम्यागमनं शिश्नकृतं। अथवा किमनेन परिमितगणनेन 'यत् किं', अपि 'दुरितं', 'मयि', निष्पन्नं, 'इदं' पापजातं सर्वं, तत्कर्त्तारं 'मां' च लिङ्गशरीररूपं, 'अमृतयोनौ' मरणरहिते जगत्कारणे, 'सत्ये' बाधरहिते, 'ज्योतिषि' स्वयम्प्रकाशे वस्तुनि,

---

* पापमकारिषमिति F चिह्नितपुस्तकधृतमूलपाठः।

† तस्मिन्नियामका इति E, G चिह्नितपुस्तकपाठः।

यत्किञ्च दुरितं मयि। इदमहं माममृतयोनौ। सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा(१) ॥ अनु॰ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोनुवाकः।

(१)सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः। पापेभ्यो रक्षन्ताम्। यद्रात्रिया* पापमकार्षम्†। मनसा वाचा हस्ताभ्याम्। पद्भ्यामुदरेण शिश्ना। रात्रिस्तदवलुम्पतु। यत्किञ्च दुरितं मयि। इदमहं माममृतयोनौ। सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा(१)॥ अनु॰२५ ॥

'जुहोमि' प्रक्षिपामि, अहमनेन होमेन तत्सर्वं भस्मीकरोमीत्यर्थः। तदर्थं इदमभिमन्त्रितं जलं 'स्वाहा' मदीयवक्त्राग्नौ स्वाहुतमस्तु ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चविंशोऽनुवाकः।

प्रातःसन्ध्याकाले जलपानार्थं मन्त्रमाह। (१)"सूर्यश्च मा ० जुहोमि स्वाहा"(१) इति। 'सूर्ये' अहर्निष्पादके सूर्योपाधिके। अन्यत् सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयं ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥

---

* यद्राह्नेति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

† पापमकारिषमिति F चिह्नितपुस्तकधृतमूलपाठः।

अथ षड्विंशोऽनुवाकः ।

(१)आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्म सम्मितं। गायत्री छन्दसां माता इदं ब्रह्म जुषस्व नः* । ओजोऽसि सहोऽसि बलमसि भ्राजोऽसि देवानां धाम नामासि

अथ षड्विंशोऽनुवाकः ।

सन्ध्यात्रये मार्जनादूर्द्धं गायत्र्या आवाहनमन्त्रमाह । (१) "आयातु वरदा ० आवाहयामि"(१) इति । 'वरदा' अस्मदभीष्टवरप्रदा, 'देवी' गायत्रीछन्दोऽभिमानिनीदेवता, 'अक्षरं' विनाशरहितं, 'सम्मितं' सम्यग्वेदान्तप्रमाणेन निश्चितं, 'ब्रह्म' जगत्कारणं परतत्त्वं, उद्दिश्य, 'आयातु' आगच्छतु, अस्माकं ब्रह्मतत्त्वं बोधयितुमागच्छत्वित्यर्थः । अयमेवार्थ उत्तरार्द्धेन स्पष्टीक्रियते । 'छन्दसां' गायत्रीत्रिष्टुबादीनां, वेदानां वा, 'माता' जननीदेवता, 'गायत्री' गायत्रीशब्दाभिधेया, 'नः' अस्मान्, 'इदं ब्रह्म' वेदान्तप्रतिपाद्यं तत्त्वं, 'जुषस्व' जोषयतु, उपदिशत्वित्यर्थः । हे गायत्रि देवि त्वं 'ओजोऽसि' बलहेतुभूता अष्टमधातुरूपासि । 'सहोऽसि' शत्रूणामभिभवनशक्तिरसि । 'बलमसि' शरीरगतव्यवहारसामर्थ्यरूपासि । 'भ्राजोऽसि' दीप्तिरूपासि । 'देवानां' अग्नीन्द्रादीनां, 'धाम' तेजः, यत् असि तत्- 'नामासि', तदेव तव नामेत्यर्थः । 'विश्वं' सर्वजगद्रूपं, त्वमेव

---

* जुषस्व मे इति B, J, N, O, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरों गायत्री-
मावाहयामि[१] ॥ अनु० २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

[१]ओं भूः । ओं भुवः । ओꣳ सुवः । ओं महः ।
ओं जनः । ओं तपः । ओꣳ सत्यं । ओं तत्स-

'असि' । 'विश्वायुः' सम्पूर्णायुःस्वरूपा, असि । उक्तस्यैव व्याख्यानं 'सर्वमसि सर्वायुरिति । 'अभिभूः' सर्वस्य पापस्य तिरस्कारहेतुः, 'ओम्' प्रणवप्रतिपाद्यपरमात्मा, असि । तादृशीं 'गायत्रीं', मदीये मनसि 'आवाहयामि' ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि षड्विंशोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तविंशोऽनुवाकः ।

गायत्र्या आवाहनादूर्द्ध्वं प्राणायामार्थं मन्त्रमाह । [१]"ॐ भूः । ॐ भुवः ० सुवरोम्"[१] इति । 'भूरादयः सत्यान्ता लोकप्रतिपादिकाः सप्त व्याहृतयः । तेषाञ्च लोकानां प्रणवप्रतिपाद्यब्रह्मस्वरूपत्वविवक्षया प्रत्येकं प्रणवोच्चारणं । तत्सवितुरित्यादिको

वेतुर्वरैण्यं भर्गो देवस्यं धीमहि। धियो योनंः प्रचोदयात्। ओमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोंँ[1] ॥ अनु० २७ ॥

गायत्रीमन्त्रः। तत्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मत्वविवक्षया* तदादौ प्रणवोच्चारणं। मन्त्रस्य चायमर्थः। 'सवितुः' प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य, 'वरेण्यं' वरणीयं श्रेष्ठं, 'तत्', 'भर्गः' तेजः, 'धीमहि' ध्यायेम। 'यः' सविता परमेश्वरः, 'नः' अस्मदीयाः, 'धियः' बुद्धिवृत्तीः, 'प्रचोदयात्' प्रकर्षेण तत्त्वबोधे प्रेरयतु, तस्य तेजो ध्यायेमेति पूर्वत्रान्वयः। आपो ज्योतिरित्यादिको गायत्र्याः शिरोमन्त्रः तस्याद्यन्तयोः प्रणवद्वयं पूर्ववदुच्चार्यते। याः 'आपः', नदीसमुद्रादिगताः, सन्ति। यच्च 'ज्योतिः' आदित्यादिकं,† अस्ति। योऽपि 'रसः' मधुरास्लादिः षड्विधः, अस्ति। यदपि 'अमृतं' देवैः पातव्यं, अस्ति। तत्सर्वं 'ॐ' प्रणवप्रतिपाद्यं ब्रह्म। किञ्च 'भूर्भुवः स्वः' इत्यभिहिता ये त्रयो लोकाः सन्ति, तेषां प्रणवप्रतिपाद्यं ब्रह्म। अस्य च मन्त्रस्य प्राणायामाङ्गत्वमन्त्रतनारोपनिषदि प्रतिपाद्यते। "सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते" इति ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि सप्तविंशोऽनुवाकः ॥

* ब्रह्मतत्त्वविवक्षयेति Q चिह्नितपुस्तकपाठः।

† श्रूयते इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः ।

(१)ॐ भूर्भुवः सुवर्महर्जनस्तपः सत्यं तद्ब्रह्म तदाप आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम्(१) ॥ अनु० २८ ॥

अथ एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१)ओं तद् ब्रह्म । ओं तद्वायुः । ओं तदात्मा । ओं तत्सत्यं । ओं तत्सर्वं । ओं तत् पुरोर्नमः(१)॥ अनु० २९ ॥

अथ अष्टाविंशोऽनुवाकः ।

तस्मिन्नेव प्राणायामे विकल्पितं मन्त्रान्तरमाह । (१)"ॐ भूर्भुवः ० सुवरोम्"(१) इति । पूर्ववद्व्याख्येयं ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि अष्टाविंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ।

पुनरपि विकल्पितं मन्त्रान्तरमाह । (१)"ॐ तद् ब्रह्म । ० पुरोर्नमः"(१) इति । 'ॐ' प्रणवप्रतिपाद्यं, 'तत्' सर्ववेदान्तप्रसिद्धं, 'ब्रह्म' तत्त्वं । तथा 'वायुः' सूत्रात्मरूपो हिर-

अथ त्रिंशोऽनुवाकः।

[१]उत्तमे शिखरे देवी* भूम्यां पर्वतमूर्धनि। ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखं[१]॥
अनु० ३०॥

रण्यगर्भः। 'ॐ' 'तत्' प्रणवप्रतिपाद्यं वेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मैव। तथैव 'आत्मा' जीवोऽपि। ॐ तदिति पूर्ववत्। 'सर्वं' जगत्, ॐ तदिति पूर्ववत्। 'पुरः' पुराणि स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणि, ॐ तदिति पूर्ववत्। तादृशाय ब्रह्मणे 'नमः', अस्तु। प्राणायामे शक्तितारतम्यमनुसृत्य विकल्पितं मन्त्रत्रयमुक्तं॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि एकोनत्रिंशोऽनुवाकः॥

अथ त्रिंशोऽनुवाकः।

जपादूर्द्ध्वं गायत्रीदेवताया विसर्जनमन्त्रमाह। [१]"उत्तमे, शिखरे ० यथासुखं"[१] इति। 'भूम्यां', अवस्थितो यः 'पर्वतः' मेरुनामकः, तस्य 'मूर्धनि' उपरिभागे, यत् 'उत्तमं शिखरं', अस्ति तस्मिन्, इयं गायत्री 'देवी', तिष्ठति। तस्मात् कारणात् हे 'देवि', 'ब्राह्मणेभ्यः', त्वदुपासकेभ्यः, त्वदनुग्रहेण परितुष्टेभ्यः,

---

* शिखरे जाते इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः।

अथ एकत्रिंशोऽनुवाकः ।

(१) ॐ अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्त्तिषु । त्वं यज्ञस्त्वं विष्णुस्त्वं वषट्कारस्त्वं* रुद्रस्त्वं ब्रह्मा त्वं प्रजापतिः(१) ॥ अनु० ३१ ॥

अनुज्ञानमभिव्याप्य 'यथासुखं' स्वकीयसुखमनतिक्रम्य, स्वस्थाने तस्मिन् उत्तमशिखरे 'गच्छ' ॥

इति सायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि त्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकत्रिंशोऽनुवाकः ।

गायत्रीदेव्या विसर्जनादूर्ध्वं तत्त्वानुस्मरणभूतस्य ब्रह्मण उपस्थानमन्त्रमाह । (१)"ॐ अन्तश्चरति ० त्वं प्रजापतिः"(१) इति । 'विश्वमूर्त्तिषु' देवमनुष्यगन्धर्वादिनानाशरीरयुक्तेषु, 'भूतेषु' प्राणिषु, 'गुहायां' बुद्धौ, 'अन्तः' मध्ये, 'ॐ' प्रणवप्रतिपाद्यः परमात्मा, 'चरति' वर्त्तते। हे परमात्मन् यः 'यज्ञः' ज्योतिष्टोमादिः, सः 'त्वं', एव। यश्च 'विष्णुः' जगत्पालकः, योऽपि 'वषट्कारः' हविःप्रदानमन्त्रः, यश्च 'रुद्रः' संहर्ता, यश्च 'ब्रह्मा' जगत्स्रष्टा, यश्च 'प्रजापतिः' दक्षादिः प्रजापालकः, सः सर्वोऽपि 'त्वं', एव ॥

---

* वषट्काररुस्त्वमिन्द्रस्त्वमिति N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः।

(१)अमृतोपस्तरणमसि(१) ॥ अनु० ३२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि एकत्रिंशोऽनुवाकः॥

अथ द्वात्रिंशोऽनुवाकः।

अथ भोजनादावपां प्राशने मन्त्रमाह। (१)"अमृतोपस्तरणमसि"(१) इति। पीयमान हे जल त्वं 'अमृतं' विनाशरहितं, प्राणदेवतायाः 'उपस्तरणमसि' यथा शयानस्य पुंसः मञ्चकस्योपरितनं पटादिकमुपस्तीर्यते, तद्वत् प्राणदेवताया इदमुपस्तरणं। तथा च वाजसनेयिनः प्राणविद्यायां प्राणदेवताया जलवस्त्रत्वमामनन्ति*। "तस्माद्विद्वांस अशिष्यन्नाचामेदशित्वाचामेदेतमेव तदन्नमनग्नं कुरुते" इति॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि द्वात्रिंशोऽनुवाकः॥

---

* तत्त्वस्त्रत्वमामनन्ति इति ५ चिह्नितपुस्तकपाठः।

अथ त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः।

(१) प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि प्राणाय स्वाहा। अपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि अपानाय स्वाहा। व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि व्यानाय स्वाहा। उदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि उदानाय स्वाहा। समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि समानाय स्वाहा। ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय(१) ॥ अनु० ३३ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः।

जलप्राशनादूर्ध्वं प्राणाहुतिमन्त्रान् दर्शयति। (१)"प्राणे निविष्टः ० आत्माऽमृतत्वाय"(१) इति। पञ्चसु शरीरगतवायुभेदेषु मध्ये प्रथमे 'प्राणनामके वायौ 'निविष्टः' आदरयुक्तोऽहं, 'अमृतं' स्वादुभूतं इदं हविः, 'जुहोमि' प्रक्षिपामि। तच्च 'प्राणदेवतायै' 'स्वाहा' स्वाहुतमस्तु। एवमपानादिषु योज्यं। एतैः पञ्चभिराहुतिभिः 'अमृतत्वाय' मोक्षाय, 'मे' मदीयः, 'आत्मा' जीवः, 'ब्रह्मणि' परमात्मनि, एकीभवत्विति शेषः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

[१]*प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । प्राणाय स्वाहा । *अपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । अपानाय स्वाहा । *व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । व्यानाय स्वाहा । *उदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । उदानाय स्वाहा । *समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । समानाय स्वाहा । ब्रह्मणि म आत्मामृतत्वाय[१] ॥ अनु० ३४ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

प्राणाहुतिष्वेव विकल्पितानि मन्त्रान्तराणि दर्शयति । [१]"प्राणे निविष्टो ० म आत्मामृतत्वाय"[१] इति । हूयमान हे द्रव्यविशेष त्वं 'शिवः' शान्तो भूत्वा, मां प्र'विश' । किमर्थं । 'अप्रदाहाय' तुत्सम्पादितदाहशान्त्यर्थं । अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयं ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥

---

* अत्र सर्वत्र प्राणे अपाने इत्यादिपदानामग्रे श्रद्धायामिति पदस्य पाठो अस्मल्लब्धेषु चतुर्षु मूलपुस्तकेषु वर्त्तते ।

अथ पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ।

[१]अमृतापिधानमसि[१] ॥ अनु० ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।

[१]श्रद्धायां प्राणे निविश्यामृतं हुतं। प्राणमन्नेनाप्यायस्व। श्रद्धायामपाने* निविश्यामृतं हुतं। अपानमन्नेनाप्यायस्व। श्रद्धायां व्याने निविश्यामृतं हुतं।

अथ पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ।

भोजनादूर्ध्वमपां प्राशने मन्त्रमाह। [१]"अमृतापिधानमसि"[१] इति। पीयमान हे जल त्वं 'अमृतं' अविनश्वरं, 'अपिधानं' आच्छादकं, 'असि' ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ षट्त्रिंशोऽनुवाकः ।

भुक्तस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह। [१]"श्रद्धायां प्राणे ० आत्मामृतत्वाय"[१] इति। वैदिककर्मणि विश्वासातिशयः 'श्रद्धा', तस्यां

---

* भाष्यधृतमूलपाठे अपानादिशब्दाग्रे श्रद्धायामिति पदं न पठितम्।

व्यानमन्नेनाप्यायस्व। श्रद्धायामुदाने निविश्यामृतꣳ हुतं। उदानमन्नेनाप्यायस्व। श्रद्धायाꣳ समाने निविश्यामृतꣳ हुतं। समानमन्नेनाप्यायस्व। ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय[१] ॥ अनु० ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽनुवाकः।

[१]प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकः। तेनान्नेनाप्यायस्व[२] ॥ अनु० ३७ ॥

सत्यां, 'प्राणवायौ 'निविश्य' आदरातिशयं कृत्वा, 'अमृतं' अविनश्वरं, स्वादुभूतं इदं हविः मया 'हुतं', हे प्राणाभिमानिदेव हुतेन 'अन्नेन' 'आप्यायस्व' वर्द्धयस्व। स्पष्टमन्यत् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तत्रिंशोऽनुवाकः।

अनुमन्त्रणादूर्द्ध्वं हृदयाभिमर्शने मन्त्रमाह। [१]"प्राणानां ० आप्यायस्व"[२] इति। हे हृदयवर्त्तिन् अहङ्कार त्वं वायुरूपाणां इन्द्रियरूपाणां च 'प्राणानां', 'ग्रन्थिरसि' परस्परमविश्लेषाय

अथ अष्टत्रिंशोऽनुवाकः ।

[१]अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः। ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्[१] ॥ अनु० ३८॥

शयनहेतुरसि । तादृशः त्वं 'रुद्रः' त्वदभिमानिदेवतारूपः 'अन्तकः' दुःखस्य विनाशकः, भूत्वा 'मा' मां, 'विश' मच्छरीरे प्रविष्टो भव । 'तेन' मद्भुक्तेन, 'अन्नेन' 'आप्यायस्व' मामभिवर्द्धय ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ अष्टत्रिंशोऽनुवाकः ।

क्षुधादिजनितचित्तविक्षेपशान्तेरूर्ध्वं भोक्तुर्जीवस्य परमेश्वररूपत्वानुसन्धानहेतुं मन्त्रं दर्शयति । [१]"अङ्गुष्ठमात्रः ० प्रीणाति विश्वभुक्"[१] इति । हृदयमध्यगत आकाशः स्वाङ्गुष्ठपरिमितः, तत्र वर्त्तमाना बुद्धिरपि तावती, तया विच्छिन्नो जीवरूपः पुरुषोऽपि 'अङ्गुष्ठमात्रः', स च स्वकीयया ज्ञानक्रियाशक्त्या 'अङ्गुष्ठं', 'समाश्रितः', 'च'कारान्मस्तकञ्चाश्रितः, आपादमस्तकव्यापीत्यर्थः । स चोपाधिसम्बन्धमन्तरेण स्वकीयेन वास्तवेन रूपेण 'सर्वस्य जगतः', 'ईशः' नियन्ता, अतएव 'विश्वभुक्' सर्वं

अथ ऊनचत्वारिंशोऽनुवाकः।

(१)मेधा देवी जुषमाणा न आगाद्विश्वाची भद्रा सुमनस्यमाना। त्वया जुष्टा जुषमाणा* दुरुक्तान् बृह-

---

जगद् भुङ्क्ते। तादृशः सः 'प्रभुः' ईश्वरः, 'प्रीणातु' अनेन भोजनेन प्रसन्नो† भवतु॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि अष्टत्रिंशोऽनुवाकः॥

अथ ऊनचत्वारिंशोऽनुवाकः।

जीवात्मन ईश्वरेणाभेदज्ञानं यदस्ति तस्य ज्ञानस्य नैरन्तर्येण साधनं मेधाधीनं, अतो मेधाभिमानिदेवतां प्रार्थयतुमेकामृचमाह। (१)"मेधा देवी ० विदथे सुवीरा"(१) इति। ग्रन्थतदर्थयोर्धारणशक्तिः 'मेधा', तदभिमानिनी 'देवी', 'जुषमाणा' प्रीयमाणा सती, 'नः' अस्मान् प्रति, 'आगात्' आगच्छतु। कीदृशी देवी, विश्वमञ्चतीति 'विश्वाची' सर्वावगाहनसमेत्यर्थः। अतएव 'भद्रा' कल्याणी, 'सुमनस्यमाना' शोभनं मनोऽस्मदनुग्राहकमिच्छन्ती। हे देवि 'त्वया जुष्टा' अनुगृहीता वयं, 'दुरुक्तान्

---

* नुदमाना इति J, N, Q चिह्नितपुस्तकपाठः।

† प्रीतः इत्यपि पाठः।

ब॒दे॑म वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑[१]। [२]त्वया॒ जुष्ट॑ ऋषि॑र्भवति देवि॒ त्वया॒ ब्र॒ह्मा॑गतश्री॑रु॒त त्वया॑। त्वया॒ जुष्ट॑श्चि॒त्रं वि॑न्दते वसु॒ सा नो॑ जुषस्व॒ द्रवि॑णेन* मेधे[२]॥

अनु० ३९॥

जुषमाणाः' पुरुषार्थानुपयोगिनो वेदबाह्यान् शब्दान् सेवमाना वैदिकनिष्ठाः, 'सुवीराः' शोभनपुत्रशिष्यादिरूपाः, 'विदथे' यज्ञेऽनुष्ठिते सति, शुद्धान्तःकरणा भूत्वा 'बृहद्वदेम' परब्रह्मतत्त्वं कथयाम॥

तत्रैव द्वितीयामृचमाह। [१]"त्वया जुष्टः ० द्रविणेन मेधे"[१] इति। हे 'देवि' मेधाख्ये, 'त्वया', 'जुष्टः' सेवितोऽनुगृहीतः पुरुषः, 'ऋषिः' अतीन्द्रियदर्शी, 'भवति'। तथा 'त्वया', जुष्टः पुरुषः 'ब्रह्मा' हिरण्यगर्भः, भवति। 'उत' अपि च, त्वया जुष्टः पुरुषः 'आगतश्रीः' प्राप्तसम्पत्, भवति। अतएव 'त्वया जुष्टः', पुरुषः 'चित्रं' गवाश्वभूहिरण्यधान्यादिकं विविधं, 'वसु' धनं, 'विन्दते' लभते। हे 'मेधे', देवि, 'सा' तादृशी त्वं, 'नः' अस्मान्, 'द्रविणेन' धनेन, 'जुषस्व' सेवस्व, अनुगृहाणेत्यर्थः॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि ऊनचत्वारिंशोऽनुवाकः॥

* द्रविणो नेति J, N चिह्नितपुस्तकपाठः।

अथ चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१)मेधां म इन्द्रो ददातु मेधां देवी सरस्वती। मेधां मे अश्विनावुभौ देवावाधत्तां* पुष्करस्रजौ†(१)॥ अनु० ४० ॥

अथ एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१)अप्सरासु च या मेधा गन्धर्वेषु च यन्मनः। दैवी

अथ चत्वारिंशोऽनुवाकः।

मेधाप्रदानिन्द्रादीन् प्रार्थयते। (१)"मेधां मे ० पुष्करस्रजान्"(१) इति। योऽयं 'इन्द्रः', देवः, या च 'सरस्वती', देवी, यौ च 'पुष्करस्रजौ' पद्ममालायुक्तौ, 'उभावश्विनौ', 'देवौ', ते सर्वे 'मे' मह्यं, 'मेधां', प्रयच्छन्तु॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि चत्वारिंशोऽनुवाकः॥

अथ एकचत्वारिंशोऽनुवाकः।

मेधाप्रदं मन्त्रान्तरं दर्शयति। (१)"अप्सरासु च ० सुरभिर्जुषतां"(१) इति। 'अप्सरासु' देवस्त्रीषु, 'या मेधा', प्रसिद्धा

---

* अश्विनावुभावाधत्तामिति J, N, Q चिह्नितपुस्तकपाठः।

† पुष्करस्रजेति B, J, N चिह्नितपुस्तकपाठः।

मेधा मनुष्यजा* सा मां मेधा सुरभिर्जुषतां†(१) ॥ अनु० ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

(१)आ मां मेधा सुरभिर्विश्वरूपा हिरण्यवर्णा ज-

वर्त्तते, 'गन्धर्वेषु च' देवगायकेषु, 'यत्', 'मनः' मेधात्मकं, अस्ति 'दैवी' हिरण्यगर्भादिदेवेषु स्थिता, या 'मेधा' विद्यते, 'मनुष्यजा' मनुष्येषु वेदशास्त्रवित्सु या 'मेधा' अस्ति । 'सा' सर्वा, मेधा, 'सुरभिः' शोभनगन्धा, सर्वकामदुघा वा, भूत्वा, 'मां', 'जुषतां' सेवतां ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

पुनरपि मेधार्थं मन्त्रान्तरमाह । (१)"आ मां मेधा ० सुप्रतीका जुषतां"(१) इति । 'मेधा'शक्तिः, 'मां', प्रत्यागच्छत्विति शेषः । कीदृशी मेधा, 'सुरभिः' शोभनगन्धा, कामदुघा वा,

---

* मेधा सरस्वती इति B, J, N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† जुषताꣳ स्वाहेति B, J, N चिह्नितपुस्तकपाठः ।

गती जगम्या। ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमाना सा मां मेधा सुप्रतीका जुषतां(१) ॥ अनु० ४२ ॥

अथ त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः।

(१)सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः*।

'विश्वरूपा' सकलवेदशास्त्रधारणक्षमत्वेन बहुरूपा, 'हिरण्यवर्णा' देवताशरीरे हिरण्यसमानवर्णोपेता, 'जगती' सर्वत्र वर्त्तमानत्वेन जगदात्मिका, 'जगम्या' पुरुषार्थकामैः भृशं गन्तुं योग्या, 'ऊर्जस्वती' बलवती, 'पयसा' गोक्षीरादिरसेन, 'पिन्वमाना' अस्मान् प्रीणयन्ती, 'सा' तथाविधगुणयुक्ता, 'मेधा', 'सुप्रतीका' सुमुखी भूत्वा, 'मां', 'जुषतां' सेवतां ॥

इति द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः।

मेधाविनः पुरुषस्य ज्ञानोत्पादनाय महादेवसम्बन्धिषु पञ्चवक्त्रेषु मध्ये पश्चिमवक्त्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह। (१)"सद्योजातं ० भवोद्भवाय नमः"(१) इति। 'सद्योजात'नामकं यत् पश्चिमवक्त्रं, तद्रूपं परमेश्वरं, 'प्रपद्यामि' प्राप्नोमि। तादृशाय 'सद्योजाताय',

* वै नमो नम इति B, J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः।

भवे भवे नातिभवे भजस्व* मां। भवोद्भवाय नमः[१] ॥
अनु० ४३ ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः।

[१]वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बल-विकरणाय नमो बलाय नमो† बलप्रमथनाय नमः

'वै', नमः', अस्तु। हे सद्योजात 'भवे भवे' तत्तज्जन्मनिमित्तं, 'मां', 'न भजस्व' न प्रेरयेत्यर्थः। किन्तर्हि 'अतिभवे' जन्मातिलङ्घननिमित्तं, 'भजस्व' तत्त्वज्ञानाय प्रेरय। 'भवोद्भवाय' भवात् संसारात् उद्धर्त्रे, सद्योजाताय 'नमः', अस्तु ॥

इति त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः।

उत्तरवक्त्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह। [१]"वामदेवाय नमः ० मनोन्मनाय नमः"[१] इति। उत्तरवक्त्ररूपः 'वामदेवः', तस्यैव

---

* भवस्व इति B, J, N, O, चिह्नितपुस्तकपाठः।
† बलाय नम इति पाठः F, Q चिह्नितभाष्यपुस्तकधृतमूलद्वये नास्ति।

सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः[१]॥
अनु० ४४॥

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः।

[१]अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोर घोरतरेभ्यः। सर्वतः शर्व सर्वेभ्यो* नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः[१]॥ अनु० ४५॥

विग्रहविशेषा ज्येष्ठादिनामकाः। एते च महादेवपीठशक्तीनां वामादीनां नवानां पतयः पुरुषाः। तेभ्यो नवभ्यो नमस्कारः अस्तु॥

इति चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः॥

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः।

दक्षिणवक्त्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह। [१]"अघोरेभ्योऽथ ० रुद्ररूपेभ्यः"[१] इति। अघोरनामको दक्षिणवक्त्ररूपो देवः, तस्य विग्रहाः 'अघोराः' सात्त्विकत्वेन शान्ताः, अन्ये तु 'घोराः' राजसत्वेन उग्राः, अपरे तु तामसत्वेन घोरादपि 'घोरतराः'। हे 'शर्व' परमेश्वर, 'ते' त्वदीयेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः त्रिविधेभ्यः, 'सर्वेभ्यो रुद्ररूपेभ्यः', 'सर्वतः' सर्वेषु देशेषु सर्वेषु च कालेषु 'नमोऽस्तु'॥

इति पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः॥

---

* सर्वेभ्यः सर्वशर्वेभ्य इति B, J, N, O चिह्नितमुद्रकपाठः।

अथ षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

[१]तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्[१] ॥ अनु० ४६ ॥

अथ सप्तचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

[१]ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्मा-

अथ षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

प्राग्वक्त्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह । [१]"तत्पुरुषाय ० रुद्रः प्रचोदयात्"[१] इति । प्राग्वक्त्रदेवः 'तत्पुरुष'नामकः । द्वितीयार्थे चतुर्थी । 'तत्पुरुषं, देवं, 'विद्महे' गुरुशास्त्रमुखाज्जानीमः, ज्ञात्वा च 'महादेवाय' तं महादेवं, 'धीमहि' ध्यायेम। 'तत्' तस्मात् कारणात्, 'रुद्रः', देवः, 'नः' अस्मान्, 'प्रचोदयात्' ज्ञानध्यानार्थं प्रेरयतु ॥

इति षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ सप्तचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

ऊर्ध्ववक्त्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह । [१]"ईशानः सर्वविद्यानां ० सदा शिवोम्"[१] इति । योऽयमूर्ध्ववक्त्रो देवः सोऽयं 'सर्व-

धिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदा शि-
वोम्[१] ॥ अनु० ४७ ॥

अथ अष्टचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

[१]ब्रह्ममेतु माम् । मधुमेतु माम् । ब्रह्ममेव मधुमेतु माम् ।

विद्यानां' वेदशास्त्रादीनां चतुःषष्टिकलाविद्यानां, 'ईशानः' नियामकः, तथा 'सर्वभूतानां' अखिलप्राणिनां, 'ईश्वरः' नियामकः, 'ब्रह्माधिपतिः' वेदस्याधिकत्वेन पालकः, तथा 'ब्रह्मणः' हिरण्यगर्भस्य, 'अधिपतिः', तादृशो यः 'ब्रह्मा' अस्ति मदृक्षः परमात्मा, सोऽयं 'मे' ममानुग्रहाय, 'शिवः' शान्तः, 'अस्तु' । 'सदा शिवोम्' स एव सदाशिवः, 'ॐ' अहं भवामि ॥

इति सप्तचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

अथ अष्टचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

इत्थं तत्त्वज्ञानस्योत्पादकाः पञ्चवक्त्रप्रतिपादकाः पञ्च ब्रह्ममन्त्रा उक्ताः, अथ ज्ञानप्रतिबन्धकब्रह्महत्यादिपापनिवृत्तिहेतवस्त्रिसुपर्णनामका मन्त्रा वक्तव्याः, तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । [१]"ब्रह्ममेतु मां ० प्राणाꣳस्त्वां जुहोमि"[१] इति । 'ब्रह्म' परब्रह्मतत्त्वं, 'माम्', 'एतु' प्राप्नोतु, 'मधु' परमानन्दलक्षणमाधुर्योपेतं वस्तु, 'माम्', 'एतु' प्राप्नोतु । न चात्र ब्रह्म-मधुशब्दयोः अत्यन्तमर्थभेदः, किं

परा सुव। यद्भद्रं तन्म आसुव। मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः। माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः। मधु नक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवꣳ रजः। मधु द्यौरस्तु नः पिता। मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाꣳ अस्तु सूर्यः। माध्वीर्गावो भवन्तु नः(१)। (२)य इमं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात्। भ्रूणहत्यां वा एते घ्नन्ति। ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति। ते सोमं प्राप्नुवन्ति। आसहस्रात् पङ्क्तिं पुनन्ति। ओम्(२) ॥ अनु० ४९ ॥

गुरूपदिष्टमहावाक्यतदर्थधारणशक्त्या, लभ्यतामिति शेषः। मधिवत्यादि पूर्ववत्। अद्या नो देवेत्यादिकमृक्पञ्चकमणोरणीयानित्यनुवाके* व्याख्यातं।

अस्य त्रिसुपर्णमन्त्रस्य महिमानं दर्शयति। (२)"य इमं० पुनन्ति। ओम्"(२) इति। ब्राह्मणगर्भस्य राजगर्भस्य वा वधः 'भ्रूणहत्या'। अन्यत् पूर्ववत्॥

इति एकोनपञ्चाशोऽनुवाकः॥

---

* अद्या नो देवेत्यादिकमृक्सप्तकं क्रमेणाणोरणीयानित्यनुवाके इति F चिह्नितपुस्तकपाठः। अनुवाकस्तु १० । ८०० पृष्ठे द्रष्टव्यः।

अथ पञ्चाशोऽनुवाकः।

[१]ब्रह्म मेधवा। मधु मेधवा। ब्रह्ममेव मधु मेधवा। ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां। श्येनो गृध्राणाँ स्वधितिर्वनानाँ सोमः पवित्रमत्येति रेभन्। हँसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्। नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्[१]। [२]य इदं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात्। वीरहत्यां वा एते घ्नन्ति। ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति। ते सोमं प्राप्नुवन्ति। आसहस्रात् पङ्क्तिं पुनन्ति। ओम्[२]॥ अनु० ५०॥

अथ पञ्चाशोऽनुवाकः।

तृतीयं त्रिसुपर्णमन्त्रमाह। [१]"ब्रह्म मेधवा ० ऋतं बृहत्"[१] इति। 'मेधवा' मेधो यज्ञः सोऽस्यास्तीति मेधवत्। यज्ञदानादिसाध्यविविदिषापूर्वकत्वात् ब्रह्मज्ञानलाभस्य 'ब्रह्म' मेधवत् इत्युच्यते। अन्यत् पूर्ववत्। ब्रह्मा देवानां, हंसः शुचिषत् इत्यादिके द्वे ऋचौ अणोरणीयानित्यनुवाके व्याख्याते॥

अस्य त्रिसुपर्णमन्त्रस्य महिमानं दर्शयति। [२]"य इदं ० पङ्क्तिं पुनन्ति ओम्"[२] इति। वेदशास्त्रतदनुष्ठानपरो ब्राह्मणः, अभिषिक्तो राजा वा 'वीरः'। अन्यत् पूर्ववत्॥

इति पञ्चाशोऽनुवाकः॥

अथ एकपञ्चाशोऽनुवाकः ।

[१]प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा[१] ॥ अनु० ५१ ॥

अथ एकपञ्चाशोऽनुवाकः ।

ब्रह्मज्ञानप्रतिबन्धकानि यानि महापातकानि तन्निवृत्तये जप्यास्त्रिसुपर्णमन्त्रास्त्रयोऽभिहितास्तत्र ब्राह्मणजातिमात्रबधो ब्रह्महत्या पञ्चसु महापातकेषु मध्ये प्रबलं महापातकं । ततोऽप्यधिकं भ्रूणहननं । तस्मादप्यधिकं वीरहननं । ईदृशानामपि निवर्त्तको यावज्जीवं त्रिसुपर्णं जपस्तत्र अर्वाचीनानां सुरापानादिपातकानां निवर्त्तक इति किमु वक्तव्यं । इत्थं प्रतिबधनिवृत्त्युपायमुक्त्वा ज्ञानयोग्यतायै स्वावयवशुद्ध्यर्थं होमार्थानेकादशमन्त्रानेकादशस्वनुवाकेषु क्रमेण विवक्षुराद्यं मन्त्रमाह । "[१]प्राणापान ० भूयासꣳ स्वाहा"[१] इति । 'प्राणादयः पञ्च वायवः प्रसिद्धाः । ते सर्वेऽपि अनेन आज्यहोमेन शुद्धा भवन्तु । ततः 'अहं', 'विपाप्मा' प्रतिबन्धकोपपातकरहितः, 'विरजाः' पापकारणभूतरजोगुणेनापि रहितः सन्, यद् 'ज्योतिः' जगत्कारणं परंब्रह्म तदस्तु, 'भूयासं', तदर्थमिदमाज्यं स्वाहुतमस्तु ॥

इति एकपञ्चाशोऽनुवाकः ।

अथ द्विपञ्चाशोऽनुवाकः।

(१)वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतो बुद्ध्याकूतिः स-
ङ्कल्पा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूया-
सꣳ स्वाहा(१) ॥ अनु० ५२ ॥

अथ त्रिपञ्चाशोऽनुवाकः।

(१)शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरूदरजङ्घशिश्नोपस्थपा-

अथ द्विपञ्चाशोऽनुवाकः।

द्वितीयं मन्त्रमाह। (१)"वाङ्मनः ० भूयासꣳ स्वाहा"(१) इति। 'वागादीनीन्द्रियाणि। 'रेतः' गुह्येन्द्रियं, मनःशब्दवाच्य-स्यान्तःकरणस्यैव निश्चयात्मिकावृत्तिः 'बुद्धिः'। अनिश्चय-भूता*वृत्तिः 'आकूतिः'। इदं समीचीनमिति कल्पनारूपा वृत्तिः 'सङ्कल्पः'। अन्यत् पूर्ववत्॥

इति द्विपञ्चाशोऽनुवाकः।

अथ त्रिपञ्चाशोऽनुवाकः।

तृतीयं मन्त्रमाह। (१)"शिरः पाणि ० स्वाहा"(१) इति। पूर्वाभ्यामनुवाकाभ्यां सूक्ष्मशरीरशुद्धिरुक्ता। अत्र स्थूलशरीराव-

---

* अनिश्चयात्मिकेति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

यवो मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा[१] ॥ अनु० ५३ ॥

अथ चतुःपञ्चाशोऽनुवाकः ।

[१]त्वक्चर्ममाꣳसरुधिरमेदोमज्जास्नायवोऽस्थीनि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा[१] ॥ अनु० ५४ ॥

यवानां शिरःपाण्यादीनां शुद्धिरुच्यते । लिङ्गाण्डभेदविवक्षया 'शिश्नोपस्थ'शब्दौ द्वौ द्रष्टव्यौ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति त्रिपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुःपञ्चाशोऽनुवाकः ।

चतुर्थं मन्त्रमाह । (१)"त्वक्चर्म ० भूयासꣳ स्वाहा" (१) इति । अत्र स्थूलशरीरे स्थितानां* धातूनां शुद्धिरुच्यते । एकस्यैव धातो बाह्यान्तर्भागविवक्षया 'त्वक्चर्म'शब्दौ प्रयुक्तौ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति चतुःपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

---

* स्थूलशरीरगतानामिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ पञ्चपञ्चाशोऽनुवाकः।

(१)शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा(१) ॥ अनु० ५५ ॥

अथ षट्पञ्चाशोऽनुवाकः।

(१)पृथिव्यप्तेजोवायुराकाशा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा(१)॥ अनु० ५६ ॥

अथ पञ्चपञ्चाशोऽनुवाकः।

पञ्चमं मन्त्रमाह। (१)"शब्दस्पर्श ० भूयासꣳ स्वाहा"(१) इति। शरीरोपादानपञ्चमहाभूतेषु आकाशादिषु वर्तमानाः गुणाः 'शब्दादयः। अन्यत् पूर्ववत्॥

इति पञ्चपञ्चाशोऽनुवाकः॥

अथ षट्पञ्चाशोऽनुवाकः।

षष्ठं मन्त्रमाह। (१)"पृथिव्यप्तेजो ० भूयासꣳ स्वाहा"(१) इति। शरीरस्योपादानकारणानि पञ्चमहाभूतानि 'पृथिव्यादीनि। अन्यत् पूर्ववत्॥

इति षट्पञ्चाशोऽनुवाकः॥

अथ सप्तपञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१)अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा(१) ॥ अनु० ५७ ॥

अथ अष्टपञ्चाशोऽनुवाकः ।

(१)विविष्ट्यै* स्वाहा(१) ॥ अनु० ५८ ॥

अथ सप्तपञ्चाशोऽनुवाकः ।

सप्तमं मन्त्रमाह । (१)"अन्नमय० भूयासꣳ स्वाहा"(१) इति । 'अन्नमयादयः पञ्च कोशा वारुण्यामुपनिषद्युक्ताः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति सप्तपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

अथ अष्टपञ्चाशोऽनुवाकः ।

अष्टमं मन्त्रमाह । (१)"विविष्ट्यै स्वाहा"(१) इति । विष्लृ व्याप्तौ इति धातोरुत्पन्नोऽयं शब्दः । विशेषेण विष्टिर्व्याप्तिर्यस्य ब्रह्मणस्तत् 'विविष्टिः', छान्दसः षकारस्य टकारः । तादृशं ब्रह्मोद्दिश्य स्वाहुतमिदमस्तु ॥

इति अष्टपञ्चाशोऽनुवाकः ॥

---

* विविधै इति N, O, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अथ एकोनषष्टितमोऽनुवाकः ।

(१)कषोत्काय स्वाहा(१) ॥ अनु० ५९ ॥

अथ षष्टितमोऽनुवाकः ।

(१)उत्तिष्ठ पुरुष हरित पिङ्गललोहिताक्षि* देहि

अथ एकोनषष्टितमोऽनुवाकः ।

नवमं मन्त्रमाह । (१)"कषोत्काय स्वाहा"(१) इति । कष हिंसाकरण इति धातुः, कष्यते क्रियते इति 'कषः'† नामरूपकर्मात्मकः कार्यप्रपञ्चः, तस्मिन् 'उत्कः' तत्कर्तुमुत्सुकः 'कषोत्कः' परमेश्वरः, तादृशाय सृष्ट्यभिमुखाय परमेश्वराय 'स्वाहा' स्वाहुतमिदमस्तु ॥

इति एकोनषष्टितमोऽनुवाकः ॥

अथ षष्टितमोऽनुवाकः ।

दशमं मन्त्रमाह । (१)"उत्तिष्ठ पुरुष ० भूयासꣳ स्वाहा"(१)

---

* हरितलोहितपिङ्गलाक्षि इति F, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† अत्र सर्वकषशब्दस्थाने घषशब्दपाठः F चिह्नितपुस्तकेऽस्ति ।

देहि ददापयिता मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣲ स्वाहा[१] ॥ अनु० ६० ॥

इति। विविष्टिशब्दाभिधेयं यद्ब्रह्म तदेव कारणोपाधिकं कपोत्क-शब्दाभिधेयं। पुनरपि वह्निशरीरोपाधिविशिष्टमत्र पुरुषशब्दा-भिधेयं। तत्र पूर्वाभ्यां मन्त्राभ्यां निरुपाधिकं कारणोपाधिकं तद्ब्रह्मप्राप्त्यर्थं शुद्धिहेतुत्वेनात्र सर्वकर्मनिष्पादकवह्निशरीरो-पाधिकं प्रार्थ्यते। 'पुरुष'पुरि वह्निशरीरे शयान हे परमात्मन्, 'उत्तिष्ठ' औदासीन्यं परित्यज मदनुग्रहार्थमुद्युक्तो भव। स-म्बुध्यन्तपुरुषशब्दस्यैव हर्यादीनि त्रीणि पदानि विशेषणानि। हे 'हरित' प्रतिबन्धकहरणकुशल। हे 'लोहित' रक्तवर्ण। हे 'पिङ्गलाक्षि' पिङ्गलनयन। 'देहि देहि' पुनः पुनः शुद्धिं मे प्रयच्छ। 'ददापयिता' आचार्यमुखात् तत्त्वज्ञानस्य अतिश-येन दापयिता, भवेति शेषः। तस्य दापयितस्य* ज्ञानस्यो-त्पत्तये 'मे' मदीयाः चित्तवृत्तयः, 'शुध्यन्तां'। ज्योतिरित्यादि पूर्ववत् ॥

इति षष्टितमोऽनुवाकः ॥

---

* दापितव्यस्येति Q चिह्नितपुस्तकपाठः।

अथ एकषष्टितमोऽनुवाकः ।

(१) ॐ स्वाहेति(१)॥ अनु० ६१ ॥

अथ द्विषष्टितमोऽनुवाकः ।

(१)स॒त्यं प॒रं॑ प॒रꣳ॑ स॒त्यꣳ॑ स॒त्येन॒ न सु॑व॒र्गाल्लो॑का-च्च्यवन्ते क॒दाच॒न स॒ताꣳ॑ हि स॒त्यं तस्मा॑त् स॒त्ये र॑म-

---

अथ एकषष्टितमोऽनुवाकः ।

एकादशं मन्त्रमाह । (१)"ॐ स्वाहेति"(१) इति । 'ॐ' प्रणवप्रतिपाद्यं वस्तु भवामि, तदर्थमिदं स्वाहुतमस्तु ॥

इति एकषष्टितमोऽनुवाकः ।

अथ द्विषष्टितमोऽनुवाकः ।

ज्ञानप्रतिबन्धकमहापातकोपपातकपरिहारेण ज्ञानयोग्यतालक्षणां शुद्धिमुक्त्वा योग्यस्य पुरुषस्यापेक्षितेषु ज्ञानसाधनेषु सन्न्यासस्य निरतिशयोत्कर्षं वक्तुं सत्यादीन्येकादशोत्कृष्टसाधनानि प्रतियोगित्वेन वक्तव्यानि। तत्र प्रथमं साधनमुपन्यस्यति । (१)"सत्यं परं ० सत्ये रमन्ते"(१) इति । यद्वस्तु प्रमाणेन यथादृष्टन्तस्य तथैवाभिवदनं 'सत्यं', तच्च 'परं' पुरुषार्थसाधनेषु

न्ते[१] [२]तप इति तपो नानशनात् परं यद्धि परं तपस्तद्दुर्धर्षं तद्दुराधर्षं तस्मात् तपसि रमन्ते[२]

उत्कृष्टं। तत्रादरार्थं परं सत्यमिति पुनर्वचनं। यद्वा 'परं' ब्रह्म, 'सत्यं' अबाध्यं, तद्वद् यथार्थवचनमपि बाधरहितमिति व्यावहारिकबाधराहित्येनोत्कर्षं विवक्षित्वा दृष्टान्तेन परं सत्यमित्युक्तं। 'सत्येन' यावज्जीवं यथार्थकथनेन, 'स्वर्गलोकात्' कदाचिदपि 'न', 'प्रच्यवन्ते'। अनृतवादिनस्तु केनचित् पुण्येन स्वर्गं प्राप्याप्यनृतवदनदोषेण कर्मफलं सम्पूर्णतयाऽनुभूयैव स्वर्गात् प्रच्यवन्ते। किञ्च। 'हि' यस्मात् कारणात्, 'सतां' सन्मार्गवर्त्तिनां स्वश्यादीनां, सम्बन्धि यथार्थवादित्वं 'तस्मात्' कारणात्, सतामिदमिति व्युत्पत्तिमाश्रित्य सत्यवादित्वमेव परमं मोक्षसाधनमिति केचिन्महान्तो वदन्तः तस्मिन्नेव 'सत्ये', 'रमन्ते' क्रीडन्ति॥

एकं मतमुक्त्वा द्वितीयं मतमाह। [२]"तप इति ० तपसि रमन्ते"[२] इति। तपः परं मोक्षसाधनमिति केषाञ्चिन्मतं। तीर्थयात्राजपहोमादीनि यद्यपि बहूनि तपांसि सन्ति तथापि तेषु सर्वेष्वनशनमुपवासैकभक्तादिरूपादशनवर्जनात् 'परं' उत्कृष्टं, 'तपः', 'न', अस्ति। 'यत् हि' अनशनरूपं कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं, 'परं', 'तपः', अस्ति। 'तद् दुर्धर्षं' धर्षितुं सोढुमशक्यं। अत एव 'आ'समन्तात् सर्वेषां प्राणिनां 'तत्' तपः, 'दुर्धर्षं'* दुःशकमित्यनु-

---

* तस्य तपसो दुर्धर्षमिति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

(३)दम इति नियतं ब्रह्मचारिणस्तस्माद्दमे रमन्ते(३) (४)शम इत्यरण्ये मुनयस्तस्माच्छमे रमन्ते(४) (५)दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति दानान्नातिदुष्करं* तस्माद्दाने रमन्ते(५) (६)धर्म इति धर्मेण सर्वमिदं

भूयते। 'तस्मात्' कारणात्, केचन श्रद्धालवः कृच्छ्रचान्द्रायणादिके 'तपसि', 'रमन्ते' ॥

तृतीयं मतमाह। (३)"दम इति ० तस्माद्दमे रमन्ते"(३) इति। वाक्चक्षुरादीन्द्रियाणां बाह्याणां निषिद्धेभ्यो विषयेभ्यो निवृत्तिः 'दमः', स एवोत्तमो मोक्षहेतुः 'इति', मन्यमाना नैष्ठिक-'ब्रह्मचारिणः', 'नियतं' सर्वदा वदन्ति, 'तस्मात् दमे रमन्ते' ॥

चतुर्थं मतमाह। (४)"शम इत्यरण्ये ० तस्माच्छमे रमन्ते"(४) इति। अन्तःकरणस्य क्रोधादिदोषराहित्यं 'शमः', स एवोत्तमो मोक्षहेतुः 'इति', 'अरण्ये', वर्तमानाः 'मुनयः' वानप्रस्थाः, मन्यन्ते। 'तस्मात्', ते 'शमे रमन्ते' ॥

पञ्चमं मतमाह। (५)"दानमिति सर्वाणि ० तस्माद्दाने रमन्ते"(५) इति। गोभूहिरण्यादीनां स्वकीयानां शास्त्रोक्त-वर्त्मना स्वत्वपरित्यागपुरःसरं परस्वत्वोत्पादनं 'दानं', तदेवोत्तमं मोक्षसाधनं मत्वा सर्वे प्राणिनः 'प्रशंसन्ति'। 'दानात्', अतिशयितं 'दुष्करं', 'न', अस्ति। धनरक्षणार्थं प्राणानपि परित्यजतां पुरुषाणामुपलम्भात्। 'तस्मात्', गोभूम्यादि'दाने', 'रमन्ते' ॥

---

* दुश्चरमिति J, N, O, चिह्नितपुस्तकपाठः।

परिगृहीतं धर्मान्नातिदुश्चरं* तस्माद्धर्मे रमन्ते(६) (७)प्रजन इति भूयाꣳसस्तस्माद् भूयिष्ठाः प्रजायन्ते तस्माद् भूयिष्ठाः प्रजनने रमन्ते(७) (८)अग्नय इत्याह तस्माद्-

---

षष्ठं मतमाह। (६)"धर्म इति ० तस्माद्धर्मे रमन्ते"(६) इति। स्मृतिपुराणप्रतिपाद्यो वापीकूपतडागादिनिर्माणरूपोऽत्र 'धर्मः', विवक्षितः, स एवोत्तमो मोक्षहेतुः 'इति', राजामात्यादयः प्रभवो मन्यन्ते। तडागादिरूपेण 'धर्मेण', 'सर्वं', 'इदं' जगत्, 'परिगृहीतं', सर्वेऽपि मनुष्यपश्वादयः स्नानपानादिना तुष्यन्ति। तादृशात् 'धर्मात्', अन्यत् 'अतिदुश्चरं', 'न', अस्ति। 'तस्मात्' कारणात्, 'धर्मे रमन्ते', प्रभवः॥

सप्तमं मतमाह। (७)"प्रजन इति ० प्रजनने रमन्ते"(७) इति। 'प्रजनः' पुत्राद्युत्पादनं, तस्यैवोत्तमसाधनत्वं 'भूयांसः' अतिबहवः प्राणिनः, मन्यन्ते। धनिकैर्दरिद्रैः शिष्टैर्नष्टैः पण्डितैश्च सर्वैरपि पुत्रोत्पादनायातिशयेन प्रयत्यमानत्वात्† 'तस्मात्', एकैकस्य पुरुषस्य 'भूयिष्ठाः' भूरिशः, द्विशः पञ्चधा इत्येवं बहवोऽपत्यविशेषा उत्पद्यन्ते। 'तस्मात्' कारणात्, 'भूयिष्ठाः' अतिबहवः‡ प्राणिनः, प्रजोत्पादने 'रमन्ते'॥

अष्टमं मतमाह। (८)"अग्नयः ० आधातव्याः"(८) इति।

---

* दुष्करमिति J, N, O, चिह्नितपुस्तकपाठः।

† प्रयतमानत्वादिति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

‡ अतिबहुला इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

अग्नय आधातव्याः(८) (९)अग्निहोत्रमित्याह तस्मादग्निहोत्रे रमन्ते(९) (१०)यज्ञ इति यज्ञेन हि देवा दिवं गतास्तस्माद्यज्ञे रमन्ते*(१०) (११)मानसमिति विद्वाꣳसस्तस्माद्विद्वाꣳस एव मानसे रमन्ते(११) (१२)न्यास इति ब्रह्मा

'अग्नयः' गार्हपत्यादयः, उत्तमा मुक्तिहेतवः 'इति', कश्चिद्वेदार्थपरः 'आह'। 'तस्मात्', गृहस्थैरग्नयः 'आधातव्याः', भवन्ति ॥

नवमं मतमाह। (९)"अग्निहोत्र ० रमन्ते"(९) इति। आहितेष्वग्निषु सायम्प्रातश्चानुष्ठेयो होमः 'अग्निहोत्रं', तदुत्तमं मोक्षसाधनं 'इति', अपरः कश्चिद्वेदार्थपरः 'आह'। 'तस्मात्', केचित् 'अग्निहोत्रे रमन्ते'।

दशमं मतमाह। (१०)"यज्ञ इति ० तस्माद्यज्ञे रमन्ते"(१०)। दर्शपौर्णमासज्योतिष्टोमादिकः 'यज्ञः', उत्तमो हेतुः 'इति', अपरे वेदार्थपरा मन्यन्ते। यस्मादिदानीं वर्त्तमानाः 'देवाः', पूर्वानुष्ठितेन 'यज्ञेन', 'दिवङ्गताः' स्वर्गलोकं प्राप्ताः, 'तस्मात्' कारणात्, केचन वैदिका विद्वांसः 'यज्ञे रमन्ते'॥

एकादशं मतमाह। (११)"मानसमिति ० मानसे रमन्ते"(११) इति। मनसैव निष्पाद्यमुपासनं 'मानसं', तदेवोत्तमं साधनं 'इति', 'विद्वांसः' सगुणब्रह्मविदः, मन्यन्ते। 'तस्मात्' कारणात्, केचन 'विद्वांसः' वेदगर्भोपास्तिभागतात्पर्यविदः, 'मानस एव', उपासने 'रमन्ते'॥

द्वादशं मतमाह। (१२)"न्यास इति ० एवात्यरेचयत"(१२)

---

* यज्ञ इति यज्ञा हि देवास्तस्माद्यज्ञे रमन्ते इति J, N, O. चिह्नितपुस्तकपाठः।

ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि तपाꣳसि* न्यास एवात्यरेचयत्(१२) (१३)य एवं वेदेत्युपनिषत्(१३) ॥ अनु० ६२ ॥

इति । पूर्वकाण्डोक्तानामग्निहोत्रादिकर्मणामारुणिजाबाल्युपनिषदुक्तप्रकारेण परित्यागः 'न्यासः', स एवोत्तमो मोक्षहेतुः 'इति', 'ब्रह्मा' हिरण्यगर्भः, मन्यते। स च 'ब्रह्मा', 'परो हि' परमात्मरूपो हि, नतु पूर्वोक्तमतानुसारिण इव जीवः। यद्यप्यसौ हिरण्यगर्भो देहधारी तथापि 'परो हि' परमात्मैव, ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इति वक्तुं शक्यते तच्छिष्यत्वेन तत्समानज्ञानत्वात्। अत एव श्वेताश्वतरा आमनन्ति। "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति। यानि पूर्वोक्तसत्यादीनि मानसान्तानि 'तान्येतानि' 'तपांसि', भवन्त्येव तथापि सन्न्यासमपेक्ष्य 'अवराणि' निकृष्टानि, सन्न्यासः', एकः 'एव', तानि सर्वाणि 'अत्यरेचयत्' अतिक्रान्तवान्। उत्तमत्व†-तारतम्यन्तत्र विश्रान्तमित्यर्थः ॥

उक्तमुत्तमसाधनमुपसंहरति। (१३)"य एवं वेदेत्युपनिषत्"(१३) इति ०'यः' पुमान्, 'एवं' उक्तप्रकारेण, सन्न्यासस्यान्येभ्यः सर्वेभ्यः साधनेभ्यः उत्तमत्वं 'वेद', तस्य विदुषः 'इति' उक्ता विद्या, 'उपनिषत्' रहस्यभूता, भवति ॥

इति द्विषष्टितमोऽनुवाकः।

---

* पराꣳसि इति J, N, O चिह्नितपुस्तकपाठः।

† उत्तमत्वे इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

अथ त्रिषष्टितमोऽनुवाकः ।

(१)प्राजापत्यो हारुणिः सुपर्णेयः प्रजापतिं पितर-मुपससार किं भगवन्तः परमं वदन्तीति तस्मै प्रो-वाच(१) (२)सत्येन वायुरावाति सत्येनादित्यो रोचते दिवि सत्यं वाचः प्रतिष्ठा सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्

अथ त्रिषष्टितमोऽनुवाकः ।

पूर्वोक्तं मोक्षसाधनसमूहमुपपादयितुमाख्यायिकामाह ।(१)"प्रा-जापत्यो ह ० तस्मै प्रोवाच"(१) इति । प्रजापतेः पुत्रः 'प्राजाप-त्यः', स च 'आरुणि'नामकः, स एव सुपर्णाख्यायाः स्त्रियोऽपत्य-त्वात् 'सुपर्णेयः,' इत्युच्यते, । तादृशः पुरुषः स्वकीयं 'पितरं प्रजा-पतिं', 'उपससार' उत्तमसाधनजिज्ञासयोपसन्नवान्, उपसद्य च एवं पप्रच्छ । हे प्रजापते 'भगवन्तः' पूज्या महर्षयः, मोक्षसाधनेषु 'किं' साधनं, 'परमं' उत्कृष्टं, 'वदन्ति'। एवं पृष्टः प्रजापतिः 'तस्मै' आरुणये, 'प्रोवाच' ॥

तदुक्तेषु साधनेषु प्रथमं दर्शयति । (२)"सत्येन वायुरावाति ० परमं वदन्ति"(२) इति । योऽयं 'वायुः', इदानीं अन्तरिक्षे 'वाति', सोऽयं पूर्वजन्मनि मनुष्यः सन् सत्यवादित्वं परिपाल्य तेन 'सत्येन', वायुदेवतात्वं प्राप्येदानीं लोकानुग्रहायान्तरिक्षे वाति । तथैव 'आदित्यः', अपि पूर्वजन्मानुष्ठितेन 'सत्येन', 'दिवि रोचते' द्युलोके प्रकाशते । यदेतत् 'सत्यं', तदेतत् 'वाचः' वागिन्द्रियस्य, 'प्रतिष्ठा' स्थिरावस्थानं । अमृतन्तु वाचो[illegible]

स॒त्यं प॑र॒मं वद॑न्ति(२) (३)तप॑सा दे॒वा दे॒वता॒मग्र॑ आ॒यन्तप॒सर्ष॑यः॒ सुव॒रन्व॑विन्द॒न् तप॑सा स॒पत्ना॒न् प्रणु॑दा॒मारा॑ती॒स्तप॑सि स॒र्वं॑ प्रति॑ष्ठित॒ं तस्मा॒त्तपः॑ पर॒मं व-

मपि परैर्निराक्रियत इति न वाचः प्रतिष्ठा। तथासति लोके सत्ये भाषमाणे 'सर्वं' प्रामाणिकव्यवहारजातं, 'प्रतिष्ठितं', 'तस्मात्' कारणात्, 'सत्यं', एव 'परमसाधनमित्येवं केचिदनुष्ठातारः 'वदन्ति' ॥

तत्रारुणेर्मुखविकासराहित्यलक्षणमपरितोषं दृष्ट्वा द्वितीयं साधनमाह। (२)"तपसा देवाः ० तस्मात् तपः परमं वन्दन्ति"(२) इति। इदानीं स्वर्गे वर्तमाना अग्नीन्द्रादयः 'देवाः', 'अग्रे' पूर्वजन्मनि, अनुष्ठितेनाशनपरित्यागरूपेण कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसा 'देवतां', 'आयन्' इदानीन्तनं देवतात्वं प्राप्ताः। तथा वसिष्ठादयो महर्षयः', पूर्वानुष्ठितेन 'तपसा', 'सुवरन्वविन्दन्' स्वर्गलोकमनुक्रमेण लब्धवन्तः। तथा वयमपीदानीमभिचाररूपेण तपसा 'सपत्नान्' शत्रून्, 'अरातीः 'अस्मदीयद्रव्यलाभविरोधिनः पुरुषानपि, 'प्रणुदाम' निराकुर्मः। अन्यदपि सर्वं फलजातं 'तपसि', 'प्रतिष्ठितं'। 'तस्मात्', अनशनरूपं 'तपः', 'परमं', मोक्षसाधनमिति* केचिद्वदन्ति ॥

* तस्मिन्तपसि सर्वमपेक्षितं फलं प्रतिष्ठितं तस्मात् कारणात् तपः परमं मुक्तिसाधनमिति Q चिह्नितपुस्तकपाठः।

दन्ति(३)। (४)दमेन दान्ताः किल्बिषमवधून्वन्ति दमेन ब्रह्मचारिणः सुवरगच्छन्दमो भूतानां दुराधर्षं दमे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दमः परमं वदन्ति(४)। (५)शमेन शान्ताः शिवमाचरन्ति शमेन नाकं मुनयोऽन्वविन्दञ्छमो भूतानां दुराधर्षं शमे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माच्छमः परमं वदन्ति(५)। (६)दानं यज्ञानां

अत्रापि पूर्ववदपरितोषं दृष्ट्वा* तृतीयं साधनमाह। (४)"दमेन दान्ताः ० परमं वदन्ति"(४) इति। 'दान्ताः' बाह्येन्द्रियनियमयुक्ताः पुरुषाः, तेन 'दमेन', स्वकीयं पापं विनाशयन्ति। तथा नैष्ठिक'ब्रह्मचारिणः', दमेन स्वर्गं 'अगच्छन्'। स च 'दमः', 'भूतानां' प्राणिनां, 'दुराधर्षं' आधर्षितुं सर्वतः सोढुं दुःशकः, तस्मिंश्च 'दमे', 'सर्वं' अपेक्षितं फलम्, 'प्रतिष्ठितं'। 'तस्मात्' कारणात्, 'दमः', 'परमं' मुक्तिसाधनं, इति केचित् 'वदन्ति'। अत्र सर्वत्र पूर्वसाधने परितोषराहित्यादुत्तरसाधनोक्तिर्द्रष्टव्या॥

चतुर्थं साधनमाह। (५)"शमेन शान्ताः ० शमः परमं वदन्ति"(५) इति। 'शान्ताः' अन्तःकरणक्रोधादिरहिताः पुरुषाः, तेन 'शमेन', 'शिवं' मङ्गलं पुरुषार्थं, 'आचरन्ति'। नारदाद्याः 'मुनयः', 'शमेन', स्वर्गमलभन्त। अन्यत् पूर्ववत्॥

---

* तत्रापि परितोषराहित्यात् इति Q चिह्नितपुस्तकपाठः।

वरूथं दक्षिणा लोके दातारꣳ सर्वभूतान्युपजीवन्ति दानेनारातीरपानुदन्त दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदन्ति(६)। (७)धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदन्ति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति(७)। (८)प्रजननं वै

पञ्चमं साधनमाह। (६)"दानं यज्ञानां ० परमं वदन्ति"(६) इति। गोहिरण्यादि'दानं', 'यज्ञानां', सम्बन्धिनी 'दक्षिणा', भवति। तस्मात् 'वरूथं' श्रेष्ठं, 'लोके', अपि 'दातारं' पुरुषं, वेदशास्त्रविदो मूढाश्च सर्वेऽपि पुरुषाः 'उपजीवन्ति'। तथा योद्धॄणां भटानां धनदानेन 'अरातीः' शत्रून्, 'अपानुदन्त' राजानो निराकृतवन्तः। ये तु प्रबलाः 'द्विषन्तः', तेऽपि 'दानेन', तुष्टाः 'मित्राः', 'भवन्ति'। अन्यत् पूर्ववत्॥

षष्ठं साधनमाह। (७)"धर्मो विश्वस्य जगतः ० धर्मं परमं वदन्ति"(७) इति। तडागप्रपादिनिर्माणरूपः 'धर्मः', 'विश्वस्य जगतः' सर्वस्य प्राणिजातस्य, 'प्रतिष्ठा' आश्रयः, इत्येतत्प्रसिद्धं। तथा 'लोके', 'धर्मिष्ठं' अतिशयेन धर्मे वर्तमानं पुरुषं, 'प्रजाः', सर्वाः, 'उपसर्पन्ति' धर्माधर्मनिर्णयार्थमुपगच्छन्ति। किञ्च प्रायश्चित्तरूपेण 'धर्मेण', 'पापं', विनाशयन्ति। अन्यत् पूर्ववत्॥

सप्तमं साधनमाह। (८)"प्रजननं वै प्रतिष्ठा ० परमं प्रजननं

प्रतिष्ठा लोके साधु प्रजायास्तन्तुन्तन्वानः पितॄणामनृणो भवति तदेव तस्य अनृणं तस्मात् प्रजननं परमं वदन्ति[८]। [९]अग्नयो वै त्रयीविद्या देवयानः पन्था गार्हपत्य ऋक् पृथिवी रथन्तरमन्वाहार्यपचनो* यजुरन्तरिक्षं वामदेव्यमाहवनीयः साम सुवर्गो

वदन्ति"[८] इति। 'प्रजननं' पुत्रोत्पादनं, यदस्ति, तदेव गृहस्थानां 'प्रतिष्ठा', पुत्रस्य गृहकृत्यनिर्वाहकत्वात्। सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणेति श्रुतेः। किञ्च। 'प्रजायाः' पुत्रपौत्रादिरूपायाः, 'तन्तुं' परम्परां, 'साधु तन्वानः' शास्त्रीयमार्गो यथा भवति तथा विस्तारयन्, 'पितॄणां' मृतानां पितृपितामहादीनां, 'अनृणो भवति' तदीयमृणं पुत्रिणा प्रत्यर्पितं भवति। यत् 'प्रजननं', 'तदेव', 'तस्य' पुत्रिणः, ऋणापाकरणहेतुः। अन्यत् पूर्ववत्॥

अष्टमं साधनमाह। [९]"अग्नयो वै त्रयी ० अग्नीन् परमं वदन्ति"[९] इति। गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीय इति ये 'अग्नयः', सन्ति, त एव 'त्रयोविद्या' वेदत्रयात्मकाः, वेदत्रयोक्तकर्मसाधनत्वात्† वेदविहितत्वाच्च 'देवयानः' यागद्वारेण देवत्वप्रापकः, मार्गश्च। किं च। तेषामग्नीनां मध्ये 'गार्हपत्यः' अग्निः, 'ऋग्वेदात्मकः, 'पृथिवी'लोकस्वरूपः, 'रथन्तर'सामात्म-

---

* अन्वाहार्यपचनमिति B, N, Q, चिह्नितपुस्तकपाठः।

† धर्मसाधनत्वात् इति Q चिह्नितपुस्तकपाठः।

लोको बृहत्तस्मादग्नीन् परमं वदन्ति[९]। [१०]अग्निहोत्रꣳ सायं प्रातर्गृहाणां निष्कृतिः स्विष्टꣳ सुहुतं यज्ञक्रतूनां प्रायणꣳ सुवर्गस्य लोकस्य ज्योतिस्तस्मादग्निहोत्रं परमं वदन्ति[१०]। [११]यज्ञ इति* यज्ञेन

कश्चेति प्रशस्यते। 'अन्वाहार्यपचनः' दक्षिणाग्निः, 'यजुर्वेदान्तरिक्ष'लोक'वामदेव्य'सामात्मकः। 'आहवनीयाग्निस्तु 'सामवेद'-'स्वर्गलोकबृहत्'-सामात्मकः। अन्यत् पूर्ववत्॥

नवमं साधनमाह। [१०]"अग्निहोत्रꣳ ० परमं वदन्ति"[१०] इति। 'सायम्प्रातः', च अनुष्ठितं 'अग्निहोत्रं', 'गृहाणां', 'निष्कृतिः' क्रयसाधनं मूल्यं, अग्निहोत्राभावे क्षुधितोऽग्निर्गृहान् दहेत्। किञ्च, अग्निहोत्रं, 'स्विष्टं' शोभनयागरूपं, 'सुहुतं' शोभनहोमरूपं। देवतामुदिश्य द्रव्यत्यागो यागः। तस्य द्रव्यस्याग्नौ प्रक्षेपो होमः। किंच, एतत्, 'यज्ञक्रतूनां', 'प्रायणं' प्रारम्भः। अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यनिरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञाः। क्रतुशब्दो यूपवत्सु सोमयागेषु रूढः। अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः† षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामश्चेति सप्त सोमसंस्थाः क्रतवः। तेषां सर्वेषां यज्ञक्रतूनां प्रारम्भकं 'अग्निहोत्रं'। अत एव स्वर्गस्य 'लोकस्य', 'ज्योतिः' प्रकाशकं। अन्यत् पूर्ववत्॥

दशमं साधनमाह। [११]"यज्ञ इति यज्ञेन ० परमं वद-

---

* यज्ञो हि देवानामिति F, चिह्नितपुस्तकेऽधिकः पाठः।

† उक्थ इति F, चिह्नितपुस्तकपाठः।

हि देवा दिवंगता यज्ञेनासुरानपानुदन्त यज्ञेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्यज्ञं परमं वदन्ति[११]। [१२]मानसं वै प्राजापत्यं पवित्रं मानसेन मनसा साधु पश्यति मानसा ऋषयः प्रजा असृजन्त मानसे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मान्मानसं परमं वदन्ति[१२]।

न्ति"[११] इति। 'यज्ञः', उत्तमं साधनं, 'इति', केचिदाहुः। 'यज्ञः', 'हि', 'देवानां', प्रियः। ते 'हि देवाः', पूर्वानुष्ठितेन 'यज्ञेन' स्वर्गं प्राप्ताः। किं च। 'यज्ञेन', एव तदा तदा 'देवाः', 'असुरान्', विनाशितवन्तः। किं च। सर्वकामप्राप्तिसाधनेन ज्योतिष्टोमेन द्वेषशान्तिकामस्य पूर्वं द्वेषं कुर्वन्तोऽपि शत्रवः 'मित्रा भवन्ति'। अन्यत् पूर्ववत् ॥

एकादशं साधनमाह। [१२]"मानसं वै ० परमं वदन्ति"[१२] इति। मनसा निष्पाद्यं 'मानसं' उपासनं, यदस्ति, तदेव 'प्राजापत्यं' प्रजापतिपदप्राप्तिसाधनं, अत एव 'पवित्रं' चित्तशुद्धिकारणं, 'मानसेन' उपासनेन, युक्तं 'मनः' अन्तःकरणं, यदस्ति, तेन एकाग्रेण 'मनसा', 'साधु पश्यति' अतीतानागतव्यवहितादिवस्तुजातं योगी सम्यक् साक्षात् करोति। एतच्च योगशास्त्रे पतञ्जलिना बहुधा प्रपञ्चितं। 'मानसाः' एकाग्रमनोयुक्ता विश्वामित्रादयः 'ऋषयः', स्वसङ्कल्पमात्रेण बह्वीः 'प्रजाः', 'असृजन्त'। अन्यत् पूर्ववत् ॥

(१३)न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणं(१३)। (१४)ब्रह्मा विश्वः कतमः स्वयम्भुः प्रजापतिः संवत्सर इति(१४)। (१५)संवत्सरोऽसावादित्यो य एष आदित्ये पुरुषः स परमेष्ठी

द्वादशं साधनमाह। (१३)"न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणं"(१३) इति। 'न्यासः',* इत्युक्तो यो मोक्षहेतुः, तं, 'ब्रह्माणं' हिरण्यगर्भरूपं, 'मनीषिणः' बुद्धिमन्तो महर्षयः स्मृतिकर्तारः, 'आहुः'। तथा, "सन्न्यासाद्ब्रह्मणः स्थानं" इति स्मर्यते। हिरण्यगर्भप्राप्तेरन्तरङ्गसाधनत्वात्तद्रूपत्वं ॥

तमेव सन्न्यासं स्तोतुन्तत्प्राप्यस्य हिरण्यगर्भस्य स्वरूपं प्रपञ्चयति। (१४)"ब्रह्मा विश्वः ० संवत्सर इति"(१४) इति। यः 'ब्रह्मा' हिरण्यगर्भः, सोयं 'विश्वः' सर्वजगदात्मकः। 'कतमः' अतिशयेन सुखस्वरूपः। 'स्वयम्भुः' उत्पादकाभ्यां मातापितृभ्यां विना स्वयमेवोत्पन्नः। 'प्रजापतिः' प्रजानां पालकः। 'संवत्सरः' कालात्मकः। 'इति'शब्दः प्रदर्शनार्थः। इत्यादिसर्वस्वरूपत्वमन्वेयमित्यर्थः ॥

पुनरपि सन्न्यासस्तुतये हिरण्यगर्भावयवस्य संवत्सरस्य माहात्म्यं दर्शयति। (१५)"संवत्सरोऽसौ ० परमेष्ठी ब्रह्मात्मा"(१५) इति। यः अयं, 'संवत्सरः' कालः, उक्तः, सः 'असौ', 'आदित्यस्वरूप एव, आदित्यगत्यभ्यासेन निष्पादितत्वात्। 'य एषः', तस्मिन् 'आदित्यमण्डले 'पुरुषः,' 'सः', एव 'परमेष्ठी' हिरण्य-

---

* सन्न्यास इति F, चिह्नितपुस्तकपाठः।

ब्रह्मात्मा(१५) । (१६)याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति पर्जन्येनौषधिवनस्पतयः प्रजायन्त ओषधिवनस्पतिभिरन्नं भवत्यन्नेन प्राणाः प्राणैर्बलं बलेन तपस्तपसा श्रद्धा श्रद्धया मेधा मेधया मनीषा

गर्भरूपः, आदित्यमण्डलद्वारेण हिरण्यगर्भस्य प्राप्यत्वात् । स च परमेष्ठी 'ब्रह्म' सर्वजगत्कारणं वस्तु, तथैव 'आत्मा' सर्वेषां प्रत्यगात्मभूतः ॥

एवमादित्यादिद्वारा संवत्सरं प्रशस्य तमादित्यमण्डलद्वारेण सर्वव्यवहारहेतुतया प्रशंसति । (१६)"याभिरादित्यस्तपति ० विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः"(१६) इति । अयं 'आदित्यः', 'याभिः' उष्णस्वरूपाभिः, 'रश्मिभिः', 'तपति' प्रभूतं सन्तापं करोति । 'ताभिः' तीव्ररश्मिभिः, भूमिगतजलमादाय 'पर्जन्यः', भूत्वा 'वर्षति' । तेन च 'पर्जन्येन' वृष्टिजनकेन, व्रीह्याद्याः, 'ओषधयः, अश्वत्थपनसाद्याः, 'वनस्पतयश्च प्रकर्षेणोत्पद्यन्ते । 'ओषधिभिः, 'वनस्पतिभिः', च भोज्यं 'अन्नं', सम्पद्यते । तेन च 'अन्नेन', 'प्राणाः', पोषिताः भवन्ति । तैश्च पुष्टैः 'प्राणैः', शरीरे 'बलं', सम्पद्यते । तेन 'बलेन', कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं 'तपः', सम्पाद्यते, तेन च 'तपसा', शुद्धचित्तस्य तत्त्वज्ञानविषया 'श्रद्धा', जायते । तया च 'श्रद्धया', युक्तस्यैकाग्रचित्तस्य* 'मेधा' गुरूपदिष्टग्रन्थतदर्थधारणशक्तिः, उपजायते । तया च 'मेधया', 'मनीषा'

---

* पुरुषस्यैकाग्रचित्तस्येति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मनीषया मनो मनसा शान्तिः शान्त्या चित्तं चित्तेन स्मृतिꣳ स्मृत्या स्मारꣳ स्मारेण विज्ञानं विज्ञानेनात्मानं वेदयति तस्मादन्नं ददन्त्सर्वाण्येतानि ददात्यन्नात् प्राणा भवन्ति भूतानां प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः(१६)। (१७)स वा

तत्त्वविषया बुद्धिः, उत्पद्यते। तया च 'मनीषया', 'मनः' निरन्तरन्तत्त्वविषयं मननं उपजायते। तेन च 'मनसा' मननेन, कामक्रोधादिदोषस्यावसराभावात् 'शान्तिः', उपजायते। तया च 'शान्त्या', विक्षेपरहितस्य 'चित्तं' चेतनं तत्त्वविषयं प्रमाणजनितं ज्ञानं उपजायते। तेन च 'चित्तेन' ज्ञानेन, निद्रादिव्यवहारव्यवधानेऽपि तत्त्वविषयां 'स्मृतिं', प्राप्नोति। तया च निद्राद्यनन्तरभाविन्या 'स्मृत्या', 'स्मारं' निरन्तरस्मरणं, प्राप्नोति। तेन च 'स्मारेण', 'विज्ञानं' विजातीयप्रत्ययव्यवधानराहित्येन विशिष्टं सन्ततं ज्ञानं, प्राप्नोति। तेन च 'विज्ञानेन' सन्ततेन, 'आत्मानं वेदयति' परमात्मानं सर्वदा अनुभवति। यस्मादन्नस्योक्तप्राणबलादिपरम्परया परमात्मानुभवहेतुत्वं 'तस्मात्', ईदृशं 'अन्नं', 'ददन्', पुरुषः, 'सर्वाण्येतानि' प्राणादीन्यात्मानुभवान्तानि वस्तूनि, 'ददाति'। अन्नदानस्य सर्वदानरूपत्वं विस्पष्टयितुमुक्तमेवार्थं पुनरप्यन्नात्प्राणा भवन्तीत्यादिवाक्येन सङ्क्षिप्योपन्यस्यते। प्राणादिपरम्परयोत्पन्नात् 'विज्ञानात्', 'आनन्दः'

एष* पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मा येन सर्वमिदं प्रोतं पृथिवी चान्तरिक्षञ्च द्यौश्च दिशश्चावान्तरदिशाश्च स वै

परमानन्दरूपो भूत्वा, 'ब्रह्म' वेदान्तप्रतिपाद्यं, 'योनिः' जगत्कारणं। यद्वा 'ब्रह्मणो वेदस्य, 'योनिः' कारणं, तादृग्रूपः स्वयं भवति ॥

यथोक्तं सन्न्यासमेव स्तोतुं तेन सन्न्यासेन प्राप्ततत्त्वज्ञानं पुरुषं प्रशंसति। (१०)"स वा एष पुरुषः ० सत्यो महस्वान्तपसोवरिष्ठात्"(१०) इति। यः पुरुषः सन्न्यासपुरःसरं तत्त्वज्ञानं सम्पादयति 'सः', एव 'एष पुरुषः' सर्वात्मकः सन्, 'पञ्चधा' पञ्चभिः प्रकारैः, 'पञ्चात्मा' पञ्चविधवस्तुस्वरूपः, भवति। शब्दस्पर्शादिकं गुणपञ्चकं, पृथिव्यादिकं भूतपञ्चकं, चक्षुश्रोत्रादिकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं, वाक्पाण्यादिकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं, प्राणापानादिकं वायुपञ्चकं, एतावतां वस्तूनां स्वरूपभूत इत्यर्थः। यद्वा। पञ्चभिरात्मभिर्युक्तः 'पञ्चधा', वर्तते। तथा च पुराणे अभिहितं।

"भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान्।
आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा स्थितः"॥ इति ॥

'येन' ब्रह्मस्वरूपेण पुरुषेण, 'सर्वं', 'इदं' जगत्, सूत्रे मणिगणा इव 'प्रोतं' प्रकर्षेण स्यूतं,† व्याप्तमित्यर्थः। तदेव सर्वं पृथिवी चेत्यादिना प्रपञ्च्यते। 'सः' एव पृथिव्यादिवस्तुव्यापी पुरुषः' 'सर्वं,' 'इदं' वर्त्तमानं, 'जगत्', तत्त्वदृष्ट्याव्यतिरेकेणाभावात्,

* स एष इति N चिह्नितपुस्तकपाठः।

† प्रकर्षेण स्रोतमिति Q चिह्नितपुस्तकपाठः।

सर्वमिदं जगत्स स भूतꣳ स भव्यञ्जिज्ञासक्लृप्त ऋतजा रयिष्ठाः श्रद्धा सत्यो महस्वांस्तमसोवरिष्टात्* (१७)। (१८)ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपया-

तथा 'भूतं' अतीतञ्च, जगत् 'स', एव। 'भव्यं' भविष्यदपि, जगत् स एव। ननु तत्त्ववित् पुरुषो मूढवद्धस्तपादादियुक्तदेहरूप एव दृश्यते, न तु सर्वजगत्स्वरूप इति चेत्। मैवं। यतः अयं 'जिज्ञासक्लृप्तः' जिज्ञासया वेदान्तविचारेण सर्वात्मकतया निश्चितो भवति। 'ऋतजाः' ऋतेन सत्येन प्रामाणिकेन ज्ञानेन सर्वात्मा जातः, जिज्ञासाकाले भ्रान्तिज्ञानरूपेषु पूर्वपक्षेषु निराकृतेषु प्रामाणिकेन सिद्धान्तज्ञानेन तादृशो† भवति। स च 'रयिष्ठाः' रयिर्धनं, गुरूपदेशः, तत्रैव तिष्ठति, न तूपदेशरहितानां प्रतीयत इत्यर्थः‡। ईदृशस्वरूपविज्ञानस्य श्रद्धया लभ्यत्वादसौ 'श्रद्धारूपः'। "श्रद्धावान् लभते ज्ञानं" इति श्रुतेः। सत्यं अबाध्यं यत् ब्रह्म, तत्स्वरूपत्वादयं 'सत्यः'। 'महस्वान्' तेजस्वान्, स्वयं प्रकाशत इत्यर्थः। अत एव 'तमसा' संसारकारणेनाज्ञानेन, वियुक्तत्वात् उपरिष्टात् वर्त्तते§॥

इत्थं सन्न्यासपूर्वकज्ञानयुक्तं पुरुषं प्रशस्य ज्ञानफलं दर्श-

---

* उपरिष्ठा इति N, O, चिह्नितपुस्तकपाठः।

† ईदृशो जातो भवति इति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

‡ तदुपदेशरहितानां तथा न प्रतीयत इत्यर्थः। इति Q चिह्नितपुस्तकपाठः।

§ उपरिष्टाद्वर्त्तमान इति Q चिह्नितपुस्तकपाठः।

हि विद्वान्[१८]। [१९]तस्मान् न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः[१९]। [२०]वसुरण्वो विभूरसि प्राणे त्वमसि सन्धाता ब्रह्मं त्वमसि विश्वसृत्तेजोदा*स्त्वमस्यग्ने-

यति। [१८]"ज्ञात्वा तमेवं ० उपयाहि विद्वान्"[१८] इति। हे आरुणे त्वं 'तं' परमात्मानं, 'हृदा' हृत्पुण्डरीकनियमितत्वात्† हृदयरूपेण, 'मनसा', 'एवं' पूर्वोक्तसन्न्यासरूपसाधनप्रकारेण, 'ज्ञात्वा', 'विद्वान्' तेन ज्ञानेन युक्तः सन्, 'भूयः' पुनः, 'मृत्युं', 'न उपयाहि' मा प्राप्नुहि। ज्ञानिनो वर्त्तमानदेहपाते सति जन्माभावात् पुनर्मृत्युर्नास्तीत्यर्थः॥

बहुधाप्रशस्तं सन्न्यासमुपसंहरति। [१९]"तस्मान् न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः"[१९] इति। यस्मात् परमपुरुषार्थस्यान्तरङ्गं साधनं, तस्मात् 'एषां' सत्यादीनां, 'तपसां', मध्ये सन्न्यासं 'अतिरिक्तं' अत्युत्कृष्टं साधनं, मनीषिणः 'आहुः'॥

सन्न्यासादूर्ध्वं प्रणवेनात्मनि समाधिर्विधेयः। तस्मिन् समाधौ विघ्नपरिहारार्थमादावन्तर्यामिणः सर्वकारणत्वेन स्तुतिं दर्शयति। [२०]"वसुरण्वो विभूरसि ० ब्रह्मणे त्वा महसे"[२०] इति। हे 'ब्रह्मन्' अन्तर्यामिन्, 'वसुरण्वः' वसुनो वस्तुतत्त्वस्य, 'रण्वः' रणिता, कथयिता, अस्मदनुग्रहार्थमुपदेष्टा, 'असि'। तथा 'विभूः' हिरण्यगर्भविराडादिविविधरूपेणोत्पन्नः, 'असि'। 'प्राणे'

* विश्वसृट्कृत्तेजोदा इति B, N, O, Q, चिह्नितपुस्तकपाठः।
† हृत्पुण्डरीकेण नियमितत्वादिति Q, चिह्नितपुस्तकपाठः।

रसि वर्चोदास्त्वमसि सूर्यस्य द्युम्नोदास्त्वमसि चन्द्रमस उपयामगृहीतोऽसि ब्रह्मणे त्वा महसे(२०) । (२१)ओमित्यात्मानं युञ्जीत(२१) । (२२)एतद्वै महोपनिषदं

वायुरूपे, जीवात्मनः 'सन्धाता' संयोजयिता 'त्वमसि'। विश्वं सरति प्राप्नोतीति 'विश्वसृत्' सर्वजगद्व्यापी, 'त्वमसि'। भूलोकवर्त्तिनः 'अग्नेः', 'तेजोदाः' प्रकाशप्रदः, 'त्वमसि'। द्युलोकवर्त्तिनः 'सूर्यस्य', 'वर्चोदाः' प्रकाशप्रदः, 'त्वमसि'। तथा 'चन्द्रमसः', 'द्युम्नोदाः' प्रकाशरूपधनप्रदः, 'त्वमसि'। तथा यागेषु सोमरूपः सन् 'उपयामेन' पार्थिवेन मृण्मयदारुमयपात्रेण, 'गृहीतोऽसि'। उपयामशब्दस्य पृथिवीपरत्वं षष्ठकाण्डे मन्त्रव्याख्याने समाम्नातं, "उपयामगृहीतोऽसीत्याहेयं वा उपयामः" इति। उक्तप्रकारं सर्वकर्त्तारमन्तर्यामिणं त्वां 'महसे ब्रह्मणे' चैतन्यज्योतिस्स्वरूपब्रह्मतत्त्वाभिव्यक्त्यर्थं, भजामीति शेषः ॥

अनेन प्रकारेणान्तर्यामिणं स्तुत्वा परिहृतविघ्नस्य सन्न्यासिनः समाधिं विधत्ते। (२१)"ओमित्यात्मानं युञ्जीत"(२१) इति। त्रिमात्रं प्रणवमुच्चारयन् सर्ववेदान्तेषु निर्णीतं परमात्मानं' चिद्रूपत्वेन चित्ते समादध्यात् ॥

समाधिसाधनमोङ्कारं प्रशंसति। (२२)"एतद्वै महोपनिषदं देवानां गुह्यं"(२२) इति। यत् प्रणवस्वरूपमस्ति 'एतत्', एव 'महोपनिषदं' महत्यो बह्व्य उपनिषदः प्रतिपादिकाः यस्य परमात्मवाचकस्य प्रणवरूपस्य तत्, 'महोपनिषदं'। अकारान्तत्वं छान्दसं।

देवानां गुह्यं[२२] । [२३]य एवं वेद ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद् ब्रह्मणो महिमानं[२३] [२४]इत्युपनिषत्[२४] ॥ अनु० ६३ ॥

"सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तत् ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि ओमित्येतत्" इति प्रणवस्य सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वं कठवल्लीषु श्रुतं। तच्च प्रणवरूपं निर्गुणतत्त्वप्रतिपादकं, 'देवानां' इन्द्रादीनां, 'गुह्यं' गोप्यं, ते हि शमदमाद्यधिकारसम्पत्तिरहिताय प्रणवं नोपदिशन्ति ॥

यथोक्तप्रणवसमाधिजनितस्य तत्त्ववेदनस्य फलं दर्शयति। (२३) "य एवं वेद ० ब्रह्मणो महिमानं"(२३) इति । 'यः' पुमान्, सन्न्यासादूर्ध्वं प्रणवेन ब्रह्मतत्त्वसमाधिं कुर्वन् 'एवं' वेदान्तमहावाक्योक्तप्रकारेण, 'वेद' ब्रह्मतत्त्वं जानाति। असौ ज्ञानी स्वस्मिन्नविद्याकल्पितं जीवत्वापादकं परिच्छेदमपहाय देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यस्य 'ब्रह्मणः,' 'महिमानं' महत्त्वं, 'आप्नोति' तत्त्ववेदनेन जीवत्वकृतभ्रमो निवर्त्तते, ब्रह्मत्वस्वभाव आविर्भवति, ततो जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः । तस्य जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धभोगक्षयेण देहपाते सति 'तस्मात्' कृत्स्नाविद्यानिवर्त्तकाद्वेदनात्, अविद्यातत्कार्यतद्वासनालेशरहितस्य मुख्यस्य 'ब्रह्मणः', 'महिमानं', प्राप्नोति, विदेहमुक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

सन्न्यासपुरःसरां तत्त्वविद्यामुपसंहरति। (२४)"इत्युपनिषत्"(२४) इति । 'इति' एवमतीतेन ग्रन्थेन, प्रोक्ता येयं विद्या सेयं 'उपनिषत्' रहस्यविद्या ॥

अथ मीमांसा। तत्र न्यासरूपस्य चतुर्थाश्रमस्य सद्भावस्तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितः।

"नास्त्यूर्ध्वरेताः किम्वास्ति नास्त्यसावविधानतः।
वीरघाती विधेः क्लृप्तावन्धपङ्ग्वादिगा स्मृतिः॥
अस्य पूर्वविधेः क्लृप्तेर्वीरहानग्निको गृही।
अन्धादेः पृथगुक्तत्वात् स्वस्थानां श्रूयते विधिः"॥

पूर्वाधिकरणे स्वतन्त्रविज्ञानकर्मनैरपेक्ष्येण पुरुषार्थसाधनमित्युक्तं। तस्य चात्मज्ञानस्योर्ध्वरेतःस्वाश्रमेषु सुलभत्वादाश्रमसद्भावाच्च तत्र नास्त्यूर्ध्वरेता इति प्राप्तं। कुतः, विध्यभावात्। त्रयो धर्मस्कन्धाः, यज्ञः, अध्ययनं, दानमिति। प्रथमः, तप एव। द्वितीयः, ब्रह्मचारी, आचार्यकुलवासी तृतीयः। इत्यत्र यज्ञाद्युपलक्षितगार्हस्थ्यस्य तपःशब्दलक्षितवानप्रस्थत्वस्य नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य च परामर्शमात्रं गम्यते, न तु विधिरुपलभ्यते। न चापूर्वार्थत्वेन कल्पयितुं शक्यः। वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते इत्यग्न्युद्वासनलक्षणस्य गार्हस्थ्यपरित्यागस्य निन्दितत्वात्। चत्वार आश्रमा इति स्मृतिस्तु गार्हस्थ्यकर्मानधिकृतान्धपङ्ग्वादिविषया भविष्यति। न ह्यन्धस्याज्यावेक्षणत्वेपेते कर्मण्यधिकारोऽस्ति। नापि पङ्गोर्विष्णुक्रमणाद्युपेते कर्मण्यधिकारः। तस्माच्चक्षुरादिपाटवयुक्तस्य आत्मज्ञानोपयुक्त ऊर्ध्वरेता आश्रमो नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः। अस्त्यूर्ध्वरेता आश्रमः, विध्यश्रवणेऽप्यपूर्वार्थत्वेन कल्पयितुं शक्यत्वात्। न च वीरघातादिदोषः, उत्पन्नाग्निविषयत्वाद्वीरहत्यायाः। यत्त्वन्धादिविषयत्वं स्मृतेरुक्तं, तदसत्। "अथ पुनरव्रती वा स्नातको

वाऽस्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेद्" इति विरक्तानां गार्हस्थ्यानधिकृतानां पृथक् सन्न्यासविधानात्। न च चक्षुरादिपाटववतामाश्रमान्तरविध्यभावः। जाबालश्रुतौ प्रत्यक्षविध्युपलम्भात्। "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्" इति। तस्मादस्त्याश्रमान्तरं।

तत्रैवान्यच्चिन्तितं।

"लोककाम्याश्रमी ब्रह्मनिष्ठामर्हति वा नवा।
यथावकाशं ब्रह्मैव ज्ञातुमर्हत्यवारणात्॥
अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठाऽसौ कर्मठे कथं।
कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतरः" ॥

त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्राश्रमानधिकृत्य सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीत्याश्रमानुष्ठायिनां पुण्यलोकफलमभिधाय ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति मोक्षसाधनत्वेन ब्रह्मनिष्ठा प्रतिपाद्यते। सेयं ब्रह्मनिष्ठा पुण्यलोककामिन आश्रमिणोऽपि सम्भाव्यते। आश्रमकर्माण्यनुष्ठाय यथावकाशं ब्रह्मनिष्ठायाः कर्तुं शक्यत्वात्। नहि लोककामी ब्रह्म न जानीयादिति निषेधोऽस्ति। तस्मादस्ति सर्वस्याप्याश्रमिणो ब्रह्मनिष्ठेति प्राप्ते ब्रूमः। ब्रह्मनिष्ठा नाम सर्वव्यापारपरित्यागे सत्यनन्यचित्ततया ब्रह्मणि परिसमाप्तिः। न चासौ कर्मठे सम्भवति। कर्मानुष्ठानत्यागयोः परस्परविरोधात्। तस्मात् कर्मत्यागिन एव ब्रह्मनिष्ठेति स्थितं। अस्मिन्नर्थे श्रुतिस्मृतिवाक्यानि सङ्क्षिप्य प्रदर्श्यन्ते।

"त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमं।

त्यजतैव हि तज् ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदं ॥
मुक्तेश्च बिभ्यतो देवा मोहेनापि दधुर्नरान्।
ततस्ते कर्मसंयुक्ताः प्रावर्त्तन्ते विचक्षणाः ॥
अतः सन्यस्य सर्वाणि कर्माण्यात्मावबोधतः ।
हत्वाऽविद्यां* धियैवेयात्तद्विष्णोः परमं पदं" ॥

इति भाल्लविशाखायामामनन्ति ।

"सशिखं वपनं कृत्वा वहिःसूत्रं त्यजेद् बुधः ।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥
ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥
अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
स शिखीत्युच्यते विद्वानेतरे केशधारिणः" ॥

इति आथर्वणिका आमनन्ति ।

"कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
यज्ञं यज्ञोपवीतञ्च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः" ॥

इति वाष्कलशाखीया आमनन्ति । सशिखान् केशान्निराकृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतं भूः स्वाहेति अप्सु जुहुयात् ॥

"त्रिदण्डं कुण्डिकां शिक्यं त्रिविष्टब्धमुपानहौ ।
शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनन्तथा † ॥
पवित्रं स्नानशाटीञ्च उत्तरासङ्गमेव च ।
यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः" ॥

---

* हित्वा विद्यामिति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† कौपीनस्य तु च्छादनमिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

इति सन्न्यासोपनिषद्यधीयते। "अथ परिव्राड् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षाणो ब्रह्मभूयाय भवति" इति जाबाला आमनन्ति। "अथ परिव्राडेकशाटीपरिवृतो मुण्डोदरप्रावरणनित्यो भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेदासायं प्रदक्षिणेनाविचिकित्सन् सार्ववर्णिकं भैक्षचरणमभिशस्तं पतितवर्जमयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काममेकं वैणवं दण्डमाददीत" इति मैत्रायणशाखायामभिहितं। "कन्थाकौपीनोत्तरासङ्गादीनान्त्यागिनो यथा जातरूपधरा निर्ग्रन्था निष्परिग्रहाः" इति संवर्तश्रुतिः। गृहस्थो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत्, गायत्रीं च स्ववाचाग्नौ समारोपयेदुपवीतं भूमौ वाप्सु वा विसृजेत्" इत्यादिवारुणी श्रुतिः॥

"यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय्य द्विजोत्तमः।
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासेन यत्नवान्॥
एतद् द्विजन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः।
प्राप्यैतत् कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा॥
यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनं।
तदैकदण्डं सङ्गृह्य उपवीतं शिखान्त्यजेत्"॥
इत्यादयः स्मृतय उदाहार्याः।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि त्रिषष्टितमोऽनुवाकः॥ ६३॥

अथ चतुःषष्टितमोऽनुवाकः ।

[१]तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्दमः शमयिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो

अथ चतुःषष्टितमोऽनुवाकः ।

सन्न्यासस्यैव ब्रह्मज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वाज्जिज्ञासोः सन्न्यास एव युक्तो न तु कर्मानुष्ठानमित्युक्तं। तर्हि निष्पन्ने तत्त्वसाक्षात्कारे कर्माण्यनुष्ठीयन्तामित्येतां शङ्कां निवारयितुमत्र तत्त्वज्ञानिव्यवहाराणां लौकिकानां सर्वेषां यागरूपत्वमुच्यते। न हि यागस्य यागाधिकारशङ्कास्ति । अतोऽस्मिन्ननुवाके पूर्वभागेन योगिनोऽवयवा यज्ञाङ्गद्रव्यत्वेनाम्नायन्ते । [१]"तस्यैवं विदुषः ० श्रोत्रमग्नीत्"[१] इति । 'तस्य' पूर्वोक्तस्य सन्न्यासिनः, 'एवं विदुषः' पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मणो महत्त्वं साक्षात्कृतवतो जीवन्मुक्तस्य, सम्बन्धी यो यज्ञोऽस्ति तस्य 'यज्ञस्य', देहेन्द्रियादिसाक्षी यः 'आत्मा', स एव 'यजमानसदृशः, तस्य स्वामित्वात् । या तु तदन्तःकरणे 'श्रद्धा'रूपा चित्तवृत्तिः, सा 'पत्नी' । यच्च 'शरीरं', तत् 'इध्मं' । एवमुत्तरत्राप्यवयवानां वेद्यादिरूपत्वोपचारो योजनीयः । यस्तु 'दमाख्यः, 'शमयिता' सर्वेन्द्रियोपशमकारी चित्त-

ब्रह्मा श्रोत्रममीत्[१]। [२]यावद्ध्रियते सा दीक्षा यद्-श्नाति तद्धविर्यत्पिबति तदस्य सोमपानं यद्रमते तदु-पसदो यत्सञ्चरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्ग्यो य-न्मुखं तदाहवनीयो या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति यत्सायम्प्रातरत्ति तत्समिधं यत्प्रातर्मध्य-न्दिनꣳ सायञ्च तानि सवनानि[२]। [३]ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासौ येऽर्धमासाश्च मासाश्च ते चातुर्मा-

---

वृत्तिविशेषः, तस्य 'दक्षिणा'रूपत्वमुन्नेयं। 'वागादीनां होत्रा-दृत्विग्रूपत्वमुन्नेयं॥

अथास्यानुवाकस्य द्वितीयभागेन योगिव्यवहारस्य ज्योति-ष्टोमावयवक्रियारूपत्वं दर्शयति। [२]"यावद् ध्रियते सा दीक्षा ० तानि सवनानि"[२] इति। यावन्तं कालं भोजनमकृत्वा 'ध्रियते' विदुषा धार्यते, सा वृत्तिः 'दीक्षाख्यसंस्काररूपा। एवं भोजनादौ हविरादिरूपत्वमुन्नेयं॥

अथास्याऽनुवाकस्य तृतीयभागेन जीवन्मुक्तस्य सम्बन्धिनां कालविशेषाणां नानाविध-यागरूपत्वमाह। [३]"ये अहोरात्रे ते० यन्मरणन्तदवभृथः"[३] इति। संवत्सराश्च परिवत्सराश्चेति चकाराभ्या-मिदावत्सरानुवत्सरेद्वत्सराः समुच्चीयन्ते। प्रभवादिषु षष्टिसंवत्स-रेषु एकैकं पञ्चकं युगशब्दाभिधेयं, तस्मिंश्च युगे पञ्चापि क्रमेण

स्यानि य ऋतवस्ते पशुबन्धा ये संवत्सराश्च परिवत्सराश्च तेऽहर्गणाः सर्ववेदसं वा एतत्सत्रं यन्मरणन्तदवभृथः[३]। [४]एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं सत्रं य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वा-

---

संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरेद्वत्सरसञ्ज्ञका द्रष्टव्याः। तथाच कालनिर्णये सङ्ग्रहकारेणोदाहृतं,

"चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे।

सम्परीदान्विदित्येतच्छब्दपूर्वास्तु वत्सराः" इति॥

'अहर्गणाः' द्विरात्रत्रिरात्रादयः, 'सर्ववेदसं' सर्वस्वदक्षिणाकं। अत्र 'एतच्छब्देन प्रकृताहोरात्रादिपरिवत्सरान्तसर्वकालसमष्ट्युपलक्षितं योगिन आयुर्विवक्ष्यते। 'यत्' आयुः, तत्सर्वदक्षिणोपेतं, 'सत्रं', इत्यर्थः॥

अस्यानुवाकस्य चतुर्थभागेन सर्वयज्ञात्मकं* योगिन उपासीनस्य कर्ममुक्तिलक्षणं† फलमाह। [४]"एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं ० महिमानमित्युपनिषत्"[४] इति। जननमरणावधिकं यद्योगिचरितमस्ति तत् 'एतत्', वेदोक्ताग्निहोत्रादिसंवत्सरसत्रान्तकर्मस्वरूपं, इति 'एवं', 'यः' पुमान्, 'विद्वान्' उपासीनः, उत्तरायणे

---

* सर्वयज्ञात्मकमिति Q, चिह्नितपुस्तकपाठः।

† कर्ममुक्तिलक्षणमिति F चिह्नितपुस्तकपाठः।

ऽऽदि॒त्यस्य॒ सायु॑ज्यङ्गच्छ॒त्यथ॒ यो द॑क्षि॒णे प्र॒मीय॑ते पि॒तॄणा॑मे॒व म॑हि॒मान॑ङ्ग॒त्वा च॒न्द्रम॑सः॒ सायु॑ज्यꣳ स-

म्रियते, स उपासकः 'देवानां' इन्द्रादीनां, 'महिमानं' ऐश्वर्यं, प्राप्य तदूर्ध्वम् 'आदित्यस्य', 'सायुज्यं' सहवासं, तादात्म्यं वा, भावनातारतम्येन प्राप्नोति। 'अथ' पूर्वोक्तवैलक्षण्येन, 'यः' उपासकः, 'दक्षिणायने म्रियते, स उपासकः 'पितॄणां' अग्निष्वात्तादीनाम्, ऐश्वर्यं प्राप्य 'चन्द्रमसः सायुज्यं', पूर्ववत् प्राप्नोति'। य एवं 'एतौ' 'सूर्याचन्द्रमसोः', 'महिमानौ', अनुभवन् 'ब्राह्मणः', तत्र सगुणब्रह्मरूपं हिरण्यगर्भं 'विद्वान्', तल्लोकवासिनामुपदेशिनामुपासकान् 'अभिजयति' हिरण्यगर्भसाक्षात्काररूपं प्राप्नोति। 'तस्मात्' साक्षात्कारात्, तल्लोकवासिदेहपातादूर्ध्वं हिरण्यगर्भलोकं गत्वा तत्र 'ब्रह्मणः' हिरण्यगर्भस्य, 'महिमानं' ऐश्वर्यं, 'प्राप्नोति'। तत्रोत्पन्नब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारः 'तस्मात्' ज्ञानाद् ब्रह्मलोकविनाशादूर्ध्वं, सत्यज्ञानादिलक्षणस्य 'ब्रह्मणः', 'महिमानं' महत्त्वञ्च, प्राप्नोति। 'इत्युपनिषत्', इतिवाक्येन यथोक्तविद्यायास्तत्प्रतिपादकग्रन्थस्य चोपसंहारः क्रियते॥

अथ मीमांसायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं,

"इयं विद्यैका भिन्ना वा तैत्तिरीयकताण्डिनोः।
मरणावभृथत्वादिसाम्यादेकेति गम्यते॥
बहूनां रूपभेदेऽपि किञ्चित्साम्यस्य बाधनात्।

लोकतामाप्नोत्येतौ वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद् ब्रह्मणो महिमानमा-

---

न विद्यैक्यं तैत्तिरीये ब्रह्मविद्याप्रशंसनात्" ॥

अस्ति तैत्तिरीये पुरुषविद्या, "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः" इति । तथा ताण्डिनां शाखायामपि श्रूयते, "पुरुषो वाव यज्ञः" इति । सेयमेकैव* पुरुषविद्या, यन्मरणन्तदवभृथः, मरणमेवावभृथः इत्युभयत्र समानधर्मश्रवणात्, प्रातःसवनादीनाञ्च समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । वेद्यस्वरूपस्य भूयानभेद उपलभ्यते । तथाहि विदुषो यो यज्ञः तस्य यज्ञस्यात्मेति तैत्तिरीयके व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अन्यथा आत्मा यजमान इति व्याघातात् । विद्वानेव यज्ञः स एव यजमान इति कथन्न व्याहन्येत । ताण्डिनां तु पुरुषयज्ञयोः सामानाधिकरण्यं श्रुतं, इत्येको रूपभेदः । आत्मयजमानादिकञ्च सर्वत्र श्रुतन्ताण्डिशाखायान्नोपलभ्यते । यत्तु ताण्डिनामुपलभ्यते, त्रेधाविभक्तस्यायुषः सवनत्रयत्वम् इत्यादि, न तत् किञ्चिदपि तैत्तिरीयके पश्यामः । अतो मरणावभृथत्वाद्यल्पसाम्यबाधाद्विद्ययोर्भेद उचितः । अपिच न तैत्तिरीयाणामुपासनमिदं, किन्तर्हि ब्रह्मविद्या—प्रशंसा । तस्यैवंविदुष इति ब्रह्मविदोऽनुकर्षणात्† ।

---

* पुरुषो वाव यज्ञ इत्येवमेकैवेति Q, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† ब्रह्मविदोऽनुक्रमणादि इति Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

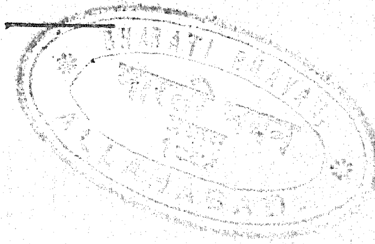
भाति तस्माद् ब्रह्मणो महिमानमित्युपनिषत्[४] ॥ अनु० ६४ ॥

तस्मान्न विद्यैक्यशङ्कायामप्यवकाशोऽस्ति। एतस्मिन्ननुवाके तत्त्वज्ञानिदेवानिमित्ताभिहितेत्यशेषमतिमङ्गलं ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति नारायणीये चतुःषष्टितमोऽनुवाकः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुरारण्यकभाष्यं सम्पूर्णम् ॥ ० ॥

[एतदुपनिषदः प्रारम्भे भाष्यकारेण लिखितमेतत्, यदस्याः शाखाभेदेन अनुवाकसङ्ख्याभेदो वर्त्तते । तत्र द्राविडैरस्याश्चतुः-षष्टिसङ्ख्याकानुवाकाः पठ्यन्ते । आन्ध्रैरस्या अशीत्यनुवाकाः, कर्णाटकैश्चतुःसप्तत्यनुवाकाः, अन्यैरेकोननवत्यनुवाकाः परिपठ्यन्ते । परन्तु अस्मल्लब्धे विभिन्नदेशसमानीते भाष्यपुस्तकत्रये चतुःषष्ठ्यनुवाकपर्यन्तमेव व्याख्यानं दृश्यते। एतदेव सम्पूर्णतया वर्णितं प्रत्यक्षमुपलभ्यते । अथास्मल्लब्धे मूलपुस्तकचतुष्टये तु अशीत्यनुवाका विन्यस्ताः । अनुवाकसङ्ग्रहेऽपि तेषामशीत्यनुवाकानामेव प्रतीकानि लिखितानि । पुनरेतेषामनुवाकानां ये अनुवाका भाष्यकारेण व्याख्याताः, न तेषु कतिपयेषु मूलपुस्तकधृतपाठक्रमरक्षा जायते । कुत्रचिदनुवाकद्वयस्यैकत्वमपि प्रतिपादितम् । कुत्रचित्त्वनुवाकांशीभूतकण्डिकैकाप्यनुवाकत्वेन परिगृहीता । एतदवलोक्य व्याख्यानानुरोधेनास्माभिर्भाष्यपुस्तकत्रयानुसारिणी सभाष्या निखिलापीयं मुद्रापिताऽभूत् । अथ इदानीं भाष्यकारपरित्यक्ताः कतिपयमूलानुवाका मुद्रापिता भवन्ति। मूलभाष्ययोः परस्परमनुवाकसङ्ख्याभेदज्ञानार्थं तयोरनुवाकसमन्वायकाङ्का मुद्रापिता भवन्ति ॥]

भाष्यसम्मतानुवाकाङ्काः ।	मूलपुस्तकसम्मतानुवाकाङ्काः ।
१	१—२
२	४
३	३
४	५
५	६,७
६	८
७	९
८	१०
९	११
१०	१२
११	१३
१२	२३
१३	१४
१४	१५
१५	३७
१६	२४
१७	२५
१८	२२
१९	२६
२०	२७
२१	२८
२२	२९
२३	३०
२४	३१
२५	३२
२६	३४,३५कियदंशः
२७	३५ कियदंशः
२८	मूलपुस्तके नास्ति
२९	६८ कियदंशः

मूलपुस्तकसम्मतानुवाकाङ्काः ।	भाष्यसम्मतानुवाकाङ्काः ।
१	१-१५दघ्नातिपर्य्यन्तः
२	१ जातवेदस इत्यारभ्य [शेषपर्य्यन्तः
३	२
४	२
५	४
६	५ कियदंशः
७	५ कियदंशः
८	६
९	७
१०	८
११	९
१२	१०
१३	११
१४	१२
१५	१४
१६	भाष्यधृतमूले नास्ति।
१७	४३
१८	४४
१९	४५
२०	४६
२१	४७
२२	१८
२३	१२
२४	१६
२५	१७
२६	१९
२७	२०
२८	२१
२९	२२

भाष्यसम्मतानुवाकाङ्काः ।	मूलपुस्तकसम्मतानुवाकाङ्काः ।	मूलपुस्तकसम्मतानुवाकाङ्काः ।	भाष्यसम्मतानुवाकाङ्काः ।
३०	३६ कियदंशः	३०	२३
३१	६८ कियदंशः	३१	२४
३२	६९ कियदंशः	३२	२५
३३	६९ कियदंशः	३३	भाष्यधृतमूले नास्ति
३४	६९ कियदंशः	३४	२६ कियदंशः
३५	६९ कियदंशः	३५	२६,२७ कियदंशः
३६	७० *	३६	३० कियदंशः
३७	७४	३७	१५
३८	७१	३८	४८
३९	४१	३९	४९
४०	४२ कियदंशः	४०	५० कियदंशः
४१	४२ कियदंशः	४१	३९
४२	४३	४२	४०—४१
४३	१७	४३	४२
४४	१८	४४-६४	भाष्यधृतमूले न सन्ति
४५	१९	६५	५१,५२,५३,५४
४६	२०	६६	५५,५६,५७,५८, ५९ कियदंशः
४७	२१	६७	भाष्यधृतमूले नास्ति
४८	३८	६८	२९ कियदंशः
४९	३९	६९	३२,३३,३४,३५ व्यतिरिक्तपदाः
५०	४० कियदंशः	७०	३६ *
५१	६५ कियदंशः	७१	३८
५२	६५ कियदंशः	७२,७३	भाष्यधृतमूले न स्तः
५३	६५ कियदंशः	७४	३७
५४	६५ कियदंशः	७५-७७	भाष्यधृतमूले न सन्ति
५५	६६ कियदंशः		
५६	६६ कियदंशः		

* भाष्यकारधृतं ब्रह्मणि स आत्मास्तत्वायेति वाक्यं मूलपुस्तके न दृश्यते ।

भाष्यसम्मतानुवाकाङ्काः।	मूलपुस्तकसम्मतानुवाकाङ्काः।
५७	६६ कियदंशः
५८	६६ कियदंशः
५९	६६ कियदंशः
६०	६५ कियदंशः
६१	मूलपुस्तके नास्ति
६२	७८
६३	७९
६४	८०

मूलपुस्तकसम्मतानुवाकाङ्काः।	भाष्यसम्मतानुवाकाङ्काः।
७८	६२
७९	६३
८०	६४

मूलस्य पञ्चदशानुवाकात्परं योऽनुवाको वर्त्तते नैष भाष्यकारेण धृतः। तद्यथा—

निधनपतये नमः। निधनपतान्तिकाय नमः। ऊर्ध्वाय नमः। ऊर्ध्वलिङ्गाय नमः। हिरण्याय नमः। हिरण्यलिङ्गाय नमः। सुवर्णाय नमः। सुवर्णलिङ्गाय नमः। दिव्याय नमः। दिव्यलिङ्गाय नमः। भवाय नमः। भवलिङ्गाय नमः। शर्वाय नमः। शर्वलिङ्गाय नमः। शिवाय नमः। शिवलिङ्गाय नमः। ज्वलाय नमः। ज्वललिङ्गाय नमः। आत्माय नमः। आत्मलिङ्गाय नमः। परमाय नमः। परमलिङ्गाय नमः। एतत् सोमास्य सूर्य्यस्य सर्वलिङ्गं स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्रं॥ अनु० १६॥

मूलस्य द्वात्रिंशदनुवाकात्परम् ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादि सायुज्यं विनियोगमित्यन्तस्त्रयस्त्रिंशदनुवाको भाष्यकारेण न धृतः। तद्यथा—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म। अग्निर्देवता ब्रह्म इत्यार्षं। गायत्रञ्छन्दं परमात्मं सरूपं। सायुज्यं विनियोगं॥ ॥ अनु० ३३ ॥

भाष्यकारस्य षड्विंशोऽनुवाको मूले चतुस्त्रिंशदनुवाकांशत्वेन पञ्चत्रिंशदनुवाकांशत्वेन च सम्पादितः। पञ्चत्रिंशानुवाकस्य ॐ भूरित्यादि शेषभागो भाष्यकारेण सप्तविंशानुवाकत्वेन निष्पादितः। तदेतदनुवाकौ पूर्णौ यथा—

आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्म सम्मितं। गायत्रीं छन्दसां मातेदं ब्रह्म जुषस्व मे। यदह्नात् कुरुते पापं तदह्नात् प्रतिमुच्यते। यद्रात्रियात् कुरुते पापं तद्रात्रियात् प्रतिमुच्यते। सर्ववर्णे महादेवि सन्ध्याविद्ये सरस्वति॥ अनु० ३४ ॥

ओजोऽसि सहोऽसि बलमसि भ्राजोऽसि देवानां धामनामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरों गायत्रीमावाहयामि सावित्रीमावाहयामि

सरस्वतीमावाहयामि छन्दर्षीनावाहयामि श्रियमावाहयामि गायत्रिया गायत्रीच्छन्दो विश्वामित्र ऋषिः सविता देवताऽग्निर्मुखं ब्रह्मा शिरो विष्णुर्हृदयꣳ रुद्रः शिखा पृथिवी योनिः प्राणापानव्यानोदानसमानाः सप्राणा श्वेतवर्णा साङ्ख्यायनसगोत्रा गायत्री चतुर्विꣳशत्यक्षरा त्रिपदा षट्कुक्षिः पञ्चशीर्षोपनयने विनियोगः ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ सुवः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यं । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । ओमापोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् ॥ अनु० ३५ ।

मूलस्य षट्त्रिंशदनुवाके, गच्छ देवि यथासुखं इति कण्डिकायाः परम् स्तुतो मयेत्यादि ब्रह्मलोकमित्यन्त एतदनुवाकशेषद्विकण्डिकात्मकः पाठो भाष्यकारेण न धृतः । तद्यथा—

स्तुतो मया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्ती पवने द्विजाता । आयुः पृथिव्यां द्रविणं ब्रह्मवर्चसं मह्यं दत्वा प्रजातुं ब्रह्मलोकं ॥ अनु० ३६ ॥

भाष्यस्य पञ्चाशाऽनुवाके, अद्भिजा ऋतं बृहत् इति कण्डिकायाः परम् रुचे त्वेत्यादि अमृतस्य धारामित्यन्तस्तदनुवाकान्तर्गतपाठो मूलग्रन्थस्य चत्वारिंशानुवाकान्तर्गतः। स च भाष्यकारेण न धृतः। तद्यथा—

रुचे त्वा रुचे त्वा समित् स्रवन्ति सरिता न धेनाः। अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः। घृतस्य धारा अभिचाकशीमि। हिरण्ययो वेतसो मध्य आसां। तस्मिन्त्सुपर्णो मधुकृत्कुलायी भजन्नास्ते मधु देवताभ्यः। तस्यासते हरयः सप्त तीरे स्वधां दुहाना अमृतस्य धारां।

— —

मूलस्य त्रिचत्वारिंशदनुवाकानन्तरं चतुश्चत्वारिंशानुवाकात् चतुःषष्ठ्यनुवाकपर्यन्तमेकविंशत्यनुवाकाः भाष्यकारेण न भाषिताः। तद्यथा—

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु ॥ अनु० ४४ ॥

अपैतु मृत्युरमृतन्न आगन् वैवस्वतो नो अभयं कृणोतु। पर्णं वनस्पतेरिवाभि नः शीयताꣳ रयिः सचतान्नः शचीपतिः ॥ अनु० ४५ ॥

—

परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाꣳ रीरिषो मोत वीरान् ॥ अनु० ४६ ॥

वातं प्राणं मनसान्वारभामहे प्रजापतिं यो भुवनस्य गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वꣳहसो ज्योग्जीवाजरामशीमहि ॥ अनु० ४७ ॥

अमुत्र भूयादध यद्यमस्य बृहस्पते अभिशस्तेरमुञ्चः । प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिषजा शचीभिः ॥ अनु० ४८ ॥

हरिꣳ हरन्तमनुयन्ति देवा विश्वस्येशानं वृषभं मतीनां । ब्रह्म सरूपमनु मेदमागादयनं मा विवधीर्विक्रमस्व ॥ अनु० ४९ ॥

शल्कैरग्निमिन्धान उभौ लोकौ सनेमहं । उभयोर्लोकयोर्ऋध्वातिमृत्युन्तराम्यहं ॥ अनु० ५० ॥

मा छिदो मृत्यो मा वधीर्मा मे बलं विवृहो मा प्रमोषीः । प्रजां मा मे रीरिष आयुरुग्रनृचक्षसन्त्वा हविषा विधेम ॥ अनु० ५१ ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितं। मा नो वधीः पितरं मोत मातरं प्रिया मा नस्तनुवो रुद्र रीरिषः ॥ अनु० ५२ ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते ॥ अनु० ५३ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां ॥ अनु० ५४ ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी। वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयङ्करः ॥ अनु० ५५ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं। उर्वारुकमिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् ॥ अनु० ५६ ॥

ये ते सहस्रमयुतं पाशा मृत्यो मर्त्याय हन्तवे। तान् यज्ञस्य मायया सर्वानव यजामहे ॥ अनु० ५७ ॥

मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ॥ अनु॰ ५८ ॥

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा। मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा। पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा। आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा। अन्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा। अस्मत्कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा। यद्दिवा च नक्तञ्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा। यत्स्वपन्तश्च जाग्रतश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा। यत्सुषुप्तश्च जाग्रतश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा। यद्विद्वाꣳसश्चाविद्वाꣳसश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि स्वाहा। एनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहा ॥ अनु॰ ५९ ॥

यद्वो देवाश्चकृम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती देवहेडनं। अरावा यो नो अभिदुच्छुनायते तस्मिन्तदेनो वसवो निधेतन स्वाहा ॥ अनु॰ ६० ॥

कामोऽकार्षीन्नमो नमः। कामोऽकार्षीत्कामः करोति नाहं करोमि कामः कर्ता नाहं कर्ता कामः कारयिता नाहं कारयिता एष ते काम कामाय स्वाहा ॥ अनु॰ ६१ ॥

मन्युरकार्षीन्नमो नमः। मन्युरकार्षीन्मन्युः करोति नाहं करोमि मन्युः कर्त्ता नाहं कर्त्ता मन्युः कारयिता नाहं कारयिता एष ते मन्यो मन्यवे स्वाहा॥ ॥ अनु० ६२ ॥

तिलान् जुहोमि सरसाꣳ सपिष्टान् गन्धार मम चित्ते रमन्तु स्वाहा। गावो हिरण्यं धनमन्नपानꣳ सर्वेषाꣳ श्रियै स्वाहा। श्रियञ्च लक्ष्मीञ्च पुष्टिञ्च कीर्त्तिञ्चानृण्यतां ब्रह्मण्यं बहुपुत्रतां। श्रद्धामेधे प्रजाः सन्ददातु स्वाहा ॥ अनु० ६३ ॥

तिलाः कृष्णास्तिलाः श्वेतास्तिलाः सौम्या वशानुगाः। तिलाः पुनन्तु मे पापं यत्किञ्चिद्दुरितं मयि स्वाहा। चोरस्यान्नं नवश्राद्धं ब्रह्महा गुरुतल्पगः। गोस्तेयꣳ सुरापानं भ्रूणहत्या तिला शान्तिꣳ शमयन्तु स्वाहा। श्रीश्च लक्ष्मीश्च पुष्टीश्च कीर्त्तिञ्चानृण्यतां। ब्रह्मण्यं बहुपुत्रतां। श्रद्धामेधे प्रज्ञा तु जातवेदः सन्ददातु स्वाहा॥ अनु० ६४ ॥

मूलपुस्तकस्य पञ्चषष्टितमानुवाको भाष्यकारेण ५१,५२,५३, ५४,६० इति पञ्चानुवाकत्वेन परिगणितः। तत्पाठक्रमोऽपि परिवर्त्तितः। अतएव स मूलपुस्तकस्य पाठक्रमेणात्र पुनर्मुद्रापितः।

प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा। वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतो बुध्याकूतिः सङ्कल्पा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा। त्वक्चर्ममाꣳसरुधिरमेदोमज्जास्नायवोऽस्थीनि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा। शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरूदरजङ्घशिश्नोपस्थपायवो मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा। उत्तिष्ठ पुरुष हरित पिङ्गललोहिताक्षि देहि देहि ददापयिता मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा॥ अनु० ६५॥

मूलपुस्तकस्य षट्षष्ट्यनुवाकस्य भूयांशो भाष्यकारेण ५५,५६, ५७,५८,५९ इति पञ्चानुवाकत्वेन परिगणितः। तत्पाठक्रमोऽपि परिवर्त्तितः। अतएव स मूलपुस्तकक्रमेणात्र पुनर्मुद्रापितो भवति।

पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशा मे शुध्यन्तां। ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा। शब्दस्पर्शरूपरस-

गन्धा मे शुध्यन्तां । ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा । मनोवाक्कायकर्माणि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा । अव्यक्तभावैरहङ्कारैर्ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा । आत्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा । अन्तरात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा । परमात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा । क्षुधे स्वाहा । क्षुत्पिपासाय स्वाहा । विविट्यै स्वाहा । ऋग्विधानाय स्वाहा । कषोत्काय स्वाहा । क्षुत्पिपासामलं ज्येष्ठामलक्ष्मीर्नाशयाम्यहं । अभूतिमसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे पाप्मानꣳ स्वाहा । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानन्दमयमात्मा* मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा ॥ अनु० ६६ ॥

मूलपुस्तकस्य षट्षष्टितमानुवाकात्परम् सम्पूर्णसप्तषष्टितमोऽनुवाको भाष्यकारेण न व्याख्यातः । तद्यथा,

अग्नये स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ध्रुवाय

---

* विज्ञानमयानन्दमया इति F, Q चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भूमाय स्वाहा। भुवक्षितये स्वाहा। अच्युतक्षितये स्वाहा। अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा। धर्माय स्वाहा। अधर्माय स्वाहा। अद्भ्यः स्वाहा। ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा॥ १॥

रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहा गृह्याभ्यः स्वाहा। अवसानेभ्यः स्वाहा। अवसानपतिभ्यः स्वाहा। सर्वभूतेभ्यः स्वाहा। कामाय स्वाहा। अन्तरिक्षाय स्वाहा। यदेजति जगति यच्च चेष्टति नाम्नो भागो यन्नाम्ने स्वाहा। पृथिव्यै स्वाहा। अन्तरिक्षाय स्वाहा। दिवे स्वाहा। सूर्याय स्वाहा। चन्द्रमसे स्वाहा। नक्षत्रेभ्यः स्वाहा। इन्द्राय स्वाहा। बृहस्पतये स्वाहा। प्रजापतये स्वाहा। ब्रह्मणे स्वाहा। स्वधा पितृभ्यः स्वाहा। नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा। देवेभ्यः स्वाहा। पितृभ्यः स्वधास्तु। भूतेभ्यो नमः। मनुष्येभ्यो हन्ता। प्रजापतये स्वाहा। परमेष्ठिने स्वाहा। यथा कूपः शतधारः सहस्रधारो अक्षितः। एवा मे अस्तु। धान्यꣳ सहस्रधारमक्षितं। धनधान्यै स्वाहा। ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः। तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा॥ अनु० ६७॥

मूलपुस्तकस्थाष्टषष्टितमानुवाकः पूर्णो भाष्यकारेण न व्याख्यातः। अतएव पूर्णः स मुद्रापितः। तद्यथा,

ॐ तद्ब्रह्म। ॐ तद्वायुः। ॐ तदात्मा। ॐ तत्सत्यं। ॐ तत्सर्वं। ॐ तत्पुरोर्नमः। अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्त्तिषु। त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमिन्द्रस्त्वꣳ रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं ब्रह्म त्वं प्रजापतिः। त्वं तदाप आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम्॥ अनु० ६८॥

मूलपुस्तकस्य एकोनसप्ततितमानुवाको भाष्यकारेण २२,२३,२४,२५ इत्यनुवाकपञ्चकरूपेण निर्दिष्टः। अत्र तस्य मूलपुस्तकस्थानुसारी पाठो मुद्रापितः। तद्यथा,

श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि। श्रद्धायामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि। श्रद्धायां व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि। श्रद्धायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि। श्रद्धायाꣳ समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि। ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय। अमृतोपस्तरणमसि। श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि। शिवो मा विशाप्रदाहाय। प्राणाय स्वाहा। श्रद्धायामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि। शिवो मा विशाप्रदाहाय। अपानाय स्वाहा। श्रद्धायां व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि।

शिवो मा विशाप्रदाहाय। व्यानाय स्वाहा। श्रद्धायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि। शिवो मा विशाप्रदाहाय। उदानाय स्वाहा। श्रद्धायाꣳ समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि। शिवो मा विशाप्रदाहाय। समानाय स्वाहा। ब्रह्मणि म आत्मामृतत्वाय। अमृतापिधानमसि॥ अनु० ६९॥

मूलपुस्तकस्यैकसप्ततितमानुवाकात्परम् द्विसप्ततितम-त्रिसप्ततितमानुवाकौ भाष्ये न धृतौ। तद्यथा,

वाङ्म आसन्। नसोः प्राणः। अक्ष्योश्चक्षुः। कर्णयोः श्रोत्रं। बाहुवोर्बलं। ऊरुवोरोजः। अरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनूः। तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः॥ अनु० ७२॥

वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः। अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेऽवबद्धान्॥ अनु० ७३॥

मूलपुस्तकस्य चतुःसप्ततितमानुवाकात्परम् पञ्चसप्ततितम-षट्सप्ततितमसप्तसप्ततितमानुवाका भाष्यकारेण न लिखिताः। तद्यथा,

नमो रुद्राय विष्णवे मृत्युर्मे पाहि॥ अनु० ७५॥

त्वम॑ग्ने द्युभि॒स्त्वमा॑शुशु॒क्षणि॒स्त्वम॒द्भ्यस्त्वमश्म॑न॒स्परि॑। त्वं वने॓भ्य॒स्त्वमोष॑धीभ्य॒स्त्वं नृ॒णां नृ॑पते जायसे॒ शुचि॑ः ॥ अनु० ७६ ॥

शि॒वेन॑ मे॒ सन्ति॑ष्ठस्व स्यो॒नेन॑ मे॒ सन्ति॑ष्ठस्व सुभू॒तेन॑ मे॒ सन्ति॑ष्ठस्व ब्रह्मवर्च॒सेन॑ मे॒ सन्ति॑ष्ठस्व य॒ज्ञस्यर्द्धि॒मनु॒सन्ति॑ष्ठ॒स्वोप॑ ते यज्ञ॒ नम॒ उप॑ ते॒ नम॒ उप॑ ते॒ नम॑ः ॥ अनु० ७७ ॥

अम्भस्य, एक॑पञ्चाशच्छतं(१)। जा॒तवे॑दसे॒, चतु॑र्दश॒(२)। भूरन्न॒(३), भूर॒ग्नये॒(४), भूर॒ग्नये, चैक॑मेक॒म्(५)। पाहि, पा॒हि, च॒त्वारि॑, चत्वारि॒(६–७)। यश्छन्द॑सा॒म् द्वे (८)। नमो॑ ब्रह्म॑णे(९), ऋतं तपः॒(१०), यथा वृक्षस्य, एक॑मेकम्(११)। अणोरणी॑यान् चतु॑स्त्रिंꣳ-शत्(१२)। स॒हस्रशीर्ष॒ꣳ षड्विंꣳशतिः(१३)। आदि॒त्यो वा ए॒षः(१४), आ॑दित्यो वै तेज॒ः, एक॑मेक॒म्(१५)। निध॑नपतये॒ त्रयो॑विंꣳशतिः(१६)। स॒द्योजातम् त्रीणि॑ (१७)। वामदे॒वाय एक॑म(१८)। अ॒घोरे॑भ्यः(१९), तत्पुरु॑षाय, द्वे, द्वे(२०)। ईशानः(२१), नमो॑ हिरण्य-बाहवे, एक॑मेकम्(२२)। ऋत॒ꣳ स॒त्यं द्वे(२३)। सर्वो॑

वै, चत्वारि(२४)। कद्रुद्राय, त्रीणि(२५)। यस्य वैकङ्कती(२६), कृणुष्व पाजः(२७), अदितिः(२८), आपो वा इदꣳ, एकमेकम्(२९)। आपः पुनन्तु, चत्वारि(३०)। अग्निश्च(३१), सूर्यश्च, नव नव(३२)। ओमिति, चत्वारि(३३)। आयातु, पञ्च(३४)। ओजोसि, दश(३५)। उत्तमे, चत्वारि(३६)। घृणिः, त्रीणि(३७)। ब्रह्म मेतु मां, यास्ते, ब्रह्महत्यां, द्वादश(३८)। ब्रह्म मेधया, अद्यानः, इमं, भ्रूणहत्यां(३९), ब्रह्म मेधवा, ब्रह्मा देवानाम्, इदं, वीरहत्याम्, एकान्नविꣳशतिः, एकान्नविꣳशतिः(४०)। मेधा देवी(४१), मेधां म इन्द्रः, चत्वारि, चत्वारि(४२)। आ मां मेधा, द्वे(४३)। मयि मेधाम्, एकम्(४४)। अपैतु(४५), पर(४६), वातं प्राणम्(४७), अमुत्र भूयात्(४८), हरिꣳ(४९), शल्कैरग्निं(५०), मा छिदो मृत्यो (५१), मा नो महान्तं(५२), मा नस्तोके(५३), प्रजापते(५४), स्वस्तिदा(५५), त्र्यम्बकं(५६), ये ते सहस्रं, द्वे, द्वे(५७)। मृत्यवे स्वाहा, एकम्(५८)। देवकृतस्य, एकादश(५९)। यद्वो देवाः(६०), कामोऽकार्षीत्(६१), मन्युरकार्षीत्, द्वे, द्वे(६२)। तिलान् जुहोमि, गावः, श्रियं, प्रजाः, पञ्च(६३)। तिलाः

कृष्णाः, चोरस्य, श्रीः, प्रज्ञा तु जातवेदः(६४), सप्त। प्राणापान, वाक्, त्वक्, शिरः, उत्तिष्ठ पुरुष, पञ्च (६५)। पृथिवी, शब्द, मनः, अव्यक्त, आत्मा, अन्तरात्मा, परमात्मा मे, क्षुधे, अन्नमय, पञ्चदश(६६)। अग्नये स्वाहा, एकचत्वारिꣳशत्(६७)। ओं तद्ब्रह्म, नव(६८)। श्रद्धायां प्राणे निविष्टः, चतुर्विꣳशतिः(६९)। श्रद्धायां प्राणे निविश्यामृतꣳ हुतं, दश(७०)। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः, द्वे(७१)। वाङ्म आसन्, अष्टौ(७२)। वयः सुपर्णाः(७३), प्राणानां ग्रन्थिरसि, द्वे, द्वे(७४)। नमो रुद्राय, एकम्(७५)। त्वमग्ने द्युभिः, द्वे(७६)। शिवेन मे सन्तिष्ठस्व(७७), सत्यं(७८), प्राजापत्यः(७९), तस्यैवम्, एकमेकम्(८०)। अशीतिरनुवाकाः॥

सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यङ्करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥ ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥ हरिः ॐ॥

इत्यारण्यकं समाप्तं॥

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 60, 74, 88, 97, 130, 144, 159, 169, 203, 226 and 263.

THE TAITTIRI'YA A'RAṈYAKA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SA'YAṈA'CHA'RYA.

EDITED BY

RA'JENDRALA'LA MITRA,

Honorary Member of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, and of the Physical Class of the Imperial Academy of Sciences, Vienna; Corresponding Member of the German and of the American Oriental Societies, and of the Royal Academy of Science, Hungary; Fellow of the Royal Society of Northern Antiquaries, Copenhagen, &c., &c.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1872.

INTRODUCTION.

Vedic writings are generally divided into two classes, poetical and prose, or hymns and rituals. They bear the distinctive names of *Sañhitá* and *Bráhmaṇa*, and embrace the whole circle of the Vedic cultus. This classification, though generally correct, is, however, by no means strictly so. Prose compositions occur as frequently among the poetical parts, as poetry among the prose divisions, and the subjects are diversified by legendary, theological and other disquisitions. Each of these two classes of composition has, besides, appendices which are of a more miscellaneous character, treating principally of theology, but by no means excluding hymns, rituals and legends. They bear the generic names of *A'raṇyakas* and *Upanishads*, and are more abundantly met with in the Bráhmaṇas than in the Sañhitás. The *I's'a* is the only Upanishad and the *A'raṇyaka Sañhitá* and the *A'raṇyagána* the only A'raṇyakas known to belong to a Sañhitá; the former attached to the Vájasaneyí S'ákhá of the White Yajur Veda, and the latter to the Sáma Veda. All the rest belong to the Bráhmaṇas. The Atharva affords the highest number of Upanishads, and the Rig the least.

Of the A'raṇyakas the total number is small; there being only two attached to the Rig, the *Aitareya* and the *Kaus'itaki;* two to the Yajus, the *Brihadáraṇyaka* and the *Taittiriya;* and two to the Sáma Veda. The Artharva has none. The total number of the Upanishads exceeds a hundred; but a good many of them are apocryphal, and most of them are alleged to belong to the Atharva.

As appendices to the Vedas, both the A'raṇyakas and the Upanishads are regarded as integral parts of those works—sacred and inspired, and claiming the same respect as revealed authorities

on religion which the Sañhitás and the Bráhmanas do. They all repudiate human authorship, and trace their origin to the first-born divine Brahmá. As parts of the Vedas, they are also acknowledged by the faithful to be eternal and uncreate. It may be naturally supposed that the authors of the different portions of the Vedas to which the Áraṇyakas and the Upanishads are attached, were, likewise, the authors of those appendices, as for instance the Brihad Áraṇyaka, which, forming a part of the Satapatha Bráhmaṇa, must be due to Yájñavalkya, to whom that Bráhmaṇa is attributed; but inasmuch as those authors are only acknowledged to be the first *seers*, *i. e.*, persons to whom particular hymns were first revealed, and not authors in the sense in which Páṇini is said to be the author of his grammatical aphorisms, they afford us, even when known, and as regards the Bráhmaṇas they are mostly unknown, little matter for any historical deduction. It is obvious, however, that the bulk of the Upanishads are not the compositions of the authors of the Bráhmaṇas and the Áraṇyakas to which they are attached; and the Áraṇyakas are also probably due to authors different from those of the Bráhmaṇas to which they belong.

Thus far the two classes of appendices bear a close similitude to each other as portions of the Vedas. But in other respects they are widely dissimilar. As literary compositions they are in many respects markedly different, not only from each other, but also from the Sañhitás and the Bráhmaṇas. The Áraṇyakas, with the exception to be hereafter noticed, are written in a language and style which, though primitive and simple, are nevertheless considerably more recent than those of the Sañhitás. Compared to the Bráhmaṇas, they appear to bear unmistakable marks of a later origin, though the bulk of them cannot in language be at all distinguished from the Bráhmaṇas, showing that though later, the interval between the Bráhmaṇas and the Áraṇyakas was not great. The Upanishads, on the other hand, are composed in a refined and more cultivated style, which appears to represent a point midway between the ancient and the modern

Sanskrit, with a leaning perhaps in the cases of the more authentic Upánishads, to the Vedic form. Certain it is, that modern Sanskrit paṇḍits of Bengal, who have not studied the Vedas, find it far easier to read and understand the Upanishads than the Áraṇyakas. This is, doubtless, to a certain extent owing to their being familiar with large extracts from the Upanishads in the Vedánta and other current works, but much is likewise due to the collocation of their words and the construction of their sentences being more in consonance with the rules of modern grammar. Exclusively Vedic forms and words are, besides, much more predominant in the Áraṇyakas than in the Upanishads.

Judged by their subjects, the two appendices or even more pointedly different. The Áraṇyakas, with the exceptions before alluded to, are all but purely liturgical, treating of ceremonials which have not been included in the Bráhmaṇas, or offering explanations and illustrations with reference to rites already there described, but not so fully as they should have been. Not unoften do they enter into discussions regarding particular topics of liturgical interest which require elucidation, though the rites to which they refer do not form a part of their subjects. In short, they form supplements to the Vedas, and are intended principally to supply their omissions. Whereas the Upanishads are totally independent of the texts to which they profess to be appendices, and evince no compunction even to openly condemn the ceremonials they teach as worthless, and unworthy the attention of wise men. They are in fact rivals which inculcate a new doctrine of salvation, and not subordinates or colabourers working for a common object. Thus, for instance, while the Chhándogya Bráhmaṇa supplies the mantras for the celebration of the marriage rite, the Upanishad of that name, which professes to be the last eight chapters of that work, declares that the three Vedas, *i. e.* the Sañhitás and the Bráhmaṇas, are insufficient to afford true knowledge, and that those who wish for salvation should, forsaking them, resort

to the Upanishads for help.* The Muṇḍaka describes the knowledge of the Vedas as "secondary" or "inferior" (*apará*), and that of the Upanishads the highest (*pará*).† The Taittiríya Upanishad, which forms the 7th, 8th and 9th chapters of the Áraṇyaka of that name, in the same way condemns the teachings of the Vedas, not excepting that of the first six chapters of the work of which it forms a part, to lead the student on to an intellectual form of worship, in which Indra, Váyu, and Agni yield their places to Mahábrahma, and the oblations and offerings of the Vedas to reflection, contemplation and meditation.

The exceptions above adverted to refer to the *Áraṇyagána*, and the *Áraṇyaka Sañhitá* of the Sáma Veda. The first consists almost entirely of hymns taken from the Rig Veda Sañhitá and set to music for the purpose of being chanted or sung in forests, but it has none of the characters of the Áraṇyakas strictly so called. It is probably on this ground that Professor Max Müller says that the Sáma Veda has no Áraṇyaka.‡ If this argument be held valid, still I do not see how the second, the *Áraṇyaka Sañhitá* of that Veda can be excluded. That work is not made up of pure hymns, but of legends and matter very similar to what occur in the Áitareya and the Taittiríya Áraṇyakas. Besides, according to Sáyaṇa, the Áraṇyakas are intended for persons who have retired from the busy scenes of every day life, and adopted the condition of *Vánaprasthas* or hermits. He says, "From the circumstance of their being read in forests, (*araṇya*) these (works) are called *Áraṇyakas.* It is ordained, they should be read in forests, and none should hear them who is not duly qualified."§ An exception, however,

* Chhándogya U., R. Mitra's Translation, p. 116.

† अपरा, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः इत्यादि ।

‡ Ancient Sanskrit Literature, p. 338.

§ अरण्याध्ययनादेतदारण्यकमितीर्य्यते ।
अरण्ये तदधीयीतेत्येवं वाक्यं प्रचक्षते ॥
एतदारण्यकं सर्वं नाव्रती श्रोतुमर्हति ।

is made in favour of the first four chapters of the Taitteríya Áranyaka which may be read in other places besides forests; but that does not justify the inference that works exclusively reserved for forests, would not come under the class Áranyaka. The derivation of the work Áranyaka adopted by Sáyaṇa, is the same which is given by Páṇini, who says that the affix *búñ* = *aka* is to be employed after *araṇya* when it refers to men. *Araṇyán manushye*, IV, 2, 29. But this leaves it doubtful as to whether works intended to be read in a forest, can be indicated by that affix. The great commentator Patanjali clears up this doubt by adding* that the mention of men alone in the aphorism is insufficient, for the affix is applicable, likewise, when referring to roads (*panthá*), reading (*adhyáya*), right course (*nyáya*), location or enjoyment or travel (*vihára*), and elephants (*hasti*), of which adhyáya applies to the works under notice. All other commentators have invariably adopted this definition and derivation, and arguing on them I am disposed to place the *Áraṇyagána* and the *Áraṇyaka Sañhitá* under the head of Áraṇyaka.

The subordinate position which the Áraṇyakas occupy in Vedic literature is acknowledged by themselves. Whenever they have to establish any particular opinion of their own, they quote the authority of the Sañhitás and the Bráhmaṇas, and not unoften confine themselves to putting together mantras, taken from the different parts of the Sañhitás and Bráhmaṇas, in the order in which they may be required in the performance of particular ceremonies, or to explaining the meaning and purport of such mantras. It is of course obvious from these circumstances that they are of a later age, though the subjects they discuss may be as old as the authorities they quote. "Traces of modern ideas," says Professor Max Müller, "are not wanting in the Áraṇyakas, and the very fact that they are destined for a class of men who had retired from the world in order to

* अत्यल्पमिदमुच्यते, मनुष्य इति । पन्थाध्याय-न्याय-विहार-मनुष्य-हस्तिष्विति वक्तव्यम् ।

give themselves up to the contemplation of the highest problems, shows an advanced, and already declining and decaying, society, not unlike the monastic age of the Christian world. The problems, indeed, which are discussed in the Áranyakas and the old Upanishads are not in themselves modern. They have formed the conversation of the old and young,—of warriors and poets, for ages. But in a healthy state of society these questions were discussed in courts and camps: priests were contradicted by kings; sages confounded by children; women were listened to when they were moved by an unknown spirit. This time, which is represented to us by the early legends of the Áranyakas, was very different from that which gave rise to professional anchorites, and to a literature composed exclusively for their benefit. As sacrifices were performed long before a word of any Bráhmaṇa or Sútra had been uttered, so metaphysical speculations were carried on in the forests of India long before the names of Áraṇyaka or Upanishad were thought of. We must carefully distinguish between a period of growth, and a period which tried to reduce that growth to rules and formulas; in one sense the Áraṇyakas are old, for they reflect the very dawn of thought; in another, they are modern, for they speak of that dawn with all the experience of a past day. There are passages in these works, unequalled in any language for grandeur, boldness, and simplicity. These passages are the relics of a better age. But the generation which became the chronicler of those Titanic wars of thought, was a small race: they were dwarfs, measuring the foot-prints of departed giants."*

These remarks, however appropriate with reference to some, nay most, of the Upanishads, are quite out of place in regard to the Áraṇyakas as Áraṇyakas. I say, "as Áraṇyakas," for those chapters of the Áraṇyakas which profess to be Upanishads, are necessarily, and from their very nature, different from the Áraṇyakas, though they may profess to be chapters of those works. Not to advert to the two Áraṇyakas of the Sáma Veda,

* Ancient Sanskrit Literature, p. 339.

which Professor Max Müller does not include among A'ranyakas, and which have no peculiarity in their subjects to mark them as distinct from the Sañhitás of that Veda, the Aitareya and the Taittiríya which afford the best examples of the A'ranyaka class of composition, offer very little of those transcendental discussions to which reference has been made by the learned Professor. As supplements to Bráhmaṇas, they have the character of Bráhmaṇas, and treat of rituals and legends which constitute the subject of Bráhmaṇas, exactly in the same way as the A'ranyakas of the Sáma Veda, being supplementary to Sañhitás, treat of hymns which form the theme of Sañhitás. In short, the A'ranyakas bear the same relation to the Sañhitás and the Bráhmaṇas, which the Paris'ishṭas do to the Kalpa and the Grihya Sútras, the differences in either case being those of date, of origin, and literary composition, and not of nature and subject.

The A'ranyaka of the Taittiríya Sákhá is by far the largest of the A'ranyakas. It extends altogether to ten Prapáṭhakas or Great Lessons, *i. e.*, books or chapters, of which the last four are Upanishads, and the first six, are A'ranyaka strictly so-called. Each of these six books includes from 12 to 42 anuvákas or sections, and each section embraces from 1 to 293 das'atis or decades of lines, and 20 to 2930 kaṇḍikás. The exact Nos. are as follow:

Book.	Anuváka.	Decade.	Kaṇḍiká.
1	32	129	1290
2	20	20	20
3	21	52	520
4	42	88	880
5	12	108	1080
6	12	293	2930

The kaṇḍikás are numbered arbitrarily after every ten clauses, and all clauses in excess of decades are reckoned as so many supernumeraries at the end of an Anuváka, but they are not included in the reckoning of the total of kaṇḍikás.

To prevent interpolation and to preserve the authenticity of the text, the initial words of the kaṇḍikás and the number of supernumeraries are carefully noted. At the end of every book, the initial words of every anuváka as also those of groups of successive ten kaṇḍikás are given; and as these initial words form sentences, and are always kept by heart, the risk of loss or interpolation is minimized. A similar safeguard also exists in the Báhmaṇa. The divisions into sections and decades occur also in the last four books of the Áraṇyaka, but they are not of the same size. In the last book the decades are lost sight of altogether. Considerable uncertainity also exists as to the number of sections which should belong to it. According to Sáyaṇa, the Dráviḍa recension contains 64 sections; the Karṇáta 74 sections; the Andhra, 80; and others 89 sections, of which Sáyaṇa says he selected the Andhra for his comment. In the MSS. of his work which have come to my notice I have, however, invariably found commentaries on the first sixty-four sections, and no more. The Book bears the special title of *Yájniki* or *Mahánáráyaṇa* Upanishad, and is described as *khila rúpá* or "supplementary," which circumstance unmistakably leads to the conclusion that it is of a much later date than the first six books. The 7th, 8th and 9th books, constituting the Taittiríya Upanishad, differ considerably from the last, and are also to a certain extent different from the first six. It would not be unreasonable to suppose, therefore, that they too are of a different date. From their language, subject and character I take them to stand, as in their position so in their date, midway between the first six and the last books.

Thus we have to deal with compositions of three different dates in this single work. What those dates are it is impossible now to ascertain with anything like precision. The last book treats of mantras for various divinities, and those mantras have the mystical character of the mantras to be found so abundantly in the Tantras, and the presumption is, that it belongs to the same age with the earliest of the Tantras, *i. e.*, at best the

beginning of the Christian era. The three books immediately preceding the Yajñikí Upanishad most probably belong to the same age as the other authentic Upanishads, such as the Kaṭha, the Kena, the Chhándogya and the Vrihadáraṇyaka. And lastly, the first six books, or the Áraṇyaka proper, belong to a much earlier age. Professor Max Müller, after a careful survey of the question in all its bearings, is of opinion that the Áraṇyakas in general, including the authentic Upanishads, are more ancient than the Sútras, which have, according to him a range of four hundred years "from 600 to 200 B. C."* This takes us to a period when writing in Greece had not yet been known, and Homeric songs were being composed. As regards the Taittiríya Áraṇyaka with which we are at present concerned, this antiquity is by no means extravagant, or even unduly excessive. We know for certain from the Greek writers that the cruel practice of Satí, or burning of the widow with the corpse of her deceased husband, was widely current in India in the fourth century before Christ. Diodorus Siculus twice refers to it in the 103rd and 106th Olympiad, or B. C. 327 and 314 years. He supposes that it must have originated with a view to repress unfaithfulness in women towards their husbands, whom they often destroyed by mixing poison in their food. He argues, "this wicked practice (of husband-killing) increasing, and many falling victims to it, and the punishment of the guilty not serving to deter others from the commission of the crime, a law was passed that wives should be burned with their deceased husbands, except such as were pregnant and had children, and that any individual who refused to comply with this law, should be compelled to remain a widow, and be for ever excluded from all rights and privileges, as guilty of impiety. This measure being adopted, it followed that the abominable disposition to which the wives were addicted was converted into an opposite feeling. For, in order to avoid that climax of disgrace, every wife being obliged to die, they not only took all possible care of their husbands' safety,

* Ancient Sanskrit Literature, p. 313.

but emulated each other in promoting his glory and renown."* Strabo supports this opinion;† and Propertius, Cicero and others after him afford ample testimony to the prevalence of the Satí rite in India in the first four centuries before the Christian era. The argument of Diodorus is of course a mere conjecture of his own, and has nothing of the historical character which he has given to it. It was quite as likely that the Indo-Aryans borrowed the practice of widow-burning from the aboriginal Tamulians, among whom, as among other ancient primitive races, the practice of burying or burning the effects of dead chiefs, not excepting their wives, along with their corpses, was most probably in vogue, as that it should be introduced as a repressive measure to put down husband-poisoning. That some wives in ancient India did poison their husbands, as others did, and now do, in other parts of the world, is of course a fact not to be questioned, but that crime of that description was, in India, at any time, so abnormally great as to necessitate so cruel a measure as wholesale burning of widows for its suppression, there is nothing to show.

Human nature is, on the whole, very much the same all over the world, the extremes of goodness and badness in individuals may be more widely asunder in civilized society than in rude primitive communities; but the sum total of morality in a nation has undergone but slight variations, and we cannot readily believe that the natural affection for husbands was more peculiarly deficient in India at any one time than at others. Constancy in women among the primitive races is proverbial, and yet the low estimate in which women were held among them in former times, sufficed to lead them to bury their widows, to gratify the spirits of their lords, and the same low estimate added to tropical jealousy may suffice to bring on a cruel law without any extraordinary increase of crime of a particular description. Besides, man, as the lawmaker, has in no

* Lib. XIX, c. 32, 33, apud Pegg's "Cries to British Humanity," p. 213.
† Geogr., lib. XV.

part of the world, and at no time, evinced any great consideration for weak woman. On the contrary, he has been more exacting as regards them, more stringent, and more overbearing, than he has ever been to his own equals in sex and power. We may therefore more reasonably believe man's tyranny, and not woman's excessive frailty, to be the cause of the cruel rite of Satí; unless we suppose it to have been borrowed from a neighbouring people, even as the system of zenana seclusion has been borrowed within the last six hundred years or so, from the Muhammadans. But whatever the cause, certain it is as a matter of fact, widow-burning was extensively in vogue in the fourth century, and looking to the horrible nature of the rite, it is impossible to conceive, that it could have assumed all of a sudden the extent and character in which it was met with by the Grecians.

It must have taken centuries from the day it was first performed, to the time when it was reckoned as an ordinary and every-day occurrence. Doubtless, in olden days, when society was not so firmly established, it was easier for new rites and customs to get a currency than in more settled times. But Hinduism in the fourth and fifth centuries B. C. had assumed a fixity by no means less firm than what it has now. On the contrary, several educational and other movements, particularly foreign and unsympathetic government, now offer much greater facilities to change than the Hindu sovereignty of former days could possibly afford, and new, foreign, and repulsive customs and rites then could not but take a longer time in gaining an ascendancy on the minds of the people than what they do now.

Four centuries for such a purpose in regard to Satí would not be by any means a large estimate, and if this be accepted, the date of the Taittiríya Áranyaka would be carried to a time anterior to the middle of the eighth century at the lowest calculation; for it was compiled at a time when the rite of Satí was unknown among the Bráhmaṇs. The sixth chapter of the work, gives, in great detail, all the rites and ceremonies to be observed by the

Indo-Aryan race for the cremation and burial of the dead, and it nowhere makes the smallest allusion to the burning of widows. This might at first sight appear a mere negative evidence; but it is in reality not so, for the work distinctly points out the duties of widows on such occasions, and it could not have omitted to mention the rite in question, if it had been known. We are told that the proper duty of the widow was to lie by the side of her husband's corpse on the pyre, whence she was removed by a brother-in-law or other person who should offer to marry her, and that she was to take away from the corpse a bit of gold, or a bow, or a jewel, according as the dead happened to belong to the Bráhmaṇ, Kshatríya or Vaisya caste, as an emblem of her succeeding to a part of her husband's effects. On the 5th, 7th, or 9th day after cremation, she had also to come to the burning ground, and remove from the smouldering pyre the charred bones and ashes of the dead, in order to assign to them the rite of sepulture. This was the custom when the Vedas were in the ascendant, and even when most of the Sútras as also the laws of Manu were compiled. The only Sútrakára who alludes to the rite of Satí, is Kátyáyana, who codified the rules of the later or White Yajur Veda, and he must have lived long after Bodháyana, Hiraṇyakes'í, Bharadvája and other authors of Sútras on the Black or more ancient recension of the Yajus. It is worthy of note also that the later or White recension of the Yajus itself nowhere alludes to the rite.

The rite of disposing of the dead is a most important one in connexion with every civilized society, and among the early Indo-Aryans whose whole lives were eternal rounds of rites and ceremonies, it must have early engaged their attention, and formed the subject of sacerdotal legislation; and laws regarding it once laid down were the least likely to be altered or changed. We may fairly conclude, therefore, that the ceremonies regarding cremation and burial were compiled long before the rite of Satí was thought of, and as that rite took, as above shown, from three to four centuries in maturing to the state in which

the Grecians noticed it in the fourth century B. C., the date of the Áraṇyaka, even if its 6th chapter be the last compilation on the subject, must date from a very remote antiquity. It cannot be denied that this conclusion is founded on a single fact; but it is so clear and precise in its nature—so little liable to be influenced by other circumstances—that its evidence, I feel satisfied, cannot be gainsaid. Of course this argument gives only a limit on one side, and not the precise date of the work under notice; but this is all that, I believe, can now be attempted.

As regards the author of the Áraṇyaka, it is impossible even to make a guess. The Sañhitá of the Black Yajur Veda is attributed to Tittiri, whence its name Taittiríya. As the Bráhmaṇa of that name comments on the mantras of the Sañhitá, and points out their uses in connexion with ceremonies, it is not at all likely that it should have proceeded from the same person. The Áraṇyaka often alludes to the Bráhmaṇa, and sometimes quotes from it; it must therefore be later still, and due to a different author; but who that author was, Sanskrit literature fails to indicate.

It has been already said that the Áraṇyaka is throughout ritualistic. Its sole object is to point out the peculiarities of those rites and ceremonies which have not been fully described in the Bráhmaṇa, and it adheres to its province with scrupulous care. The first book is devoted to mantras required for the collection of, and adoration with, the Áruṇaketuka fire, illustrating the same with legends in the usual Bráhmaṇa style. The ceremony is optional, and should be performed by those who wish numerous progeny, or crowded herds, or seasonable rains, or cure of disease, or destruction of enemies, or great strength, or glory, or religious merit, or heaven (p. 162). Before undertaking it, a course of penance has to be undergone for a year, or for at least two months. (p. 188). The penance includes bathing three times a day at the time of the three diurnal offerings; taking one meal a day, in the morning on the first, and in the evening on the next day,

and so on, or twice daily if the food be obtained by begging; daily offering of udumbara wood to the sacred fire; the washing of the mouth and feet with water taken in a pot and strained, and not in a river or tank; homa offerings to Agni, Áditya, &c., and the reading of the Áranyaka in a forest. During the performance of the ceremony some additional observances are enjoined, such as, not to run during rain, not to void certain secretions in water, not to tread on gold or lotus leaf, and to abstain from fish and tortoise meat.

The ceremony itself consists in offering daily, for a year, certain oblations on two altars, one of which is to contain water and the other fire; the offerings consisting of clarified butter, sacred wood, cooked rice and the like. The first seven sections are devoted to mantras for the placing of certain emblematic watery bricks (*avishṭakáh*) on and before the northern altar (*uttara vedi*), pouring hot water thereinto, and prayers for propitiating the tutelary gods of the sacrifice. Each section ends with quotations from the Taittiríya Bráhmaṇa and the Rig Veda Sañhitá, in support of the opinion of the Áraṇyaka regarding the merits of the operations. The 7th section names some of these emblematic bricks after the eight suns which are said to give light and health and fruition to this world. The names of the suns are Ároga, Bhrája, Paṭara, Patañga, Svarvara, Jyotishímán, Bibhása and Kasyapa. The last is said to remain constantly over mount Meru, and never to cease giving light to that region. Its superior merits are described in a Rig verse which has been quoted. The other suns are inferior to this one, and their identity is questioned by some authorities (Ácháryas) who, it is said, take them to be the types of vitality, egotism, and the five primary elements. Others believe them to be the types of the seven officiating priests; and others again imagine them to imply the seven quarters. Although ordinarily only one sun, "the healer" (Ároga), is visible to mankind, two sages of the name of Pañchakarṇa and Saptakarṇa, the sons respectively of Vatsa and Plaksha, claimed to have had occular demonstra-

tions of all the seven, but they knew of the eighth only from tradition, whereupon Práṇatráta, son of Garga, told them, "Go you twain to the top of the Meru mountain, and you will behold, as I have done, the eighth." The first sun of the list which is very appropriately called the healer of disease, shines on this earth, the next three at the foot of the Meru, directing their rays downwards, and the next three above them shining upwards. Passing through the cool region between the two groups, a traveller might proceed on to the top of the Meru mountain, and behold Kasyapa, the eighth sun. A doubt now arising as to the possibility of there being more than one sun, reference is made to the differences in the rays and action of the sun in the different seasons which can result only on the supposition of the sun for each season being separate, and a Ṛig Vedic passage is also quoted which says "there are thousands of suns" *(sahasra súryatáyáh : anantáh súryáh ityarthah)*, and arguing thereupon the teacher Vaisampáyana says, "what wonder then that seven suns should be named, *(tatra sapta súryatve kimas'charyamitih Vaisampáyana A'cháryah manyate)*. The reference in the text of the A'raṇyaka to Vaisampáyana, is worthy of note, though of course there is nothing to show that he is the same person, the pupil of Vyása, to whom the narration of the Puráṇas is attributed.

The eighth section is devoted to an interesting series of cosmogonic questions. The interrogator first asks; "say, O Deva, where dwell the clouds? what supports the years and days and months and seasons? what sustains half months, *muhurtas* (periods of 48 minutes) *nimeshas* (space of time equal to a twinkling of the eye) and *trutis* (or double primary molecules of time)? and where abide the waters which are now hence passing away?" (rising in the form of vapours). The reply follows thus: "The different measures of time dwell in the waters, and the waters dwell on the sun, (drawn up by his rays). The clouds get the waters from the sun's rays, and the lightning dwells in the sun." The next question enquires—what kind of matter dwells

between the earth and heaven and supports them, and the reply is given on the authority of a sage, named Vatsa, who says: "Vishṇu supports the twain, and makes them rich in food and cattle and barley." The interrogator returns by asking; "Whence their power? whence their glory? who are his allies, and through what means does that divine Vishṇu alone sustain the two regions like an axle tree?" The reply follows: "They say from the wind proceeds the power of Vishṇu; and from his indestructibility his glory. That divinity sustains these (two spheres) by means of the threefooted, which constitute the one and most excellent representation of that Vishṇu." The phrase "threefooted," is a quotation from the Purushas'ukta of the Rig Veda where it stands for the supreme Brahma, one-fourth of whom is said to constitute the universe, and the remaining three-fourths his sole entity. The same three-footed is the identity (*svarupa*) of Vishṇu. His allies are the fires and the winds which support ceremonies.

The next queries are, as to which are the four kinds of Mṛityu or death? and what are the regions of the pious and the sinful? The replies, in the language of a wise man, are: "The yonder sun is the first or most potent (cause of) death, (the death proceeding from gradual decay by repeated revolutions of the sun *i. e.* old age); the wind Pavamána is the second, (or of middling power, death resulting in its case by the displacement of the vital airs, which can be arrested by Yogis who know how to regulate their breath); Agni is the third or the weakest, (as it causes dissolution by creating disorders of the gastric fire, which physicians can easily overcome by appropriate medicines); and Chandramas the moon, the fourth (the moon being the lord of cereals, the want whereof leads to death by starvation). The vicious always repair after the first death to regions where there is no enjoyment (of any kind). The pious, dying of that death, go to regions rich in enjoyment of every kind where dwell those who have performed virtuous actions. While those who are neither excessively vicious, nor excessively pious, are born as

mortals in this region, and are subject to the second, third and fourth kinds of death."

Next follows a description of hell. The question and answer on the subject are thus given (p. 57). "Say, O Bráhman, should you know it, where does Yama punish the vicious, and the vices for which they are punished? I ask this of you." "The (seven) suns which proceed from Kasyapa always kill the vicious in the mid region between the earth and the heaven, and assign that place for their habitation. There they are born with defective bodies, according to their vicious acts; (some) without hands, (some) without feet, (some) without hairs; born without the intervention of the womb. Consumed by their actions, they die and are born to die again, and to rot in their abodes like decaying vermin (which, as fast as they are killed, are born again)." Sáyaṇa explains the region here alluded to to mean hell, *i. e.*, Raurava and other abodes described in the Puráṇas, and *ayonija* "born without the intervention of the womb," to imply inferior births, by heat, dirt, &c., as given in those works. It is to be noted, however, that hell is always described as lying below the earth, whereas this is above it. The Áraṇyaka, evidently doubtful as to the manner in which its opinion may be received, strengthens its position by several quotations from the Rig Veda, which make slight allusions to the seven suns, and transmigration.

Section IX provides the mantras for placing bricks on the altar in the eight names of Agni, and in those of eleven male and as many female forms of Váyu, as also in those of the eleven Gandharvas and the seven winds. In one of the mantras, Vyása, son of Parás'ara is referred to as the authority on which death by lightning is described as distinct from the four kinds noticed above.

The next section gives the mantras for placing bricks in the names of the two As'vins who are severally described as two horses, as a human couple, as night and day, as two friends, as water and cloud, as three clouds, as the sambara cloud, as

the roaring nimbus full of water, as the sun, and as cloud formed by the sun.

Passing over the next twelve sections, the mantras given in which call for no remark, I come to the twenty-third, which gives a legend on the origin of the sacrifice which is of interest as affording, to a certain extent, a new system of cosmogony, in which a tortoise assumes the task of creating the universe. 'All this was waters—mere waters—before. He the one Prajápati was born on a lotus leaf on those waters. A desire sprung in his mind; (he said) 'I shall create this.' Hence when a desire arises in the mind of man, he pronounces words, and then enters into action. * * * He laboured (mentally says Sáyaṇa to devise the course of creation). Having laboured, he shook his body. Thereupon from the flesh of his body sprung three ríshis, Aruṇa, Ketava and Vátarasaná. His nails became the Vaikhánasa rishis; his hairs, the Bálakhilya rishis, and his humours, the waters. Within those waters a tortoise was moving about. To it (the tortoise) said (Prajápati), 'Verily, thou art formed of my skin-flesh.' 'Not so,' said the other, 'I have been here from before.' Hence (from those words) the Purusha, the divine soul, attained, (*purvamásam*) (his name of) Purusha. It (the tortoise) assumed the form of a human being with a thousand heads, a thousand eyes, and a thousand feet, and stood before Prajápati. To it said (Prajápati), 'you existed before me: do you, elder, create this' (the universe). He (the being who had transformed himself from the tortoise) took a handful of water and placed it in front with (the mantra) *evá hyeva*, &c. Thence arose the sun Áditya. It is the east side. Now, Aruṇa Ketu* placed (some water) on the right side with (the mantra) *evá hyagne*, &c. Thence verily arose Agni. It is the south side. Then Aruṇa Ketu placed (some water) behind, with (the mantra) *evá hi váyo*, &c. Hence verily

* It is not clear whether the transformed tortoise assumes the name of Aruṇa Ketu, or, having created the sun, left the other creations to be accomplished by the sages who sprung from the flesh of Prajápati.

arose Váyu (air). It is the west side. Then Aruṇa Ketu placed (some water) on the left side with the mantra *evá hindra*, &c. Thence arose Indra. It is the north side. Then Aruṇa Ketu placed (some water) in the middle, with (the mantra) *evá hi pushan*, &c. Thence arose Pushan. It is a *dis'*, side, or intermediate quarter. Then Aruṇa Ketu placed (some water) above or upwards with (the mantra) *evá hi deva*, &c. Thence arose the gods, men, manes, Gandharvas and Apsarases. It is the upper side. From whatever water leaked out and fell, arose the Asuras, Rákshasas and Pis'áchas. Therefore are they overcome, (a play upon the word *párápatan* fell down, and *parábhavan* "overcome"). They were born vile." A story similar to this occurs in the Satapatha Bráhmaṇa (vii. 4, 3, 5,) but in it Prajápati himself becomes the tortoise, whereas here Brahmá resigns the task of creation to the tortoise, which claims to be independent of him and eternal.

The second Prapáṭhaka is devoted to Bráhmaṇic education, but the details given are meagre, though in general character they are very much the same as are to be met with in the Grihya Sútras. The first requirement of a Bráhman is the sacrificial cord, and the necessity of it is illustrated by a legend, thus : "The Devas and the Asuras performed each a great sacrifice ; each wishing, 'hereby we shall attain, verily we shall attain, the Svargaloka.' The Asuras, fully accoutred, performed it by main force ; the Devas meekly through Brahmacharya and austerity. The Asuras, through stupidity and ignorance, were overcome, and could not attain heaven. Through duly performed yajña, the Devas attained the Svargaloka ; through irregular performance, the Asuras were overcome. That yajña is duly performed, which is performed with the sacrificial cord on, and that is irregularly performed which is performed without the cord. Whatever a Bráhmaṇ reads with his cord on has the same merit which officiating at a sacrifice with the cord on ensures. Therefore should men read (the Vedas) and officiate for self or others with the cord on in order to secure the highest merit." (p. 193.)

The different kinds of cord to be used, and the mode in which they are to be worn, are next described. The skin of the black antelope and cotton thread are the most appropriate materials for it. If the cord be worn on the right shoulder and allowed to hang by the left side under the left hand, it is called *Práchínávita;* but if it be worn on the left shoulder (as is usual now) and allowed to hang on the right side, it is called *Upavíta*, or *Yajñopavíta;* when worn like a garland or necklace over both shoulders, it is called *Saṅvíta.* The first kind is proper for men and sages; the second for the Devas; the manes following the practice of the last.

For a Bráhmaṇ who has been invested with the sacred cord, the most important duty daily is to attend to the morning, noon and evening orisons or sandhyás. On the first of these occasions, he should begin by throwing a little water upwards while repeating the Gáyatrí. The object of this is to cast away to an island named Aruṇa, a set of Rákshasas, whom Sáyaṇa wishes to identify with the evil passions of mankind, and who are said to have obtained, after a long course of penance, the blessing of Indra to wage war against the sun. To this warfare they were ever prone, and daily did they assail, without intermission, the solar luminary from the time he rose to the time he set, until they were pacified by some water being thrown on them with the Gáyatrí mantra. The orison itself consists in reflecting on the Áditya as Brahma itself. This is followed by a circumambulation round a central spot which is to be assumed as the sun.

As a purificatory rite, the Kushmáṇḍa Homa follows next. It should be performed by all who think themselves in any way infected by vice, or guilty of any of the heinous crimes; for it is reckoned to be the best remover of sin. The period for which this ceremony is to be observed is to be regulated by the nature of the crime to be expiated; the most heinous crimes require a whole year, while minor ones, yield to an observance of one month, twenty-four nights, twelve nights, six nights, or even three nights, during which the performer should

abstain from flesh meat, female society, bedsteads and falsehood. The most appropriate food during the period for Bráhmaṇs is milk, for Kshatriyas wheat, and for Vaisyas cheese; but should anybody feel that this aliment would be insufficient to sustain his strength for the performance of the ceremony, he may take rice, barley-meal, and other pure articles of food. The restrictions and rules about food are the same for Dikshá, and the Somayága. The mantras necessary for the performance of the rite take up four sections, from the third to the sixth.

The next duty of the neophyte is the reading of the Vedas. This of course has to be gone through by a tutor, with whom the pupil is expected to abide during his pupilage, but no mention of this is made in the text. To illustrate the importance of the study, the ninth section gives a legend. "Verily the self-born Brahma itself once became manifest (*Abhyánarshat*) to certain unborn white (devotees) engaged in penance. They became rishis, thence rishis get their ṛishihood. (A play upon the root *ṛish*, 'to go,' whence *árshat* 'became manifest' and *ṛishi* a sage, who makes everything manifest to the people at large). They stood before that Deva, anxious to perform a yajña. They perceived the Brahma Yajña; they collected it; they celebrated it. Whatever Ṛig verses they read, the same became milk offerings for the Devas; whatever Yajur verses (they read, the same became) clarified-butter offerings; whatever Sáma (verses they read, the same became) Soma offerings; whatever Atharváñgirasa (verses they read, the same became) honey offerings; whatever Bráhmaṇas, Itihásas, Puráṇas, Kalpas, Gáthás and Nárás'añsís (they read) the same became flesh offerings for the Devas; thereby the Devas destroyed the sin of hunger, and freed from sin, they attained the *Svargaloka*. The sages attained equal rank* with Brahma." (p. 235.)

The Brahma Yajña here described is no other than the formal reading of the Vedas. This should be done at dawn in a

* Lit. *Sáyujya*, union with the deity.

forest, in the outskirts of a village, whence the houses in the village are not visible; the east or north side of the village being the most appropriate. Seated on a clear place facing the sun, the reader should begin by drinking, or rather throwing on his mouth, drops of water three times. He should then wash his hands and feet, and touch his mouth, nose, ears, breasts, &c., and spreading a mat of darbha grass, sit thereon cross-legged with the right foot resting on the left thigh. His left hand should rest on the right thigh and on the open palm thereof the right hand should lie with the palm looking downwards. Thus seated, the reader should first repeat the Praṇava, then the Vyáhṛiti, then the Gáyatrí three times in three different ways, and lastly the S'ákhá of the Veda to which he belongs. These rules, however, are not imperative. The man who cannot go out of his village or town, may read at home, and should the morning prove inconvenient, the reading may be accomplished during any other time of the day, or at night. S'aucha Áhneya, a sage, the son of S'uchi by Ahni, more sensible than his neighbours, recommends the reading at home, and at any time convenient, as the most appropriate and right course. If sitting on a mat be inconvenient, and during illness, the reading may be completed while standing, walking, or lying down; and instead of reading aloud the needful may be done by muttering so as simply to move the tongue, or mentally without any movement of the tongue at all. It is ordained, however, that the reading in the middle of the day should be always in a loud voice, and the reading once commenced should always be completed before stopping, irrespective of all those causes, such as eclipses, lightning, thunder, &c., which are ordinarily held as preventives to the reading of the Vedas. Impurities of person and place should, however, not be disregarded.

This reading is held to be an obligatory duty, and every Bráhmaṇ should observe it daily, along with four others, which none should neglect. These are oblations to the gods (*Devayajña*), offering of water to the manes (*Pitriyajña*,) offerings to

crows or other animals (*Bhútayajña*), and alms to beggars, &c. (*Nṛiyajña*), the five being collectively called *Pañchamaháyajña*, or " the five great sacrifices." Orthodox Bráhmaṇs to this day profess to observe all these ceremonies, but in reality only the offerings to the gods and manes are strictly observed, while the reading is completed by the repetition of the Gáyatrí only, and charity and feeding of animals are casual and uncertain.

In addition to the daily reading above prescribed, persons who officiate at a sacrifice instituted by, or receive a gift from, an improper person, are bound to read the S'ákhá to which they belong expressly as an expiation, and observe a strict fast ; and no mitigation of this punishment is admitted in the case of persons who officiate or receive gifts while labouring under difficulties. Should they, however, be unable to undergo the expiation on account of illness or other cause, they may limit the reading to repetition of the Gáyrtrí for three days, observing the fast as before.

The 19th section is interesting, as containing some curious mantras. The first is intended to be repeated before commencing a ceremony, or at the conclusion of the evening Sandhyá. It runs thus : " Enveloped by the glory of Kasyapa, and girt and regirt by the mail-coat of Brahma, I attain the earth, I attain the sky, I attain heaven ; thereby I attain earth, sky and heaven ; I attain Brahma ; I attain the region of Brahma ; I attain immortality ; I attain the region of immortality ; I attain the Devas ; I attain the region of the Devas ; I attain the fourfold covering of Brahma, which death cannot penetrate." (p. 272.) While repeating this mantra, the adorer should reflect upon the great Brahma as an enormous porpoise, whose figure is thus described : " Of him, whom all adore, the head is that (Brahma itself) ; the crown of the head is virtue ; the upper jaw is Brahmá ; the lower jaw is yajña ; the heart is Vishṇu ; the genital organ is the year ; the forefeet are the two As'vins ; the middle part or trunk is Atri ; the hind feet are Mitra and Varuṇa ; the first joint of the tail is Agni ; the second joint is Indra ;

the third joint is Prajápati, and the fourth the fearless (Brahma). He is the divine and all-powerful porpoise (S'is'umára)." (p. 274.) When the reflection is completed, the adorer should turn to the north and looking towards the Polar star, thus salute the porpoise: "Thou art indestructible; thou art the abode of the universe; thou art the lord of the whole animated creation; thou art the chief of the creation; all created beings adore thee. Salutation to thee, repeated salutation to all relating to thee; salutation to the porpoise." (p. 275.) The advantage of this adoration is great. "Whoever," says the Veda, "reflects on the porpoise thus described, overcomes all accidental death, and attains heaven. He dies not on the highway, nor in fire, nor in water, nor childless: he thrives every where."

The Third Book supplies in a collected form the mantras required for the performance of the rite called *Cháturhotra Chitti*. The nature and character of the rite having been already described in the third book of the Bráhmaṇa (Sec. 12), I shall reserve my account of it for my introduction to that work. The mantras themselves offer little for comment. Some of them at the end of the book are intended for the funeral service in connexion with which they will be noticed further on. The 12th and 13th sections give the Purushasúkta,* but its reading is in some places different from what occurs in the Rig Veda Sañhitá. The Purusha is further described to have two wives, Hrí and Lakshmí, with whom he dwells as the creation.

The subsequent sections afford two other Súktas, one addressed to Práṇa or life, *i. e.*, the human soul, and the other to Mrityu or death.

The first is called Bhartri Súkhta; it runs as follows: "Itself sustained (by the Deity) it sustains all (organized bodies), becoming the sustainer. Single (by nature) that Deva dwells as manifold (in the bodies of the animated creation). When it becomes tired (lit. drowsy) of sustaining the weight (of bodies),

* For an English translation of this hymn and remarks on it *vide* Muir's Sanskrit Texts, i. p. 611.

it lays down the weight, and becomes latent (even as it was before the birth of the being in which it is manifest). People call it both death and deathless; they call it both the sustainer and protector. He, who, truthfully entertaining it (in his mind) knows it, will be a sustainer of himself and others, by being sustained and supported by it. It may kill the new born babe, and yet not touch the decrepid; it may kill numbers in a single day; it is ever sleepless: that Deva is always worthy of our prayer. In the person who knows from what cause it has proceeded and what relation it bears to Brahma, it abides even when he is bedridden with decrepitude; it forsakes him not for the period assigned him by his former acts. The waters follow thee,* even as knowing cows with distended udders follow their calves. Thou enlivenest Agni, the carrier of oblations; thou art the enlivener of Agni, the carrier of oblations; thou art Mataris'vá, the sustainer of animated creation; thou art verily all rites as well as all Soma sacrifices. All the Devas follow thy call. Thou art one alone, though entering (into many bodies thou appearest as) many. Salutation to thee. Mayst thou be gracious to my call. O inspiration and expiration, (Práṇa and Aprána), who are circulating in my mortal body, salutations to thee. Listen to my prayer, I address thee with a mantra. Quickly come, ye two ever-youthful beings, and destroy them who are my enemies. O concurring inspiration and expiration, forsake my enemy. Do not associate with his life. Through my mantra grant me, O you two mutually concurring gods, the power to kill him. Thou wast born of the existent which proceeded from the non-existent. Whatever is born, the same becomes thy asylum. Whenever it becomes tired of sustaining weight, it drops the weight, and becomes again latent (as before birth). Whenever thou desirest to enjoy the

* The changes from the third to the second person, and from the second to the third, as also from the singular to the plural, are frequent. I have followed them scrupulously, even at the sacrifice of grammar, to preserve the character of the original.

nine devas, (the body or dwelling with nine doors), thou becomest Práṇa, and enjoyest the pleasures of Prajápati," (p. 344).

The Mrityu Súkta runs thus : "All the gods follow that robber (Hari) who takes away life, who is the lord of the universe, and the chief amongst the intelligent. Well-disposed towards us, he has come to this mantra-established ceremony of ours. Mayst thou abstain from breaking our course. Mayst thou exert thy force (in suppressing our enemies). O Death, hurt us not, nor destroy us, nor deprive us of our vigour, nor allow us to be robbed; hurt not our offspring, O fierce one, (Ugra) nor injure our lives. Thee, renowned among men, we serve with butter. It is for this Death who causes instant horror and trepidation, that men hear; it is through his will that they have repeatedly multiplied. It is through his will that I have got what I had desired; it is from his heart that I have got my heart. Therefore, let all that is dear to me be placed before him. O Death, may you follow thy own special course, apart from the course of the gods (Devayána). O ye of benignant eyes and gracious ears, listen to my prayer; hurt not my offspring, but (overthrow) my heroic enemies. Most cordially bowing and supplicating, I adore Death the first-born of Truth, who came to existence before creation, who gratifies the prayers of all his suppliants, who is the only king of created beings." (p. 352).

The last five sections of the Third Book supply some mantras for the funeral service. These, however, call for no remark.

The Fifth Book is a sort of commentary, explaining the meaning and purport, and pointing out the uses, of the mantras given in the Fourth Book; the two, therefore, may be noticed together. The subject of the two books is the *Pravargya* ceremony, in which an earthen vessel about a span long, wide at the mouth, and narrow at two places about the middle, which gives it the appearance of three chatties put one over the other, occupies the most prominent position. This pot is called *Mahávíra*, and the details about preparing

it, and cooking frumenty in it, fill the bulk of the two books. The origin of the ceremony, as usual, is attributed (in the 5th Book p. 590) to the Devas, who first performed it with a view to attain fame. "The gods, desirous of fame, were attending a sacrifice complete in all its parts. They said, 'whatever fame first comes to us, that shall be common to us all.' Kurukshetra was their altar; Kháṇḍava was its southern, Túrghna its northern, and Pariṇah its hinder (lit. waist) section. The Marus were the earth dug from it. Fame came to the sacrifice derived from Vishṇu (*Makha* and *Vaishṇava*) among their number. This fame he eagerly desired; with it he departed. The gods followed him, seeking to obtain (this) fame. From the left (hand) of him, while thus followed, a bow was produced, and from his right hand arrows. Hence a bow and arrows have a holy origin, for they are sprung from sacrifice. Though many, they could not overcome him, though he was only one. Therefore many men without bows and arrows cannot overcome one hero who has a bow and arrows. He smiled, 'Though they are many, they have not overcome me who am only one.' Virile strength issued from him as he continued to smile. This the gods put upon the plants. It became *s'yámáka* grain, for they are smilers (smyayákáh). Hence this grain derives its name. Wherefore a person who has been consecrated, should smile with reserve, that he may retain his virility. He stood leaning on his bow. The ants said (to the gods) let us choose a boon; and after that we shall subdue (or kill him). Wherever we dig let us open up water. Hence whenever ants dig, they open up water. For this was the boon they chose. They gnawed his (Vishṇus) bow-string. His bow, starting asunder, hurled his head upwards. It travelled through heaven and earth. From its so travelling (*právartata*) the *pravargya* got its name. From its falling with the sound of *ghrám*, *gharma* obtained its name. Virile energy (or seed *víryam*) fell from the mighty one (*mahat*), hence the Mahávíra got its name. From their making a collec-

tion (*sambharan*) of it from this (earth), the samráṭ obtains his appellation, (lit. the samraṭship of the samráṭ or emperor). The gods divided him when prostrate, into three parts. Agni (took) the morning oblation; Indra the midday oblation, and the Vis'vedevas the third oblation. Sacrificing with this headless sacrifice, they (the gods) neither obtained blessings, nor conquered heaven. The gods said to the As'vins, 'Ye two are physicians, replace this head of the sacrifice.' They said, 'Let us ask a boon, let our *graha* (libation of Soma) be received here also. (The gods accordingly) received this [libation] to the As'vins for them. [The As'vins] replaced this head of the sacrifice, which is *pravargya*. Sacrificing with this sacrifice with a head, they obtained blessings, they conquered heaven. When one spreads out the pravargya then he replaces the head of the sacrifice. Sacrificing with this sacrifice with a head, a man obtains blessings and conquers heaven. Hence this pravargya is principally concerned with oblations to the As'vins."*

The Pañchaviñs'a Bráhmaṇa of the Sáma Veda has a legend similar to this, but not quite so full in details. In the Mahábhárata, Droṇácharya is described to have leaned with his chin on his bow in overwhelming grief on hearing the news of his son's death, when Dhrishṭadyumna cut the string of the bow, which, starting up, pierced the head of the great hero and killed him.

The ceremony of Pravargya homa should be commenced on the day of the new or full moon, or on a day in the wane when the moon is in an auspicious stellar mansion (*nakshatra*), and continued for either six or twelve days. The first step in the ceremony is of course the lighting of the sacred fire, which, when in a blaze, should receive a supply of thorny fuel upon which, is to be poured an oblation of butter. The first verse of the 2nd section of the 4th Book supplies the mantra for offering the oblation, and the first verse of the 2nd section of the 5th Book, directs that the offering should be made after filling the oblation spoon four times. This being done, the next step

* This translation is taken from Muir's Sanskrit Texts IV., p. 112.

is to collect materials for the most essential requirement of the ceremony—the earthen vessel above alluded to. The earth for it should be dug out with a double-headed hoe made of mimosa wood; but if mimosa wood be not available, the wood of *ud-umbara*, *Vaikankata*, or bamboo may be substituted. After the homa above described, the hoe should be consecrated by a mantra. A mantra being next addressed to the Brahmá, the hoe, a black antelope skin, a horse, a goat and an ox are to be taken to the spot where the earth has to be dug. The skin being now spread on the ground with the head-side pointing towards the east, and the hair looking towards the north, the digging is to be carried on, the first three strokes being accompanied with mantras, and the last silently without a mantra. The dug earth should be thrown on the antelope skin, and thereon should be put a small quantity of earth dug by the tusk of a hog, as also some earth from an ant hill. The earths being now brought to the altar on the back of the goat, the horse is to be made to smell them. Then mixing the earths with a quantity of goat and antelope hair, and putting into the mixture a few twigs of the *Cisalpinia bonducella*, some small pebbles, and a quantity of broken potsherds, the whole is to be moistened with hot water, well kneaded, and beaten so as to prepare a good compost of uniform consistence for the making of the vessel. The value of hair, pebbles and potsherds in preparing clay for a good hard substantial pot, not liable to crack in course of firing, is so obvious, that I need not notice them. The Cisalpinia twigs evidently serve the same purpose, but the Áraṇyaka (V. 2-9) has a legend to recommend its use and importance. According to it once on a time, "Indra hurled his thunder-bolt for the destruction of Vritta. But as often as he did so, so often he failed to seize (the demon). Thereupon he exerted from before a heap of Cisalpinia (twigs), and caught him. He (Indra) said, 'Thou hast supported my vigour' (*úti*); hence the Utiká has obtained its power," (p. 596).

The place most appropriate for preparing the Mahávira is an open spot surrounded by a mat fence. Seated within this enclosure, the preparer should work with his face averted so as not to breathe on the clay when it is being modelled, nor allow his shadow to fall on it. The spatula for modelling the pot should be made of bamboo, and not of wood of any other kind, and the same instrument is to be used in scooping out the earth to complete the bowl of the vessel. The proper height of the vessel is a span, but it is not necessary to measure it exactly, to see that it is of the standard height, a slight difference being immaterial. It should, however, have a handle attached to it, so that it may be easily held and moved about.

When the pot or urn is completed, it should be placed on two bits of wood over a fire kindled in a hollow before the Gárhapatya fire, and in that position thoroughly baked, so as to be fit for the purpose of being used as a cooking-vessel. A number of mantras have now to be repeated for taking out the vessel from the fire, for wiping it, for placing it near the altar, for looking at it in that position, as also for certain offerings to the fire; but as they are of no interest to any besides those who are engaged in performing the ceremony, I shall pass them over.

The vessel is required for the cooking of the Pravargya offering. Milk is the most essential element of this offering, and it has to be procured in a systematic manner, reciting mantras at every step. The first step is to take a piece of string, of course duly sanctified by an appropriate mantra, and to go forth for the milch cows. The next step is to call the cows. This should be done first by reciting their ritual, and then their popular, names. The ritual names (*devanámáni*) are Iḍá, Adití and Sarasvatí, and the popular names, such as the owner assigns to his pets. When a cow, thus invited, comes to the inviter, she is to be tied, and the calf kept apart. After allowing a sufficient time for secretion of the milk, the calf is to be let loose,

and, addressing it and the cow to yield a plentiful supply, milk is to be drawn in the usual way.

The cooking of the Pravargya next follows. It is a frumenty consisting of milk, butter and rice, which when duly dressed, is to be flavoured with more butter and honey. The details of the offerings to be made with this frumenty and other articles, the various mantras to be recited or chanted by the different officiating priests, and the order in which the ceremony is to be conducted, scarcely call for any notice. Some of the accidents to which it is subject, and the expiations for the same, are, however, not altogether unworthy of note. The first and most likely accident is, the cracking and breaking of the vessel when on the hearth. For this, the most obvious remedy is the substitution of another vessel with an appropriate mantra. Should the frumenty, however, boil over from excess of heat, the proper course is to throw a little cold water into the pot to allay overboiling; this must, however, be done, as most other operations of the ceremony, while repeating mantras, of which four are prescribed as the most appropriate. The cooking of the Pravargya has to be done twice a day, morning and evening, for either twelve, or six, days, the evening cooking being completed before sun-down; should it, however, be delayed, and it be necessary to keep on boiling even after the sun has set, an expiation has to be gone through. An expiation is also required, should any of the priests eat of the frumenty before the completion of the ceremony,—an accident the possibility of which should appear questionable, unless we think ill of the devotion of the priesthood of the time. But bearing in mind the fact that libations of soma nectar were freely indulged in by the priests during the ceremony, it was by no means impossible. For loss of oblatory articles by theft, imprecations dire against the caitiff was the only resource; but to drive away a wolf prowling about the place of sacrifice, there was a more effectual remedy in a burning brand, flaming at both ends, thrown towards the animal. The same remedy was resorted to for

driving away jackals, owls, donkeys, vultures and other noxious animals, the imprecation accompanying in the case of vultures being, "away, thou blood-besmeared, gory-mouthed messenger of death; thou dog-footed, swift-winged messenger of both Yama and Bhava, away hence to indulge in your coveted carrion (elsewhere)." In the case of noise made by men possessed by devils, or the fall of a vulture, or the dropping of a worm on an oblatory article, or for enemies, imprecations were the only remedy. For the last, three imprecations are given, the first of which should be recited while pouring a red coloured oblation on the fire; it runs as follows: "Even as cooked offering is poured on the fire, so do I truly consign this (enemy) to the jaws of death; may the result be alike! *Khan, phan,* he is killed," (p. 555). The commentator says the words *khan* and *phan* are onomatopoetic of the sound produced by the chewing of the bones of the enemy between the jaws of death. The Tailañga MS. consulted by me, substitutes *khaṭ phaṭ* for the above. The second imprecation should be repeated after observing Brahmacharya for three nights: it is to this effect:—"I curse thee with a sacred mantra; I curse thee with the curse of Brahma; I look on thee with the frightful eyes of Bhrigu; I reflect on thee with the wrathful mind of Añgiras; I pierce thee with the keen edge of sin, mayst thou fall below me!" (p. 556.) The third imprecation has to be repeated when burying, at dusk, a herb called *simijávari*, in the cattle shed of the enemy. It runs thus: "Mangle him, O Simijávari, mangle him in his bed; O bed-born, cast him on a rock (away from his home); reduce him to nothing in the forest fire; destroy him ere yonder sun rises again in the east—him who envies us, and whom we hate." (p. 557.)

It has been already stated that the fifth Prapáṭhaka is a kind of commentary explaining the objects and uses, and sometimes the meaning, of the mantras given in the fourth Prapáṭhaka. To illustrate this, I shall here quote an example

from the 2nd Section of the fifth Prapáṭhaka which explains the 2nd mantra of the 2nd Section of the fourth Prapáṭhaka. The mantra in the latter runs thus: "Impelled by the god Savitá, I seize thee with my arms like the two As'vins, and my hands like Pushan's." The use of this is thus explained in the former: "With the words 'impelled by the god Savita,' &c. the abhri (hoe) is to be taken up for (the) production (of earth for the ceremony). He says, 'with my arms like the two As'vins,' because the Asvins were the Adhvaryus of the gods. He also says, 'with my hands like Pushan's,' to imply earnest application."

The sixth Book* is devoted to the details of the funeral ceremony, which it describes under the title of *Pitṛimedha*, or rites for the welfare of the manes, and gives all the mantras required for the ceremonials of the first ten days after death, leaving the

* An abstract of this book was published by me in the Journal of the Asiatic Society of Bengal for 1870, (Vol. XXXIX, p. 241, et seq.), and nearly the whole of it is here reprinted, with a view to afford to the reader an analysis of the entire Áraṇyaka in a collected form.

As the subject is of considerable importance most of the Sútrakáras have treated of it at great length, and I may refer the curious in such matters to the Sútras of As'valáyana Bodháyana, Hiraṇyakesi, Kátyáyana, Bháradvája, Sáñkháyana, and Apastumba for details of the ancient ritual. The Smritis of Vishṇu, Hárita, Kátyáyana, Parásara and Yájnavalkya, also notice them, but not quite so fully or clearly. Of the Prayogas which explain the rules of the Sútras, the following are the principal: 1 Bodháyana-prayoga-sára, 2, Hiraṇyakeshyanteshṭi-prayogamaṇi, by Abhayañkara, 3, Antyeshṭi-paddhati by Náráyana Bhaṭṭa, son of Raghunátha Bhaṭṭa, 4, Áhitágnerdáha-paddhati, by a disciple of Rámes'vara, 5, Suddhitattva, by Raghunandana, 6, Smriti-kalpa-druma, by Is'varanátha, 7, Asaucha-nirṇaya, 8, Jaṭamallavilása, 9, Sapindi-karaṇa, 10, Suddhikalá, by Bhavadeva, 11, Smritisára, by Harinátha, 12, Kalidharmasára, by Vis'ves'vara Sarasvati, 13, Dharma-privitti, by Náráyaṇa Paṇḍita, 14, Mumurshu-kritya, 15, Smritisára by Náráyaṇa Bandya, 16, S'uddhimayúkha, by Nílkaṇṭha Bhaṭṭa, 17, Madana-párijáta, by Madana Ráya, 18, S'údradharma-tattva, by Kamalákara Bhaṭṭa, 19, Nirṇaya-sindhu, by Kamalákara Bhaṭṭa, 20, S'ráddha-paddhati, by Vis'vanátha Bhaṭṭa, 21, Trinsachchhlokibháshya, 22, S'ráddha-viveka, by Súlapáṇi, 23, Hemadri s'ráddha khaṇḍa, 24, Apastamba-pitrimedha-bháshya, by Gopála. There are probably others, but I have not yet seen or heard of them.

s'ráddha, or the rites meet for the eleventh day, altogether unnoticed. The mantras are taken mostly from the Ṛig Veda, and arranged in consecutive order, but without any clue to the particular rituals for which they are intended. The Sútrakáras supply this deficiency, and as they point out several peculiarities not to be found in Ás'valáyana, I propose to give here a summary of the subject. The bulk of the mantras and the rules are the same as given by Ás'valáyana; but as that author's work, lately published by the Society, has already been commented upon by Dr. Max Müller,* it is not necessary to notice it in detail.

The first mantra given refers to the performance of a homa immediately after the death of a man who had always maintained the sacrificial fires in his house. According to Bodháyana, four offerings should be made, while touching the right hand of the dead, to the *Gárhapatya* fire, with a spoon overflowingly full of clarified butter. Bharadvája prefers the *Áhavaníya* fire, and is silent as to whether the offering should be fourfold or not. Ás'valáyana recommends the rite to be performed at a subsequent stage of the funeral. All three take it for granted that death has happened within the house, if not near the place where the sacrificial fires are kept, and none has anything to say regarding the taking of the dying to the river-side, or of the ceremony of immersing the lower half of the body in water at the moment of death, (*antarjali*) which forms so offensive a part of the modern ceremonial in Bengal, and which has been, by a flourish of incisive rhetoric and at a considerable sacrifice of truth, called "ghat murder." Looking to this negative evidence against it, to its total absence in other parts of India, and to the oldest authorities on the subject being the most recent of the Puráṇas, it may be fairly concluded that it is of modern origin. None of the authorities usually quoted enjoin it as a positive duty, and it has come into gene-

* *Zeitschrift der Deutshen morgenlandischen Gesellschaft, IX.* Vide passim Grimm's Essay on the Burning of the Dead, and Dr. Roth's article "on Burial in India."

ral practice probably since the date of Raghunandana and his contemporary Smritikáras of the 16th century.*

After the homa, a cot made of Udumbara wood (*Ficus glomarata*) is to be provided, and, having spread on it a piece of black antelope skin with the hairy side downwards and the head pointing to the south, the corpse is to be laid thereon with the face upwards. A son, brother or other relative, or in his absence whoever takes the lead, should next address the corpse to give up its old clothing, and dress it in a new suit.†

* The authorities usually quoted are the following :—

शुद्धितत्त्वे १६७ । गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने । कर्णे तत्परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदं ॥ स्कान्दं ।

"I shall relate to you, O handsome-faced, the merit of giving up life in the Ganges. I give him (who does so) my own rank, and pour in his ears the mantra of the Great Brahma." *Skanda Purána*, quoted in the *S'uddhi-tattva*.

२९२ प्रायश्चित्ततत्त्वे । अर्द्धोदके तु जाह्नव्यां म्रियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेति च ॥ आग्नेयं । अर्द्धोदकं चरणान्नाभिपर्य्यन्तमिति स्मार्त्त-व्याख्या २९६ । नाभ्यन्तर्गततोयानां मृतानां क्वापि देहिनां । तस्य तीर्थफलावाप्तिः नात्र कार्य्या विचारणा ॥ स्कान्दं ।

"He who fasting dies with half his body immersed in the water of the Jáhnaví (Ganges), is never born again, and attains equality with Brahma." *Agni Purána*, quoted in the *Práyas'chitta-tattva.*

"The embodied who dies with his body up to the navel in water, attains the fruit of all the sacred waters, (tirthas). There is no doubt about it." *Skanda Purána.*

क्रियायोगसारे । गङ्गायां त्यजतां देहं भूयो जन्म न विद्यते इति १२ ॥

"After giving up the body in the Ganges there is no second birth." *Kriyá-yoga-sára.*

सन्त्यज्य देहं गङ्गायां ब्रह्महापि च मुच्यते ॥ ४५ ॥

"Even the crime of Bráhmanicide may be expiated by giving up the body in the Ganges." *Kriyá-yoga-sára.*

† The mantra for the purpose says :—

अपैतद्रू ह यद्दिहाविभः पुरा । इष्टापूर्त्तमनुसम्पश्य दक्षिणां यथा ते दत्तं बहुधा वि बन्धुषु ॥ २ ॥

"Give up the cloth thou hast hitherto worn ; remember the ishṭa and púrta sacrifices thou hast performed, the fees (to Bráhmans thou hast given) and those (gifts thou hast) bestowed on thy friends."

The body is then covered with a piece of unbleached, uncut cloth, having fringes on both sides; the operation being performed while repeating a mantra.* Then, wrapping it in its bedding or a mat, it is to be borne on its cot to the place of cremation. The removal, according to some authorities, should be made by aged slaves; according to others, on a cart drawn by two bullocks. The mantra for the purpose, says, "I harness these two bullocks to the cart, for the conveyance of your life, whereby you may repair to the region of Yama—to the place where the virtuous resort,"† clearly indicating that the most ancient custom was to employ a cart, and not men. Ás'valáyana suggests one bullock. Anyhow, the ancient Sútrakáras evince none of the repugnance to the employment of Súdras for the removal of the corpse of a Bráhman which the modern Smárthas entertain on the subject. According to the latter, none but the kith and kin of the dead should perform this duty, and the touch of other than men of one's own caste is pollution, which can be atoned for only by the performance of an expiatory ceremony.‡ When Sir Cecil Beadon, the late

* इदन्त्व वस्त्रं प्रथमं न्वागन् ॥ २ ॥
"This cloth comes to thee first."

† अथैनमेतया आसन्द्या सह तत्तल्पेन कटेन वा संवेष्ट्य दासाः प्रवयसो वहेयुः अथैनं अनसा वहन्त्येकेषां अनखेद्‌ग्रात् ।

इमौ युनज्मि ते वह्नी असुनीथाय वोढवे । याभ्यां यमस्य सादनं सुकृताञ्चापि गच्छतात् ॥ ४ ॥

‡ This prejudice first manifested itself, though in a mitigated form, in the time of Manu, who says, "Let no kinsman, whilst any of his own class are at hand, cause a deceased Bráhman to be carried out by a Súdra; since the funeral rite, polluted by the touch of a servile man, obstructs his passage to heaven." Chap. V. ver. 104. The following are the subsequent authorities:—

विष्णुः । मृतं द्विजं न शूद्रेण न च शूद्रं द्विजातिना । यमः । यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तृणकाष्ठहवींषि च । इत्यन्मनुः । अशूद्रपतितान्यान्या मृतास्ये द्विजमन्दिरे । शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा । दशरात्राच्छुनि मृते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचिः । द्वाभ्यान्तु पतिते गेहं अन्त्ये मासचतुष्टयात् । अत्यन्त्ये वर्ज्जये-

Lieutenant-Governor of Bengal, proposed the removal of the Hindu dead of Calcutta by the Mutlah Railway to Gariáh, the strongest opposition was offered by the people, on the ground that it would involve a most serious pollution and loss of caste, to allow a corpse to be touched by other than its own caste men. They quoted a number of texts in support of their opinion, including those given above, and had no doubt custom—a greater authority than written laws—to plead in their favour; but the most revered and most ancient of their S'ástras was opposed to them, for it recommended for the Bráhman dead a bullock cart as the most fitting conveyance, and a S'údra slave as its substitute.

The road from the house to the burning-ground used to be divided into three stages, and at the end of each, the procession used to halt, deposit the body on its cot on the ground, and address a mantra. Ás'valáyana says nothing about the division of the road into stages, nor of the mantras to be repeated, but recommends the procession to be headed by the eldest member of the family. The first mantra in the Áraṇyaka runs as follows: "Pushá, who knows the road well, has well-trained animals to carry you, and is the protector of regions, is bearing you away hence; may he translate you hence to the

ह्नेद्दमित्येवं मनुरब्रवीत्। यमः। द्विजस्य मरणे वेश्म विशुद्ध्यति दिनत्रयात्। दिनैकेन बहिर्भूमिरग्निप्रोक्षण-लेपनैः।

"The twice born dead should not be removed by a S'údra, nor a S'údra (dead) by a twice born person. Vishṇu.

"Whoever causes fire, grass, wood, and ghi to be brought by a S'údra (should perform an expiatory rite). Yama. I shall now relate to you the mode of purification, as ordained by Manu, from the pollution caused by a dog, a S'údra, an outcaste, and the low dying in the house of a Bráhman. Ten nights for a dog, a month for a S'údra, twice that time for an outcaste, and twice that for the low. The house should be forsaken in the case of the lowest, says Manu. Vṛihanmanu. A house becomes purified in three days after the death of a Bráhman; the courtyard outside of the house is purified in one day by the touch of fire, washing and smearing with cow dung. Yama.

region of the pitṛis. May Agni, who knows what is meet for you, bear you away."* The commentator in explaining the term *Anashṭapas'u* "well-trained animals," attempts to include in the text the slaves recommended by the Sútrakáras by the remark "the human bearers are two-footed animals, and the two bullocks four-footed animals:" *váhakáh manushyáh dvipát-pasavah anadváhau chatushpátpasú.* The second and the third mantras are, in substance, very much like the first, and call for no remark.

A most important member of the funeral procession was an animal called *anustaraṇí* or *rájagaví.* An old cow was recommended as the most appropriate, next a black one, next a black-eyed one, next one with black hairs, and lastly one with black hoofs. If none of these was available, a black tender-hoofed goat was substituted. A's'valáyana recommends an animal of one colour, or a black kid, and says that it should be brought with a rope tied to the near fore-foot. The animal is to be brought with the mantra, "Protector of regions, this is an offering for thee."† An oblation is to be poured on the fire in connexion

* Mantra to be repeated at the end of the first stage.

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः। स त्वैतेभ्यः परिददत्-पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रेभ्यः ॥ ५ ॥

Mantra to be repeated at the end of the second stage.

पूषेमा आशा अनुवेद सर्वाः सो अस्माँ अभयतमेन नेषत्। स्वस्तिदा आघृणिः सर्ववीरोऽप्रयच्छन् पुर एतु प्रविद्वान् ॥ ६ ॥

"Pushá knows all these sides; may he bear you away hence by the safest road; may he, who is beneficent, kind to us, and mighty against all, knowing the road well, lead us without obstruction."

Mantra to be repeated at the end of the third stage.

आयुर्विश्वायुः परिपासति त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात्। यत्राऽऽसते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ७ ॥

"The life, the life of the world wishes to take charge of you. May Pushá, leading, protect you in the difficult road; may the divine sun, leading you by the way of the virtuous, place you where the pious dwell."

† भुवनस्य पत इदं हविः ॥ ८ ॥

with this offering with the *idá*, or the *chamasa*, spoon, saying, "May this prove acceptable to wealthy Agni.'*

According to the Sútrakáras, the cow should be sacrificed, but should any accident happen at the time of the sacrifice, the fore left foot is to be broken, and the wound being dressed with dust, the animal is to be set free. The mantra for the sacrifice says: "Companion of the dead, we have removed the sins of the dead by thee; so that no sin or decrepitude may approach us."† The address after the immolation runs thus: "Companion of the dead, we have made thy life inert; thou attainest the earth by thy body, and the region of the manes by thy life. Pardon us and our children in this world."‡ A third address to the cow follows when her body is being dusted; it is to this effect: "O dear one, say not that I am so killed, for thou art a goddess and virtuous, going to the region of the Pitṛis, travelling by the adorable sky: keep us well supplied with milk in this and the future world."§

If it be necessary to let loose the cow, she is to be made to walk thrice round the pyre, while the leader repeats a mantra each time, then sanctified by another which simply says, "Mayest thou be a source of satisfaction by thy milk to those who are living (in my family), and those who are dead, and those who are just born, as well as those who may be born hereafter,"‖ and, lastly, let loose with the words, "This cow

* अग्नये रयिमते स्वाहा ॥ ९ ॥

† पुरुषस्य सयावर्य्यपेदघानि मृज्महे । यथा नो अत्र नापरः पुरा जरस आयति ॥ १० ॥

‡ पुरुषस्य सयावरि वि ते प्राणमसिस्रसम्। शरीरेण महीमिहि स्वधयेहि पितॄनुपप्रजयाऽस्मानिहावह ॥ ११ ॥

§ मैवं माँस्त्वा प्रियेऽहं देवी सती पितृलोकं यदेषि । विश्ववारा नभसा संव्ययन्त्युभौ नो लोकौ पयसाऽभ्यावहत्स्व ॥ १२ ॥

‖ ये जीवा ये च मृता ये जाता ये च जन्त्याः । तेभ्यो घृतस्य धारयितु मधुधारा व्युन्दती ॥

is the mother of the Rudras, the daughter of the Vasus, the sister of the Ádityas, and the pivot of our happiness; therefore I solemnly say unto all wise men, Kill not this sacred harmless cow. Let her drink water and eat grass. Om! I let her loose."*

The next operations are to dig a trench; arrange fuel thereon; wash, shave and pare the nails of the corpse; and place it on the pyre along with the wife. They were probably performed without the aid of any mantra, for the Áranyaka does not allude to them. The trench, according to Ás'valáyana, should be twelve fingers deep, five spans† wide, and as long as the corpse with its hands uplifted. The corpse, in the opinion of some, should be disembowelled, and the cavity filled with ghi. When placed on the pyre, it should have in its hands, if a Bráhman, a bit of gold, if a Kshatríya a bow, if a Vaisya, a jewel. The wife should lie down on the left side of the corpse according to Bodháyana and Sáyana. Ás'valáyana recommends that she should be placed near the head on the north side. The chief mourner, or he who is to set fire to the pyre, should then address the dead, saying, "O mortal, this woman, (your wife), wishing to be joined to you in a future world, (lit. to obtain the Patiloka, or the region of husbands) is lying by thy corpse; she has always observed the duties of a faithful wife; grant her your permission to abide in this world, and relinquish your wealth to your descendants."‡ A younger brother of the dead, or a disciple, or a servant, should then proceed to the pyre, hold the left hand of the woman, and ask her to come away, saying, "Rise up, wo-

* माता रुद्राणां दुहिता वसूनाᳪ स्वसाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः। प्रणु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट। पिबतूदकं तृणान्यत्तु। ओमुत्सृजत॥

† Aratni extending from the thumb to the tip of the index finger.

‡ इयं नारी पतिलोकं वृणाना निपद्यत उप त्वा मर्त्य प्रेतं। विश्वं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणञ्चेह धेहि॥

man, thou liest by the side of the lifeless; come to the world of the living, away from thy husband, and become the wife of him who holds thy hand and is willing to marry thee."* In a subsequent mantra, she is to be asked to bring away the bit of gold above alluded to, from the hand of the corpse. The words for the purpose are—" For the promotion of thy wealth, and glory as a Bráhman woman, and beauty and power, take the gold from the hand of the dead, (and abide) in this (region); we (shall dwell) here well served and prospering, and overcoming all presumptuous assailants."† The scholiast of A's'valáyana says the remover of the widow, and not the widow herself, should take the gold, and that in the event of his being a slave, this and the two preceding mantras should be repeated by the chief mourner, and Wilson and Max Müller take it in the same sense; but Sáyana's comment is opposed to this

* उदीर्ष्व नार्य्यभि जीवलोकमितासुमेतमुपशेष एहि। हस्तग्राभस्य दिधिषो-स्त्वमेतत्पत्युर्जनित्वमभिसम्बभूव ॥

हे 'नारि', त्वं 'इतासुं' गतप्राणं, 'एतं' पतिं, 'उपशेषे' उपेत्य शयनं करोषि, 'उदीर्ष्व' अस्मात्पतिसमीपादुत्तिष्ठ, 'जीवलोकमभि' जीवन्तं प्राणिसमूहमभिलक्ष्य, 'एहि' आगच्छ। 'त्वं', 'हस्तग्राभस्य' पाणिग्राहवतः, 'दिधिषोः' पुनर्विवाहेच्छोः 'पत्युः', 'एतत्', 'जनित्वं' जायात्वं, 'अभिसम्बभूव' आभिमुख्येन सम्यक् प्राप्नुहि ॥

The Rig Vedic reading of this verse will be noticed further on.

† सुवर्णꣳ हस्तादाददाना मृतस्य श्रियै ब्रह्मणे तेजसे बलाय। अत्रैव त्वमिह वयꣳ सुशेवा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥

This verse does not occur in the 10th Mandala of the Rig Veda, but the counterpart of it, in connexion with the bow, occurs with a different reading, thus—

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्यास्मे क्षत्राय वर्चसे बलाय। अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वाः स्पृधो अभिमातीर्जयेम।

Dr. Max Müller renders the last as follows: "I take the bow from the hand of the dead, to be, to us, help, glory, and strength. Thou art there, we are still here, with our brave sons; may we conquer all enemies that attack us." Dr. Wilson's version is slightly different in words, but is in substance the same. "Taking his bow from the hand of the dead that it may be to us for help, for strength, for fame, (I say) here verily art thou, and here are we: accompanied by our valiant descendants may we overcome all arrogant adversaries."—*Jour. R. As. Soc.*, XVI. p. 202.

interpretation.* The words to be addressed to a Kshatríya or a Vaisya woman, are the same, the words *bow* and *jewel* being respectively substituted for *gold*, and *Kshatríya* and *Vaisya* respectively for *Bráhmaṇa*. Under any circumstance the removal of the widow and the articles is completed. The Áráṇyaka contemplates no alternative, and the Sútrakáras are silent on the subject, shewing clearly that when the Áraṇyaka was compiled, the inhuman practice of burning the living wife with her dead husband, had not obtained currency in the country.

The sacrificial vessels which the defunct used to employ in his ceremonial rites, are now to be placed on the different parts of his body; the *Agni-hotra-havani*, filled with butter and curds, on the mouth; the *srura* spoon, broken into two, on the nostrils; two bits of gold or the butter spoon, (*ájyas'ruva*) broken into two, on the eyes; the *prásitra-haraṇa*, broken into two, on the ears; the *kapála* pot, broken into fragments, on the head; a pot-sherd on the forehead; and, the *chamasa* spoon on the head. The mantra for the purpose consists of a prayer to Agni not to injure the *chamasa* spoon.† Ás'valáyana arranges the sacrificial vessels differently; he places the *juhú* on the right hand, the *upabhrit* on the left hand, the *sphya*, sacrificial knife, on the right side, the *Agnihotra-havani* on the left side, the *grávna* on the teeth, the *kapálas* on the head, the *dhruva* on the breast, the *s'ruva* on the nostrils, the *prásitra-haraṇa* on the nostrils, the *chamasa* and the *pátri* on the belly, the

* हे नारि त्वं "श्रियै" सम्पदर्थं, "ब्रह्मणे" ब्राह्मणजात्यर्थं, "तेजसे" कान्त्यर्थं, "बलाय" शरीरबलार्थं, "मृतस्य" पुरुषस्य, "हस्तात्" "सुवर्णं" "आददाना" सती, 'अत्रैव' लोके तिष्ठ। 'वयं' अपि 'इह' लोके, 'सुशेवाः' सुखं भजमानाः सन्तः, 'स्पृधः' अस्माभिः सह स्पर्द्धमानाः, 'विश्वाः' 'अभिमातीः' सर्व्वान् शत्रून् 'जयेम'।

† इममग्ने चमसं मा विजीह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानां। एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्तां॥

"Destroy not, Agni, this spoon; it is dear to the Devas and the performers of the Soma rites. This spoon is the drinking vessel of the Devas; may the immortal Devas therefore make us happy."

sami on the genitals, the pestle and mortar on the lower part of the thighs, the *arani* on the upper part of the thighs, the *súrpa* on the feet, and other vessels on the body as convenient. He says, further, that the fat of the slaughtered cow should be placed on the head and on the eyes with the mantra, "Agni" &c. and her kidneys on the hands with the mantra "Ati" &c., her heart on the cardiac region, and her flesh and organs on other parts of the body; and that, in the event of the cow being let loose, imitations of her organs made with rice and barley meal, should be placed on the parts mentioned; the fat being replaced by cakes. The Áraṇyaka says nothing about these offerings, nor recognises any substitute. Possibly Bodháyana and Bharadvája have provided for them; but I have not the necessary MSS. at hand to ascertain it. The Áraṇyaka, after arranging the sacrificial vessels, gives the mantra for covering the corpse with the raw hide of the cow, which should be entire with head, hair and feet, the hairy side being kept uppermost. The mantra for the purpose is addressed to the hide; "Cuirass, carefully protect this body from the light of Agni; envelope it with thy thick fat, and marrow; holding this impudent Agni, desirous of seeing and consuming it by his vigour, allow him not to go astray."*

The pile is now ready to be lighted, and a fire should be applied to it with the prayer: "Agni, consume not this body to cinders; nor give it pain; nor scatter around its skin or limbs! O Játavedas, when the body is fairly burnt, convey the spirit to its ancestors."† A second prayer to the same divinity is due when the fire is in full blaze, but its purport is not very different. It is followed by an address to the organs of the dead. It says, "May thy organ of vision proceed to the sun;

* अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्वसम्प्रोर्णुष्व मेदसा पीवसा च। नेत् त्वा धृष्णुर्हरसा जर्हृषाणो दधृग्विधक्ष्यन् पर्यङ्खयातै॥

† मैनमग्ने विदहो माऽभिशोचो माऽस्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरं। यदा शृतं करवो जातवेदोऽथेमेनं प्रहिणुतात् पितृभ्यः॥

may thy vital air merge in the atmosphere; mayest thou proceed, according to thy virtuous deeds, to heaven or earth or the region of water, whichever place is beneficial to thee; mayest thou there, provided with food, exist in corporeal existence."*

If instead of a cow, a goat is brought with the corpse, it is to be tied with a weak string near the fire, so that it may break its bond, and escape. The chief mourner should then offer twelve oblations to the fire with a spoon made of palása wood, for which the Áranyaka supplies the necessary mantras. Nine prayers next follow, of which the first four are addressed to Agni, the fifth to Yama, the sixth to the messengers of death, and the last three for a good region for the deceased. The one addressed to Yama describes him as having two cerberi for warders at his gate. "King Yama, place this spirit under the care of thy two four-eyed dogs which guard the roads and your mansion, and whom men avoid: keep it in ease and free from disease."† The dogs are the offspring of Saramá; long-snouted, self-satisfied, and exceedingly powerful; they are the messengers of Yama, and roam about in search of men. The last three prayers I shall give entire. "1. Some purify the Soma juice, others worship with clarified butter, others again follow true knowledge (*madhu vidyá*) in quest of felicity; may this spirit attain the same (reward). 2. May the reward of those who fight in the battle-field, and of heroes who sacrifice their lives, and of virtuous men who grant a thousand gifts, await this spirit. 3. May the reward of those who in penance pass a blameless life, and of those who are gone to heaven by their penance, and of those who have performed most rigorous austerities await this spirit."‡

* सूर्य्यं ते चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा । अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः ॥

† यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसा । ताभ्याꣳ राजन् परिदेह्येनꣳ स्वस्ति चास्मा अनमीवञ्च धेहि ॥

‡ सोम एकेभ्यः पवते घृतमेक उपासते । येभ्यो मधु प्रधावति ताꣳश्चिदेवापि गच्छतात ॥

After this, leaving the funeral pyre to smoulder, the chief mourner excavates three trenches to the north of the pyre, and lining them with pebbles and sand, fills them with water brought in an odd number of jars. The people who had followed the procession are then requested to purify themselves by bathing in them; which being done, a yoke is put up with three palása branches stuck in the ground and tied at the top with a piece of weak string, and they are made to pass under it. The chief mourner passes last, and then, plucking out the yoke, offers a prayer to the sun. Thereupon, the party proceed to the nearest stream, and without looking at each other, purify themselves by bathing and a prayer to Prajápati. Ás'valáyana says nothing of the three trenches, but takes the people at once to the river to bathe, where "they immerse themselves, and on rising throw a handful of water into the air while they pronounce the name of the deceased, and that of his family. They then get out of the water, put on dry clothes, and after once wringing those that they had on before, they spread them out towards the north, and sit down there themselves till the stars are seen. According to others, they do not go home before sunrise. Then the young ones walk first, and the old ones last, and when they arrive at their home, they touch, by way of purifying themselves, "the stone, the fire, cow-dung, grain, (tila seed,) oil and water before they step in."* This part of the ceremony and the mourning which follows, have been described by Manu, Yájṇavalkya and others, and need not be further noticed. The Áraṇyaka is entirely silent on the subject.

For the ceremony of burial, the first operation is, the collection of the half-burnt bones. This should be done according to

ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनुत्यजः। ये वा सहस्रदक्षिणास्ताँश्चिदेवापि गच्छतात्॥

तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये सुवर्गताः। तपो ये चक्रिरे महत् ताँश्चिदेवापि गच्छतात्॥

* Journal Royal As. Soc. xvi, 213.

A's'valáyana on the 11th, 13th or 15th day of the wane; Bodhayána enjoins the 3rd, 5th or 7th from the day of cremation. The dates *tritiyá*, *paṇchamí* and *saptamí* are given in the feminine gender in the text, and cannot imply day, as in ordinary acceptance they indicate the age of the moon. As the ceremonies, however, of the tenth day are given in a subsequent part of the work, and the *Prayoga* noticed above, names days, it is probable, that the morning of the 3rd, 5th or 7th day is meant, the elipse in the sútra being supplied by the word *tithí* in the sense of a day. The first act is to sprinkle milk and water on the cinders, and to strike on the heap with an udumvara staff to separate the bones. This is done while repeating five mantras. The cinders are then collected and thrown towards the south side, leaving the bones behind. Three oblations are next offered to Agni with a *sruva* spoon. Thereupon the senior wife is to come forward, and, with two bits of red and blue strings to which a stone is tied, to draw out the bones with her left hand, saying: "Arise hence, and assume a (new) shape. Leave none of your members or your body behind. Repair to whichever place you wish: may Savitá establish you there. This is one of your bones, be joined with the third (other bones) in glory; having joined all the bones, be handsome in person; be beloved of the gods in a noble place."* The bones should then be washed and deposited in an urn, or tied up in a piece of black antelope skin. The urn, or bundle, is then to be hung from the branch of a sami or palása tree. Should the bones belong to a person who had performed a Soma sacrifice, they should be burnt again; otherwise they should be buried. For the latter purpose, an urn is absolutely necessary, and after placing the bones into it, it should be filled up with curds mixed with honey, and then covered over with grass. A's'valá-

* उपतिष्ठाऽतस्तनुवं सम्भरस्व मेह गात्रमवहा मा शरीरं। यत्र भूम्यै वृणसे तत्र गच्छ तत्र त्वा देवः सविता दधातु। इदन्त एकम्पर ऊत एकं तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व। संवेशनस्तनुवै चारुरेधि प्रियो देवानां परमे सधस्थे॥

yana recommends an urn with a spout for females and one without it for males. Two mantras are given, one for pouring the mixture, and the other to be addressed to its droppings.

Subsequently a proper place having been selected, a funeral procession should proceed to it in the morning, and the chief mourner should begin the operations of the day by sweeping the spot with a piece of leather, or a broom of palása or sami wood. Then, yoking a pair of bullocks to a plough, he should dig six furrows running from east to west, and, saluting them with a mantra, deposit the urn in the central furrow. The bullocks should now be let loose by the south side, and water sprinkled over the place with an udumvara branch, or from a jar. The covering of the urn is then removed, some aromatic herbs, *sarvaushadhi*, are put into the urn, and subsequently closed with pebbles and sand; each of the operations being performed while repeating an appropriate mantra. A mantra should likewise be pronounced for every one of the operations which follow, and these include, first, the putting of bricks around the urn; 2nd, the throwing thereon some sesamum seed and fried barley; 3rd, placing some butter on an unbaked plate on the south side; 4th, spreading there some darbha grass; 5th, surrounding the tumulus with a palisade of palása branches, and 6th, crowning the whole by sticking on the top of it a flowering head of the *nala* reed—*Arundo karka.* The operator then anoints his body with old ghi, and, without looking at the urn, places it on the spread grass, invokes the manes, wipes the urn with a bit of old rag, sprinkles some water with an udumvara branch, or from a jar, having covered his own person with an old cloth, and then buries the urn with bricks laid over it.

Some charu rice is then cooked, sanctified by a mantra, and, while the chief mourner repeats five others, is put on the five sides of the urn. Sesamum seed and barley are now scattered around, some herbs put on the mound, and more bricks added. Water should subsequently be sprinkled on the place, a prayer should be addressed to the gods, a branch of the varuṇa tree

and a lot of brick-bats, a sami branch and some barley, should be placed on the mound, and the dead be invoked to translate himself to whichever region he likes. "Go to the earth, go to the void above, go to the sky, go to the quarters, go to heaven; go, go to heaven, go to the quarters, go to the sky, go to the void above, go to the earth, or go to the waters, wherever embodied thou canst live with the good and in peace."*

A few holes being now dug round the mound, the ceremony of burial is completed. The operations, it will be seen, though oft-repeated and tedious, are of the simplest kind possible; the prayers are throughout addressed for the sensuous enjoyment and ease of the dead, and no where is any indication given of a desire for spiritual benefit, liberation from the wheel of transmigration, salvation, or beatitude. Even sin is lightly looked upon, and the prayer for redemption from it, is slight and casual. The whole ceremony is of the most primitive type, and bespeaks an epoch of remote antiquity. It is worthy of note also that the double ceremonial of first incineration and subsequent burial, was common among the Greeks, Romans and other ancient Aryan races, and that the remains of Das'aratha in the Rámáyaṇa and of S'ákya Buddha were disposed of in the same way.

The last ceremony I have to notice is called *s'ántikarma* or rites for the well-being of the living. It should be performed on the morning following the ninth night after death, *i. e.*, on the tenth day. This is an addition to the shaving and paring of nails and bathing, which are enjoined by mediæval and modern Smṛitikáras, and are still current. As'valáyana recommends that this should be performed on the burning-ground on the 15th of the wane, *i. e.*, on the day of the new moon. But our text fixes the day, and leaves it optional with the

* पृथिवीं गच्छान्तरिक्षं गच्छ दिवं गच्छ दिशो गच्छ सुवर्गच्छ सुवर्गच्छ दिशो गच्छ दिवं गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृथिवीं गच्छापो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः ॥

mourners to select any place out of a town, whether it be a burning-ground or not, that may be convenient. The relatives by blood, both male and female, having assembled, a fire should be lighted, and they should be requested to sit down on a bullock-hide of a red colour spread on the ground, with its neck-side facing the east, and its hairs directed towards the north. The request should be made in the following words: "Ascend on this life-giving (skin), as you wish to live to a decrepit old age. According to your seniority attempt carefully to abide on it. May the well-born and well-adorned fire of this ceremony bestow long life on you. Even as days follow days, and seasons are attached to seasons; even as the young forsake not their elders, may Dhátá so prolong the life of these (people) according to their age."* The assembly being thereupon seated, the chief mourner offers four oblations to the fire with a spoon made of varuṇa wood. The relatives then rise up, and, placing themselves to the north of the fire, facing the east, recite a mantra, while touching a red bull. The women are then requested to put on collyrium with these words—"Let these women, who are not widowed, who have good husbands, apply the collyrious butter (to their eyes); without tears, without disease, worthy of every attention, let these wives enter the house first."† The collyrium should be made of a substance called *traikakuda* which is brought from the Trikakut or triple humped peak of the Himalayá, meaning evidently the sulphuret of antimony or surmá of the Indian bazars. It should be applied with the three central unexpanded leaves of the kús'a grass, which are thin, pliant, and pointed, like a

* आरोहतायुर्जरसं गृणाना अनुपूर्वं यतमाना यतिष्ठ। इह त्वष्टा सुजनिमा सुरत्नो दीर्घमायुः करतु जीवसे वः ॥

यथाऽहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथर्त्तव ऋतुभिर्यन्ति क्लृप्ताः। यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूंषि कल्पयैषां ॥

† इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सम्मृशन्तां। अनश्रवो अनमीवाः सुशेवा आरोहन्तु जनयो योनिमग्रे।

camel hair brush, and answer the purpose better than the iron or stone style or bodkin which up-country women now use. The leaves being afterwards thrown away on a bundle of that grass, while repeating a mantra, the party proceed towards the east, leading the bull, and saying—"These men, forsaking the dead, are returning. This day we invoke the gods for our good, for success over enemies, and for our merriment. We proceed eastward, having well-sustained long lives."*

The last of the party, who is the chief mourner, should then recite another mantra, and with a sami branch efface the footmarks of the bull that precedes the party. On the departure of the last man, the Adhvaryu should place a circle of stones behind him as a wall to prevent death overtaking those that have gone forward, praying—"I place this circle (of stones) for the living; may we and others not go beyond it in mid-life; may we all live a hundred autumns, driving death away by this heap."† The party then repair to the house of the chief mourner, and feast on kid and barley cooked for the purpose. Separate mantras are given for the eating of the two articles.

The most important of all the mantras above quoted, is the one which is intended as a direction to women to put on collyrium. It was first translated by Colebrooke, in 1795, as "the only Vaidik authority for the rite of Satí." Before him the compiler of the twenty-eight Smṛitis had quoted it for the

* इमे जीवा वि मृतैराववर्त्तिन्नभूद्भद्रा देवहूतिर्नो अद्य । प्राञ्चोऽगामा नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरां दधानाः ॥

This verse, in the original, occurs a little before the one about the application of the collyrium. I have displaced it for the sake of consistency.

† इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मा नोऽनुगादपरो अर्द्धमेतं । शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीस्तिरो मृत्युं दद्महे पर्वतेन

The mantras quoted above occur most in the 10th Mondala of the Rig Veda, but their readings there are different, and they do not appear in the same order. Wilson's translations thereof do not, therefore, in many essential particulars, correspond with what I have given above. *Vide* Journal R. As. Soc. XVI, 201-2.

same purpose, and no doubt thousands over thousands of deluded women, in the moment of their greatest grief, have been sent to the blazing pyre with this miserable passport to heaven. Dr. Wilson was the first to suspect, in 1856, in a paper published in the Journal of the Royal Asiatic Society (Vol. xvi, p. 201), that "it had reference to some procession, one possibly accompanying the corpse, but had nothing whatever to do with consigning live females to the fire;" and, for a guess, it was as close as it well could be. The late Sir Rájá Rádhákánta Deva wrote a reply to this paper, in 1858, and in 1867, in a foot-note about three times larger than the paper to which it is attached, a writer, in the same periodical, (Vol. II, N. S. pp. 114-191,) entered into an elaborate verbal and punctilious criticism, but the ceremony for which the stanza was intended or to which it was applied, was left undetermined. In Rájá Rádhákánta's letter to Dr. Wilson, a quotation was given from the Sútras of Bharadvája which gave the real clue to it, but none noticed it at the time. The true bearing is now made manifest, for, I believe, few will venture to question the authority of Bodháyana in such a matter. His words are—*athaitáh patnayo nayane sarpishá sammṛis'anti:* "Now these women smear their eyes with butter." Bharadvája says, *stríṇám anjalishu sampátánavanayatímánárírití:* "For placing of the sampáta in the hands of the women the mantra *Imá nárih, &c.*" According to Ás'valáyana, the verse should be repeated by the chief mourner when looking at the women after they have applied the collyrium; *imá náríravidhaváh supatniríty anjáná íksheta.* This difference is due evidently to the authors belonging to different sákhás. Anyhow, it is abundantly clear that the verse was not intended to recommend self-immolation, nor to be addressed to the widow, but to female mourners, wives of kinsmen, having their husbands living, to put on collyrium, or to be recited when looking at them after the operation. The *Prayogakára* says, *tatah sampátapátramádáya sabhatrikastríṇám anjalishu sampátam avanayati,* "then taking the sampáta

pátra he places it on the hands of the women who have husbands with the mantra *imáh, &c.*"

The reading of the stanza appears differently in different recensions. According to Raghunandana, as given in the Serampur edition of his works, and in my MS. it is as follows :—

इमा नारीरविधवाः सपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा संविशन्तु ।
अनश्रवोऽनमीरा सुरत्ना आरोहन्तु जलयोनिमग्ने ॥

Colebrooke's version, apparently taken down from hearsay, has—

इमा नारीर् अविधवाः सुपत्नीर् अञ्जनेन सर्पिषा संविशन्तु विभावसुं
अनसरोनारिराः सुरत्ना आरोहन्तु जलयोनिम् अग्ने ।

Professor Wilson's reading, quoted from the tenth Maṇḍala of the Ṛig Veda, differs materially from these ; it runs thus :

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीरांजनेन सर्पिषा संविशन्तु
अनश्रवोऽनमीवाः सुरत्नारोहन्तु जनयो योनिमग्ने ।

Dr. Max Müller accepts this reading, correcting only *suratnárohantu* into *suratná á rohantu.* My text, founded upon six manuscripts and the concurrent testimony of the Sútrakáras, differs in one important particular. It replaces the last word of the first line, *saṅvis'antu*, usually translated "let them enter," by *sammṛis'antám*, "let them smear." It changes also *suratná* "well ornamented," into *sus'évá* "well served" or "worthy of every attention."

With such differences in the text, it is not to be wondered at that the English renderings which have been, from time to time, published, should be markedly different. Colebrooke was the first to take the stanza in hand, and he translated it into—"Om. Let these women, not to be widowed, good wives, adorned with collyrium, holding clarified butter, consign themselves to the fire. Immortal, not childless, nor husbandless, well adorned with gems, let them pass into fire, whose original is water."* Ward, Macnaughten, Rámamohana Ráya and others have adopted this reading, and given translations more

* As. Researches, IV, p. 213.

or less different from each other. But as the reading itself has not yet been traced to any authentic MS. of the Vedas, its English rendering may be dismissed without further notice.

Wilson's translation runs thus: "May these women, who are not widows, who have good husbands, who are mothers, enter with unguents and clarified butter: without tears, without sorrow, let them first go up into the dwelling."* Max Müller's rendering is nearly the same. He writes—

> "Es treten ein die Frau'n, mit Oel und Butter,
> Nicht Witwen sie, nein, stolz auf edle Männer.
> Die Mütter gehn zuerst hinauf zur Stätte,
> In schönem Schmuck und ohne Leid und Thränen."†

The writer of the foot-note above alluded to, adopts Max Müller's reading but attempts to improve upon his translation by the following:—"Let these women, unwidowed, having good husbands, *and* with anointing butter *on their eyes*, enter *their houses*. Let the mothers, untearful, unmiserable, possessed of excellent wealth, go up to the house first." He adds "I have here followed Sáyaṉa, save in not rendering आरोहन्तु by "approach," आगच्छन्तु. What is meant by योनिं, Sáyaṉa's "house," is not obvious."‡

The most material error in the above translations is due to Sáyaṉa. That great commentator, when he took up the Ṛig Veda though generally very faithfully reliant on the Sútrakáras, did not always carefully compare the Kalpas of the Ṛig with those of the Yajúr Veda, and hence many discrepancies are to be met with between his interpretations and those of the ancient Sútrakáras, and sometimes in his own interpretations of the same verse in the Ṛig, the Yajur and the Sáma Vedas. Nowhere is this more prominently apparent than in his commentary on the stanza under notice, in the Ṛig and the Yajur Vedas. When he met with it in the former, he wrote:

* Journal R. As. Soc. XVI, p. 202.

† Zeitschrift, Band, IX, p. XXV.

‡ Journal R. As. Soc., N. S., Vol. III, p. 185.

इमा नारीरिति। अविधवाः धवः पतिः अविगतपतिकाः जीवद्भर्तृका इत्यर्थः। सुपत्नीः शोभनपतिकाः इमा नारीः नार्य्य आञ्जनेन सर्व्वतोऽञ्जनसाधनेन सर्पिषा घृतेन अक्तनेत्राः सत्यः संविशन्तु स्वगृहान् प्रविशन्तु। तथा अनश्रवः अश्रुवर्ज्जिताः अरुदत्यः अनमीवाः अमीवा रोगस्तद्वर्ज्जिता मानसदुःखवर्ज्जिता इत्यर्थः। सुरत्नाः शोभनधनसहिताः। जनयः जनयन्त्यपत्यमिति जनयो भार्य्याः। ता अग्रे सर्व्वेषां प्रथमत एव योनिं गृहं आरोहन्तु आगच्छन्तु। देवरादिकः प्रेतापत्नीमुदीर्ष्व नारीत्यनया मर्त्यकाशादुत्थापयेत् सूत्रितञ्च॥

Subsequently, with the light of Bobháyana, Bharadvája and Hiranyakes'í, he perceived the true bearing of the stanza, and then interpreted it thus:—

'इमा नारीः' एताः स्त्रियः, 'अविधवाः' वैधव्यरहिताः, 'सुपत्नी' शोभनपतियुक्ताः सत्यः, 'आञ्जनेन' अञ्जनहेतुना, 'सर्पिषा', 'सम्मृशन्तां' चक्षुषी संस्पृशन्तु। 'अनश्रवः' अश्रुरहिताः, 'अनमीवाः' रोगरहिताः, 'सुशेवाः' सुष्ठु सेवितुं योग्याः 'जनयः' जायाः 'अग्रे' इतः परं, 'योनिं' स्वस्थानं, 'आरोहन्तु' प्राप्नुवन्तु॥

That the last is the most consistent rendering may be accepted without hesitation.

The meaning of the stanza, word for word, would be *imáh* "these," *nárih* irregular plural nominative of *nári*, "woman," alluding to the ladies of the kinsmen who have assembled at the ceremony; the regular form is *náryah*. The women have for predicates, *avidhaváh* "not widows," or "unwidowed" and *supatní*, "having good husbands." (*supati*). Those who apply the stanza to concremation explain the first word by "not to be widowed," a meaning which it cannot be made to bear, there being neither any rule nor analogy to support it. The next word *ánjanena* is an adjective qualifying *sarpishá*, both in the instrumental case, meaning "with collyrious butter." The verb necessary for these elements should be one which means "applying" or "smearing," and this is what we have in *sammṛis'antám*, "let smear," from the root *mṛis'* "to smear." The Ṛig Vedic reading *sañvis'antu*, from the root *vis'* "to enter," can have no relation to the instrumental, except as entering with the butter applied to the eye, in which case the ordinary plan would be to convert the two words in the instrumental into one epithet, serving as an adjective to the nomi-

native, women. It is, therefore, probable that the root *vis'* had, in ancient times, the meaning of decorating or putting on, as we have now the same root used to indicate "dressing," *ves'a*, whence *ves'yá*, "a woman who lives by her dress,—a harlot." Yáska adopts this meaning when he includes *ves'-ati* among the verbs for ornamentation, *kántikarma*. Sáyaṇa, not perceiving this when he commented on the Ṛig Veda, took the word in its ordinary signification, and so interpreted the stanza as to make the women first enter their own houses—*sagriháṇ privis'antu*, and subsequently the house, '*yoni*,' of the chief mourner; in so doing he had to supply what he supposed was an elipse, and thereby entirely to mislead his readers. The new reading of the word in the Áraṇyaka now leaves no doubt on the subject.

The words of the second line *anas'raváh* "tearless," *anamiváh* "diseaseless" or free from pain either of body or mind, (it has been loosely rendered in one of the above quotations by "not miserable,") *sus'eváh* "well served," all refer to, and are epithets of *janayah* "wives," which follows. In the Ṛig Veda, the last epithet is changed to *suratnáh* "well ornamented" without in any way altering the construction. The verb is *árohantu* "let ascend" or "proceed," and agrees with the nominative *janayah* "wives." The dative is *yonim* "to house" in the singular, the house of the chief mourner, where they are to partake of a feast, and not that of the females. The last word *agre*, "first or foremost" is an adverb qualifying the verb *árohantu*.

The words *áṉjanena sarpishá* have confounded all the European translators. Wilson has rendered them into "unguents and butter," and Max Müller into "oel und butter." One has dropt the word *áṉjanena* and used only "butter;" he is particular in reminding his readers that he has followed Sáyaṇa, but his assurance must be received with some reservation, for the scholiast neither omits the first word nor is remiss in explaining it; his words are *aṉjana-sádhanena sarpishá* "with butter for making collyrium" or *aṉjanahetuná sarpishá* "with butter the source of collyrium" that is, as I have rendered,

"with collyrious butter," or collyrium made of butter, the other element of the unguent being, as stated in a subsequent mantra, a mineral of the name of *traikakuda*, which I guess to be sulphuret of antimony or *surmá*. The object of the mantra is to prohibit the use of the ordinary collyrium, which is differently made. The usual practice to this day is to smear a little butter or oil in the bowl of a spoon, and to hold it over a lamp, so that a quantity of lamp-black may be deposited on it, and when the two are mixed together with the fingers, they constitute the collyrium. The sulphuret is still used in the North-West Provinces.

The second mantra to which I wish to draw the attention of the reader is the one with which a brother, student, or servant, of the deceased is to remove the widow from the pyre; inasmuch as it clearly shows that the widow at the time was not burnt, but taken to abide in the land of the living, and to marry if she liked. That the removal was positive and final, and not nominal, is evident from the rules of the Sútrakáras. Bodháyana says, "He who approaches her, should, holding her by the left hand, take her up," *tañ pratiyatah savye páṇávabhipádyotthápayati*. This is done after obtaining the permission of the deceased by a formal mantra, ante, p. 40, and on the 3rd, 5th or 7th day after the cremation, the widow, or the eldest widow, if there should happen to be more than one, is expected to go to the burning-ground and collect the bones of the dead with her left hand. As'valáyana is equally precise, and adds that, should the widow be removed by an old servant, the chief mourner should repeat the mantra, (*Karttá vrishale japet*, Sútra, 4, 2, 19). The author of the *Prayoga*, it is true, takes this direction to apply to pregnant women only who should not be burnt alive, but his authority in such a case is of little value, when opposed to that of the oldest Sútrakáras, and the evident purport of the mantra. It may be also observed that the widow is to take away the gold, bow and jewel, which are put into the hands of the Bráhman, Kshetríya and Vaisya dead

respectively—with which, according to a subsequent mantra, she is to live in wealth, splendour and glory in the society of the remover, in this world, and this she could not do, if she were immolated.

This mantra, as given in our text, page 652, is slightly different from a similar stanza in the second S'ukta of the second Anuváka of the 10th Maṇḍala of the Ṛig Veda, and quoted by Wilson and Max Müller in the papers above alluded to; the words *itásu* and *abhisambabhúva* of our text being replaced by *gatásu* and *abhisambabhútha*. The words, however, are synonymous, and therefore the difference is of no moment. The second word, a verb, is, in the Ṛig Veda, in the second person, dual, irregular, having for its nominative *tvañ* "thou," understood, and in our text it is in the third person singular, both may therefore be taken as Vedic peculiarities.

The most important word in the mantra is *didhishu*, which Sáyaṇa, when commenting on the Ṛig Veda, took to imply impregnation *didhishoh garbhasya nidhátoh*. In the Áraṇyaka he accepts it in its ordinary well-established dictionary meaning of a man "who marries a widow" or "the second husband of a woman twice married," as Wilson gives it. The result is a material difference in the meaning. The version given by Wilson is as follows:—"Rise up, woman, come to the world of living beings, thou sleepest nigh unto the lifeless. Come: thou hast been associated with maternity through the husband by whom thy hand was formerly taken."* Max Müller's reading is closely similar. He writes—

> "Steh auf, o Weib! Komm zu der Welt des Lebens!
> Du schläfst bei einem Todten—Komm hernieder!
> Du bist genug jetzt Gattin ihm gewesen,
> Ihm, der Dich wählte und zur Mutter machte.†"

In our version, following Sáyaṇa's second and more recent commentary, we take the word *hastagrábhasya* "of him who

* Journal, R. As. Soc., XVI, p. 202.

† Zeitschrift, IX, p. vi.

holds thy hand," and the other predicates in the present tense, and the *didhishu* in its crude sense, and apply them to the party who holds the widow's hand while lying on the pyre. This appears the most consistent and in keeping with the whole ceremony, and therefore preferable to referring them to the dead. The only objection to this rendering is to be found in the fact that the verb is in the past perfect tense, but seeing that Páṇini has laid down more than one special rule for the use of the past for the imperative (*Liñarthe let* 3, 4, 7, &c.), and Sáyaṇa has accepted the same, it is perfectly immaterial. In a pamphlet on the impropriety of widow marriage, lately published by some of the Professors of the Benares Sanskrit College, the word *jívalokam* "the world of living beings" has been rendered by *martyalokát anyam*, "other than the region of mortals," but such a meaning is not admissible either by any positive rule or by analogy. Sáyaṇa renders it, in one place, by—"the region of the living sons and grandsons," *jívánám putrapautrádínám lokam*, and in another, by "aiming at the region of the living creatures," *jívantam práṇisamúhamabhilakshya.* Other interpretations of the Professors are equally open to question, but it is not necessary to notice them. That the re-marriage of widows in Vedic times was a national custom can be easily established by a variety of proofs and arguments; the two facts of the Sanskrit language having, from ancient times, such words as *didhishu*, "a man that has married a widow," *parapúrvá* "a woman that has taken a second husband," *paunarbhava*, "son of a woman by her second husband," and the Civil Code providing for the division of heritage when such persons are present, are enough to establish it; but it would be foreign to the subject of this Indroduction to enter into it here.

Books 7th, 8th and 9th constitute, as already stated, the Taittiríya Upanishad. The first of these has the special title of *S'ikshá Vallí*, the second, *Brahmánanda Vallí*, and the third *Bhṛigu Vallí*. Anquetil Duperron has published a

Latin translation of these three books in his Oupnik'hat, and Dr. Roer, an English version in a preceding volume of this series. A German translation of the 8th and the 9th, by Professor Weber, has appeared in the second volume of the *Indische Studien*, and an English one of the 9th by Colebrooke, in his essay on the Vedánta (Essays, I, pp. 76-78). It is quite unnecessary, therefore, to supply here an analysis of these books; suffice it to say, that they are designed to inculcute the doctrine of Brahma as the sole cause of the universe, and his adoration, the only means of salvation. The 7th opens with a resolution to teach the S'íkshá, or the science of Vedic phonology, but the subject actually taught, is not phonology strictly so called, but the course of mental and moral training necessary for preparing the student for a knowledge of Brahma, the technical terms of S'ikhá being occasionally used by way of metaphors, allegories, or parables, to impress the doctrines firmly on his mind. "The meditation on certain words which symbolically express the truth of the doctrine, and prepare the mind for its comprehension,—the meditation on the term "Om," the most sacred of all syllables, embracing as it does the real sense of the Vedas,—the meditation on Brahma in his relation to the individual soul to the material creation, and to the different deities, and the necessity of ceremonial work, of the daily reading of the Vedas, and of a virtuous life in accordance with the precepts of the S'ástras,"* are the duties it insists upon as necessary for preparing the mind for the reception of the highest knowledge.

The next book, according to Professor Weber, "is to be divided into four sections, of which the first (anuv. 1-5) treats the degrees of succession in the developement of nature; the second (anuv. 6 and 7) the origin of the creation generally; and the third (anuv. 8), especially the Ánanda, that is to say, the happiness of him who knows the identity of the individual and the universal soul, which has given the whole

* Roer's translation of the Trittiriya Upanishad, p. 1.

book the title of Ánanda Valli; the fourth lastly (anuv. 8 and 9) specifies the reward of him who knows all the preceding truths."*

The third illustrates the teachings of the second by a legend in which Varuṇa inculcates, on his son Bhṛigu, the importance of austerity in acquiring a knowledge of Brahma, and utilizing it so as to purify the mind for salvation. In short, it is a resumé of the teaching of the preceding two books, given in a narrative form, with a leaning in favor of austerity, which, however, is elsewhere described to consist in controlling the passions, and directing the mind to turn towards the Deity to the exclusion of all mundane enjoyments, and not to the performance of penance by privation of food and voluntary scourging of the flesh, by the assumption of particular attitudes, and exposure of oneself to the inclemencies of the weather.

The Tenth Book of the Áraṇyaka professedly follows the doctrine of the preceding three books; but it differs materially from them in adopting a very narrow, sectarian and altogether purile view of the whole question. The grand conception of God in all, and above all, and in Himself all, one alone without a second, doubtless forms its major premiss, as of the other authentic Upanishads; but its arguments and conclusions are different. It is steadfast in its belief in the unity of the Divinity; yet it cannot do without a number of divine manifestations or subordinate deities to complete the course of Brahma worship. The other Upanishads maintain that the adoration of the Supreme Soul is an intellectual function, which needs no formulas and priestly rituals; and this does not question the general principle, but it nevertheless provides mantras and set forms for the purification of lumps of earth for rubbing on the body before bathing; for repetition when the bather is severally knee deep and navel deep and breast deep in water, when he has dived under water, and when he lifts his head above water; for utterance before and after meal, and when

* *Ibid*, p. 15.

stroking the chest after a hearty collation; for address to the five mouths of Mahádeva, to Durgá, Vinayáka, Nandi, Garuḍa, Nárasiñha, and a number of other gods. The sacred Gáyatrí, the great first cause of the Gopatha Bráhmaṇa of the Atharva Veda, which according to the other Upanishads and the Vedas generally, is sufficient for all purposes of Bráhmic adoration, is quietly and insensibly, but nevertheless for certain, made to yield its absolute preeminence, and to take its place along with other and new forms of mystic symbols, which claim equal rank, if they do not actually set it aside. The Om, too, is no longer by itself the sole emblem, but a part, an integral and very important, but still a part only, of other symbols or *víjamantras*. Whether we should perceive in this change the ascendancy which mysticism was gaining on the Indo-Aryan mind,—the old speculations, rationalism and freedom of thought in matters transcendental yielding to forms, set phrases and mummery, and the sacred idea of the unity of the Deity passing into polytheism,—in short, the religion of the ancient Aryan world disintegrating into the Tántric form of worship which now enthrals the religious instinct of the Hindus, or an attempt to reconstruct a system of pure theism out of the polythestical jungle which had already covered the land with such rank luxuriance as to render its utter extermination impracticable, and a compromise was the only safe and practicable course left open, is an enquiry which does not rightly fall within the scope of this Introduction. Suffice it to say that the speculations of this Upanishad lack the vigour, originality and freedom of mind of the authentic Upanishads, and afford notable instances of how dwarfs handling the tools of giants, result in pigmies and monstrous deformity.

As an Upanishad the Book opens with a benedictory or S'ánti mantra taken from the Taittiríya Upanishad, and runs as follows:

"Om! May He protect us two (teacher and pupil). May He support us. May we two be enabled to put forth our power (for the acquisition of knowledge). May our knowledge prove

resplendent. May we envy none. Om. Peace ! Peace ! Peace ! Hari, Om !"

The subject is opened with a description of Brahma in a lofty style of transcendentalism.

1. "He, who is greater than the greatest beyond the ocean,* greater than the greatest on the earth,† greater even than the greatest in heaven,‡ enters the intellectual powers as their light. He§ pervades the interior of the universal egg in the form of Prajápati.

2. "That great first cause whence this universe proceeds, in whom it merges, on whom all the Devas, even the greatest, rest for support, is the past universe ; He is that which is to come ; He‖ is this (existing universe). He exists in space and eternity.

3. "By Him is enveloped the sky, the heaven and the earth ; by Him propelled the sun shines with his glory and his diffusive light ; Him the wise weave as the warf and the weft of this ocean like universe, and knowing Him to abide in space and eternity, they multiply mankind.

4. "The creation of the universe is effected by His conception. He created all animated beings on the earth with water (and the other elements). Through the form of annuals as food He permeates men, animals, and the creation at large, both moveable and immovable.

5. "There is nothing greater or more difficult to conceive than He. He is nobler than the noblest, and greater than the greatest ; He is alone, undefined ; beyond the reach of human organs of perceptions, the sempeternal dweller beyond all darkness.¶

* The Lokáloka mountain, says the commentator.

† Mountain Meru and the like.

‡ Indra, Váyu, Agni, and the other great gods, according to Sáyana.

§ The unmanifest original cause in the neuter gender.

‖ Lit. "It" throughout. We have preferred the use of the masculine pro- abo

an equivalent of *Tamasa* darkness, Sáyana gives *Ajnána* ignorance.

6. "The sages say He is verity; He is for certain the truth. The great Brahma of those who know the Vedas, is likewise He. He is all Vedic rites; He is all virtuous acts; as the nave of this universal wheel He upholds the multifold worlds, past, present and future.

7. "He is Agni, He is Váyu, He is the sun, He is the moon; verily He is the light giving bodies of the heaven, and immortality. He is Brahma, He is water, He is Prajápati.

8. "All twinklings proceeded from that lightning-like male; (various other measures of time such as) kalá, muhúrta, kásṭha, day, night, (9) fortnight, months, seasons and years likewise proceeded from Him. He created the aqueous world; He, likewise, created yonder sky and the heaven.

10. "No one can behold Him erect, or aslant or (enclosed as) in the middle (of a room); none can render Him subject to perception. His name is *Mahadyasah*, "divine glory."

11. "His form is not visible; no one can see Him by his eye. He can be grasped only by the knowing intellect which abides in the heart. Those who know this become immortal.

12. "From the water was produced Hiraṇyagarbha" and the like eight (verses.)*

13. Verily that divine being pervades all the ten quarters of the globe; He of a truth was the first born;† verily He dwells in the womb of the universe. He is born now, as Devas, men and animals; He will be born [as such in future]. He is the internal chief. He abides with his months on every side.‡

* This is a reference to Prapáṭhaka III. Sec. III. (p. 340) by its initial words, as also to the IV Book, Chap. 1 of the Sañhitá.

† He first manifested himself in the form of Hiraṇyagarbha, or Prajápati, who sprung from the navel of Vishṇu according to Pauráṇic theogony. Whether the Upanishad alludes to this, or simply means that He existed before the universe, is of course a matter of open question.

‡ *i. e.* as the mouths, noses, eyes, ears, &c., of the created beings.

14. "His eyes are on every side; so are His mouths; and so His hands: verily He is everywhere. He controls the earth and the sky with his arms, having created them with perishable elements.—He is the only god.

15-16. "A Gandharva of the name of Vena, who well knew the created worlds, perceiving that only One in which the universe abides as in a nest, whence it proceeds, and wherein it merges,—that essence which constitutes the warp and the weft of the creation,—and understanding that immortal object which dwells in the cavity of the heart, said (to his disciples): 'He dwells in three forms in the cavity of the heart. Whoever knows this, becomes the father of his own parent.'

17. "He is our friend; He is our creator; He is our artificer: He knows all the regions and worlds, even the third where the Devas, having drunk of nectar, flourish.

18. "They among men who know Him, forthwith pervade the sky and the earth; they pervade all regions, all sides and heaven. Ascertaining the expanse of Truth's network, they behold it, and (themselves) become it.

19. Pervading the regions, pervading the created beings, pervading all quarters and intermediate quarters, Prajápati, the first-born of Truth, by his soul attained that Soul."

This description is left to speak for itself, and to stand by itself as a sort of confession of faith, to be borne in mind in every condition of life, but it is in no way to govern or interfere with the rituals and prayers which are to follow. With a view to secure supernatural aid in the acquisition of the knowledge of Brahma, the section, immediately after the above, supplies some prayers for wisdom, long life, thriving cattle, &c. thus: "I have attained the lord of the suffering world, the wonderful, the adored of Indra, and dear to all, the giver of rewards and wisdom. O thou gastric fire,* enliven me, destroying my evil genius, (*Nirriti*, vice); g[illegible] me numerous herds, and

* Lit. *Játavedáh*. Sáyana gives an alternative meaning "he who knows the fate of created beings."

bestow on me long life, and (appropriate) dwellings. O thou gastric fire, permit not my evil genius to hurt my kine and horses, my dependants and worldly effects. O Agni, forgetting my faults, approach, and increase my prosperity," (p. 768.)

The usual practice in the present day after prayer is to meditate, with the eyes closed, upon the form and attributes of some appropriate divinity, and for this purpose a dozen mantras are given in the names of as many divinities. These are all imitations of the Gáyatrí, whose language and style they slavishly copy. The first is addressed to Rudra and runs thus: "We know the identity of that male; we meditate upon that thousand-eyed great god, (Mahádeva). May that Rudra impel us on."* The second is similar to the first except that it omits the epithet "thousand-eyed." The next is in the name of Danti, *i. e.*, Gaṇes'a, who is described as "crooked-mouthed," (*vakra-tuṇḍa*). Nandi, the goblin attendant of S'iva, is invoked next, and he is addressed as "wheel-mouthed" (*chakra-tuṇḍa*). Kártika appears as "six-faced," and "master of a mighty army;" Garuḍa as "golden-winged;" Brahmá as "born of the golden egg," and "the soul of the Vedas;" Vishṇu as "Náráyaṇa son of Vasudeva;" Nárasiñha as "sharp-tusked and adamantine-clawed;" Áditya as "the great lightmaker;" Agni as "flaming;" Durgi as "the begotten of Kátya," and "the virgin-destroyer of evil"—*kanyakumárí*. This last is evidently a form of the modern goddess Durgá, who, in the mystic system of the Tantras, is described variously as the mother, the daughter, and the wife of Rudra *alias* S'iva.

A series of mantras now follows for bathing: one has to be repeated when putting a few wisps of dúrvá grass and a lump of earth on the head when getting into the water; another for sanctifying a lump of earth to be rubbed on the body; another to be recited when the bather has got into the water up to his

* *Dhiyo y onah prachodayát*, "May he irradiate our understanding," of the Gáyatri has been converted here into *tanno rudrah prachodayát*.

navel; another when rubbing the sanctified earth on the body; another to salute the Devas; another to invite all the sacred rivers to come to the spot and purify the water; another for diving, and so on.

All the subsequent sections are, in the same way, made up entirely of mantras intended for various ceremonial rites to be observed with a view to prepare the body for the acquisition and retention of true knowledge, or the Vedánta. The divinity for whose acquisition these rites and observances are recommended is thus described in Section X.: "Minutest among the minute, and the greatest among the great, that Soul abides hidden in the (cardiac) cavity of created beings. Becoming divested of grief, through the grace of the Creator, man can behold that Great Lord who is actionless. From Him proceed the seven vital airs, the seven faculties,* and their objects, the seven tongues (of Agni); these seven regions wherein dwell diverse living beings. Diverse other sevenfold (objects) have proceeded from that Dweller in the cavity. From Him (have come into being) these oceans and mountains; from Him flow all these many-formed rivers; from Him (come) all food, all herbs, all flavours, whereby the inner soul remains attached to matter. He is Brahmá among the gods; *the* Poet among poets, *the* Sage among Bráhmans, the buffaloe among beasts, the eagle among vultures, the axe among trees. Sanctified by mantra, He, becoming the soma juice, pervades all that is pure.

"One uncreate (female) produces many and diverse beings, red, white and black like unto herself. One uncreate (male) dwells enjoying; another uncreate (male) rejects these objects of enjoyment.†

"The ever-moving (sun) that shines in the sky, the wind

* *i. e.* of the 2 ears, 2 nostrils 2 eyes and 1 mouth.

† *i. e.* of the two uncreated eternal souls the individual soul creates beings, and, dwelling in them, enjoys the pleasures of the world; while the supreme or divine soul rejects those enjoyments.

(*vasu*) that pervades all space, the fires that reign in our altars, the beggar who roams about, the men who thrive, the pilgrims who dwell in holy places, the good that results from truth, the objects that shine in the firmament, the earth-born, the cow-produced, the truth-born, and the mountain-born, are all the great Truth. Created objects are not apart from Him ; there is nothing beside Him ; He pervades all regions and all beings : the Lord of creation, having created this, abides in it ; He radiates as the threefold light, (sun, moon and fire) ; He is absolute.*

"We invite that Donor of (intellectual) wealth who bestows on us such treasure, the irradiator of our understanding and the eye of mankind.

"O Divine Irradiator, grant us, your subjects, this day the wealth of wisdom, and dispel all doubtful thoughts. Dispel, O Irradiator, all evils; send us all that is good. Let the winds blow gently,† and rivers flow mildly ; let, all cereals prove sweet, and the nights and mornings be delightful ; let the dust of the earth be pleasant, and our Father in heaven be gracious. Let trees yield us tasteful fruits ; the sun be gracious to us, and let our kine be full of sweets. Oblations of butter have been offered ; butter is thy source ; (O Agni) in butter thou abidest, and butter is thy home; do bring (the gods) to these offerings of ours, and entertain them : O great one, carry this butter (to them).

"From that ocean (-like-Brahma) arise the delightful waves (of creation). By the slow recitation of that self-resplendant (syllable Om), which is the tongue of the gods and the pivot of salvation, immortality arises. We recite the name of that self-resplendent (syllable) in this ceremony (of enquiry about Brahma) ; we cherish it in our minds with salutation.

* Lit. sixteen parts complete.

† The ephithet *madhu* "honey" is the predicate in every instance ; for obvious reasons we have rendered it differently in the different clauses.

This (inquiry about Brahma) bepraised by us and by one and all, about us, is established by the bright and four-horned* (Om). It has four horns (the letters constituting Om), three feet,† two heads,‡ seven hands.§ Tied threefold that great one (Om), penetrating gods and mortals, establishes (the pre-eminence of the Brahma knowledge). God-like sages, through the language of the Vedas, know that self-resplendent triple conditioned (Om), the extreme object of the laudators. From his soul Indra produced one condition (the waking condition), Surya one (the dreaming condition), and the unmanifest‖ one (the sleeping condition).

"He the great one, the Rudra (*i. e.* he who is cognizable only through the Vedas, says Sáyaṇa) (first) beheld Hiraṇyagarbha, the foremost among the gods, and the first born. May that Deva keap us engaged with diligence and stedfast memory (in the study of Brahma knowledge). Than whom there is nothing greater, nor less; than whom there is nothing smaller nor larger; who, like a tree, remains alone unmoved in heaven,—from that Being, (has proceeded) all this in its entirety. Neither by works, nor by dependants, nor by wealth (can it be obtained); some few attain it by abstinence from them all. That which is obtained by Yatis, shines above the heaven, lodged in the cavity (of the heart). All those Yatis who have a thorough knowledge in the Vedánta doctrine, and whose minds are purified by the Sannyása Yoga, attain after death, liberation from crude nature, in the Bráhmaloka.

* Formed of the four letters *a u v* and *m*.

† They are of two kinds, intellectual, *adhyátma*, and celestial, *adhidaiva*; the former comprising universe, pervading light and knowledge, and the latter *virát*, mundane egg, and nature.

‡ Intelligence and ignorance.

§ The seven regions.

‖ Lit. from Vena. Indra and Surya are in the nominative, but Vena in the ablative. Om being made with their souls, all those should be in the same case nominative.

"In that small, stainless lotus within the body, which is the abode of the Great One, there is a griefless vacuum; whatever is in the middle of it the same should be adored. He is the great God who is the object of that word, (Om), which is described in the Vedas, established in the Vedánta, and identified with nature," (p. 800 et seq.).

The next section continues the subject, but converts the abstract idea of the deity into the concrete, and, instead of ingenious trifling, round-about periphrasis, and negative and indirect epithets to indicate it, at once assumes it to be an individual with a name and form, and endowed with substantial and tangible personal attributes, thus: "Let Him be meditated upon who has a thousand heads, who is the eye of the world, who is the source of the world's happiness, who is the universe, who is the sleeper on the primeval waters (Náráyaṇa), who is the Deity eternal, supreme and lord,—who is greater than the universe, who is sempeternal, who is the universe (itself), who is Náráyaṇa, who is the destroyer of sin, Hari. This universe is that being. He enjoys this universe. He is the great master of the universe, the lord of animated creatures, the sempeternal, the beneficent, the undecaying, the sleeper on the primeval waters, the great object of knowledge, the soul of creation, the supreme abode. Náráyaṇa is the great light, he is the great soul, (*paramátmá*), he is the great Brahma, he is the great object of enquiry, he is the great thinker, and he is the great thought. He exists, pervading and permeating everything in the universe that is seen or heard of. Adore Him who has no end and no decay, who is omniscient, who is merged in the ocean (of the universe), who is the source of worldly happiness. Like the eye of the lotus, He is an aperture, but (unlike the lotus-eye this aperture is) downward looking. Below the neck, and a span above the navel, His dwelling, the abode of the universe, appears enveloped in net-work. Surrounded by arteries, like the filaments of the lotus, it hangs downwards, and within it is a small cavity, and therein exists everything.

Within (that cavity) there is a fierce fire of many flames and many mouths. (That fire,) the first eater (of food,) circulates the food (all over the body) without digesting it itself,—the omniscient, spreading on every side. It heats the whole body from the sole of the foot to the head. Within that fire is an extremely minute flame rising upwards, refulgent as a streak of lightning on a blue cloud, slender as the beard of the nivára grain, unrivelled in its golden lustre. In the middle of that flame dwells the Great Soul; He is Brahmá, He is S'iva, He is Hari, He is Indra, He is the undecaying great king," (p. 821).

The subsequent sections are very short, consisting mostly of one mantra each, and the mantras are of the smallest possible interest, being designed for salutation before or after prayers, for tasting water before a meal, for offering small portions of one's food to the vital airs, for stroking on the chest after a meal, and for other purposes which call for no remark. Sections XXII to XXXI, supply the mantras for performing the mid-day prayer or *sandhyá*. The first act of the ceremony is the purification of a little water by repeating over it a mantra, which says—"Verily, all this is water; these created objects are waters; all living beings are waters; all animals are waters; food is water; the immortals are waters; the great king (*Samrát*—Hiranyagarbha) is water; the being who represents the universe (*virát*) is water; the self-resplendent (*svarát*) is water; the measures (of the Vedas) are waters; the luminaries of the sky are waters; the unmeasured verses (*Yajur verses*) are waters; truth is water; all the Devas are waters; the earth, the sky and the heaven are waters; Om!" (p. 842). A few drops of the water thus purified is to be next thrown into the mouth, and when doing so, the adorer is to repeat; "May the waters purify the earth; may the purified earth purify me; may the waters purify the teacher, and may the purified teacher purify me; may the waters purify me of all sins that I may have contracted by whatever remnants of others' food I may have

taken, by whatever forbidden food I may have consumed, by whatever evil acts I may have performed, and by whatever gifts I may have accepted from improper persons: may this be well drunk," (p. 844). At the morning and the evening sandhyás, the mantra for purifying the water is the same, but that for drinking is different, and Sections XXIV and XXV, supply them. This drinking is apparently no other than the *áchamana*, or washing of the face, recommended in modern rítuals. After this drink, the Gáyatrí, personified as a beauteous lady, should be invited to appear in the mind of the worshipper. This is done by the address, "May the goddess, the giver of blessings, the indestructible, the certain Brahma, appear in our minds; may Gáyatri, the mother of the Vedas, make the knowledge of Brahma manifest in our minds. Thou art vigour, thou art courage, thou art strength, thou art divine glory. The greatness of the Devas is but another name of thine. Thou art the universe and the life of the universe; and the life of all living beings: Om, for the removal of all my sins I invite the Gáyatri," (p. 847). It is to be presumed that the Gáyatri thus invited, will make herself manifest in the mind of the worshipper, whereupon he is to meditate upon the divinity while he repeats, at option, one of three mantras of which the sacred Gáyatri verse is the most important element, regulating at the same time his breath by first closing the right nostril with the thumb, and drawing in the breath by the left, then closing both nostrils with the thumb and the middle finger, and then exhale the breath through the right nostril by withdrawing the thumb from it. This is sandhyá proper, and on its completion, the personified Gáyatrí is to be desired to return at her ease from the mind of the Brahman adorer to her abode on the highest crest of a mountain on earth. The worshipper then contemplates the glory of the Divinity with the mantra; "Om dwells within the mind of the created beings of the universe. Thou (Om) art all rites, thou art Vishṇu; thou art the mantras for offering oblations; thou art Rudra, thou art Brahma, thou art Prajápati"

(p. 851). This completes the Vedic sandhyá, but in the present day it is followed by what is technically called *áhnika*, a Tantric form of adoration, in course of which the divinity elect of the worshipper has to be meditated upon, an appropriate gáyatrí repeated ten or more times, and a *Víja mantra*, or mystic charm, muttered a greater number of times. The ritual, though substantially the same, is marked by peculiarities to indicate the character of the divinity selected for adoration.

Section LXII lays down certain rules of conduct for observance by Sannyásis, and these are illustrated in the subsequent section by a legend in which Prajápati recommends their observance to his son, Áruṇi. As the legend gives a fair idea of the kind of life which Sannyásis were expected to lead, I shall quote it entire. "Áruṇi, the son of Prajápati, by Suparṇá, repaired to his father, (and said): 'What do good men call the noblest ?' To him said (his father): 'Through truth the wind moves in its course; through truth the sun sheds its light from the sky; through truth speech attains its fixity; everything abides in truth; therefore they describe truth to be the noblest.

"Through penance the Devas obtained their divinity; through penance the sages attained heaven; through penance we overcome our enemies; everything abides in penance; therefore they describe penance to be the noblest.

"Through self-restraint the chaste destroy their sins; through self-restraint Bramacháris attain heaven; self-restraint is difficult of attainment by created beings; every thing abides in self-restraint; therefore they say self-restraint is the noblest.

"Through tranquillity of mind ascetics effect felicitous works; through tranquillity of mind sages attain heaven; tranquillity of mind is difficult of attainment by created beings; everything abides in tranquillity of mind; therefore they say tranquillity of mind is the noblest.

"Charity, as it assumes the shape of fee at a ceremony, is the most important of all rites; in this world all creatures live by the charity of donors; by gifts are foes destroyed; by gifts

enemies become friends ; everything abides in charity ; therefore they say charity is the noblest.

"Virtuous works are the asylum of the world ; people always repair to the virtuous ; by virtuous works are sins destroyed ; everything abides in virtuous works ; therefore they describe virtuous works to be the noblest.

"Procreation is stability ; in this world good people, by spreading the thread of descendants, repay their debts to their ancestors ; therefore they describe procreation to be the noblest.

"The (sacred) fires are the threefold knowledge ; the road they form leads to the gods ; the Gárhapatya fire belongs to the Ṛik ; the earthy Ráthántara and the Anváhárya-pachana fires belong to the Yajus ; the celestial Vámadevya and the Áhavaníya fires belong to the Sáma, the great heavenly fires ; therefore they say fires are the noblest.

"The morning and the evening *agnihotra* rites are the prices which householders pay (for the safety of their houses) ; they constitute all cooked offerings as well as homa offerings ; they are the overtures to all Yajñas ; they are the glories of heaven ; therefore they say *agnihotra* is the noblest.

"Now for Yajñas or ceremonies ; through ceremonies the Devas repaired to heaven ; through ceremonies they overcame the Asúras ; through ceremonies the inimical become friendly ; everything abides in ceremonies ; therefore they describe ceremonies to be the noblest.

"Intellectual worship is the sacred Prájápatya rite ; through intellectual worship pure people perceive the present, the past and the future ; through intellectual worship the sages created mankind ; everything abides in intellectual worship ; therefore they say intellectual worship is the noblest.

"Wise men say that Sannyása (Vedic) is the means of attaining Brahmá.

"He who is Brahmá, is the universe ; he is felicity, the self-born Prajápati, and the year.

"He who is the year, (*i. e.* time), is the sun Áditya, and the

being who abides in the sun, is the greatest good, the Supreme Soul.

"Whatever the sun heats by its rays, the same the clouds rain down. By the clouds are herbs and trees produced; food is produced by herbs and trees; by food life; by life strength; by strength penance; by penance desire; by desire intelligence; by intelligence intellectual disposition; by intellectual disposition reflection about the great truth; by reflection tranquillity; by tranquillity reasoning; by reasoning memory; by memory constant presence of mind; by constant presence of mind true knowledge; and by true knowledge is the soul known. Hence it is that by the gift of food everything is given; for from food proceed living beings, from the life of creatures presence of mind, and from presence of mind knowledge, and from knowledge felicity, the source of Brahma. Verily, the man (who knows this) becomes five-fold, and possessed of all the five-fold souls by which this earth, yonder sky, and heaven, the quarters, and the intermediate quarters, are strung together. He verily is all this universe, as well as the past and the future. Having acquired this knowledge by enquiry, he becomes truth-born, and wealthy in faith and truth, refulgent, and predominant over darkness. (O Áruṇi) knowing the soul through reasoning and your heart, you will never again be born. Hence it is that of all these duties, Sannyása is said to be the greatest.

"Thou, O Lord, art my adviser in (the secret of the most valued) treasure; Thou treatest me to the breath of life; Thou art Brahma; Thou pervadest the whole creation; Thou makest the fire to give light; Thou art the giver of effulgence to the sun; Thou art the source of the light of the moon; Thou art the receiver of the soma offerings on earth. I adore Thee, O Brahma, O Great One. He, the Brahma, should be linked with Om.

"This is the great Upanishad, the greatest secret even among the gods. Whoever knows this attains—verily attains—the glory of Brahma." (p. 885.)

The last section commented upon by Sáyaṇa, according to my MSS. is the sixty-fourth. In it the life of a Sannyási is typified with a Yajña, and absolute liberation from ignorance, the cause of birth, is assigned to him as his reward. The subsequent sections, which have no commentary, are made up of mantras for salutations on different occasions and other purposes; but they are of no importance, and call for no remark, particularly as their authenticity is more than questionable.

In preparing this edition of the A'raṇyaka for the press, the following MSS. have been used :—

A. An old MS. in the puthi form, comprising, in two bundles, 72 folia, each measuring 12 by 4 inches, and having ten lines on each page, written in a cramped hand, but most carefully corrected. It contains the text accented, but no commentary. It was given me by the late Paṇḍit S'akhaŕáma S'ástrí, who had learnt the work by rote from it, and corrected it according to the instructions of his tutor. He told me that his father had also got the work by-heart from this MS., and had made a good many corrections.

B. From the Library of the Asiatic Society of Bengal, No. 38. A bound volume containing the text without accents. Carelessly written, and incorrect.

C. From the Library of Queen's College, Benares; 21 folia, each 7 inches long, and having 10 lines on each page. Dated 1871, Samvat. It contains the text of the 1st Prapáṭhaka. Badly written, but generally correct. Included in the bundle are two MSS. of the commentary, one 68 folia and the other 27 folia in extent, each $11\frac{1}{4}$ inches long, and containing 14 lines on each page. Without date and uncorrected.

D. From the Library of the Asiatic Society of Bengal, No. 726. Each leaf measures 15 by 6 inches. Written in the trivallí form, but the space in the middle of each page for the text has not been filled up. It contains the whole of the commentary on the V. Prapáthaka, and nine Anuvákas of the text. The marginal notes in this MS. have been introduced by a

paṇḍit in my employ to indicate the *variæ lectiones* taken from the Tailinga MS. described next.

E. Tailinga MS. in 4to. book form, containing the text and commentary of the Taittiríya Sañhitá, Bráhmaṇa, and Ǻraṇyaka, copied under the superintendence of Sir Walter Elliott of Madras for the Asiatic Society of Bengal. A second Tailinga MS. of the text on palm leaf was obtained by me from Madras, but it offered no reading worthy of note.

F. Purchased at Benares; 126 folia of 14 lines to the page. Text and commentary, the former without accents. No date, but apparently very old, and remarkably correct.

G. From Dr. George Buhler of Bombay, 57 folia, 7½ by 3½ inches, having 9 to 11 lines on each page. Text accented, incomplete, but generally correct.

H. From ditto, on slips of foolscap 8½ by 3½ inches. Commentary from the 3rd book to end of the Ǻraṇyaka. No date, and inaccurate.

I. From ditto, 101 fol. each 6 by 4 inches, 10 lines to the page, containing the text of the first six books. No date, generally correct.

J. From ditto, 132 fol., each 7¼ inches long. First two leaves wanting; dated *Sambat*, 1848. Text complete with the Upanishads; correct.

K. From ditto, 21 folia, each 9 inches long, and having 10 lines on each page. No date, writing neat and of medium size; commentary of the 6th book only; tolerably correct.

L and M. From ditto, commentary of the 10th book, tolerably correct.

N. Purchased at Benares, 136 folia, each 10 by 4½ inches, rotten and defaced. Text complete with accents; correct.

O. From the late Bábu Sitalaprasáda of Benares, 20 folia, each 7¼ by 4¼ inches. Text of the 10th book with accents; correct.

P. Purchased at Benares, 30 folia, written in a crabbed bad

hand. It contains the text and the commentary of the 10th book, carefully corrected by different parties.

Q. Ditto ditto, 46 folia; 15 lines on each page. Text of the 10th book, generally correct.

Of the above, by far the most valuable and correct MS. is A. and I have most scrupulously followed it throughout. Next to it is one of the Bombay series, for which I am indebted to the kind aid of Dr. Buhler. The best is G., but the others are also generally correct, and have proved of great use in checking the Bengal texts. The Tailinga MS. has also been of much service. Making allowances for a few obvious copyist's errors, the text of the first 9 books of the work, is identically the same in all the MSS. even to the smallest accent. The chapters of the 10th book, however, are differently arranged in different MSS. of the text, and those of the commentary the different codices give differently according to orders of their own. These peculiarities, noticed on page 910 et seq., are perhaps due to the same causes which have given different numbers of sections to the work in the different provinces of Southern India; but whatever the cause, the MSS. afford convincing proofs of the corruptions having crept into the text from a very early period, long before the time of Sáyaṇa. The MSS. of the commentary give many *variæ lectiones*, but they are generally unimportant, and do not much affect the meaning of the text.

Mániktollah, 26*th September*, 1872.

ERRATA.

Page	line	for	read
Page 40	line 19	*for* स्तूर्य्यां इत्याचार्य्याः	*read* भस्ताकसक्तद्विवैवं ।
,, 306	,, 1	,, जनानाॅ सर्वात्मा ।	,, जनानाॅ । सर्वात्मा
,, 334	,, 4	,, ये के चैाभद्रायतः ।	,, ये के चोभद्रायतः ।
,, 344	,, 2	,, ॥ २ ॥	,, ॥ ५ ॥
,, 350	,, 3	,, ॥ ३ ॥	,, ॥
,, 351	,, 4	,, ॥ ४ ॥	,, ॥ ३ ॥
,, 372	,, 12	,, जाजत ।	,, जायत ।
,, 373	,, 21	,, 'शिघ्मियाणस्य'	,, 'सिघ्मिवाणस्य'
,, 377	,, 13	,, कित्सकयो	,, चिकित्सकयो·
,, 380	,, 8	,, २ अ० । २ म०	,, २ अ० । ३ म० ।
,, ,,	,, 13	,, "यज्ञपुरुन्तरियात् ।	,, "यज्ञपररन्तरियात् ।
,, ,,	,, 15	,, ३ म० ।	,, ४ म० ।
,, 381	,, 15	,, २ म० ।	,, ५ म० ।
,, 382	,, 13	,, ४ म० ।	,, ६ म० ।
,, ,,	,, 18	,, अभ्यादाने	,, अभीदाने
,, ,,	,, 21	,, ५ म० ।	,, ७ म० ।
,, 383	,, 10	,, ५ म० ।	,, ८ म० ।
,, ,,	,, 15	,, ६ म० ।	,, ९ म० ।
,, 384	,, 10	,, ६ म० ।	,, १० म० ।
,, ,,	,, 13	,, पुष्कगलामस्वं	,, पुंकगलमस्वं
,, 385	,, 4	,, ७ म० ।	,, ११ म० ।
,, ,,	,, 7	,, ८ म० ।	,, १२ म० ।
,, ,,	,, 10	,, ९ म० ।	,, १३ म० ।
,, ,,	,, 13	,, १० म० ।	,, १४ म० ।
,, ,,	,, 21	,, ११ म० ।	,, १५ म० ।
,, 386	,, 9	,, १२ म० !	,, १६ म० ।
,, ,,	,, 16	,, १३ म० ।	,, १७ म० ।
,, 387	,, 3	,, १४ म० ।	,, १८ म० ।
,, ,,	,, 6	,, १५ म० ।	,, १९ म० ।
,, 388	,, 7	,, च्कम्वट्कार'	,, च्वं वषट्कार"
,, 388	,, 8	,, १६ म० ।	,, २० म० ।
,, 389	,, 7	,, १७ म० ।	,, २१ म० ।
,, ,,	,, 13	,, १८ म० ।	,, २२ म० ।
,, ,,	,, 20	,, सोऽम्रियत । ऊतिं	,, सोऽम्रियत । साऽब्रवीत् । ऊतिं
,, 390	,, 1	,, अग्निजा	,, (१४) अग्निजा

Page	line		*for*	*read*
Page 390	line	3	*for* १९ म० ।	*read* २३ म० ।
,, 391	,,	8	,, २० म० ।	,, २४ म० ।
,, ,,	,,	12	,, २१ म० ।	,, २५ म० ।
,, ,,	,,	17	,, कृष्णाजिनन ।	,, कृष्णाजिनेन ।
,, ,,	,,	19	,, छृताः",	,, च्युताः".
,, 392	,,	3	,, २२ म० ।	,, २६ म० ।
,, ,,	,,	13	,, २३ म० ।	,, २७ म० ।
,, 393	,,	2	,, ॥ ५ ॥	,, ॥
,, ,,	,,	8	,, २४ म० ।	,, २८ म० ।
,, ,,	,,	19	,, २५ म० ।	,, २९ म० ।
,, 394	,,	4	,, इति ॥	,, इति (५ प्र० २ अ० १० म० ।
,, ,,	,,	8	,, २६ म० ।	,, ३१ म० ।
,, ,,	,,	16	,, २७ म० ।	,, ३२ म० ।
,, 395	,,	2	,, २८ म० ।	,, ३३ म० ।
,, ,,	,,	7	,, २९ म० ।	,, ३४ म० ।
,, ,,	,,	17	,, २ अ० । ३० म० ।	,, ३ अ० । २ म० ।
,, ,,	,,	22	,, वादित्यं	,, चादित्यं ।
,, 398	,,	4	,, त्रियुद्धिं	,, त्र्युद्धिं ।
,, ,,	,,	5	,, लाकाः	,, लोकाः ।
,, ,,	,,	7	,, ऊढि	,, ऊर्ढि ।
,, ,,	,,	9	,, त्रियुद्धिं	,, त्र्यृद्धिं ।
,, ,,	,,	18	,, अदिते	,, अदिति ।
,, 402	,,	10	,, छन्दाꣳसीनि	,, छन्दाꣳसि ।
,, 403	,,	5	,, वारुणाभीद्धः	,, वारुणोभीद्धः ।
,, 405	,,	6	,, उर्ध्वे	,, ऊर्ध्वे ।
,, 421	,,	5	,, यावत	,, याव त ।
,, 445	,,	9	,, आच्छोप	,, आ च्छोप ।
,, 454	,,	14	,, रायस्योषेण	,, रायस्पोषेण ।
,, 481	,,	4	,, अनुवां	,, अनु वां ।
,, 497	,,	10	,, आमङ्घां	,, आमन्द्यां ।
,, ,,	,,	21	,, Omit the whole.	
,, 549	,,	3	,, द्रतः	,, द्रूतः ।
,, 586	,,	12	,, ७ म० ।	,, ८ म० ।
,, 657	,,	1	,, अर्चिः	,, अर्चिः ।
,, 765	,,	1	,, तद्वा चे	,, तद्वो चे ।

Page 781	line 2		Transfer figure 56 to end of line 3, and alter all consecutive figures of mantras accordingly, both in the text and commentary, to end of the section (p. 791).	
„ 819	„ 2	*for*	विश्रेकस्तस्मिन्	*read* विश्रोकन्तस्मिन्।
„ 821	„ 4	„	देव	„ देवं।
„ 824	„ 2	„	परः (४)।	„ परः।
„ „	„ 3	„	परः।	„ परः (४)।
„ 825	„ 3	„	ज्वालमाला	„ जालमाला।
„ 831	„ 1	„	ल्राको	„ लोको।
„ 838	„ 17	„	भक्तानग्रहाय	„ भक्तानुग्रहाय।
„ 839	„ 18	„	वकङ्कती	„ विकङ्कतो।

CONTENTS.

Page 14	line 8	*for*	teaching.	*read* reading.
„ „	„ 10	„	teaching.	„ reading.
„ „	„ 14	„	teaching.	„ reading.
„ „	„ 18	„	teach.	„ read.
„ „	„ 21	„	teach.	„ read.
„ „	„ 31	„	teaching.	„ reading.
„ 15	„ 1	„	Sages Saucha and A'hneya recommend.	„ Sage Saucha A'hneya recommends.

INTRODUCTION.

Page 16,	line 5	*for*	their power? whence their	*read* his power? whence his.
„ 25	„ 21	„	Apráṇa	„ Apána.
„ 29	„ 28	„	its	„ their.
„ 33	„ 17	„	to the	„ the.
„ 34	„ 33	„	*Dewtshen*	„ *Deutschen.*
„ 63	„ 27	„	months	„ mouths.